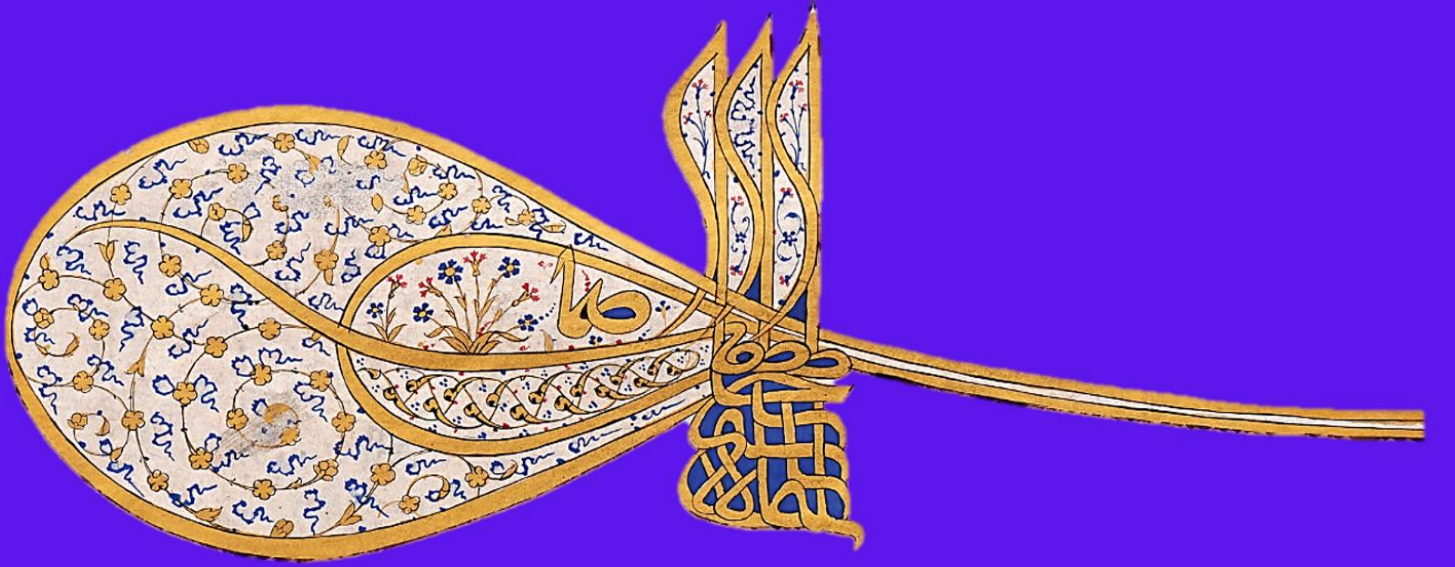

OSMED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Journal of Ottoman Civilization Studies

Sayı: 18 & Issue: 18

www.ottomancivilization.com

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Published by Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye
This is an open access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

İndeksler / Indexes

SCOPUS, ULAKBİM TR DİZİN SBV
Index Copernicus, IdealOnline, ISAM [İslam Araştırmaları Merkezi], SOBIAD, Scilit

Baş Editör / Chief Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Prof. Dr. Fatih DEMİREL

Doç. Dr. Ensar KÖSE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ali YILMAZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Chouki El Hamel	Arizona State University	ABD
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Neeta KHANDPEKAR	University of Mumbai	Hindistan
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ouddène BOUGHOUFALA	University Ibn Khaldoun ff Tiaret	Cezayir
Prof. Dr. Osama ABU NAHEL	Al Azhar University - Gaza	Filistin
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Stefan DİMİTROV	Bulgarian Academy of Sciences	Bulgaristan
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yaşar BAŞ	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yılamaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye

Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye
Doç. Dr. Haydar ÇORUH	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Raşit GÜNDOĞDU	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Saim YÖRÜK	Çankırı Karatekin Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Şefaattin DENİZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADİ	University of Mohaghegh Ardabili	İran
Dr. Mehmet AYHAN	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	Türkiye
Dr. Samir ALABDULLAH	Ortadoğu Araştırma Merkezi	Türkiye

Yazar Rehberi

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar ilk önce editör veya bölüm editörleri tarafından derginin yayın ilkelerine uyup uymadığı incelenir. Eğer çalışma derginin yayın ilkelerine uyuyor ise en az iki hakeme değerlendirilmek üzere gönderilir. Hakemlerden birisinin olumsuz görüş bildirmesi halinde üçüncü bir hakeme gönderilir. Eğer üçüncü hakeminde kararı olumsuz ise yazı yazarına iade edilir.

Değerlendirme Süreci

Dergimize makale başvurusunda bulunmayı düşünüyorsanız, dergi yayın politikasını ve yazar rehberini incelemenizi öneririz. Yazarlar dergiye gönderi yapmadan önce kaydolmalıdır. Kaydolduktan sonra, giriş bağlantısı aracılığıyla 3 basamaklı gönderi işlemine başlayabilir. Sisteme yüklenecek yazılarda hiçbir şekilde isim ve diğer bilgiler yer almamalıdır. Bu bilgiler yayın öncesinde yayın ekibi tarafından ilave edilmektedir.

Yazılarda belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen ve yayın kurulunca kabul edilen makalelerin tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne aittir. Ulusal ve uluslararası sempozyumlarda sunulan bildiriler belirtilmek şartı ile yayın için gönderilebilir. Sempozyumlarda sunulan bildirilerin basılmaması gerekmektedir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal gibi benzerlik programları ile benzerlik kontrolünden geçirilir. %25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Makaleler yalnızca açık dergi sistemi üzerinden gönderilir.

* Yazar adından yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, Türkçe harf içeren isimler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların tanımlayıcı kimlik/numara [ID] edinmeleri önem taşımaktadır. Bunun için tüm yazarlarımızın ORCID kaydını gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Standardizasyonun sağlanabilmesi ve YÖK ile birlikte yürütülecek ortak çalışmalarda ORCID kullanılacağı için, yazarlarımızın ORCID bilgilerini talep etmeleri ve dergide/makalelerde bu bilgiye yer vermeleri tavsiye edilmektedir.

* ORCID, Open Researcher ve Contributor ID'nin kısaltmasıdır. ORCID, Uluslararası Standart Ad Tanımlayıcı (ISNI) olarak da bilinen ISO Standardı (ISO 27729) ile uyumlu 16 haneli bir numaralı bir URI'dir. <http://orcid.org> adresinden bireysel ORCID için ücretsiz kayıt oluşturabilirsiniz.

* Yazarların, makalelerini dergi makale şablonuna bağlı kalarak yazdıktan ya da düzenledikten sonra sisteme yüklemeleri gerekmektedir.

* Dergiye yollanan çalışmaların mümkünse 12.000, kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir. Makaleler için ise 5.000 kelimenin altında olmamasına da dikkat edilmelidir. Ayrıca makalelere 150–200 kelime arasında Türkçe ve İngilizce öz eklenmelidir.

* Yazarlar tarafından sisteme yüklenen makaleler yayın kurulu tarafından incelenerek makalenin değerlendirilmeye alınıp alınmamasına karar verilir.

Yazım Kuralları

Metin

1. Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 12 punto büyüklükte, tüm kenarlardan 2,5 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütun olarak, 1 satır aralığında, A4 boyutunda yazılmalıdır. Dipnotlar 9 punto olmalıdır.
2. Paragraflar 1 cm'lik girinti ile başlamalı, paragraf aralarında boşluk bırakılmamalıdır.
3. Metin içerisinde vurgulama yapılması gerektiğinde italik vurgulama yapılmalıdır.
4. Paragraflar öncesinde ve sonrasında 6 nk boşluk bırakılmalıdır.
5. Metin içerisinde yazarla ilgili herhangi bir bilgi olmamalıdır.
6. Dergiye yollanan çalışmaların 5.000-12.000 kelime aralığında olması beklenir. Kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir.

Makale Başlığı

1. Makalenin başlığı, araştırmanın konusunu, alanını ve problemin sınırlarını açık olarak belirtmelidir.
2. Başlık koyu, ortalı, bağlaçları dışındaki sözcüklerde sadece ilk harfler büyük ve 12 punto (Times New Roman) büyüklüğünde yazılmalıdır.

Özet/Abstract-Anahtar Kelimeler/Keywords

1. Her makalenin başında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır.
2. Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
3. Özet, iki yana yaslı [150-200 kelime] ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
4. Özet ve anahtar kelimeler, Times New Roman yazı karakterinde, 10 punto ve tek satır aralıklı yazılmalıdır.
5. Özeti alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 3, en fazla 5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.

Başlık ve Alt Başlıklar

1. Tüm başlıklar Times New Roman yazı karakterinde, 11 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.
2. Bölüm başlıklarında sözcüklerin ilk harfleri büyük diğerleri küçük harflerle, ortalı ve koyu yazılmalıdır.
3. Bölüm alt başlıklarında sözcüklerin ilk harfleri büyük diğerleri küçük harflerle, sola dayalı ve koyu yazılmalıdır.
4. Üçüncü ve dördüncü düzey başlıklarda başlığın ilk harfi büyük diğerleri küçük harflerle paragraf başlığı kullanılarak yazılmalıdır.

Tablo ve Şekil/Görsel Gösterimi

1. Tablolar ve şekiller, yayınlanmaya hazır biçimde hazırlanmalı, metin içerisinde geçtiği yerde verilmelidir.
2. Tablolar ve tablo başlıklarında kullanılan yazılarda Times New Roman, 10 punto, tek satır aralığı kullanılmalıdır.

3. Tablo başlıklarında her sözcüğün ilk harfi büyük olmalıdır.
4. Tablo içerisindeki metinler tek satır aralığında öncesinde ve sonrasında 0 nk boşluk bırakılarak, aynı stildeki paragrafların arasına boşluk eklemeyerek yazılmalıdır.
5. Tabloda dikey çizgiler kullanılmamalıdır.
6. Tablo çizgilerinin genişliği 1/2 nk genişliğinde ayarlanmalıdır.
7. Tablo öncesinde ve sonrasında 12 nk boşluk bırakılmalıdır.
8. Tablo başlıkları ve tablo numarasının gösteriminde Tablo numarası kalın ve sola dayalı, tablo başlığı normal ve sola dayalı şekilde yazılmalıdır. Örn; Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyetine İlişkin Bilgiler
9. Şekil ve görsel başlıklarının gösteriminde şekil/görsel numarası kalın ve ortalı, şekil/görsel başlığı normal ve ortalı şekilde yazılmalıdır. Örn;

Şekil 1. Türkiye İller Haritası

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, *BEO*, 1655/124078; 3549/266169; 4174/313019; 4181/313547.

BOA, *DH.EUM.4.Şb*, 8/20.

BOA, *DH.EUM.KLU*, 9/12.

Not: İlk verildiği yerde Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi isimi ve fon adları tam künye verilmeli, daha sonra kısaltma ve kodlar kullanılmalı.

Tek yazarlı kitap:

Dipnotta:

Ad Soyad, *Eser Adı* (Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kuruluş, Yayımlı yılı), sayfa numarası.

Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandan*

Milli Kimlik İnşasına (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 35.

Kaynakçada:

Soyad, Ad. *Eser Adı*. Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kuruluş, Yayımlı yılı.

Kaynakçada:

Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandan*

Milli Kimlik İnşasına. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

İki Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

İnci Enginün ve Zeynep Kerman, *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 25-28.

Kaynakçada:

Enginün, İnci ve Zeynep Kerman. *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.

Üç Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdişümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı - Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005).

Kaynakçada:

Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdişümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

Dört ve Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

Günay Kut vd., *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 104.

Kaynakçada:

Kut, Günay, Hatice Aynur, Cumhure Üçer ve Fatma Büyükkarcı. *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007.

Yazarla Birlikte Yayına Hazırlayan Olan Kitap:

Dipnotta:

Ahmet Mithat, *Ahbar-ı Âsara Tamim- Enzar: (1307-1890) Edebi Eserlere Genel Bir Bakış*, haz., Nüket Esen (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003). 46.

Kaynakçada:

Ahmet Mithat. *Ahbar-ı Âsara Tamim-i Enzar: (1307-1890) Edebi Eserlere Genel Bir Bakış*. Haz., Nüket Esen. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003. (Yazarın soyadı mevcutsa önce yazılır.)

Yazarla Birlikte Çevireni Olan Kitap:

Dipnotta:

Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, çev., Jale Parla (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991), 150.

Kaynakçada:

Hampson, Norman. *Aydınlanma Çağı*. Çev., Jale Parla. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991.

Yazar veya hazırlayan belli değilse eser adından önce hazırlayanın veya çevirenin adı dipnot veya kaynakça düzenine göre yazılarak, ardından haz./Haz., veya çev./Çev. yazılır.

Örnek:

Dipnotta:

Özdemir Nutku, çev., *Romeo ve Juliet* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 25.

Kaynakçada:

Nutku, Özdemir, Çev. *Romeo ve Juliet*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Kitaptan Bir Bölüm:

Dipnotta:

Halid Ziya Uşaklıgil, "Bölüm 22," *Aşk-ı Memnu*, 8. bs., haz., Muharrem Kaya ve Rahim Tarım (İstanbul: Özgür Yayınları, 2007), 43.

Kaynakçada:

Uşaklıgil, Halid Ziya. "Bölüm 22." *Aşk-ı Memnu*, 8. bs., Muharrem Kaya ve Rahim Tarım. İstanbul: Özgür Yayınları, 2007.

Basılı Makale:

Dipnotta:

Köksal Seyhan, "Yunus Emre'nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi," *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies* 24/II (2000): 240.

Kaynakçada:

Seyhan, Köksal. "Yunus Emre'nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi." *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies* 24/II (2000): 231 - 280.

Elektronik Makale:

Dipnotta:

Nezihe Seyhan, "Resurrection Day in Divan Literature," *Literature & Theology: An International Journal of Religion, Theory, and Culture*, 18:1 (2004 Mar), 64. (erişim 12.08.2009)

Kaynakçada:

Seyhan, Nezihe. "Resurrection Day in Divan Literature." *Literature & Theology: An International Journal of Religion, Theory, and Culture*. 18:1 (2004 Mar), 62-76.

(erişim 12.08.2009)

Ansiklopedi Maddesi:

Dipnotta:

Osman Eskicioğlu, "Fakir", TDV İslâm Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1995), s. 129.

Kaynakçada:

Eskicioğlu, Osman. "Fakir", TDV İslâm Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1995), ss. 129-131.

Web Sayfası:

Dipnotta:

“Google Gizlilik Politikası,” son güncelleme 19 Ağustos, 2015,

https://www.google.com/intl/tr_tr/policies/privacy/.

Kaynakçada:

Google. “Google Gizlilik Politikası”. Son güncelleme 19 Ağustos, 2015.

https://www.google.com/intl/tr_tr/policies/privacy/.

Dipnotta:

“McDonald’s Happy Meal Toy Safety Facts,” McDonald’s Corporation, erişim 19 Temmuz, 2008, <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

Kaynakçada:

McDonald’s Corporation. “McDonald’s Happy Meal Toy Safety Facts.” Erişim 19 Temmuz, 2008. <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

Tez:

Dipnotta:

Zeynep Sabuncu, “Mihir ü Mah: A Mathnawi of Mustafa Âli” (yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983), 112.

Kaynakçada:

Sabuncu, Zeynep. “Mihir ü Mah: A Mathnawi of Mustafa Âli.” Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983.

Yayımlanmamış Konferans:

Dipnotta:

Mustafa Akdağ ve Hidayet Tok, “Geleneksel Öğretim ile Power Point Destekli Öğretimin Öğrenci Erişisine Etkisi” (XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı’nda Sunulan Bildiri, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, Temmuz 06-09, 2004).

Kaynakçada:

Akdağ, Mustafa ve Hidayet Tok. “Geleneksel Öğretim ile Power Point Destekli Öğretimin Öğrenci Erişisine Etkisi” XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı’nda Sunulan Bildiri, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, Temmuz 06-09, 2004.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Bilgehan Şahin** 1-22
Samsun'da İngiliz Konsoloslğunun Kurulması ve Şehirdeki Faaliyetleri [1830-1860]
Establishment of The British Consulate in Samsun and its Activities in The City [1830-1860]
- Ahmet İlker Baş** 23-37
Bir Osmanlı Yarı-Periferi Kasabasında Bağ Devirlerinin Analizi: 17-18. Yüzyıllarda Rusçuk'ta Bağ Piyasası
Analysis of Vineyard Transfers in an Ottoman Semi-Peripheral Town: Vineyard Market in Ruse in 17th-18th Centuries
- Abdullah Saydam** 38-62
Vali Esad Paşa'nın Tecrübeleri Işığında Kadim Düzendeki Tanzimat-ı Hayriyeye Geçişin Zorlukları
In the Light of the Experiences of Governor Esad Pasha Difficulties of Transition from Ancient Order to Tanzimat-i Hayriye
- Bilge İlhan** 63-80
17. Asır İstanbul'unda Bir Tekke Mahfili: Arzî Mehmet Dede'nin Şeyhliği Döneminde Galata Mevlevîhanesi
A Tekke Mahfil in Istanbul in the 17th Century: Galata Mevlevi Lodge in the Period of Arzi Mehmet Dede's Sheikhdom
- Zeynep Altuntaş** 81-101
Mevleviyet Kadılıklarında Yeni Düzen Arayışları [1839-1861]
The Search For New Order In The Mevleviyet Kadiships [1839-1861]
- Eralp Yaşar Azap** 102-120
Muharrem Mâtem Merasimlerinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı'da Yaşayan İranlıların Mâtem Merasimleri
Emerging of Muharram Mourning Ceremonies and Mourning Ceremonies of Iranians Living in the Ottoman Land
- Mustafa Güler & Ramazan Hüseyin Biçer** 121-139
İstanbul Örneğinde Haremeyn Vakıflarına Yönelik Suistimaller [1587-1615]
Abuses on Haramayn Waqfs in the Example ff Istanbul [1587-1615]

Tarık Yaldırak 140-154

Temettuat Verileri Işığında Bolu Kırsalında Ekonomik ve Sosyal Yapı: Şahnalar Köyü Örneği [1844/1845]

Economic and Social Structure in Rural Bolu in the Light of Temettuat Data: The Example of Şahnalar Village [1844/1845]

Mehmet Salih Erkek 155-171

Preschool and Primary/Secondary Education from the Ottoman Empire to the Republic According to Kâzım Nami Duru

Kâzım Nami Duru'ya Göre Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Okulöncesi ve İlk/Orta Öğretim

Şaban Ortak 172-212

I. Dünya Savaşı Yıllarında Millî Ruhu Canlı Tutmanın ve Asker Ailelerine Yardım Toplamının Bir Vesilesi: Hâtıra-i Celâdet Topu

An Occasion of Keeping the National Spirit Alive and Collecting Aid for Soldiers' Families During the First World War: Hâtıra-i Celâdet Cannon

Ahmet Köç 213-228

19. Yüzyıl Sonlarında Anadolu'da Koruyucu Sağlık Hizmetlerinin Temsilcileri Olarak Belediye Tabipleri

In the late 19th Century, Municipal Physicians as Representatives of Preventive Health Services in Anatolia

Kevser Değirmenci 229-255

Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi [1874-1912]

Tavas Boy's Secondary School [1874-1912]

Kitap İncelemesi & Book Review

Neslihan Dokumacı 256-260

İbrahim Halil Tuğluk ve Özkan Ciga, [Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, Okçular Kitabı, İnceleme-Metin-Sözlük], Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021.

Samsun'da İngiliz Konsolosluğunun Kurulması ve Şehirdeki Faaliyetleri [1830-1860]

Establishment of The British Consulate in Samsun and its Activities in The City [1830-1860]

Bilgehan Şahin*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

*Samsun Büyükşehir Belediyesi
bilgehansahin123@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-3075-8974

Başvuru / Submitted :

10 Mayıs 2023

Kabul / Accepted :

6 Haziran 2023

DOI: 10.21021/osmed.1295371

Atıf/Citation:

Şahin, B. "Samsun'da İngiliz Konsolosluğunun Kurulması ve Şehirdeki Faaliyetleri [1830-1860]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 1-20.

Benzerlik / Similarity : %7

Öz

Klasik dönemde ikinci planda kalan bir Karadeniz kenti niteliğini taşıyan Samsun, XIX. yüzyıla gelindiğinde büyük ölçüde kabuğunu kırmış ve Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de bulunan en büyük şehri konumundaki Trabzon'un seviyesine yaklaşmıştır. Bu durumun gerçekleşmesinde şehrin coğrafi konumu ve hinterlandının yanı sıra XVIII. ve XIX. yüzyıldaki siyasi gelişmeler de amil olmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere büyük devletlerin kente ilgisi yoğunlaşmış ve bunun sonucunda Samsun'da ilk olarak 1841 yılında İngiliz konsolosluğu kurulmuştur. İngiliz konsolosluğunu zamanla diğer devletlerin resmi temsilcilikleri takip etmiştir. Şehirdeki konsolosluk ağının yaygınlaşmasında Avrupa devletlerinin Osmanlı ile olan yakınlaşmaları ve bunun sonucunda gerçekleşen siyasi ve askeri faaliyetler bulunmaktadır. Ayrıca kentte yapılan tütün ve sülük ticareti gibi gelişmeler de yabancı konsoloslukların açılmasında etkin olmuştur. Bu konsolosluklar arasında Fransa, Rusya, İtalya ve İran başta gelmektedir. İngiliz konsolosluğu şehirdeki ticari faaliyetler ve İngiliz tebaasının haklarını korumakla yükümlü olup, asıl merkezi İstanbul'da bulunan sefarethaneye karşı sorumludur. İngiltere konsolosunun zamanla Fransa, İsveç ve Norveç gibi devletlerin de temsilciliğini üstlendiği anlaşılmaktadır. Bu makale, kurulmasından 1860 yılına kadarki süreç içinde Samsun'da faaliyet gösteren İngiltere konsolosluğunun yapmış olduğu faaliyetler, Osmanlı devlet adamları ve İngiltere sefarethanesiyle olan yazışmalar ile devrin siyasi ve sosyal olayları karşısında söz konusu raporların değerlendirilmesine dayanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Konsolosluk, Samsun, İngiliz Konsolosluğu, Ticaret, Liman.

Abstract

Samsun, which was a secondary-plan Black Sea city in the classical period, broke its shell to a great extent in the XIXth century and approached the level of Trabzon, the largest city of the Ottoman Empire in the Black Sea. In addition to the geographical location and hinterland of the city, political developments in the XVIII and XIX. centuries were also instrumental in this situation. In the first half of the XIX. century, the interest of the great states, especially England, France and Russia, in the city intensified and as a result, the British consulate was first established in Samsun in 1841. The British consulate was followed by the official representations of other states over time. The expansion of the consular network in the city is attributed to the rapprochement of European states with the Ottoman Empire and the resulting political and military activities. In addition, developments such as tobacco and leech trade in the city were also effective in the opening of foreign consulates. Among these consulates, France, Russia, Italy and Iran came first. The British consul was responsible for the commercial activities in the city and for protecting the rights of British subjects, and was accountable to the embassy, which was headquartered in Istanbul. This article consists of the activities of the British consulate operating in Samsun from its establishment until 1860, the correspondence with Ottoman statesmen and the British embassy, and the evaluation of these reports against the political and social events of the period.

Keywords: Consulate, Samsun, British Consulate, Trade, Port.

Giriş

Latince bir kelime olan konsolosluk bir konu hakkında danışmak ve istişarede bulunmak anlamındaki “consulare” sözcüğünden türetilmiştir. Nitekim eski Roma’da consul devlet işlerini senato ile görüşen yetkiliye denilmiştir. Ancak kelime Ortaçağ’da farklı bir anlam kazanmış ve daha çok dış devletlerdeki ticari faaliyetlerle uğraşan görevliye denilmiştir. Çoğunlukla Venedik kökenli olan bu konsoloslar “podestas” ya da “balyos” olarak da tabir edilmiştir. Osmanlı’da ise Floransalılar 1460 yılında İstanbul’da bir temsilci bulundurmışlar ve bunlar Osmanlı Türkçesinde “emin” olarak anılmışlardır. Daha sonra Ceneviz, Venedik, Fransa ve İngiltere de kendi tebaaları olup Osmanlı Devleti’nde bulunan tacirlerin haklarını gözetmek adına konsolosluklar kurmuşlardır.¹ Nitekim 1528 tarihinde Fransızlar Mısır’da bu hakkı elde etmiş 1536 yılında diğer Osmanlı kentlerinde bu imtiyaza sahip olmuşlardır. 1580 yılında İngilizler Doğu Akdeniz limanlarında konsolosluk açma hakkını elde etmiş ve bundan üç yıl sonra ilk konsoloslarını atamışlardır.² İlerleyen asırlarda Hollanda, Rusya, Lehistan ve İran’a da konsolos tayini hakkının verildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti “şehbender” olarak adlandırdığı konsolosluklarını ilk defa XVIII. yüzyılın ilk yarısında kurmuş ve bu manada Fransa’ya Yirmi sekiz Mehmed Çelebi’yi göndermiştir.³ İlk daimî büyükelçilik III. Selim zamanında (1789-1807) kurulmuş olup, bu elçiler Avrupa’nın önde gelen şehirlerinden Londra, Paris, Berlin ve Viyana’ya gönderilmiştir.⁴

Osmanlı’nın Karadeniz sahil kentlerinde konsolosluk kurma faaliyetleri XIX. yüzyıla rastlamaktadır. Bunun en önemli sebebi, Karadeniz’in XV. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık üç asır bir Osmanlı iç denizi halinde kalmasıdır. Sadece Osmanlı gemilerine açık olan Karadeniz kıyılarında diğer devletlerle bir gemi ticareti söz konusu olmamıştır.⁵ Ancak 1774 yılında Osmanlı ve Rusya devletleri arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda bu durum değişmiş ve ilk defa Rusya Karadeniz’de serbestçe ticaret yapabilme hakkını elde etmiştir. Bu tarihten on yıl sonra Avusturya da bu hakkı elde etmiş, XIX. yüzyılın başında ise İngiltere ve Fransa da bu imtiyazı kazanmıştır.⁶ Osmanlı Devleti tarafından Sardinya, Danimarka ve İspanya gibi devletlere de Karadeniz’de ticaret yapma hakkı tanınmıştır.⁷ 1829 yılında Osmanlı ve Rusya arasında imzalanan Edirne Antlaşmasında Rusya Karadeniz’de tam bir ticari serbestlik elde etmiştir. Ayrıca Rusya kendisiyle ticari ilişkilerini geliştirmek isteyen diğer devletlerin boğazlar ve Karadeniz’de rahat dolaşımı hakkında Osmanlı Devleti’nden olumsuz anlamda müdahalede bulunmayacağı yönünde bir söz almıştır.⁸ Bu durum Karadeniz limanlarının önemini ve ticaret hacmini arttırmıştır. Nitekim 1813-1814 yıllarında Samsun’a gelen İngiliz seyyahı Kinneir şehrin nüfusunu 2.000 civarında olarak belirtirken 1836 yılında şehre uğrayan Brant adlı

¹ Ali İbrahim Savaş, “Konsolos”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVI, (Ankara 2002), s. 178-179.

² Mübahat S. Kütükoğlu, *Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri*, Osmanlı, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999). 329.

³ Şevket Rado, *Paris’te Bir Osmanlı Şefiri*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları 2021). 1.

⁴ Buket Aydoğdu, “I. Mahmud Döneminde Habsburg Elçilerine Verilen Ziyafetler (1730-1754)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 16 (2023): 2.

⁵ Bayram Kodaman, “XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1990): 92.

⁶ Özgür Yılmaz, “Samsun’da Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu 1840-1870”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8/XVI (2014): 58.

⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1986): 98.

⁸ Şerafeddin Turan, “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 9/I-II (1951): 139.

başka bir seyyah bu nüfusu 10.000 olarak kaydetmiştir.⁹ Bu durumda kısa bir süre zarfında şehrin nüfusunun beş katına çıktığı anlaşılmaktadır.

Samsun İngiliz konsolosluğu ile ilgili olarak müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak Özgür Yılmaz'ın Samsun Fransız konsolosluğu ile ilgili bir makalesi mevcuttur. Burada yazar Samsun'da kurulan Fransız konsolosluğunun kurulma aşamasından ve tarihi süreçte gelişiminden bahsetmektedir. Samsun Fransız konsolosluğu ile İngiliz konsolosluğunun arasındaki en büyük fark İngilizlerin Samsun'un sosyo-ekonomik yönden gelişme potansiyeline daha önceden ilgi duymalarıdır. Bunda İngiltere'nin Karadeniz'de Osmanlı Devleti ile olan ticari hacminin Fransa'dan daha fazla olmasının etkisi olduğu gibi İngiliz konsolosluğunun bu yönde tutmuş olduğu raporların da önemi büyüktür. Her ne kadar Fransızlar başta Trabzon olmak üzere diğer Karadeniz kentlerinde İngilizlerden daha önce konsolosluk kursalar da Samsun'da bu süreç tersine işlemiştir.¹⁰ Bunun tabii bir sonucu olarak İngilizler 1841 yılında Samsun'da ilk konsolosluğu kurmuşlar Fransızlar ise bundan 22 yıl sonra 1863 şehirdeki ilk konsolosluklarını tesis etmişlerdir. Ayrıca şehirde Fransız konsolosluğu kuruluncaya kadar Fransızların da ticari ilişkilerini İngiliz konsolosluğu vasıtasıyla yürüttükleri görülmektedir. Fransızların Samsun mıntikasına olan ilgilerinin artmasında 1853-1856 yılları arasında yaşanan Kırım Savaşı'nın da etkisi büyüktür. Bu savaşta Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin yanında harbe girmesi bu ilgiyi arttırmış olmalıdır. Samsun'da kurulan İngiltere ve Fransa devletlerinin konsolosluk raporlarına bakıldığında benzer konulara ilgi duyulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim her iki tarafın raporlarında Osmanlı yerel devlet yöneticilerinden yapılan şikayetler ile tütün ve sülük ticareti konu edilmektedir. Bunun yanı sıra Samsun'un ticari mevkii ve potansiyeli ile şehirde yaşanan göç olayları da raporlara yansımaktadır.¹¹ Bu durum da bize her iki devletin bölgede güçlerini arttırmak ve daha etkin bir hale gelmek için bir yarış içerisinde olduklarını göstermektedir. Yine aynı yazarın Avrupalı gezginlere göre Trabzon ve çevresini konu edinen bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Burada yazar 1808-1878 yılları arasında genel anlamda Trabzon şehrini ele almıştır. Ancak Samsun'un da bölgeye yakın olması ve yeni gelişen bir kent konumunda bulunması nedeniyle başta İngiltere ve Fransa olmak üzere yabancıların buraya olan ilgisinden bahsetmiştir. Bu durumun daha çok Samsun, Sinop ve Trabzon limanlarına olan bir ilginin sonucu olduğunu belirtmiştir.¹²

Konumuzla ilgili olarak Hakan Tan tarafından Trabzon vilayetinde bulunan yabancıları konu edinen bir doktora tezi yazılmıştır. Burada Trabzon şehrine öncelik verilip 1853-1908 yılları ele alınsa da mevzumuzla alakalı olarak kısmen Samsun'da açılan konsolosluklar üzerinde durulmuştur.¹³ Çalışmamızdan biraz daha geç bir zamanı ele alması ve konsolosluklar konusunda Samsun'a ikinci plan da değinmesi nedeniyle farklılık arz etse de yine de makalemize katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra Filiz Dıgıroğlu ve Osman Köse adlı yazarlar Samsun'daki İran konsolosluğundan bahseden kitap bölümleri kaleme almışlardır. Bu yazılarda sadece İran konsolosluğu değil şehirdeki İranlı topluluğun faaliyetlerine de yer verilmiştir. Samsun İngiliz konsolosluğu ile İran konsolosluğu karşılaştırıldığında benzeşen ve ayrılan birçok yönün bulunduğu görülmektedir. İran, Osmanlı Devleti gibi Müslüman bir halka sahip olması ve aynı zamanda Osmanlı'nın doğu sınırından komşusu olması nedeniyle İngiltere'den ayrılmaktadır.

⁹ Ayşegül Kuş, "Kinneir'in Samsun-Tirebolu Yol Güzergahındaki İzlenimleri", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed. M. Çağatay Özdemir-Yunus Emre Tekinsoy, (Ankara: Türk Yurdu Yayınları 2016), 233-234; Mehmet Öz, "Samsun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, (İstanbul 2009), s. 85.

¹⁰ BOA, A./DVN. DVE, 3/81; BOA, İ.HR, 10/482.

¹¹ Özgür Yılmaz, Samsun'da Fransız Konsolosluğunun Kurulması... , 84-85; BOA, HR. MKT, 51/80; BOA, HR. TO, 224/8.

¹² Özgür Yılmaz, "Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)", (Yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2006), 99.

¹³ Hakan Tan, "Trabzon Vilayetinde Ecnebler (1853-1908)", (doktora tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2019), 104.

İran'ın Samsun ve civarına olan ilgisinin arka planında Samsun'un Bağdat ve Basra körfezine kadar açılan geniş bir hinterlandının olması ve bu sayede İran ile Osmanlı Devleti'nin menfaatlerinin kesişmesi yatmaktadır. Ayrıca Samsun'un karayolu ağı ile yapılması tasarlanan demiryolunun da İran'ın bölgeye olan ilgisinin artmasında etkisi bulunmaktadır.¹⁴ İngiltere'nin ise bölgeye olan ilgisinin artmasında daha çok deniz ticaretinin tesirli olduğu görülmektedir. İran'ın Samsun'da konsolosluk kurması İngiltere'den 18 yıl sonra 1859 yılında gerçekleşmiştir. Bu durumun gecikmesinde bölgede kurulan diğer konsolosluk ağının da bu yıllara denk gelmesi ve Samsun'da bulunan İranlıların işlerinin gayri resmi bir İranlı tarafından yürütülmesi bulunmaktadır.¹⁵ İran konsolosluğunun İngiltere konsolosluğu ile benzeyen bir yanı ise Osmanlı Devleti'nin içişleri ile alakalı mevzularla da ilgilenmeleri ve bu duruma yer yer müdahil olmalarıdır. Bunların başında Rumlar ve Ermeniler olmak üzere gayrimüslim tebaanın meseleleri önde gelmektedir.¹⁶

Bu çalışmada ise Osmanlı arşiv vesikalarından ve İngiliz konsolosu Garaçino ve konsolos vekili Ros'un tutmuş olduğu raporlardan yola çıkılarak Samsun tarihinde önemli bir yer tutan İngiltere konsolosluğunun teşkili ve şehirde yapmış olduğu gözlemler üzerinde durulmuştur. Çalışma 1830-1860 yıllarını içermekte olup bu yıllar Osmanlı Devleti'nde konsolosluk ağının kurulup hızla gelişmeye başladığı bir dönemdir. Bunun nedeni genelde Osmanlı Devleti'nin özelde Samsun ile çevresinin ticari ve ekonomik yönden dış dünyaya açılmasıyla ilgilidir. Ayrıca bu yıllar Osmanlı Devleti'nin modernleşme yolunda adımlar atarak Avrupa devletleri ile ilişkilerini ilerletmek istediği bir devredir. Bunun sonucu olarak çalışmada XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ile İngiliz ilişkilerine değinilmiştir. Özelde ise Samsun'daki İngiltere konsolosluğunun çalışmaları ile ecnebi ve yerli halka olan ilişkileri irdelenmiştir. Çalışmada ayrıca şehirde kurulan diğer konsolosluklar ile İngiliz konsolosluğu arasındaki benzer ve farklı yönler ele alınmıştır. Makale Samsun şehir tarihinin gizli kalmış bir yönü olan konsolosluklar bağlamında İngiliz konsolosluğunu inceleyip bu konuda okuyucuyu aydınlatmayı amaçlamaktadır.

1-Trabzon'da Açılan Konsolosluklar ve Samsun İngiliz Konsolosluğunun Kurulum Aşaması

XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinin Karadeniz kentleri arasında ilk sırayı Trabzon almaktaydı. Zira burası eski bir başkent ve aynı zamanda bir eyalet merkezi olması sebebiyle Karadeniz'in en büyük liman kenti konumundaydı. Ayrıca İran üzerinden gelen ticaret yolunun da uğrak noktasıydı.¹⁷ Yine Rusya hududuna yakın bir mevkide bulunan Batum şehri de önemli bir merkezdi.¹⁸ Ancak Orta Karadeniz'de bulunan Samsun şehri gerek İstanbul'a daha yakın olması gerekse de hinterlandı açısından ehemmiyet arz etmekteydi. Nitekim Samsun'un Bağdat yolu üzerinde olması ve bir bakıma Anadolu'nun Karadeniz'e açılan kapısı konumunda bulunması değerini daha da arttırıyordu.¹⁹ Ayrıca Samsun'u iç bölgelere bağlayan bölgenin Doğu Karadeniz kadar dağlık ve engebeli olmaması da büyümesini kolaylaştıran faktörlerden biri idi. Şehrin sahip

¹⁴ BOA, İ. HR, 163/8725; 149/7879.

¹⁵ Filiz Dıgıroğlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İranlı Olmak: Samsun'daki Acem Topluluğu", *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, Ed. Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt, Mahmut Cihat İzgi, (İstanbul: Mahya Yayınları, 2017), 279-280.

¹⁶ Osman Köse, "19. Yüzyılda Samsun'da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyiniye (Acem) Tekkesi", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik I*, Ed., Osman Köse, (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 170-171.

¹⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti, 97-99.

¹⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 254.

¹⁹ BOA, TSMA-E, 627/70.

olduğu iki büyük verimli ovası ve yapmış olduğu tütün ticareti de yabancı devletlerin ilgisini üzerine çekmişti.²⁰

Klasik dönemde Sivas (Rum) eyaletine bağlı olan Canik sancağı XIX. yüzyıldaki gelişmelere paralel olarak Trabzon vilayetine bağlanmıştı. Canik sancağı, dört sancaktan oluşan Trabzon vilayetinin en batısındaki idari birimi konumundaydı. Günümüzden farklı olarak Ünye ve Fatsa kazaları da Canik sancağına tabi idi.²¹ Ancak bugün Samsun'un birer ilçesi olan Havza, Ladik ve Vezirköprü ise Amasya sancağına bağlıydı. Bunun dışında Canik Sancağı takriben bugünkü Samsun ilinin sınırlarına denk gelmekteydi. Samsun her ne kadar XIX. yüzyılda ticari gelişim açısından büyük bir ivme yakalasa da, yine de XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar vilayet merkezi olan Trabzon'un gerisinden gelmekteydi.²² Bu yüzden Karadeniz mıntıkasında açılan modern anlamda ilk konsolosluk Trabzon'da kurulmuştu. 1805 yılında Rusya tarafından kurulan bu konsolosluk açıldığı yıllarda şehrin tek konsolosluğuuydu.²³ Ancak daha sonra Fransa ve Sardunya'nın da burada bir konsolosluk kurduğu anlaşılmaktadır. Bunun üzerine İngiltere harekete geçmiş ve Osmanlı'dan kendisine konsolosluk kurabilmesi hakkında izin vermesini istemiştir. Her ne kadar İngiltere'nin burada bir konsolosluk kurmasına ilk zamanlar hoş gözle bakılmamış ve elçi savuşturulmak istenmişse de İngilizler bu duruma itiraz etmişlerdir. Bu durum 29 Zilkade 1245 (21 Temmuz 1830) tarihli belgede şöyle zikredilmiştir:

*Elçi-yi mersûmun işbu Trabzon konsolosluğu için altı ay mukaddem birkaç def'a dahî istida vukûunda şimdiye kadar Trabzon'a İngilterelü tarafından konsolos nasbı vukû bulmamış olduğundan savuşdurulmuş ise de bu kere yine istida-yı sâbıkı tâzelemiş ve hatta şifâhen gönderdiği haberde dahî İngiltere Devleti Devlet-i aliyyenin kadîm ve hayırhâh dostu ve Sardunyalu İngilterelünün çırağı mesâbesinde iken âna müsâade olunub da kendilerinden dirîğ buyurulması hilâf-ı memûl idüğünü îrâd eylemiş olub ahidnâme-i hümayûnun dahî mesâğ olmak mülâbesesiyle savuşdurulmak mümkün olmadığundan...*²⁴

1830 yılında Trabzon'da konsolosluk kurmalarına izin verildikten sonra İngilizlerin Osmanlı ülkesinde konsolosluk kurma faaliyetlerine hız kesmeden devam ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda 1836 yılında Erzurum, 1840'ta Batum ve bundan bir yıl sonra ise Kayseri'de birer konsoloshane kurdukları anlaşılmaktadır.²⁵

2-Samsun İngiliz Konsolosluğunun Teşkili ve Konsolosların Şehirdeki Faaliyetleri

İngilizlerin Trabzon ve Batum'un ardından Karadeniz'in önemli bir iskelesi konumunda olan Samsun'da da bir konsolosluk kurmak istedikleri ve bu durumun konsolosluk raporlarına yansıdığı görülmektedir. Konu ile ilgili yazışmalarda Samsun'un Osmanlı ordusu için bir geçit yeri olduğu ve coğrafi konumunun ticarete elverişliliği üzerinde durulmuştur.²⁶ İngilizlerin Osmanlı ekonomisine ilgi duymaları ve Samsun'un da bu anlamda gelişmekte olan önemli bir Karadeniz limanı konumunda bulunması elçilik açılması isteğinde etkili olmuştur. Nitekim 1838 yılında İngiltere Osmanlı Devleti ile Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre birçok ayrıcalık elde eden İngilizler Osmanlı Devleti'ni açık Pazar olarak görmüşlerdir. Bu sayede

²⁰ M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 80.

²¹ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869 (Salname-i Vilayeti Trabzon 1286), 66.

²² Mübahat S. Kütükoğlu, *XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti*, 106.

²³ Hakan Tan, *Trabzon Vilayetinde Ecnebiler...*, 96.

²⁴ BOA, HAT, 1178/46520.

²⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 56 ve 57.

²⁶ Özgür Yılmaz, *Samsun'da Fransız Konsolosluğunun Kurulması...*, 63-64.

İngiliz malları Osmanlı ülkesinde revaç bulmuş ve kolay bir şekilde satımı gerçekleşmiştir.²⁷ Bütün bu gelişmeler sonucunda ilk defa Sultan Abdülmecid zamanında (1839-1861) ve 26 safer 1257 (19 Nisan 1841) yılında Samsun'da ilk İngiliz konsolosluğu tesis edilmiştir. İlgili konu Osmanlı arşivinde şu şekilde ele alınmaktadır:

İngiltere Devleti kişizâdelerinden Mister Ricard Vayt İstanos nâm İngilterelünün Samsun iskelesine konsolos vekili nasb olunduğundan bahisle müceddeden bir kıta emr-i âlisi i'tâsi iltizâmından ibâret olub kuyûda kayd olundu. İngiltere elçileri Haleb ve Iskenderiye ve Trablusşam ve Cezayir ve Tunus ve Trablusgarb ve Sakız ve İzmir ve Mısır iskelelerinde vesâir memâlik-i mahrûsede konsolos ta'yîn edib ve ânları tebdîl edib yerlerine gayrilerin nasb eylemek istediklerinde kimesne mâni' olmaya deyu İngiltereluye i'tâ olunan ahidnâme-i hümâyûnda münderic ve mestûr...²⁸

İngiltere büyükelçisi Lord Ponsovini tarafından kaleme alınan yazının tercümesi mahiyetinde olan belgede Mister Ricard Vayt İstanos (Mr. Richard White Stones) adlı kişinin Samsun'a tayini ile ilgili yapılması gereken prosedürden bahsedilmekte ve hakkında gereğinin yapılması istenmektedir. Ayrıca İngiltere'nin Osmanlı ülkesinde daha çok Akdeniz kıyı limanları mevkiinde olan birçok yerde konsolosları bulunduğu ve bunları tayin edip azletmek yetkisinin de Osmanlı padişahı tarafından kendilerine verildiğinden bahsedilmektedir.²⁹ Zaten belgenin devamında da bu yönde kararın alındığı bildirilmiş ve artık Samsun'a resmen bir İngiliz konsolos vekili atanmıştır. Konuyla ilgili 11 Rebiulevvel 1257 (3 Mayıs 1841) tarihli bir belgede İngiltere'nin İskenderun, Tarsus ve Samsun iskelelerinde ikamet etmek üzere konsolos vekili tayin etmiş oldukları ve bu durumun padişahın iradesine bağlı olduğundan kendisinden izin alınması gerektiği belirtilmiştir. İngiltere sefaretinin bu konuda Divan-ı hümayuna üç takrir gönderdiği bildirilmiştir. Sonuç olarak ele alınan konunun İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki antlaşmalara uygun olduğu belirtilerek gereğinin yapılması kararı alınmıştır.³⁰

Samsun'a atanan Mister Ricard Vayt İstanos adlı konsolosun bölgede bir gezi yapmak istediği ve yol güvenliğinin sağlanması hakkında İstanbul'da bulunan İngiliz fevkalade murahhas büyükelçisi İstratford Kanin'in (Stratford Canning) yetkililerle yazıştığı anlaşılmaktadır. 29 Rebiulevvel 1258 (10 Mayıs 1842) tarihli vesikada konsolos vekilinin Samsun'dan Sinop'a gideceği ve asayişin sağlanması hususunda yol üzerinde uğrayacağı yerlerde bulunan kaza naipleri ve müdürleri ile meclis üyeleri ve iş erleri uyarılmıştır.³¹ 30 Receb 1258 (6 Eylül 1842) tarihli bir belgede ise İngiliz asilzadelerinden Mister Badcer ile eşi ve Mister Kalaşer adlı arkadaşının bir besleme ve bir de hizmetçileriyle beraber yapacakları seyahatten bahsedilmektedir. Bu kimselerin İstanbul'dan deniz yoluyla Samsun'a gelecekleri oradan da kara yoluyla Tokat, Sivas, Diyarbakır, Mardin ve Musul'a gidecekleri bildirilmektedir. İngiltere kraliçesinin İstanbul'daki büyükelçisi

²⁷ Ayşegül Kuş, "Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Konsolosluklar", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 26 (2014): 165.

²⁸ BOA, A.İDVN. DVE, 3/81.

²⁹ Osmanlı Devleti tarafından yabancı elçilere benzeri haklar XVII. yüzyıldan itibaren verilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda konsolosların hapse atılmamaları, yurt dışına çıkarılmamaları ve bağlı oldukları devletten izin alınmadan yerlerinin değiştirilmemesi garanti altına alınmıştır. Bu garantiler sadece konsolosu değil onların yanında çalışan görevlileri de kapsamaktaydı. Halil İnalçık, "İmtiyazat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII, (İstanbul 2000), s. 246; Mübahat S. Kütükoğlu, *Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri*, 330-331.

³⁰ "Esâbi-i zib-i tevkîr olan işbu tezkîre-i seniyye-i sadâretpenâhileriyle takârîr-i mezkûre mübârek hâkîpâ-yi hümâyûn-u hazreti şâhâneye arz u takdîm birle manzûru alî-yi cenâbî cihândarî buyurularak ber müceb-i ahidname-i hümâyûn istida olunan evâmîr-i şerifenin isdâr ve i'tâ ettirilmesi husûsuna irâde-i aliyye-i hazreti pâdişâhî şerefrîz-i sünûh ve sudûr buyurulması ve takârîr-i mezkûre yine tâde-i savb-ı âlî-yi âsâfâneleri kılınmış olmağla ol bâbda emr u fermân hazreti veliyyü'l-emrindir." BOA, İ.HR, 10/482.

³¹ BOA, C.HR, 55/2711.

adına düzenlenen belgede bu konu hakkında gerekli evrakın tamamlanması istenmektedir.³² Önce İngiliz konsolos vekili ardından da beyzadelerinin Samsun üzerinden yapmış oldukları bu seyahatler İngiltere'nin bölgeye olan ilgisinden ve önemli gördüğü yerlerde konsolosluk açma isteğinden kaynaklanmış olmalıdır. Belgeden Samsun'un bölgedeki diğer yerleşim yerlerine kolayca erişilen bir nokta olduğu görüldüğü gibi bu tarihlerde İngiltere'nin Samsun Bağdat yolu üzerinde Musul'da da bir konsolosluk kurdukları bilinmektedir.³³

Samsun'da bulunan Mr. Richard White Stones 1846 yılında Tebriz'e atanmış ve aynı yıl İngiltere Samsun konsolos vekilliğine Batum konsolosu olan Mister Federiko Garaçino tayin edilmiştir. Yeni konsolos vekiline atandığında eski konsolos vekiline verilen "vekâleti emr-i şerifi" yani vazifesini tasdik belgesi verilmesi istenmiştir. Belgeden bu durumun İngiltere ile Osmanlı arasındaki antlaşma maddesi olduğu vurgulanarak gereği yapılması istenmiştir. Ayrıca belgede yeni atanan konsolosun müste'men olduğu dile getirilmiştir.³⁴ Müste'men Osmanlı ülkesinde bulunan ecnebi tüccarlara verilen bir unvan olup bunların ayrı bir yargılama sistemi vardı. Bu kişilerin hem gayrimüslim olması hem de yerli halktan olmamaları istenirdi.³⁵ İngiltere'nin konsolos vekili olarak bir müste'meni tayin etmesi hem ticari işleri görmedeki mahareti hem de İngiliz tebaasını haklarını koruyacak bir kişi olmasından kaynaklanmalıdır.³⁶

1847 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere devleti arasındaki ilişkilerin olumlu bir seyir takip ettiği ve bu durumun konsolosluk belgelerine de yansıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim 14 Rebiulahir 1263 (1 Nisan 1847) tarihli bir belgede Osmanlı'nın Anadolu ordusuna sevk olunacak olan askerlerin İstanbul'dan Samsun'a sevk edilmesi için yeterli kiralanan vapur bulunmadığından bahsedilmektedir. Bu iş için Kaptan Paşa İngiliz sefirliğinden beylik vapurlarını Osmanlı hizmetine vermesini talep etmiş ve bu isteği kabul görmüştür. Bunun üzerine padişah adına Hariciye Nezareti tarafından bir teşekkür mektubu yazılması gündeme gelmiştir.³⁷ Konumuzla ilgili yapılan başka bir yazışmada Osmanlı askerini taşıyan İngiliz beylik vapuru zabıtlarına ve bu iş için emek harcayanlara padişah tarafından 65.250 kuruş meblağında atıyye-i seniyye verilmesinin gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Ancak İngiltere sefaretini bu durumu prensiplerine aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Bununla beraber sefaret tercüman Pitrani, kaptan ve gemi çalışanlarının mükafatlandırılmasını uygun görmüştür. Osmanlı yetkililerince İngiliz elçisine göstermiş olduğu kolaylık ve padişaha hürmetin bir sonucu olarak 25.000 kuruş pahasında bir hediye verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak İngiliz elçisi olan Mösyö Vals İngiliz elçilerinin hediye almalarının yasak olduğunu bildirmiş ve yakında İngiltere'ye gideceğinden ülkesinden dönüşünde eşine uygun bir hediye verilmesinin İngiltere kanunlarına daha uygun olacağını beyan etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 65.250 kuruşluk bir ödenek ayırmış ve bunu gemi personeline vererek onları ödüllendirmiştir. Belgede İngiliz sefirine üzeri padişahın tuğrasıyla süslenmiş 25.000 kuruş değerinde bir kutu takdim edilmesi ve vapurun kaptanına ise üstünde Osmanlı tuğrası bulunan 15.000 kuruş kıymetinde bir kutu verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca tercüman Pitrani'ye

³² "İngiltere devleti beyzâdelerinden Mister Badcer yanında olan zevcesi ve Mister Kalaşer nâm refiki ve bir nefer besleme ve bir nefer hizmetkârıyla Dersââdet'den bahren Samsun ve ândan berren Tokad ve Sivas ve Diyarbekir ve Mardin ve Musul cânibine azîmet murâd etmeleriyle yedlerine ber mu'tâd bir kut'a yol hük-m-i şerifi i'tâ olunmak ricâ ve niyâz olunur." BOA, A.İ DVN DVE, 4/29.

³³ Özgür Yılmaz, Samsun'da Fransız Konsolosluğunun Kurulması..., 64.

³⁴ BOA, A.İ DVN. MHM, 2/24; BOA, A DVN DVE, 5/99; BOA, A.İ DVN MHM, 2/74.

³⁵ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2015), 150.

³⁶ Konsolosların işlerini daha iyi yürütebilmeleri için bölgeyi yakından tanıyan yerli halktan seçtikleri de olurdu. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, 27.

³⁷ BOA, İ.HR, 39/1845.

10.000 kuruş değerinde bir kutu ve vapurda görevli askere 15.000 kuruşluk bir mükafat verilmesi münasip görülmüştür.³⁸ Belgeden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti İngiltere'nin yapmış olduğu yardıma mukabil bir nevi teşekkür mahiyetinde bu meblağı tahsis etmiştir. Yine ilgili belgeden Samsun'un Osmanlı ordularının Anadolu'ya geçişte önemli bir üs vazifesi gördüğü de göze çarpmaktadır.

1846 tarihinde Samsun'a konsolos vekili tayin edilen Mister Federiko Garaçino'nun (Frederick Guarracino) 16 Şevval 1263 (27 Eylül 1847) tarihinde İsveç ve Norveç devletlerinin de işlerini görmekle görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili vesikada İstanbul'da ikamet ettiği belirtilen İsveç ve Norveç maslahatgüzarının tahriri şu şekilde zikredilmektedir:

*Samsun iskelesinde âmed ü şod eden İsveç ve Norveciyân sefâin-i kapudânları ve tüccâr ve âdemlerinin vukû bulan umûr ve husûslarını rüyet eylemek üzere bu defa Frederik Goraçino nâm müste'men konsolos vekîli nasb u tayîn edilmiş olmağla yedine emsâli vech üzere bermûceb-i ahidnâme-i hümâyûn iktizâ eden konsolosluk vekâlet emrinin isdâr ve îtâsını maslahatgüzâr-ı mumâileyh istida ve takrîr ider.*³⁹

Yazıda Samsun'a Avusturya tarafından bir konsolos atandığı delil gösterilerek Osmanlı Devleti ile aralarındaki antlaşmanın beşinci maddesi gereği İsveç ve Norveç devletlerinin de buna hakkı bulunduğu belirtilmektedir. Nemçe'nin (Avusturya) Samsun konsolos vekili olan Mösyo Domani'ye vazifesini belirtir anlamda bir "emri ali" senedi verildiği gibi İsveç ve Norveç konsolos vekili olan Garaçino'ya da bir emri ali verilmesi kararlaştırılmıştır. İsveç ve Norveç devletlerinin İngiliz konsolos vekilini kendi işlerini görmek üzere tayin edilmesini istemeleri Garaçino'nun daha önce Batum konsolos vekilliğini yapması sebebiyle bölgeye aşına bir kişi olmasından kaynaklanmış olabilir. Ayrıca bu durum sadece bu iki devlete has değildir. Nitekim Samsun'da Fransız konsolosluğunun kurulduğu yıl olan 1860 tarihine kadar Fransızların işlerini İngiliz konsolosluğu yürütmüş, İngiliz konsolosluğunun kapatılması üzerine de İngilizlerin işlerini Fransızlar üzerlerine almışlardır.⁴⁰

Osmanlı Devleti'nde devletin gücünün azaldığı XIX. ve XX. yüzyılda konsolosların Osmanlı'nın içişlerinden olan gayrimüslim tebaanın işleriyle ilgilendikleri ve bu konuda olumsuz bir gelişme olursa kendilerini yetkili gibi gördükleri anlaşılmaktadır.⁴¹ Her ne kadar Osmanlı bu durumu hoş görmese de yine de büyük devletlerin tepkisini üzerine çekmemek adına bu konuda bir ara yol bulmaya çalışmıştır. Yabancı konsoloslukların ilgilendikleri konular arasında ihtida hadiseleri başta gelmektedir. Zira ihtida vakaları İslam ve gayrimüslim ahalinin arasını açıyor ve devlet de bu durumda bazı tedbirler almak zorunda kalıyordu. Ayrıca gayrimüslimler işin içinden çıkamayınca konsolosluk yetkililerine sığınarak kendilerini müdafaa etmelerini istiyorlardı. Bu durum mühtedi çocuklarında sıklıkla yaşanmaktaydı.⁴² Bu bağlamda Samsun İngiliz konsolos vekilliğine de bir müracaat yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 5 Receb 1265 (27 Mayıs 1849) tarihli bir kayıta Canik sancağı kazalarından Maden kabinin fırıncı oğlu oymağı köyünde ikamet etmekte olan Deli sava oğlu Yor adlı bir zimminin bir buçuk sene önce ihtida eden eşinden

³⁸ BOA, İHR, 40/1862.

³⁹ BOA, İHR, 41/1940.

⁴⁰ Osman Köse, 19. Yüzyılda Samsun'da İran Misyonu... , 170.

⁴¹ Benzer bir durum Trabzon'da açılan yabancı konsolosluklarda da yaşanmış ve konsoloslar kendilerini bu konuda serbest hissetmişlerdir. Ayşegül Kuş, "Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Konsolosluklar", 80.

⁴² Bilgehan Şahin, "Osmanlı'da İhtida Hareketleri 1900-1922" (doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2022), 222-225; Selim Deringil, 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad, çev. Ayşen Anadol-Taciser Ulaş Belge, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 131-133.

bahsedilmektedir. İslam'ı kabul eden kadının daha sonra Çarşamba kazasına bağlı Ökse'nin köylerinden olan Kara oğlan sakinlerinden Osman adlı bir Müslümanla evlendiği belirtilmektedir. Ayrıca bu kadının eski eşinden dört yaşında bir kızı ve üç yaşında bir oğlu olduğu, çocukların yaşları küçük olduğundan dolayı mahkemece annelerine teslim edildikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu durumu kabullenemeyen Yor isimli gayrimüslim baba gizlice çocukları kaçırarak Samsun'da bulunan İngiltere konsoloshanesine getirmiş ve kendilerinden yardım istemiştir. Bunun üzerine çocukların üvey babaları olan Osman Canik sancağı mutasarrıfından yardım talep etmiştir.⁴³

Canik mutasarrıfı ile İngiliz konsolos vekili arasında mesele müzakere edilmiş ve konsolosluk çocukların yanlarında olduğunu doğrulamıştır. Ancak çocukların zorla kaçırılmadığını bilakis üvey babalarının para karşılığında çocukları verdiğini belirtmiştir. Fakat Osman adlı şahıs bu iddiayı reddetmiştir. Her iki tarafın çelişkili ifadeleri olsa da Osmanlı Devleti kanunlarına göre çocukların dokuz yaşlarına kadar annelerinin yanında kalmaları gerektiği konsoloshaneye bildirilmiştir. Ancak konsolosluk İstanbul'daki İngiliz sefaretine durumun yazılacağını ve buradan gelen emir doğrultusunda çocuklar hakkında bir karar vereceklerini belirtmiştir. Bunun üzerine Canik sancağı yetkilileri de meselenin Trabzon vilayetine yazılması ve buradan bir sonuç alınması gerektiği kararına varmıştır.⁴⁴ Belgenin devamından nasıl bir sonuç çıktığı anlaşılamamaktadır. Belgeden Samsun İngiltere konsolosunun ve Canik sancağı mutasarrıfının basit gibi gözükken bir meselede bir çözüm yolu bulamadıkları ve problemi bir üst mercilere taşıdık anlaşılmaktadır. Ayrıca İngiliz konsolosluğunun İslam kanunlarına göre "hidane" usulü denilen küçük çocukların annelerine teslim edilmesi kararına rağmen geri adım atmadığı görülmektedir.⁴⁵

XIX. yüzyılda Trabzon'da görev yapan bir başka İngiliz konsolosu bölgedeki dini yapı ile yakından ilgilenmiş ve bu bağlamda ihtida hadiseleri üzerinde durmuştur. Ona göre, bölgede İslamlaşma daha çok Müslüman bir erkekle gayrimüslim bir kadın arasında evlilik sonucu gerçekleşmektedir. Ayrıca konsolos ihtida hadiselerinin yıllara göre istatistiğini vermiştir. Yukarıda verilen örnekte de benzer bir hadise yaşandığı görülmektedir. Ancak Trabzon İngiliz konsolosluğuna yansıyan bir ihtida vakası bulunmamaktadır. Bu yönüyle mesele Samsun İngiliz konsolosluğundan ayrılmaktadır.⁴⁶

Samsun İngiliz konsolosluğunun ihtida meselesinde olduğu gibi yerli halkla ilgili diğer konularda da müdahil olduğu bazı durumlar görülmektedir. Bunun sebebi meselenin bir yönüyle kendilerini ilgilendirmesi ve bu konuda söz sahibi olduklarını düşünmeleridir. Ancak Osmanlı yasaları kendilerini bu konuda yetkili kılmamıştır. Bu yüzden bazı hallerde devlet ile konsolosluğun karşı karşıya geldiği durumlar olmuştur. Nitekim 26 Safer 1269 (9 Aralık 1852) tarihli bir vesikada Samsun'da bulunan İngiltere ve Avusturya devletleri konsolosları eşlerinin zeytin ağaçları tarlası ve bir bahçeyi üzerlerine almalarına binaen konsolos eşlerinin hangi devletin tebaası oldukları meselesi gündeme gelmiştir. Haklarında yapılan araştırma sonucunda her ikisinin de Osmanlı tebaası olmadığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca İngiliz konsolosunun eşinin üzerine aldığı arsa üzerine üç hane yaptırdığı, bunlardan ikisinin bittiği sonuncusunun ise bitmek üzere olduğu belirtilmektedir. Bu durum Samsun İngiliz konsolosundan sorulduğunda evlerin ikisini eşi için

⁴³ BOA, HR. MKT, 26/8.

⁴⁴ BOA, HR. MKT, 26/8.

⁴⁵ İrem Karakoç, "Bir İslâm Hukuku Müessesesi Olan Hidâne Hakkının ve Osmanlı Aile Hukukunda Uygulanışının İzmir Şer'iyye Sicillerinde Yer Alan Bir Karar Örneği Üzerinden İncelenmesi" *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 19/III, (2015): 167.

⁴⁶ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, 67/250 (2003): 896.

diğerini ise yasakçısı⁴⁷ olan Arif Ağa için yaptırdığını beyan etmiştir. Her ne kadar uygulamanın benzerleri Osmanlı'da İzmir, Selanik, Kıbrıs, Sayda ve Trabzon gibi yerlerde bulunsa da bunların da yasal olmadığı ve bu hususta Osmanlı Devleti'nin "tahrir-i emlak" ve "tefrik-i tebaa" adıyla kanun maddeleri bulunduğu belirtilmiştir. Belgede Osmanlı Devleti'nde mülk sahibi olmak için mutlaka Osmanlı tebaası olmak gerektiği ve kendi üzerlerine kayıtlı bir tapu senetlerinin bulunması lüzumu vurgulanmıştır. Canik sancağında vuku bulan hadisede konsolosların müste'men sınıfından buldukları belirtilmiş ve eşlerinin onlara tabi olduğu ve doğacak çocukların da babalarına tabi olduğu söylenerek yapılan işin usulsüzlüğüne dikkat çekilmiştir. Osmanlı ile yabancı devletler arasında cari olan kanun maddesine dayanılarak bu arazilerin Osmanlı tebaası olan İslam ve gayrimüslim ahaliye satılması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁸

Samsun İngiliz konsolosu Garaçenbo'nun (Garaçino) 1852 senesinde adının karıştığı bir başka hukuki mesele Trabzon'dan satın aldığı tütünlerle ilgilidir. Vekili Onus vasıtasıyla yapmış olduğu bu alışverişten dolayı gümrükçü Sasib Efendi ile aralarında bir anlaşmazlık çıkmıştır. İstanbul'a kadar yansıyan davada "duhan" olarak adlandırılan tütünlerin fiyatının eski tarife üzerinden değerlendirildiği, yeni tarifeye göre eksik para verildiği ifade edilmiştir. Alım satım işlemi yeni tarifeden önce yapıldığından İngiliz konsolos vekili Garaçino haklı gibi gözükse de durumun böyle olmadığı belirtilmiştir. Zira Garaçino ile gümrükçü Sasib Efendi ile aralarında yeni tarife üzerinden işlem yapılması gerektiğine dair mukavele yapıldığı ortaya çıkmıştır.⁴⁹ Belgenin devamından tam olarak sonucun ne olduğu öğrenilememektedir. Bu belgeden de Samsun İngiliz konsolos vekili Garaçino'nun eski Batum konsolos vekili olması nedeniyle Karadeniz ticaretinden haberdar olduğu ve bir müste'men olarak ticari işlerle yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti bu konuda hukuki olarak yapılması gereken üzerinde durmuş ve ona göre bir netice çıkacağını belirtmiştir. Konsolos vekili Graçto'nun (Garaçino) 30 Mart 1854 tarihli bir belgede konuyla ilgili "harir gümrük rüsumatı" yani gümrükten elde edilen ipek vergisinden bahsedilmektedir. Garaçino'dan zimmeti olan 52.152,5 kuruş talep edildiğinde Samsun ekmekçi esnafına dağıtmış olduğu "hınta esmanı" nı (buğday pahası) buna karşılık göstermek istediği ancak talebin reddedildiği görülmektedir. Çünkü her iki meblağın birbirini karşılamadığı ve alınması gereken verginin devlet hazinesine ait olması sebebiyle bu işin süratle yerine getirilmesi istenmiştir.⁵⁰ Burada Osmanlı Devleti'nin İngiltere konsolosuna karşı menfaatlerini savunduğu ve alacağı tahsilat konusunda bir açıklığa yer bırakmak istemediği anlaşılmaktadır.⁵¹

3-Samsun İngiliz Konsolosluğunun Tutmuş Olduğu Raporlar

Konsolosların genel olarak bağlı buldukları devletlerin ticari hukukunu gözetmekle yükümlü oldukları ve ayrıca buldukları bölgedeki kendi vatandaşlarının işlerini düzenledikleri bilinmektedir. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde "düvel-i muazzama" yani büyük devletler olarak anılan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bölgedeki halk ile temasta bulunduğu ve bölgeye ait birtakım raporlar hazırlayarak bağlı devletlere gönderdikleri görülmektedir. Özellikle 1853-1858 yıllarını kapsayan süre zarfında birçok konsolosluk raporunun yazıldığı ve bunların İngiliz

⁴⁷ Yasakçı: Yabancı devletlerin sefaret memurlarının emrinde özel bir kıyafeti olan koruma görevlisi, kavas. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, haz., Nihal Metin (İstanbul: Yeditepe Yayınları 2015). 1086 ve 1529.

⁴⁸ BOA, *İ.MVL*, 259/ 9722.

⁴⁹ BOA, *HR. MKT*, 51/80.

⁵⁰ BOA, *HR. SYS*, 2925/126.

⁵¹ İngiltere'nin Batum konsolosluğu da bölgedeki ticari faaliyet üzerinde önemle durmuş ve bu durumu konsolosluk raporlarında detaylı bir şekilde incelemiştir. Bu da İngilizlerin sadece Samsun bağlamında değil Karadeniz genelindeki ticari ağla ilgilendiklerini göstermektedir. Abdullah Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, 26/1 (2016), 63.

sefirliğine gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu zaman dilimleri Osmanlı ile İngiltere hükümetinin Rusya'ya karşı yapılan Kırım Savaşı'na iştirak ettiği yıllar olduğundan raporların kıymeti bir kez daha anlaşılmaktadır. Raporlarda Osmanlı'nın milletler arası hukukla ilgili maddeleri ve Islahat Fermanı da yer almaktadır. Ancak bunun yanında vakayı adliye olarak anılacak olaylara da yer verilmektedir. Nitekim 22 Eylül 1853 tarihli bir belgede Samsun'a gelmiş olan bir Arap (zenci) kölenin katırcı esnafından olan efendisinden gördüğü kötü muamele anlatılmaktadır. Kölenin yediği dayağa ve bir nevi açık arttırma şeklinde yapılan satışına Osmanlı yetkililerinin müdahalede bulunmadıkları, halkın ise bu duruma tepki gösterdiği dile getirilmektedir.⁵² Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da 1846 yılında esir pazarlarının kapatıldığı 1857 yılında ise zenci köle ticaretinin men edildiği bilinmektedir.⁵³ Belgenin tarihi göz önüne alındığında köleliğin dünyada ve Osmanlı'da artık tartışılır ve yer yer reddedilir bir kurum olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı arşivlerinde Osmanlı-İngiltere-Fransa-Piyemonte (İtalya) devletleri ile Rusya arasında meydana gelen Kırım Savaşı'nın (1853-1856)⁵⁴ devam ettiği bir zamana denk gelen (26 Mart 1855) tarihte Canik mutasarrıflığına gönderilen bir yazı bulunmaktadır. Burada şöyle denilmektedir:

İngiltere Devleti fahîmesi ordusuna muktazî olan ot ve arpa iddihâr olunmak üzere Samsun'da bir anbâr inşâsı zımnında bu kere ol tarafa i'zâm olan memûr hakkında teshîlât ve muavenet-i lâzimenin icrâsı cânib-i sefâretden mahsûsan ifâde ve iltimâs olmuş ve devlet-i fahîmiyet ordusuna müteallık olan bu misüllü husûsâtın tesviyesi emrinde muâvenet-i müfidenin ifâsı zâten ve maslahaten ehem ve mültezim bulunmuş olmağla bu bâbda lâzım gelen teshîlât ve muâvenâtın hüsn-i ifâsı husûsunun Samsun müdürîyetine ekîden işârına himmet eylemek siyâkında şukka⁵⁵

Belgede İngiltere ordusuna gerekli olan ot ve arpa ihtiyacından bahsedilmekte ve bunların depolanması için Samsun'da bir ambarın yapılması gerektiği dile getirilmektedir. Bu yüzden Samsun'a gönderilen memura yardım edilmesinin İngiliz sefirliğinden talep olunduğu belirtilmiştir. İngiliz ordusuna yardım edilmesinin oldukça önemli ve lüzumlu olduğu üzerinde durularak bu iş için görevlendirilen şahsa kolaylık gösterilmesi kararlaştırılmıştır. Belgede Karadeniz'in batı tarafından bulunan Varna şehrinde de benzer bir faaliyetten söz edilmiş ve durum Varna kaymakamına da iletilmiştir.⁵⁶

Samsun'da bulunan İngiliz konsolosu tarafından İngiltere sefaretine gönderilen bir başka rapor 2 Şubat 1856 yılına aittir. Yazıda Anadolu'nun verimli bir arazi üzerinde bulunduğu ancak Osmanlı yetkililerinin bu avantajı yeterince değerlendiremedikleri belirtilmektedir. Ayrıca bu yetkililerin Anadolu ahalisinin gayretlerine ilgisiz kalarak memleketi harap bir hale getirdikleri bildirilmektedir. Buradaki kira (yük) hayvanlarının zorla alınıp ücretle işletilmekte olduğu ve yine Osmanlı ordusu için zahire tedarik edilecek mahsulün değerlendirilmediği söylenmektedir. Sivas-Amasya-Merzifon ve Çorum'da hububat ve un satın alınmasının yasaklandığı ve buradaki zahirelere el konup ambarların mühürlendiği belirtilmiştir. Sivas valisinin Avrupalılara ait olan

⁵² BOA, HR. TO, 219/66.

⁵³ Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 91; Gülnihal Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1/1 (1990): 73-75.

⁵⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 131.

⁵⁵ BOA, HR. SYS, 1336/52.

⁵⁶ Benzer bir şekilde Batum Rus konsolosluğu da Osmanlı yetkililerinden iskele ve depo yapmak için izin istemişse de bu talep Osmanlı devlet yetkililerince reddedilmiştir. Bu reddin arka planında Rusya'nın bölgede rakip bir devlet olması ve Osmanlı Devleti aleyhine genişleme çabasında bulunması yatmaktadır. Abdullah Bay, *Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri*, 65.

zahirenin İstanbul veya Kırım'a gönderilmesi şartıyla ihracına izin verdiği açıklanmıştır. Zahire ihracı yasaklanmadan önce de yük taşımakla görevli kervanların durdurularak yüklerinin indirildiği ve hayvanlara ise el konulduğu beyan edilmektedir. Ayrıca zahire akçesi adı altında bir vergi alındığı ve bu verginin fazla olması için uzak kazaların seçilerek halka bir nevi zulmedildiği ve zahire ile hayvanların zorlu dağ yollarında telef edildiği anlatılmaktadır. (Muhtemelen Kırım Savaşından dolayı) asker alımlarının artması sonucu tarlaları sürececek erkek nüfusun kalmadığı ve bu işi kadınların yaptığı belirtilmiştir. Yapılan bunca yanlış sonucunda zahirenin sahile taşınmasının zorlaştığı ve bu durumdan bezen halkın da bir köşeye çekildiği raporlanmıştır.⁵⁷ Bu yazışmada Osmanlı ordusunun Anadolu üzerinden Karadeniz kıyısından Kırım'a asker ve zahire sevk ettiği ve Samsun'un da bu nakil yollarının en önemli duraklarından birisi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Osmanlı yöneticilerinin kötü yönetimi sayesinde Kırım Savaşı'ndan istifade edilemediği söylenmektedir. İngiliz konsolosunun bu raporunun arka planında Samsun'un XIX. yüzyılda ekonomik yönden yakaladığı potansiyel ve Anadolu'nun iç bölgelerinden gelen iktisadi ürünlerin Samsun limanından pazarlanması yatmaktadır. Zira Samsun XIX. yüzyılda tarım ve hayvancılık başta olmak üzere ekonomik olarak büyük bir ivme yakalamış ve bu durumu ilerleyen zamanlarda da devam ettirmiştir.⁵⁸

12 Mayıs 1856 tarihinde Samsun İngiliz konsolosu tarafından İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğine gönderilen yazıda Kızılırmak nehri hakkında bir malumat bulunmaktadır. İngilizce aslından Osmanlı Türkçesine çevrilen bu yazıda şöyle denilmektedir:

Kızılırmak Sivas'dan zuhûr ile garb tarafına meyl ederek zahîresi çok ve münbit olan birçok arâzîlerden mürûr ederek Bafra kurbünden Samsun'un semt-i garbîsine kırk mil mesâfede denize karışır. İşbu cesîm su bir büyük merkez-i ticâret olunacak mahalle akıldılssa ticâretçe hâsıl olacak netâyic pek büyük olacağı ve Anadolu'nun ahâlî-yi vahşiyesi üzerinde dahî neşr-i medeniyetçe pek çok tesîrâtı hâsıl edeceği derkârdır.⁵⁹

Belgede özetle Kızılırmak'ın Sivas'tan doğup Samsun'un 40 mil batısında bulunan Bafra yakınından denize döküldüğü belirtilmektedir. Kızılırmak'ın geçtiği yerlerde verimli tarım arazileri oluşturduğu ancak kendisinden yeterince istifade edilemediği söylenmektedir. Kızılırmak ticari yönden büyük bir merkeze (muhtemelen Samsun) akıtılsa hem bundan güzel sonuçlar elde edileceği hem de Anadolu'nun medeniyetten uzak olan halkı üzerinde olumlu yönde etki yapacağı bildirilmektedir. Burada konsolosun Samsun'un coğrafi konumu ve tabii zenginliğine yönelik özel bir ilgi duyduğu ve ticari yönden bu zenginliğin kullanılması gerektiğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

25 Mayıs 1856 tarihinde Samsun'dan İngiltere büyükelçiliğine gönderilip daha sonra Osmanlı diline çevrilen raporda Samsun'un çok kötü bir şekilde yönetildiği, burada görevli paşanın meclise ve halka itibar etmeyip başına buyruk hareket ettiği dile getirilmektedir. Konsolos, istişarenin yerini rüşvet ve haksızlığın aldığı bundan dolayı asayişin de ihlal edildiğini söylemektedir. Bu durumun sadece Canik sancağına özgü olmayıp Trabzon eyaletinin birçok bölgesinde bulunduğunu ve kendisinin bu kötü vaziyete müdahil olmaktan kaçındığını belirtmektedir. Samsun ve civarında hırsızlık ile yağmanın arttığını Islahat Fermanı'nın da memlekete olumlu bir etki

⁵⁷ BOA, HR. SYS, 1355/11; Kırım Savaşı esnasında İngiltere Batum konsolosu da Kars ve çevresinden Batum'a zahire ile hayvan sevk edilmesini istemiş ve bu sayede harbin kazanılmasını öngörmüştür. Abdullah Bay, Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri, 71.

⁵⁸ Bilgehan Şahin, *Samsun Şer'iyye Sicilleri*, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2017), 180-185; M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 79-84.

⁵⁹ BOA, HR. TO, 223/18.

yaptığını görmediğini yazmaktadır.⁶⁰ Belgede Islahat Fermanından bahsetmesi önemli bir husustur. Zira Osmanlı Devleti Kırım Savaşının bitiminin ardından imzalanan Paris Antlaşmasından birkaç ay önce bu fermanı ilan etmiş ve kendisinin artık bir Avrupa devleti olduğunu göstermek adına tebaası olan gayrimüslim halka birçok alanda özgürlükler vermiştir.⁶¹ Bunların başında gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin kaldırılması ve devlet dairelerinde istihdam edilmelerinin sağlanması başta gelmektedir.⁶² Islahat Fermanını kendi lehlerine yapılmış önemli bir hamle olarak gören Avrupalı devletler Osmanlı'ya boyun eğdirdiklerini düşünerek bu hususta daha da ileri adımlar atılmasını istemişlerdir. Ayrıca Kırım Savaşındaki pozisyonlarından dolayı İngiltere ve Fransa kendilerini bir nevi Osmanlı'nın hamisi olarak gördüklerinden Osmanlı'nın içişlerine karışmak anlamında kendilerini serbest hissetmişlerdir.⁶³ Nitekim İngiliz konsolosun raporlarına da bu durum yansımış ve konsolos kendisini birçok alanda söz sahibi hissetmiştir.

Samsun'a mücavir bir bölge olan Sinop'ta da Samsun İngiliz konsolos yardımcısı Stevens bazı raporlar hazırlamış ve bu raporlarda Osmanlı Devleti'nin Sinop bölgesindeki yöneticilerinin asayişini sağlamadaki yetersizliklerine değinmiştir.⁶⁴ Asayişle ilgili raporlar Trabzon İngiliz konsolosluğu tarafından da tutulmuş olup burada Osmanlı emniyeti için genel anlamda olumlu bir rapor söz konusu olmuştur. Ayrıca konsolosun bu konu hakkında istatistiksel bir gözlem yaptığı görülmektedir.⁶⁵ Yine benzer bir tarzda Trabzon'da bulunan İngiltere ve Rusya gibi devletlerin konsoloslarının adli ve idari konularda raporlar hazırladıkları ve Osmanlı Devleti'nin içişlerini ilgilendiren mevzulara müdahil olma eğiliminde oldukları görülmektedir.⁶⁶

Üstteki belgeyle aynı güne tarihlenen bir başka kayıta İngiliz konsolosu Canik sancağı mutasarrıfı olan Ramiz Paşa'nın yanlış bir muamelesini beyan etmektedir. Kendi uşaklarının yakınlarından birisine annesinden bir bağ kaldığını ve bu hususta 9 ay önce müftüden fetva ve kadıdan ilam alındığını ve bu ilamı Ramiz Paşa'nın dahi kendi mührüyle onayladığını belirtmiştir. Ancak paşanın rüşvetle iş görerek bu fikrinden caydığını ve bunun sonucunda uşağının akrabasının evden atıldığını duymuştur. Bu durumu "gadr-i sarîh" yani açık bir zulüm olarak değerlendiren konsolos, paşanın yanına tercümanını göndererek bir açıklama istediğini söylemişse de paşa ilamdan mührü kazıdığını ve bu durumu reayayı ilgilendiren bir mesele olduğundan kendisinin karışmaya hakkı olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine konsolos meseleye müdahil olmadığını ancak paşaya teslim etmiş olduğu ilamın iadesini istediğini belirtmiştir. Aksi takdirde meseleyi İngiltere sefaretine şikayet edeceğini söylemişse de paşa cevaben ilamı imha ettiğini ister sefarete isterse Babiali'ye söylesin sonucun değişmeyeceğini bildirmiştir.⁶⁷ Buradan Osmanlı devlet yetkileriyle İngiliz konsolosu arasında bir anlaşmazlık olduğu ve Ramiz Paşa'nın meseleyi Osmanlı'nın içişleri olarak değerlendirdiği görülmektedir. Bu nedenle, kendisini haklı gören paşa geri adım atmamış ve konsolosa bir nevi kendi işiyle ilgilenmesi gerektiğini bildirmiştir.

Samsun'dan İngiltere sefaretine gönderilip Türkçeye tercüme edilen 6 Haziran 1856 tarihli bir raporda Ramiz Paşa'nın yapmış olduğu bir başka kötü uygulama olan Baron Togo (Tocco) ve

⁶⁰ BOA, HR. TO, 223/25.

⁶¹ Halil İncelik, *Devlet-i Aliyye*, IV, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 272.

⁶² Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, (İstanbul: Simurg Yayınları, 2000), 56.

⁶³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 84-85; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 130-131.

⁶⁴ K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Belgelerinde Sinop (1841-1842)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 18 (2015), 51.

⁶⁵ Ahmet Halaçoğlu, İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti, 897-900.

⁶⁶ Ayşegül Kuş, *Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Konsolosluklar*, 80.

⁶⁷ BOA, HR. MKT, 150/10.

Tubal Kayn (kain) adlı iki İngiliz vapurunun durumu ele alınmıştır. Bu iki vapurun içinde yolcu ve eşya bulunduğu halde Samsun limanından İstanbul'a gidecekleri sırada Ramiz Paşa bu duruma müdahale etmiştir. Paşa Baron Togo isimli vapurla gidilmesini diğeriyle gidilmesine izin vermeyeceğini tellallar vasıtasıyla halka duyurmuştur. Ayrıca diğervapurdan bilet alanların biletlerini iptal etmiş ve bu konuda kadı efendinin de emri olduğunu söylemiştir.⁶⁸ Bu belgede de Osmanlı devlet yetkilisinin yaptığı işten emin olduğu ve İngiliz konsolosu karşısında taviz vermediği görülmektedir.

21 Ağustos 1856 tarihinde bu sefer Samsun İngiliz konsolosu yapmış olduğu şikayeti doğrudan Ramiz Paşa'ya göndermiştir. Burada konsolos şöyle demektedir:

Burada Yunan konsolosunun bulunmaması cihetiyle İngiltere Devleti himâyesinde bulunub emr-i âlileriyle sülük ihrâcından men olunan Yunanlı Konstantino Giregoryadinin bir kuta protesto nâmesini leffen tarafı saâdetlerine teblîğ ile kesb-i fahr eder ve bi'l-cümle memâlik-i mahrûse-i şâhânedede her türlü eşyâ mübaya'a ve fûruht etmeğe kâffe tebaa-i ecnebiyeye mezûniyet vermiş olan muâhedâta binâen merkûmun kendü aleyhinde i'kâ olunan mevâni'den terettüb edebilecek her gûne zarar ve hasârdan dolayı taraf-ı âlilerine protesto eylediğini ifâde ve beyân ederim.⁶⁹

Belgede özetle Yunanistan'ın Samsun'da bir konsolosu olmadığından onların işleriyle de İngiliz konsolosunun ilgilendiği açıklanmaktadır. Yunan asıllı olan Konstantin Gregoryadi adlı şahsın Osmanlı Devleti'nde her türlü ticari malın alınıp satılması serbest iken bundan men edildiği ve bu durumu Gregoryadi'nin protesto ettiği belirtmektedir. Ancak buna ek olarak Ramiz Paşa'nın sülük ticaretinin Samsun kazasında Osmanlı tebaasına ihale edildiğini ve bu hususta izin alınmadıkça sülük alım satımı ile ihracının yasaklandığını bildiren İstanbul'dan gelen bir fermanı kendisine iletmiş söylemiştir. Fakat buna rağmen konsolos, tarifede belirlenmiş vergiyi ödedikten sonra her türlü ticari malın ihracının serbest olduğu ve bunun bütün Avrupalıların hakkı olduğunu belirtmiştir. Kostakino (Konstantin) Gregoryadi adlı Yunanlı'nın bir İngiliz vapuruyla İstanbul'a göndermek istediği beş sandık sülüğe el konulmuş ve bu durum bir nevi haksızlık olarak değerlendirilmiştir. Ramiz Paşa'dan bu durumun telafi edilmesi yönünde bir adım atması istense de paşa bunu kesinlikle reddetmiştir.⁷⁰

Trabzon İngiliz konsolosu olan Longworth yerel Osmanlı yöneticilerinden bahsetmekte olup bunları genel anlamda övmektedir. Bu da her iki konsolosun bu konuda ayrıştığını ortaya koymaktadır. Ancak Longworth bazı Osmanlı paşalarından olumsuz olarak bahsetmektedir. Her iki konsolosun da yerli halk ve yöneticiler hakkında istihbarat yaptıkları ve bunları merkeze raporladıkları görülmektedir. Bu da İngiliz konsoloslarının sadece kendi tebaasının ticari ve hukuki işlerle uğraşmadığını göstermektedir.⁷¹

Her ne kadar Samsun İngiliz konsolosu Ramiz Paşa'nın aleyhine birçok jurnalde bulunsa da aslında paşanın Samsun halkı tarafından sevildiği ve takdir edildiği 1856 yılına ait bir belgeden öğrenilmektedir. Fransızcadan Türkçeye çevrilen belgede şöyle denilmektedir:

Mutasarrıfımız bulunan saâdetlü Râmiz Paşa hazretleri sancağımıza teşriflerinden ilâ yevminâ hâzâ umûr-ı mehâmm-ı saltanat-ı seniyyeyi ve kâffe mesâlihi berâyâ ve reâyâyı matlûb-ı âlî ve ma'delet-i seniyye-i cenâb-ı cihân bâniye tevfikân rüyet ve idâre ederek hiç bir mâdde hakkında bir ferd-i âferîdeyi tesâhub etmemiş ve hiç bir yüzden dahî bir kimesneyi incitmeyerek ahvâl-i

⁶⁸ BOA, HR. TO, 223/40.

⁶⁹ BOA, HR. TO, 224/8.

⁷⁰ BOA, HR. TO, 224/8.

⁷¹ Ahmet Halaçoğlu, İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti, 886-887.

*mürettebât-ı seniyyeyi dahî vaktiyle ve mürettebâtıyla madelet-i seniyyeye tatbîkan istihsâl etmiş olduğundan ol vecihle paşa-yı müşârünileyhin her tavrından bi hakkın hoşnûd ve râzı bulunmuş olduklarımızdan mahall-i alîye takdîm olunmak üzere işbu mahzar gûnâ arz-ı hâlimiz bi'l-mecbûriye Canik meclisine i'tâ olunmuşdur.*⁷²

Belgenin altında 86 İslam, 41 gayrimüslim üyenin mühür ve imzaları bulunmakta ve bu kişilerin Samsun'un önde gelen kimseleri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim içlerinde müderris, meclis azası ve tüccar sınıfına mensup kişiler bulunduğu görülmektedir. İlgili belgelere bakıldığında genel olarak İngiliz konsolosunun itiraz ettiği mevzularda aslında kanuni bir durumun olmadığı ve bu yüzden Ramiz Paşa'nın kararında ısrar ettiği anlaşılmaktadır.

18 Mayıs 1857 tarihinde Samsun İngiliz konsolosluğu tarafından İstanbul'daki İngiltere büyükelçiliğine gönderilip sonradan Türkçeye tercüme edilen bir yazıda Samsun'a gelen Çerkez muhacirlerden şu şekilde bahsedilmektedir:

*Rize ahâlîsinden Mehmed Halid kapudânın süvâr olduğu İskender nâm bir kıta Osmanlı sefinesi birtakım Çerkez yolcularla yani yirmi altı nefer erkek yirmi dört nefer kadar kadın ve çocuklarla sevâhil-i çerâkiseden gelerek bunların bazıları Samsun'a ve oradan otuz İngiliz mili mesâfesinde bulunan Kumcağız nâm mahalle çıkmış ve diğerleri şehr-i cârînin on ikisinde bâdbank-ı azîmet olan sefine-i mezkûre ile Dersââdet'e gitmiştir.*⁷³

Vesikada İskender isimli bir Osmanlı vapuru tarafından alınan Çerkezlerin Samsun ve Kumcağız'a çıktıkları ve bir kısmının İstanbul'a gittikleri rapor edilmektedir. Ayrıca konu ile ilgili beş gün sonra (23 Mayıs) İngiltere sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda da mesele ele alınmış Çerkezistan'dan gelen yolcuların çoğunluğunun esir olabileceği ve bu yüzden İskender gemisi kaptanının çağrılarak vapurdaki kişilerin sicillerine bakılması gerektiği beyan edilmiştir.⁷⁴ XIX. yüzyılda Kafkaslar'dan Osmanlı Devleti'nin çekilerek bu toprakları Rusya'ya bırakmasına paralel olarak buranın İslam tebaasının Osmanlı Devletine iltica ettiği bilinmektedir. Bunların başında Çerkezler gelmektedir. Nitekim 1854-1864 yılları arasında Çerkezistan ve Kırım'dan 311.333 kişi Osmanlı ülkesine gelmiştir. Bu durum 1864 ve 1865 yıllarında en ileri seviyeye ulaşarak 370.000 kişi raddesine gelmiştir.⁷⁵ Osmanlı Devleti bu göçmenlerin iâşe ve barınmasıyla yakından ilgilenmiş ve onları mağdur etmeme yönünde karar almıştır.⁷⁶ Kafkas göçleri önce Kırım'ın daha sonra ise Kafkasya'nın önemli bir kısmının elden çıkmasına paralel olarak yaşanmış bir olgudur. Buradaki Müslüman halk Rusya'nın baskısından kaçarak Osmanlı vatanına iltica etmiştir. 1828-1829 yıllarında yaşanan Osmanlı Rus savaşı ve bunun ardından 1853-1856 yılları arasında yaşanan Kırım harbi bu göçlerin yaşanmasında başattır.⁷⁷ Bu konuda bir Amerikan misyoneri olup Osmanlı ülkesinde birçok yeri dolaştıktan sonra Karadeniz'e de uğrayan Lennep'in tutmuş olduğu notlar bulunmaktadır. Lennep Samsun'a yapılan Kafkas göçlerini bir "karınca sürüsüne" benzetmiş ve bu durumun şehrin demografik yapısını ciddi anlamda değiştirdiğini belirtmiştir. Lennep'e göre şehrin nüfusu 10.000 civarında iken bu göçler sayesinde 45.000'e

⁷² BOA, A./DVN, 112/42.

⁷³ BOA, HR. TO, 226/14.

⁷⁴ BOA, HR. TO, 226/14.

⁷⁵ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013), 20.

⁷⁶ BOA, MAD. d., 23108, 2311, BOA, DH. MKT, 1894/45, 1463/114, 1459/13;

⁷⁷ Ayşegül Kuş, "Lennep ve Lerchenfeld-Schweiger'in Gözünden 1864 Göçünün Samsun ve Trabzon Liman Kentleri Üzerindeki Etkisi" *Karadeniz Araştırmaları* 15/57 (2018), 69.

ulaşmıştır. Lennep, Osmanlı yöneticilerinin bu göçmenler hakkında olumlu tavır sergilediklerini ve onların mağduriyetlerinin giderilmesi adına birçok tedbir aldıklarını da bildirmektedir.⁷⁸

Samsun İngiliz konsolosu tarafından İngiltere sefaretine gönderilen 13 Temmuz 1857 tarihli bir raporda 1856 senesinin 14 Kasımında Çerambe (Çarşamba) yakınlarında Venipenço kaşa adlı bir şahsın tüfekle öldürüldüğü belirtilmektedir. Fransızca kaleme alınıp Osmanlı lisanına çevrilen belgede Babıali tarafından mahpuslar hakkında kâtil değil katil ile suçlanan ibaresinin yazılması lüzumundan bahsedilse de Canik mutasarrıfı Osman Paşa bunu kabul etmemiştir. Ayrıca kadının verdiği hüküm bozulmaz diyerek kâtil ibaresini değiştirmeyeceğini söylemiştir.⁷⁹ Bu belgede de Samsun İngiliz konsolosunun adli vaka olarak adlandırılacak meseleleri de merkeze rapor ettiği ve Osmanlı devlet yetkilerinin hadiseleri nasıl ele aldıklarını incelediği görülmektedir. Bundan İngiliz konsolosunun sadece ticari meseleler ve tebaasının işleriyle ilgilenmediği ve bir nevi jurnal yaparak Osmanlı ahvalini de rapor ettiği anlaşılmaktadır.

7 Receb 1274 (23 Mart 1858) tarihli bir vesikada İngiliz konsolosunun kendi tebaasından olduğunu belirttiği Mister Cak Şarno (Jack Sharno) adlı bir tacirin Merzifon ahalisinden 150.000 kuruş alacağından bahsetmektedir. Bu iş için tacirin İstavro Todori adlı bir vekil tayin ettiğini yazmaktadır. Ancak tayin edilen bu vekile 30.000 kuruş bir ödeme yapıldığı 120.000 kuruşun ise verilmediği belirtilmektedir. Bu konuda Amasya mutasarrıfına yazı gönderen konsolosun paranın ödeneceği yönünde cevap almasına rağmen istenen meblağ verilmemiştir. Ancak belgede bu durumun kanuna aykırı olduğu vurgulanmıştır. Konuyla ilgili yazışmalarda konsolosun haklı olduğu belirtilmiş ve istenen paranın ödenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.⁸⁰ Bu belgeden İngiliz konsolosunun kendi tebaasının çıkarını gözettiği ve bu konuda üzerine düşeni yaptığı anlaşılmaktadır. Osmanlı yetkilileri de kendisini haklı bulmuş ve gereğinin yapılması yönünden karar almışlardır.

3 Rebiulahir 1277 (19 Ekim 1860) tarihinde Samsun İngiliz konsolosu Foriko Garaçino'nun görev süresi dolmuş ve yerine Mister Edvard Barker atanmıştır. Bu kişinin Sinop'tan da sorumlu olduğu bildirilmiştir.⁸¹ Bu suretle Garaçino'nun 1846 yılından 1860 tarihine kadar 14 sene bu görevde kaldığı anlaşılmaktadır. Bu görevin tam olarak daimî olmadığı görülmektedir. Zira 1855 tarihinde Samsun İngiliz konsolosu olarak Koriko İstoyan adlı bir kişinin tayin edildiği,⁸² bundan bir yıl sonra Samsun İngiliz konsolosu olarak Mösyö Ros'un adının geçtiği görülmektedir.⁸³ 19 Ekim 1860 tarihli vesikada yeni İngiliz konsolosu Edvard Barker'in Garaçino'nun yerine atandığı bildirilmiştir. Bundan dolayı adı geçen iki şahsın (Mr Vays ve İstoyan) görev sürelerinin fazla sürmediği ve yerlerine Garaçino'nun tayin edildiği anlaşılmaktadır.

⁷⁸ Hakan Tan-Ali Çakır, "Amerikalı Bir misyonerin XIX. Yüzyıl Ortalarında Batı ve Orta Karadeniz İzlenimleri", *Studies of the Ottoman Domain*, 5/8 (2015), 85-86.

⁷⁹ BOA, *HR. TO*, 226/43.

⁸⁰ BOA, *A. JMKT. UM*, 310/71.

⁸¹ BOA, *A. J DVN MHM*, 32/84.

⁸² BOA, *A. J DVN DVE*, 25/91.

⁸³ BOA, *HR. MKT*, 170/63; BOA, *HR. TO*, 223/18.

Sonuç

Samsun İngiliz konsoloslğunun kurulmasından önce Osmanlı Devleti'nin Karadeniz sahillerinde açılmış olan başka konsolosluklar bulunmaktadır. Trabzon ve Batum şehirlerinde tesis edilen konsolosluklar bu alanda ilki teşkil etmektedir. Bu durum Samsun'da da bir konsolosluk kurulması fikrine zemin hazırlamıştır. Fransa, İngiltere ve Rusya gibi büyük devletlerin Samsun'a yakından ilgilerinin olması bu durumu pekiştirmiştir. Bu konsolosları Samsun'a çeken faktörlerin başında şehrin coğrafi konumu ve sosyo ekonomik nedenler gelmektedir. Ayrıca şehirde önemli sayıda gayrimüslim bir nüfusun olması ve başta tütün ve sülük ticareti olmak üzere şehrin ihracat açısından yakalamış olduğu gelişme de bunda etken olmuştur. Samsun'a İngiltere Devleti tarafından atanan kişilerin müste'men statüsünde olup tüccar oldukları tespit edilmektedir. Ayrıca bu kişilerin daha önce başta konsolosluk olmak üzere farklı görevlerde bulunduğu görülmektedir. Konsoloslar tayin edilirken her iki devlet arasındaki hukuka göre bir emirname verilmiş ve bu suretle resmi süreç tamamlanmıştır. Ele alınan dönemde Osmanlı ve İngiltere devletlerinin siyasi anlamda aralarının iyi olduğu ve özellikle Rusya'ya karşı ittifak halinde bulunduğu bilinmektedir. Bunun doğal sonucu olarak konsolosluk işlemlerinde bir aksama olmadığı ve birlikte hareket edilmesi adına bazı önlemlerin alındığı anlaşılmaktadır.

Samsun İngiltere konsolosu şehirdeki tüccar ve İngiliz vatandaşı olan kişilerin haklarını düzenleyip gerektiğinde onları müdafaa etmek için bu vazifeye tayin edilmiştir. Ancak bunun yanı sıra konsolosların gayrimüslim tebaanın işleriyle de alakadar oldukları ve onları Osmanlı yetkililerine karşı savundukları anlaşılmaktadır. Bunun ana sebebi ise Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı sonucunda İngiltere ve Fransa gibi büyük Avrupa devletlerine karşı borçlanması ve Rusya'ya karşı onların desteğini kazanma isteği içinde olmasıdır. Nitekim bu sayede İngiliz konsolos kendisini daha rahat hissetmiştir. Ayrıca 1856 yılında Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği Islahat Fermanı sonrasında verilen tavizler de bunda etkili olmuştur. Bunu doğrular anlamda genel olarak konsolosluk raporlarına yansıyan konuların Osmanlı Devleti'nin kendi hukukunu ilgilendiren meseleler olduğu görülmektedir. Ancak Osmanlı devlet yetkililerinin İngiliz konsolosunun her talebine olumlu yanıt vermediği ve meseleyi kanun ve nizam çerçevesinde çözmek istediği anlaşılmaktadır. İngiliz konsolosluk raporlarına ihtida, kölelik, liman ihracatı, miras, cinayet hadiseleri gibi olayların yansıdığı görülmektedir. Bunlar hakkında konsolos bazen İstanbul'daki sefarete bilgi vermekte ve bazen de birtakım tespitlerde bulunmaktadır. Bu raporlardaki ana gaye Osmanlı Devleti'nde mevcut olan siyasi ve ekonomik ahvali tespit etmektir.

Samsun İngiliz konsolosunun şehirdeki başka yabancı unsurlara ait işlere bakmakla da görevlendirildiği ve bunun durumun İngiltere konsolosunun ilk zamanlar Samsun'da bulunan tek konsolos olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Samsun İngiliz konsoloslğunun kurulması başta Fransa ve Rusya olmak üzere diğer devletlerin de bölgeye yönelik ilgisini arttırmıştır. Bunun bir sonucu olarak şehirde diğer devletlere ait konsolosluk kurulması yönünde bir rekabet başlamıştır. Nitekim ilerleyen yıllarda şehirde açılan birçok konsolosluk da bu durumu doğrular niteliktedir. Samsun İngiliz konsoloslğu şehirde açılan diğer konsolosluklar ile bazı yönlerden benzeşmektedir. Bunlar arasında konsoloslukların Osmanlı Devleti'nin içişlerini ilgilendiren hadiselerle ilgi duymaları başta gelmektedir. Hatta bazı durumlarda konsoloslar kendilerini bu meselelere müdahil gibi görmüşlerdir. Bununla birlikte İngiliz konsoloslğu İran gibi bazı devletlerle farklılık arz etmektedir. Bunda her devletin mali çıkarları ve Osmanlı Devleti ile olan siyasi münasebetleri etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA, Bâb-1 Âsafî Divan-ı Hümâyûn Kalemî (A. {DVN}), 112/42.

BOA, Bâb-1 Âsafî Divan-ı Hümâyûn Düvel-i Ecnebiyye Kalemî (A. {DVN. DVE}), 3/ 81; 4/29; 5/99; 25/91.

BOA, Bâb-1 Âsafî Divan-ı Hümâyûn Mühimme Kalemî (A. {DVN. MHM}), 2/24; 2/74; 32/84.

BOA, Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilâyât (A. {MKT. UM}), 310/71.

BOA, Cevdet Hariciye (C.HR), 55/2711.

BOA, Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH. MKT), 1894/45; 1463/114; 1459/13.

BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HAT), 1178/46520.

BOA, Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî (HR. MKT), 26/8; 51/80; 150/10; 170/63.

BOA, Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemî (HR. SYS), 2925/126; 1336, /52; 1355/11.

BOA, Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası (HR. TO), 219/66; 223/18; 223/25; 223/40; 224/8; 226/14; 226/43.

BOA, İrâde Hariciye (İ.HR), 10/482; 39/1845; 40/1862; 41/1940; 163/8725; 149/7879.

BOA, İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 259/9722.

BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.), 23108/2311.

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA-E,), 627/70.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Aydın, M. Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2015.

Aydoğdu, Buket. “I. Mahmud Döneminde Habsburg Elçilerine Verilen Ziyafetler (1730-1754)”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 16 (2023):1-25.

Bay, Abdullah. “Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)”. *Türkiyat Mecmuası*, 26/1 (2016): 61-80.

Bozkurt, Gülnihal. “Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti’nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 1/I (1990):45-77.

Çağlayan, K. Tuncer. “İngiliz Konsolosluk Belgelerinde Sinop (1841-1842)”. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 18 (2015): 49-60.

Deringil, Selim. 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad. Çev., Ayşen Anadol-Taciser Ulaş Belge. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Erdem, Y. Hakan. *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

- Filiz, Dıġıroġlu. “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İrani Olmak: Samsun’daki Acem Topluluġu”, *Osmanlı’da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*. Ed. Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt, Mahmut Cihat İzgi. İstanbul: Mahya Yayınları, 2017.
- Gülsoy, Ufuk. *Osmanlı Gayr-i Müslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınları, 2000.
- Halaçoġlu, Ahmet. “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)”. *Bellekten* 67/250, (2003): 881-910.
- İnalcık, Halil. “İmtiyazat”. TDV İslam Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), ss. 245-252.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye*. IV. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- İpek, Nedim. *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013.
- Karakoç, İrem. “Bir İslâm Hukuku Müessesesi Olan Hidâne Hakkının ve Osmanlı Aile Hukukunda Uygulanışının İzmir Şer’iyye Sicillerinde Yer Alan Bir Karar Örneği Üzerinden İncelenmesi”. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 19/3, (2015): 151-206.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kocabaşoġlu, Uygur. *Majestelerinin Konsolosları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Kodaman, Bayram. “XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü”, İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (1990): 92-98.
- Köse, Osman. “19. Yüzyılda Samsun’da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyiniyye (Acem) Tekkesi”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik I*. Ed. Osman Köse. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Kuş, Ayşegül. “Kinneir’in Samsun-Tirebolu Yol Güzergahındaki İzlenimleri”. *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*. Ed. M. Çaġatay Özdemir-Yunus Emre Tekinsoy. Ankara: Türk Yurdu Yayınları 2016.
- Kuş, Ayşegül. “Lenep ve Lerchenfeld-Schweiger’in Gözünden 1864 Göçünün Samsun ve Trabzon Liman Kentleri Üzerindeki Etkisi”. *Karadeniz Araştırmaları* 15/57 (2018): 65-78.
- Kuş, Ayşegül. “Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon’da Konsolosluklar”. *Güneydoġu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 26 (2014): 163-184.
- Kütükoġlu, Mübahat S. “Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedeleri”. *Osmanlı*, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 329-341.
- Kütükoġlu, Mübahat S. “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”. Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (1986): 97-131.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluġın En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Öz, Mehmet. “Samsun”. TDV İslam Ansiklopedisi, XXXVI (İstanbul 2009), ss. 83-88.
- Rado, Şevket. *Paris’te Bir Osmanlı Sefiri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021.
- Şahin, Bilgehan. “Osmanlı’da İhtida Hareketleri 1900-1922”. Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2022.
- Şahin, Bilgehan. *Samsun Şer’iyye Sicilleri*. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2017.

- Savaş, Ali İbrahim. “Konsolos”. TDV İslam Ansiklopedisi, XXVI (Ankara 2002), ss. 178-179.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. Haz., Nihal Metin. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- Tan Hakan-Çakır Ali. “Amerikalı Bir misyonerin XIX. Yüzyıl Ortalarında Batı ve Orta Karadeniz İzlenimleri”. *Studies of the Ottoman Domain*, 5/8 (2015): 80-108.
- Tan, Hakan. “Trabzon Vilayetinde Ecnebler (1853-1908)”. Doktora tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2019.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869. (Salname-i Vilayeti Trabzon 1286).
- Turan, Şerafeddin. “1829 Edirne Antlaşması”. *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*. 9/1-2 (1951):111-151.
- Yılmaz, Özgür. “Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)”. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2006.
- Yılmaz, Özgür. “Samsun’da Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Fransız Arşiv Belgelerine Göre Şehrin Durumu 1840-1870”. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 8/XVI (2014): 57-86.
- Yolalıcı, M. Emin. *XIX. Yüzyılda Canık (Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner Gönen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Bir Osmanlı Yarı-Periferi Kasabasında Bağ Devirlerinin Analizi: 17-18. Yüzyıllarda Rusçuk'ta Bağ Piyasası

Analysis of Vineyard Transfers in an Ottoman Semi-Peripheral Town: Vineyard Market in Ruse in 17th-18th Centuries

Ahmet İlker Baş*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

*Ankara Hacı Bayram Veli

Üniversitesi

ahmetilkerbas@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9989-7687

Başvuru / Submitted :

18 Mayıs 2023

Kabul / Accepted :

26 Haziran 2023

DOI: 10.21021/osmed.1299264

Atıf/Citation:

Baş, A. İ. "Bir Osmanlı Yarı-Periferi Kasabasında Bağ Devirlerinin Analizi: 17-18. Yüzyıllarda Rusçuk'ta Bağ Piyasası". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 21-37.

Benzerlik / Similarity : %7

Öz

Erken modern dönemde bağlar, şehirlilerin kırsal ile kurdukları ekonomik ilişki türlerinden biridir. Küçük boyutları, sayılarının çokluğu ve ucuz fiyatlarıyla bir Osmanlı sınır kasabası olan Rusçuk'ta pek çok şehirlinin sahip olduğu bağların kırsal gayrimenkul piyasasındaki sirkülasyonu bir hayli yüksektir. Bu sirkülasyonun en temel göstergelerinden olan ve kadı sicillerine kaydedilen bağ devir sözleşmelerinde devreden ve devredilenin isim ve unvanlarına, genellikle devreden fakat kimi zaman devredilenin ikamet ve devredilen bağın çeşitli özelliklerine dair çok önemli bilgiler bulunur. Bu bakımdan Rusçuk'taki kadı sicillerinde kaydedilmiş hibe veya satış türünden bağ devir sözleşmeleri üzerinden bağ sahiplerinin profillerindeki değişimleri takip etmek mümkündür. Bu zenginliğine rağmen bağ devir sözleşmeleri, literatürde şehirlilerin ev alım-satımları kadar rağbet görmemiştir. Bu çalışma, muhalefat kayıtları ve mufassal cizye tahrir defterlerinden elde edilen bilgilerle de zenginleştirilen, temel olarak bağ satış ve hibe kayıtlarının sunduğu veriler üzerinden bağ piyasasındaki bağ sahiplerinin profillerindeki uzun dönemli değişim ve kırılmaları analiz etmeyi amaçlar. Böylece bu tür kırsal gayrimenkul alım-satım sözleşmelerine hak ettiği ilginin uyandırılması ve bunun gibi çalışmaların yapılmasını teşvik etmesi umulur.

Anahtar Sözcükler: bağ satışı, bağ hibesi, Rusçuk, kırsal gayrimenkul.

Abstract

Vineyards are one of the economic modes of relations established by urban residents with the countryside in the early modern period. Being small in size, rich in number, and cheap in price, the circulation of vineyards owned by many town residents in Ruse, an Ottoman frontier town, is very high in the rural real estate market. There are numerous important data in vineyard transfer contracts which are one of the basic indicators of this circulation and are recorded in court registers, such as names and titles of transferor and transferee, residences of transferor generally and of transferee occasionally, and various features of transferred vineyards. In this regard, it is highly possible to trace changes in the profile of vineyard owners through vineyard transfer records which are registered as either sale or grant in the court records of Ruse. Despite their abundance, vineyard transfer records do not find as much favor as house sale contracts of urban residents in literature. This study aims to analyze long-term change and failure in the profiles of vineyard owners in the vineyard market through the information presented by sale and grant contracts basically and enriched by data which is acquired from probate records and detailed poll-tax enrolments. In this way, it is hoped to arouse interest in those kinds of rural real estate sale contracts and to promote to make studies as such.

Keywords: vineyard transaction, vineyard grant, Ruse, rural estate.

Giriş

Antik çağlardan modern öncesi zamanlara kadar şehri kırsaldan mekânsal olarak, çevrilmiş surlar ve iç içe geçmiş yoğun yerleşim birimleri üzerinden veya ekonomik olarak, toprağa dayalı üretim ile değil ticaret, zanaat ve bürokratik işler ile hanelerin geçimlerini sürdürmeleri gibi parametreler üzerinden ayırmak mümkündür. Fakat bu farklılıklar üzerine odaklanmak iki alan arasındaki ilişkilerin niteliğinin göz ardı edilmesi riskini barındırır. Bu ilişkilerin pek çok çeşidinin arasında bu çalışma kapsamında şehirlilerin genellikle kendi ihtiyaçları için kırsalda küçük üretim birimlerinin sahipliği üzerinden kırsal ile kurdukları ilişki önem arz eder. Çiftlik ve değirmen gibi çok daha pahalı işletmelerin aksine daha ucuz meblağlara el değiştiren bağların alım-satım piyasasındaki ve muhalefat kayıtlarındaki sıklığı, şehirlilerin bu ihtiyaçlarının bağlar tarafından karşılandığı anlamına gelir. Ayrıca ekseriyetle kuru tarımın egemen olduğu Osmanlı tarımsal üretimi içerisinde bağlar çok daha tali bir rol oynar ve genellikle de şehirlilerle ilişkilendirilir. Buna karşın, Osmanlı şehirlerinde sıklıkla rastlanan evlerin bitişiğindeki bahçelerin de böyle bir amaca hizmet ettiği düşünülse de söz konusu bu çalışmada sadece şehrin – daha kesin bir ifadeyle Rusçuk’un – dışındaki bağlık alanlarda bulunan bağların gerek alım-satım gerekse de hibe şeklindeki devirleri konu edinilmiştir.

Şehirlilerin kırsal ile kurdukları bu türden bir ilişki sadece Osmanlı topraklarına mahsus bir olgu değildir. Hatta bazı araştırmacılar bu durumun şehirlerdeki endüstriyel gelişime katkıda bulunduğundan bahsederler. Zira şehirli ücretli çalışanlar gıda ihtiyaçlarının bir kısmını sahip oldukları küçük topraklardan karşıladıkları için gelirlerinin bir bölümünü endüstriyel ürünlere harcayarak üretimi teşvik eden sürdürülebilirliği sağlayabilmişlerdir.¹ Tuna boyunda 17 ve 18. Yüzyıllarda orta büyüklükteki bir periferi şehri olarak Rusçuk’ta bu dönemde böyle bir endüstrileşmeyi tespit etmek için bağ sahipliği ve alım-satımları üzerinden bir tartışmaya girişmek çok makul bir yaklaşım değildir. Yine de şehirlilerin kırsalda sahip oldukları toprakların hanelerin geçimleri açısından ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir. Söz konusu çalışmaya konu olan bölge açısından daha aydınlatıcı bir başka örnek Rahip Synadinos tarafından yazılan Seres Kroniği’nde geçer. Her ne kadar kroniğin yazıldığı dönem bu çalışmanın konu edindiği dönemden yaklaşık yarım yüzyıl önce ve coğrafyanın bir nebze güneyinde bulunsa da bağların hane ekonomisine katkı potansiyelini göstermesi açısından anlamlıdır. Bu bakımdan Rahip Synadinos eserinde “Bir *stremmanın*² üzümünü vergilerini ödemek için; ikinci *stremmanın*kileri kendi harcamaların ve çocuklarını giydirmek için satmalısın; üçüncü *stremmanın*kileri ise evin ve içmek için, kendin ve çocukların için tutmalısın” tavsiyesinde bulunur.³ Batı Avrupa’nın artan gıda talebine paralel olarak küresel ticaret hacminin genişlemesi nedeniyle bu talebe maruz kalan Osmanlı gibi devletlerdeki temel gıda maddelerinin fiyatlarındaki artışın, yerelde haneleri bu artıştan kendi ekonomilerini korumak için bağ gibi üretim birimlerine rağbete sevk ettiğini ileri sürmek henüz mümkün değildir.

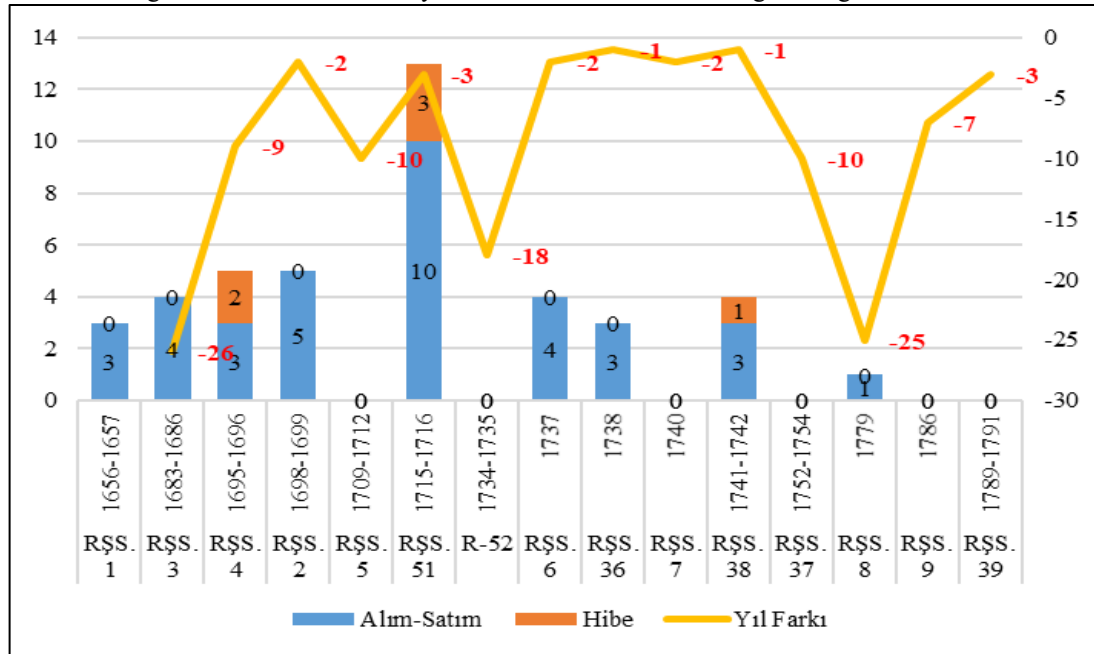
¹ John U. Nef, “Prices and Industrial Capitalism in France and England, 1540-1640,” *The Economic History Review* 7/2 (1937): 170-171.

² *Stremma*: yaklaşık 1 dönüme (40 adım X 40 adım) karşılık gelen Yunanca bir alan ölçü birimidir Fariba Zarinebaf, John Bennet ve Jack L. Davis, “An Analysis of the Ottoman Cadastral Survey of Anavarin, 1716,” *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece: The Southwestern Morea in the 18th Century*, haz., John Bennet ve Fariba Zarinebaf (Atina: The American School of Classical Studies at Athens, 2005), 176.

³ Evangelia Balta, “Evidence for Viniculture from the Ottoman Tax Registers: 15th to 17th Centuries,” *Türk Kültür İncelemeleri Dergisi* 5 (2001): 3; Stefka Parveva, “On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers in the 17th – mid-18th Century,” *Études Balkaniques* LV/4 (2015): 60.

Bu bağlamda Rusçuk'taki bağ alım-satım kayıtlarının yer aldığı kadı sicilleri bu çalışmanın en temel kaynağıdır.⁴ Bölgeye ait kadı sicillerinden bugüne kalan en eskisi 1656-1657 yıllarına ait olduğu için söz konusu çalışmanın bir kısmı 17. Yüzyılın ikinci yarısından oluşur. Çalışmanın konu edindiği kronolojik spektrumun iki ucunu bu defterlerin mevcudiyeti değil, bu defterlerdeki veri dağılımının sürekliliği belirler. Aşağıdaki grafikte de görüleceği üzere defterler arasındaki yıl boşlukları haricinde 17. Yüzyılın ortalarından 18. Yüzyılın sonuna kadar Rusçuk kadı sicillerinde toplam 43 adet bağ alım-satım ve hibe kaydına rastlanır. Fakat bunların 42'si 1656-1742 yılları arasında dağılmış olup 1779 yılındaki sadece bir kayıt kronolojik izolasyona maruz kalması sebebiyle görmezden gelinmiştir. Zira bağ sahiplerinin profillerindeki bir değişimi takip etmek için gerekli olan veri sürekliliği 18. Yüzyılın ikinci yarısında söz konusu değildir. Değinilmesi icap eden bir başka husus ise bu 42 kayıt arasından 6'sının hibe şeklinde 1'inin ise eşler arası alım-satım olarak gerçekleşmiş olmasıdır. Hibe doğası gereği mâlik ile müşterinin iktisadi şartlar ve motivasyonlar tarafından oluşturulmuş bir alış-verişin tarafları olmaması ve dahası, neredeyse her zaman bu ikisi arasında ya ebeveyn-evlat ya da karı-koca (çoğu zaman hibe eden ile edilen de bu sıralamayı takip eder) gibi bir ilişkinin bulunması nedeniyle genellikle aranan nitelikte bir değişimi gösteremez. Bu tür bir ilişki alım-satım kayıtlarında da görülebilir, hatta örneklerin bir kısmında hibeye konu olan gayrimenkul sadece bağ değildir, buna kimi zaman ev ve dükkân gibi gayrimenkuller, kimi zamansa yorgan, yastık ve nakit gibi menkul kıymetli eşyalar da eşlik eder.⁵ Fakat bunlar anlamlı oldukları sürece analizlere dahil edilmiştir.

Grafik 1. Bağ Alım-Satım ve Hibe Kayıtlarının Yıllara ve Defterlere göre Dağılımı

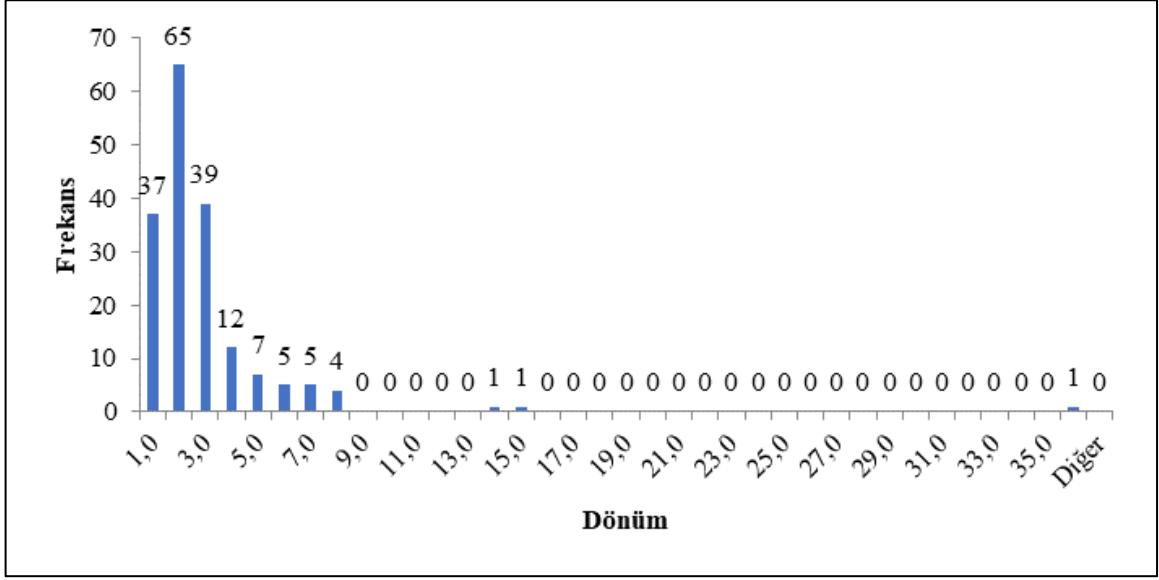
⁴ Rusçuk'a ait kadı sicilleri Sofya'daki Aziz Kiril ve Metodi Ulusal Kütüphanesi'nin Şarkiyat Bölümü'ndeki dijitalleştirilmiş veri tabanından elde edilmiştir.

⁵ Örneğin, Mahmud Voyvoda Mahallesinden Esmâ bint-i Ahmed Efendi adlı biri kızını Fatma bint-i Mehmed'e 8 dönüm üzüm bağını, bir büyük evini ve iki dükkânını hibe etmiştir (RŞŞ. 51, Varak 33b, 10 Cemâziyelâhir 1128/1 Haziran 1716). Bir diğerinde ise Fatma bint-i İbrahim bir evlek üzüm bağını, yastık, döşek, yorgan, bakraç ve 45 guruş nakdini kendisinin ölümünden sonra oğlu Esseyid Hasan Çelebi ibn-i Esseyid Mehmed'e intikal etmesi için hibe etmiştir (RŞŞ. 38, Varak 11b, 16 Şevval 1154/25 Aralık 1741).

1. Bağ Boyutları ve Mahsul

Kadı sicillerindeki kayıtlar, bağların boyutları hakkında, bunların ürün türlerine dair tahminlerden daha kesin bilgiler sunar. Üretim kapasiteleri ise bağın verimliliği, sulanabilirliği ve tüketim yerlerine olan yakınlığı gibi değişkenler tarafından belirlendiğinden çok daha muğlaktır. Aşağıdaki grafik, 1656-1742 yılları arasında alım-satıma konu olan ve muhalefat kayıtlarında boyutları hakkında bilgi verilen bağların dönüm cinsinden büyüklük frekanslarını gösterir. Veri havuzunda yer alan 177 adet bağın ezici çoğunluğunun (141) 3,00 dönümün altında olduğu bu grafikten açıkça görülebilir.⁶

Grafik 2. Muhalefat ve Alım-Satım Kayıtlarındaki Değeri Verilen Tüm Bağ Boyutlarının Dağılımı

Bu verilerin ortalaması 2,87 dönüm gibi gayet küçük sayılabilecek büyüklükte üretim birimlerine tekabül eder. Rusçuk sicillerine yansıyan 10 dönümü pek sık aşmayan tarla büyüklükleriyle kıyas edildiğinde dahi çok büyük kalan 36 dönüm ile dönüm spektrumunun en marjinal değeri görmezden gelindiğinde ise ortalama 2,68 dönüm çıkar. İstatiksel olarak daha güvenilir bir ortalama elde etmek adına en uçlardaki değerleri ifade eden 36 ve 0,25 dönüm verileri çıkarılarak kırılmış ortalama hesaplaması da 2,71 gibi bu değerlere yakın bir sonuç verir. Sonuç olarak bu göstergeler söz konusu bağların boyutları ve dolayısıyla da üretim kapasiteleri hakkında kabaca bir fikir verebilir.

İstisnai olarak nitelendirilebilecek kadar büyük olan 36 dönümlük bağ satışı, zamanında Barkan'ın işaret ettiği mîrî toprakların satışını meşrulaştırmak için bunların bağ veya bahçe gibi mülk statüsündeki toprakların kisvesi altında gösterilmesini akıllara getirir.⁷ Böyle bir ihtimal mevcutsa da bu ihtimali destekleyecek bağın büyüklüğü haricinde bir gariplik söz konusu değildir.

⁶ Aslında bağ devir kaydı toplam 43'tür. Fakat bunlardan ikisinde herhangi bir nicel değer yer almazken bir kayıta ise iki bağ ayrı ayrı ifade edilmiştir. Bunların ikisi tek bir kayıta olmasına rağmen iki ayrı satış işlemi gibi görüldüğünden dikkate alınan bağ sayısı 41 değil 42 olmuştur. Benzer şekilde muhalefatlarda dönüm cinsinden değeri verilmeyen kayıtlar göz ardı edilse de bazı kayıtlar birden fazla bağ içerdiği için grafiğe dahil edilen veri havuzundaki 135 adet bağın hepsi farklı kişilere ait muhalefat kayıtlarını değil boyutu hakkında bilgi verilen bağ sayısını gösterir. Ayrıca grafikteki, örneğin, 2 numaralı sütündeki bütün n sayıdaki bağlar $1,0 < n \leq 2,0$ dönüm büyüklüğündedir.

⁷ Ömer Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)," *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* III (1966): 55.

Aksine, alım-satım kayıtları arasında bunun gibi büyük bağların nasıl oluşmuş olabileceğine dair yine istisnai olarak nitelendirilebilecek bir durum mevcuttur. Esasında veri yoğunluğunun az olduğu yerlerde her standardın dışındaki vaka istisnai olarak görülebilir. Örneğin, Elhâc İsmail bin Elhâc Mehmed adındaki biri, Petre veled-i Simon adlı bir zimmînin zimmetinde olan 109 guruş alacağıının 41 guruşuna karşılık olmak üzere 3 dönüm üzüm bağını satın almıştır.⁸ Aynı Elhâc İsmail, borç batağı içerisindeyken ölen Tuzcu Seyyid Ahmed'in satılığa çıkarılan 1 dönümlük bağını satın alırken de ortaya çıkar.⁹ Elhâc İsmail'i bu konu bağlamında ilginç kılan husus, her iki kayıta da satışa konu olan bağların komşuları arasında onun bağlarının bulunmasıdır. Elbette komşuları açısından bakıldığında bu örneklerdeki bağların bir bağ mozaigi içerisinde yer aldıkları görülürken 36 dönümlük bağın bir tarafının bağ, bir tarafının mera olması hasebiyle dışarıya doğru yayılmasına imkân tanıyacak bir bağ bölgesinin periferisinde bulunma ihtimali mevcuttur. Buna karşın Elhâc İsmail örneği bu kadar büyük bir bağın nasıl oluştuğuna dair somut bir yol göstermektedir. Bahsi geçen Petre'nin muhalledatı, defterde mevcut olmadığından onun Elhâc İsmail'e borcunun olup olmadığı belli değildir. Bu da Elhâc İsmail'in alade bir kreditor mü yoksa alacaklarını kırsal gayrimenkul sahipliğine – hatta sistematik bir mantık takip ederek – dönüştüren daha sofistike bir yatırımcı mı olduğu sorusunun cevabını bulmayı imkânsız kılar. Benzer bir durum aslen Çernovoda köyünden olup Eski Cuma kazasına tabi Buhular adlı köyde ikamet eden Osman Beğ bin Abdullah'ın 33 esediye Rayko veled-i Radoyko'ya sattığı 3 dönümlük bağ devir muamelesinde görülür.¹⁰ Söz konusu bağın komşuları arasında yer alan Rayko'nun önceden sahip olduğu bağın boyutu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değilse de satışa konu olan bağın komşularından birinin müşteri olarak ortaya çıkması bahsi geçen toprakların birleştirilerek üretimin artırılması gibi rasyonel bir davranışın örneklerinden biri olabilir. Ne var ki, her ne kadar tarımsal üretim birimlerinin birleştirilmesinin üretimin verimliliğine katkısı tartışılmalıysa da bu örneklerin Osmanlı topraklarında böyle bir eğilimin bir parçası mı yoksa istisnai durumlar mı olduğu belirsizdir.

Bu küçük boyutlarına rağmen hanelerin geçimleri için önemli bir üretim birimi olan bağlarda ne tür mahsullerin üretildiğine dair bilgiler – en azından Rusçuk sicilleri için – 18. Yüzyıla ait alım-satım kayıtlarında bulunabilir. 18. Yüzyıla denk düşen 25 bağ alım-satım kaydının tümünde de bu bağların üzüm bağı olduğu özellikle belirtilmiştir. 17. Yüzyıla ait alım-satım belgelerinde bununla ilgili herhangi bir ibare yer almasa da 18. Yüzyılda bağlardan elde edilen mahsullerde böylesine keskin bir kırılmaya işaret eden herhangi bir veri olmamasına binaen Rusçuk'taki bağların genellikle üzüm üretimi için kullanıldığı önermesinde bulunmak mümkündür. Narh fiyatlarından anlaşıldığına göre Rusçuklular bu tür bir üretim faaliyetinde bulunmalarını üzüme biçilen yüksek fiyatların motive ettiği düşünülebilir. Örneğin, 1 vukiyye üzümün 10-12 akçe arasında¹¹ değiştiği bir dönemde aynı miktardaki koyun etine 5, sığır etine ise 4 akçe¹² narh tayin edilmiştir. Benzer şekilde 6-4 pare arasında değişen üzüm çeşitlerine karşılık kuzu etine 3, sığır etine 2 pare¹³ ve razaki üzümün 20 akçe olduğu yerde koyuna 12, sığıra 8 akçe¹⁴ narh belirlenmiştir. Bu değerler, yukarıda bahsi geçen Rahip Synadinos'un tavsiyesine muhatap olanların bulunduğu

⁸ RSS. 51, Varak 32b, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1128/3-12 Mayıs 1716.

⁹ RSS. 51, Varak 32b/33a, 22 Cemâziyelevvel 1128/14 Mayıs 1716.

¹⁰ RSS. 3, Varak 42a, 17 Muharrem 1094/16 Ocak 1683.

¹¹ RSS. 1, Varak 41a, 14 Zilhicce 1066/3 Ekim 1656, 1 Muharrem 1067/20 Ekim 1656.

¹² RSS. 1, Varak 41a, 1 Muharrem 1067/20 Ekim 1656.

¹³ RSS. 4, Varak 120a, 7 Şevval 1106/21 Mayıs 1695.

¹⁴ RSS. 7, Varak 135b, Şevval 1152/Ocak 1740.

coğrafyadan dikkate değer derecede uzakta bulunan bir başka Balkan kasabasında bile ne kadar geçerli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

2. Bağ Sahiplerinin Profillerindeki Değişim

Genel çerçeveyi böylece tanımladıktan sonra ilk başta aile içi devir ve hibe işlemleri çıkarıldığında geriye kalan 35 adet bağ alım-satım muamelesindeki tarafların dini profilleri üzerinden bir değerlendirmeye girilirse dikkati çeken en önemli nokta bu işlemlerin büyük bir kısmının zimmîler arasında gerçekleşmiş olmasıdır (%40/14 kayıt). Şarapçılığın yaygın bir faaliyet alanı olduğu Rusçuk'ta zimmîlerin bağ alım-satım piyasasında daha büyük bir paya sahip olmaları şaşırtıcı değildir.¹⁵ Daha ziyade, herhangi bir alım-satım işleminin kaydedilme zorunluluğunun olmadığı dikkate alındığında zimmîlerin bağ devir işlemlerini kadı mahkemesinde kaydettirmeyi tercih etmeleri ilginçtir. Müslümanların zimmîlere kıyasla çok daha sık göründükleri Rusçuk kadı sicillerinde bunların sadece bağ alım-satım konusunda bu kadar çok öne çıkmalarının altında yatan sebepleri tam anlamıyla tespit etmek zor görünür. Dolayısıyla Müslümanlar kadar kadı mahkemesine başvurmayan zimmîlerin, en azından Rusçuk'taki durumdan anlaşıldığı kadarıyla, belli konularda Müslümanlardan daha sık mahkemeye gittikleri görülür.

Zimmîlerin kendi aralarındaki alım-satımların bu yoğunluğunu, çok yakın bir oranla farklı dini gruplara ait kimseler arasındaki alım-satım muameleleri takip eder (%37/13 kayıt). Sosyolojik bir bakış açısıyla farklı dini grupların bu gibi hukuki muameleleri grup içindeki muamelelerden çok daha sık mahkemeye taşıyıp kaydettirmeleri beklenirdi.¹⁶ Bu da yukarıda bahsedilen zimmîlerin kadı mahkemelerine bu konudaki başvurularının ağırlığını daha da ilginç kılar. Her ne kadar zimmîlerin bu gibi alım-satım işlemlerini kilisede kaydettirebilecekleri gibi bir imkânın bulunup bulunmadığı ve eğer varsa harç ücretlerinin kadı mahkemesine kıyasla ne kadar olduğu bilinmese de ekonomik bakış açısıyla bu dilemmayı açıklayacak satış kaydı harç ücretlerinin kadı mahkemesinde daha avantajlı olduğu ihtimali haricinde bir sebep akıllara gelmez. Defterlerde yer alan bağ alım-satım işlemlerinin arasında zimmîlerin daha büyük bir oranı oluşturması bu durumu destekler niteliktedir. Ayrıca 17. Yüzyılın ortalarından 18. Yüzyılın ortalarına kadar defterlere yansımış bu alım-satımların farklı dini gruplar arasında en fazla gerçekleştiği dönemin 18. Yüzyılın ikinci yarısı olduğunu belirtmek gerekir. Son olarak Müslümanların birbirleri arasında yaptıkları bu türden muamelelerin oranı ise diğerlerine kıyasla çok daha az kalır (%23/8 kayıt). Bir de belli bir dönem fark etmeksizin alan ile satanların dini profillerine bakıldığında satanların %55 ile yarısından fazlasının zimmîlerden oluştuğu buna karşın alanlar arasındaki oranlarının %48 gibi dramatik değilse de belirgin bir şekilde düştüğü gözlenir. Bu da sebebi tam olarak tespit edilemese de zimmîlerin genel olarak bağ sahipliği açısından değil, fakat ilgili dönem içerisinde bağ piyasasındaki paylarının azaldığı anlamına gelir.

¹⁵ Meryem Kaçan Erdoğan, "XVI. Yüzyılda Rusçuk'ta Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapı," *New Trends in Ottoman Studies Papers presented at the 20th CIÉPO Symposium Rethymno, 27 June – 1 July 2012*, haz., Marinos Sariyannis (Rethymno: University of Crete, 2014), 287-288.

¹⁶ Grup içi ilişkilerin en önemli unsurlarından birini "güven" oluşturmaktadır. Gruplar arasındaki ilişkilerde ise daha çok güvensizlik hakimdir. Bu konu ile ilgili yazılmış çok büyük bir literatür mevcuttur ve bunların büyük bir kısmı dini gruplar değil daha ziyade azınlık/etnik ve ırk esasına dayanan gruplar üzerinde odaklanmaktadır. Güvenin toplum içerisindeki rolleri hakkında bkz. Linda R. Tropp, "The Role of Trust in Intergroup Contact: Its Significance and Implications for Improving Relations Between Groups," *Improving Intergroup Relations: Building on the Legacy Of Thomas F. Pettigrew*, haz., Ulrich Wagner, Linda R. Tropp, Gillian Finchilescu ve Colin Tredoux (Blackwell Publishing, 2008), 9; Katinka Bijlsma-Frankema, Sim B. Sitkin ve Antoinette Weibel, "Distrust in the Balance: The Emergence and Development of Intergroup Distrust in a Court of Law," *Organization Science* 26/4 (2015): 1018-1039.

Bu kaba tahlilden sonra her ne kadar zimmî grubu için mümkün değilse de Müslüman grubunu eldeki verilere göre daha alt kategorilere ayırmak bağ piyasasındaki uzun dönemli eğilimlerin analizinde çok daha verimli sonuçlar doğuracaktır. Bu bakımdan mevcut veriler zimmîlerin, “zimmî erkek” ve “zimmî kadın” olarak; Müslümanların ise “Müslim kadın”, “Müslim askerî”, “Müslim unvanlı” ve “Müslim unvansız” olarak daha alt başlıklara ayrılmasına imkân sağlar. Böyle bir sınıflandırma bu son üç alt başlık altına kimlerin dahil edildiğinin açıklanmasını gerektirir. Osmanlı klasik sosyal hiyerarşisinde toplum, vergiden muaf olanlarla (askerî) vergi mükellefleri (reaya) olarak esasen vergi muafiyetine dayanan bir kritere göre tasnif edilmiştir. Ne var ki 17 ve 18. Yüzyıllara tekabül eden klasik sonrası döneme gelindiğinde bu ayırım bulanıklaşmış ve askerî sınıfın kapsamı genişlemiştir. Şöyle ki, vergilerin ve çeşitlerinin arttığı bu dönemde pek çok kimse bazı vergilerden muaf bazılarından değildir. Diğer bir ifadeyle, vergiden muaf tutulan kesim azalırken belli vergilerden muaf kesimlerin sayısı artmıştı.¹⁷ Dolayısıyla, Müslim askerî alt grubunu tanımlarken kullanılan en önemli araç bütün sakıncalarına rağmen unvanlardır. Zira askerî sınıfın seyfiye veya ilmiye kollarına atfedilen *ağa*, *bey*, *efendi*, *çelebi* gibi unvanların esasen bu konuda yetersiz dayanaklar olduklarına dair bilgiler, unvanlarla ilgili çalışma yapan araştırmacılar tarafından defalarca dile getirilmiştir.¹⁸ Bu unvanlar kişilerin askerî sınıfın hangi kollarına ait oldukları konusunda çok yeterli olmasa da hata payına rağmen en azından askerî sınıfa mensup veya toplumsal hiyerarşinin daha üst kesimde yer aldıklarına dair fikir verebilir. Bu bakımdan kayıtlarda zikredilen *ağa*, *beğ*, *beşe*, *kapudan*, *seyyid*, *derviş*, *dede*, *imam* gibi unvan sahipleri “Müslim askerî” alt kategorisi, *elhâc* ve *çelebi* unvanlılar ise “Müslim unvanlı” alt kategorisi altında değerlendirilmiştir. Herhangi bir unvan taşımayan veya esnafılık ile zanaatkarlık gibi meslekî unvan ve lakap taşıyan kimseler ise “Müslim unvansız” alt grubu içerisine dahil edilmiştir.

Bu bahis altında değerlendirilmesi gereken bir diğer husus ise *seyyid* unvanının özel kullanımıyla ilgilidir. Zira bu ibare kimi zaman sadece alelade bir isim olarak kullanılır ve dolayısıyla o kimsenin sıradan bir reaya olmasına işaret eder, kimi zaman ise bir unvan olarak zikredilir ve dolayısıyla onu askerî sınıfa mensup bir kimse haline getirir. Bu bakımdan özel bir ilgi gerektiren bu unvanın rastlanıldığı kayıtlarda nasıl bir ayrıma gidildiğinin açıklanması icap eder. Öncelikle Esseyid Veliyüddin bin Hüseyin örneğinde olduğu gibi *esseyyid* unvanının kullanıldığı kayıtlar, söz konusu ibare dilbilgisi açısından çok daha kesin bir ifade olması sebebiyle askerî sınıf statüsünde değerlendirilmiştir.¹⁹ Ek olarak, Seyyid Ömer bin Seyyid Mehmed bin Bayram vakasında ise bir isme ek olarak kullanılan *seyyid* ifadesi, kişinin babasının ismine ek olarak da kullanılmışsa o zaman bir isim gibi değil unvan gibi nitelendirilmiştir.²⁰ Öte yandan, Tuzcu Seyyid Ahmet örneğinde ise babasına dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiş olmasına ve de esnaflıkla iştigal etmesine binaen askerî alt kategorisi altında değil Müslim unvansız alt kategorisi altında sınıflandırılmıştır.²¹

Kurgu bu şekilde yapıldığında bağların hep bir kişi tarafından tasarruf olunduğu gibi bir intiba uyandırılmış olabilir. Bağlar mevzu bahis bölge için her zaman bir kişi tarafından satın alındığı

¹⁷ Hülya Canbakal, *17. yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 88.

¹⁸ Barkan, “Edirne Askeri Kassamı,” 15; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Bertay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 304; Güçlü Tülüveli, “Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation,” *International Journal of Turkish Studies* 11 (2005): 18.

¹⁹ RSŞ. 6, Varak 9b, 15 Ramazan 1149/17 Ocak 1737.

²⁰ RSŞ. 36, Varak 10a/b, 14 Rebülevvel? 1151/2 Temmuz? 1738.

²¹ RSŞ. 51, Varak 32b/33a, 22 Cemâziyelevvel 1128/14 Mayıs 1716.

için en azından alıcı profili açısından bir problem yoksa da birkaç kayıta bağların ortaklar tarafından satıldığı ve sadece 1 kayıta da hibe edildiği görülebilir. Gerek hibe ile gerek satış ile devredilen toplam 42 bağdan 8'inin birden fazla maliki bulunur ve bunlardan 1'i hibe şeklinde gerçekleşmiştir. Devredilenlerden ise yalnız birinde bahsi geçen hibeye taraf olanlar birden fazla kişidir. Bu vakada Ümmihan bint-i Durmuş Efendi ile eşi Ahmed Çelebi ve akrabası Mehmed Çelebi 3,5 dönüm üzüm bağlarını oğulları İsmail ve Mehmed bin Ahmed'e hibe etmişlerdir.²² Dolayısıyla hibe ile devredilen bu örnek görmezden gelindiğinde geriye kalan 7 adet bağ çok ortaklı bir sahiplikten tek bir kişiye devredilmiştir. O zaman bu çok ortaklı bağ transferlerinde tarafların profilleri tasnif edilirken hangi alt kategori altında değerlendirileceği önemli bir problem arz eder. Söz gelimi bu problem, satılan bir bağın çok ortaklı sahiplerinden birinin kadın, birinin unvanlı ve diğerinin unvansız bir Müslüman olması şeklinde zuhur edebilir. Neyse ki Rusçuk'ta ilgili dönem içerisindeki mevcut defterlerde ortaklı bağ devir işlemlerinde ortakların ekseriyetle kardeş olarak veya daha genel bir ifadeyle aynı alt kategori altında değerlendirilebilecek kadar benzer özellikler sergiledikleri için kısmî etkili bir sorun olarak kalır.²³ Yine de farklı özellikler gösteren birkaç vakada bu durumun nasıl standardize edildiği açıklanmaya muhtaçtır. Örneğin, Ümmihan bint-i Durmuş Efendi, eşi Ahmed Çelebi ve akrabası Mehmed Çelebi müşterek olarak sahip oldukları bir parça bağlarını Ümmihan ve Ahmet Çelebi'nin oğulları İsmail ve Mehmed'e hibe etmişlerdi.²⁴ Grafıklere yansıyan veri havuzlarında bu vakada bir kadın mevcut olmasına rağmen babalarının çelebi unvanına binaen "Müslim unvanlı" alt kategorisi altında değerlendirilmiştir. Diğer bir örnekte Marin veled-i Ustoyan ve eşi Rade bint-i Rad'ın beraber tasarruf ettikleri bağlarını Anton veled-i Simo'ya sattıkları örnekte ise her ne kadar taraflardan biri kadın olsa da dönemin konjonktürü içerisinde kadınların sahip oldukları konum ve istatistiksel analizlerin kısıtlayıcı doğası nedeniyle bu vakada satıcı "Zımmî" alt kategorisi altında yer almıştır.²⁵

17 ve 18. Yüzyıllarda bağ piyasasındaki alıcı-satıcı ve hibe eden-edilen profillerine bu alt kategoriler dikkate alınarak bütüncül bir şekilde bakıldığında dikkatleri çeken en belirgin fark dinî aidiyet fark etmeksizin kadınların bağ sahipliği konusunda ellerinin zayıflamasıdır. Hibe kayıtları da göz önünde bulundurulduğunda "satan" değilse de "elden çıkarıcı"ların beşte birinden fazlasını (%22) oluşturan bağ sahibi kadınların (Müslim %12/5 kayıt, zımmî %10/4 kayıt) alanlar arasındaki payları yaklaşık yarı yarıya düşerek sadece %12 ile sınırlı kalmıştır (Müslim %7/3 kayıt, zımmî %5/2 kayıt). Bunun en önemli sebebi kadınların bu bağ devir kayıtlarının önemli bir kısmında daha çok hibeyle ilgili olanlarda yer almalarıdır. Toplam 6 hibe kaydının 3'ünde kadınlar sahip oldukları bağları eşlerine veya çocuklarına bir şekilde hibe etmesine karşın kendilerine hibe edilen kadınların 3 ile sınırlı kalmış olması kadınların bu paylarının azalmasını kısmen açıklar. Zira kadınlardan kadınlara hibe edilen bağ sayısı ise çok küçük bir kısma tekabül eder (2 kayıt). Satış işlemlerine gelindiğinde ise satıcı olarak yer alan 6 kadının hepsi de bu bağları erkeklerle satmışken yalnız 2 kadın erkeklerden bağ satın almıştır. Sonuç olarak kadınların bağ devir işlemlerinin kaydedildiği kadı sicillerinde ekseriyetle bağlarını hibe ettikleri ve sattıkları durumda

²² RSS. 51, Varak 31b, Rebülâhir 1128/Mart-Nisan 1716.

²³ Örneğin, Ali Dede'ye satılan dönüm büyüklüğündeki bağın sahipleri olan Kerim, Ana, Naro ve İsa adlı Ermeniler muhtemelen kardeş fakat çok daha kuvvetle muhtemelen aynı sosyo-ekonomik statüye ve kategoriye sahiplerdi (RSS. 1, Varak 3a, 6 Safer 1067/24 Kasım 1656). Salih Ağa'ya satılan 5 dönüm büyüklüğündeki bağ ve beraberindekilerin sahipleri ise Kerime ve Emine bint-i Ahmed adlı iki kız kardeşti (RSS. 3, Varak 1b, Gurre-i Safer 1097/28 Aralık 1685). Benzer şekilde Dimo veled-i Niko 4 dönümlük bağı Pop, Drağne ve Dermiye veled-i Basola adındaki zımmî kardeşlerden satın almıştı (RSS. 4, Varak 15b, 24 Receb 1107/28 Şubat 1696). Örnekleri çoğaltmak mümkün olduğundan istisnalara yukarıda yer verilmiştir.

²⁴ RSS. 51, Varak 31b, Rebülâhir 1128/Mart-Nisan 1716.

²⁵ RSS. 38, Varak 37b, 2 Receb 1155/2 Eylül 1742.

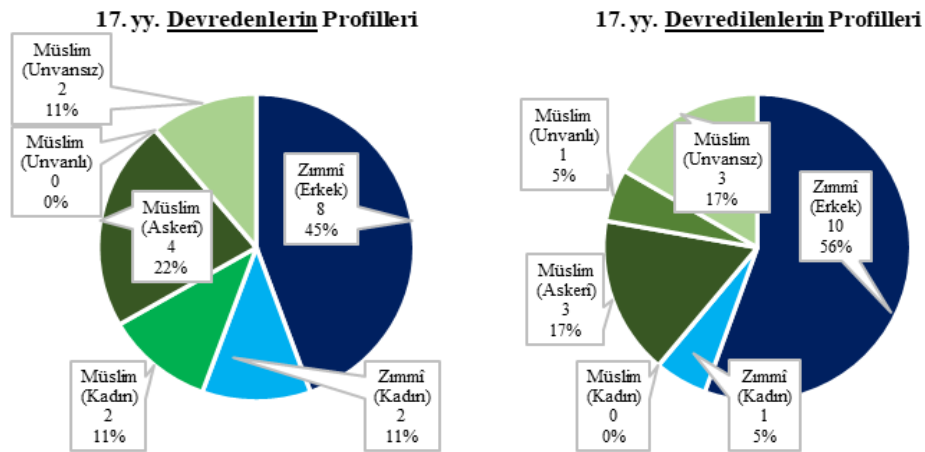

kaydedildikleri, çok daha az sıklıkla hibe edilen ve satın alan olarak yer aldıkları görülür. Zımmî erkeklerin ise her iki durumda da oranlarını korudukları anlaşılır.

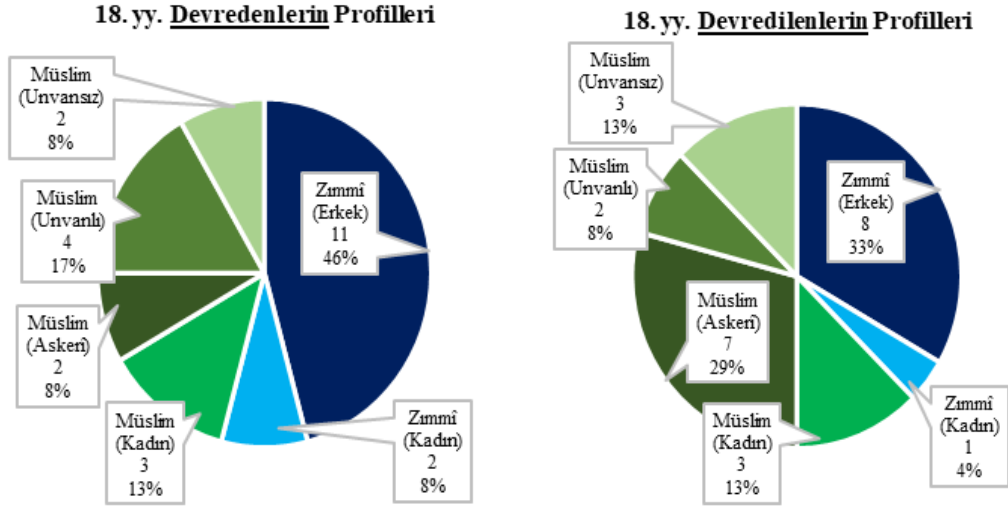
Genel tabloda dikkatleri çeken diğer önemli bir unsur ise Müslim askerîlerin bağ piyasasındaki ağırlıklarını belirgin bir şekilde arttırdıklarıdır. Söz gelimi bağlarını satan – hibe eden yok – askerîlerin bu işlemlerdeki oranları sadece %15 (6 kayıt) iken bağ elde edenlerin – bir tanesi hibe edilmiş – oranları kadınlarınkinin aksine %24 (10 kayıt) ile dörtte birlik bir paya ulaşmıştır. Dolayısıyla bağ piyasasında kadınlardan boşalan yerlerin genel olarak askerîler tarafından ele geçirildiği ifade edilebilir. Askerîler kadar olmamakla beraber unvansız Müslimlerin de alıcı konumdaki paylarını (%10/4 kayda karşın %14/6 kayıt) arttırdıklarını belirtmek gerekir. Sosyal ve ekonomik durumları hakkında detaylı bir bilgi bulunmasa da askerîlerin ilgili dönemde bağ piyasasındaki artan aktiviteleri, Rahip Synadinos'un ifadeleriyle beraber değerlendirildiğinde çiftlik ve değirmen gibi daha pahalı kırsal gayrimenkullere yatırım yapacak kadar sermaye sahibi olmayan askerîlerin bu yüzyılda bağlara yatırım yapma eğilimi sergiledikleri iddia edilebilir. Zira bağlar hane geliri içerisinde dikkate değer bir getiri potansiyeline sahiptir.²⁶

Yaklaşık bir yüzyılı kapsayan bu trendin uzun dönemli bir değişimin mi yoksa bir kırılmanın mı sonucu olduğunu tespit etmek için mevcut veriler yaklaşık aynı örnek sayısına tekabül edecek şekilde 17. Yüzyılın ikinci yarısı ve 18. Yüzyılın ilk yarısı şeklinde ikiye ayrılabilir. 17. Yüzyılın ikinci yarısında toplam 18 bağ devrinin gerçekleştiği belgelerden anlaşılmaktadır ve bunlardan 1'inde taraflar aile bireyleridir ve 2'si ise tarafların niteliği itibarıyla benzer şekilde hibe olarak devredilmiştir. Aşağıdaki grafiklerden ilk olarak bütün bir süreci kapsayan eğilimin aksine zımmîlerin bu dönemde küçük de olsa alıcı olarak bağ piyasasındaki ağırlıklarını arttırdıkları ya da en azından korudukları anlaşılmaktadır. Müslüman kadınların ise bağ piyasasında sadece sahip oldukları bağları elden çıkarırken kayıtlara yansıdıkları görülebilir. Bu bakımdan bu dönemde kadınların bu alandaki paylarını erkeklerin lehine kaybetmeleri, bunun süreç içerisindeki genel eğilimle paralel bir gelişme olduğunu gösterir. Bunlar haricinde daha alt kategoriler bağlamında devreden ve devredilen profillerinde anlamlı bir değişim görülmez.

Grafik 3. 17. ve 18. Yüzyıllardaki Bağ Devreden ve Devredilen Kişilerin Profillerinin Karşılaştırılması

²⁶ Parveva, "On Some Features," 60.

Toplam 24 bağ devrinin kayıtlara yansıdığı ve bunlardan 4'ünün hibe şeklinde gerçekleştiği 18. Yüzyılda bağ piyasasındaki tarafların profillerindeki değişim ise birkaç açıdan çok daha çarpıcıdır. Bir önceki yüzyıla kıyaslandığında zımmîlerin bağ piyasasındaki satıcı olarak paylarında herhangi bir farklılık görünmezken alıcı konumundaki rolleri dramatik bir şekilde azalmıştır. Dahası 17. Yüzyılda devreden konumundaki askerîlerle devralan askerîlerin oranları arasında anlamlı bir değişim yaşanmazken 18. Yüzyıla gelindiğinde askerîlerin bağ devredenler arasındaki en küçük paylarına karşın bu alt grup devralan Müslümanlar arasındaki en büyük paya sahip hale gelmişlerdir. Dolayısıyla 18. Yüzyılda bağ piyasasındaki aktörlerden askerîler ile zımmîler arasında ters orantılı bir korelasyonun mevcut olduğu anlaşılır: daha büyük oranda devreden zımmîler daha az oranda devralırlarken daha az devreden askerîler daha çok devralmışlardır. Bu da esasen uzun dönemli eğilimlerde görülen cinsiyet fark etmeksizin zımmîlerin bağ piyasasındaki rollerinin azalmasına karşın askerîlerin çok daha güçlü bir aktör olarak ortaya çıkışlarının 18. Yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen bir fenomen olduğunu gösterir. Bu bakımdan bu değişimin uzun dönemli bir eğilimin sonucu değil, bu dönemde gerçekleşen bir kırılmanın ürünü olduğu anlamına da gelir. Fakat ne gibi faktörlerin böyle bir kırılmaya sebep olduğunu tespit etmek mevcut veriler ışığında pek mümkün görünmemektedir.

17 ve 18. Yüzyıllardaki grafiklerin karşılaştırılmasından elde edilen genel olarak zımmîlerin bağ piyasasındaki ağırlıklarının azaldığı, buna karşın askerîlerin ise arttığına dair bilgiler haricinde dikkatleri çeken bir diğer unsur ise 18. Yüzyıl ilk yarısında unvanlı Müslümanların bu piyasada hem alıcı hem de satıcı olarak görünürlüğünün bir önceki yüzyıla nazaran çok daha belirgin bir hal almasıdır. Bu dönemde alım-satım muamelelerine taraf olan 6 unvanlı Müslümanın (1'i elhâc 3'ü çelebi satıcı olarak, 2'si de elhâc alıcı olarak) elhâc ve çelebilerden ibaret olduğu düşünülürse bu durumun 18. Yüzyılda reaya arasında unvan kullanımının kadı sicillerindeki artan eğilimlerine paralel bir görünüm arz ettiği düşünülebilir. Diğer bir ifadeyle alıcı ve satıcı arasındaki dengesizlik de dikkate alındığında unvanlı Müslümanların bağlara karşı bu yüzyılda ilgilerinin arttığı veya azaldığı değil, unvan kullanımının bu yüzyıldaki sıklığından dolayı unvanlı Müslümanların bağ piyasasındaki görünürlüklerinin bir önceki yüzyıla kıyasla arttığı yorumunda bulunulabilir.

3. İkametleri Bakımından Bağ Sahipliği

Bağ piyasasında gerek alıcı gerek satıcı olarak rol alan aktörlerin ikametleri açısından bir değerlendirme, bağlara karşı ilginin mekânsal boyutlarını tespit etmeye imkân tanır. Fakat hibe ve aile içi alım-satım yoluyla devredilen bağlar, bu bağlamda anlamlı sonuçlar vermeyeceği için görmezden gelinmesi gerekir. Veri havuzunun kısıtlanması sadece bununla sınırlı değildir. Kadı mahkemesine taşınan alım-satım muameleleri kaydedilirken genellikle malı satanın ikametinin belirtilmesine karşın müşterinin ikametine pek yer verilmemesi bağ transferlerinin mekânsal boyutlarının eşit bir şekilde incelenmesi önündeki en büyük engeldir. Zaten sınırlı olan veri havuzunun daha da kısıtlı hale gelmesine sebep olan bu haller yine de mevcut verilerin ilginç sonuçlar ortaya koymasını engellemez.

Bu veri sadeleştirilmesinden sonra bağ alım-satımına taraf olan kişilerden nerede ikamet ettikleri sözleşmelerde belirtilen kişilerin sayısı ve oranlarına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkar: ikameti belirtilmiş toplam 34 bağ satıcısının 21'i (%62) şehirde, 7'si (%20) çiftlikte ve 6'sı (%18) köyde sakinidir. Buna karşın bağ satın alanlardan yalnız 13'ünün nerede ikamet ettikleri belgelere yansımıştır ki bunlardan 7'si (%54) şehirde, 4'ü (%31) köyde ve 2'si (%15) çiftlikte yaşamaktadır. Yukarıdaki grafikteki kadar veri, özellikle satın alanlar için mevcut değilse de benzer bir analiz yöntemi burada da uygulandığında bağ piyasasının en aktif aktörlerinin şehirliler olduğu bariz bir şekilde görülebilir. Hane geçimlerinde ziraî üretimin çok daha sınırlı paya sahip olduğu şehirlilerin, köylülerin tarlalarına karşılık daha küçük çaptaki bağlara rağbet etmeleri pek de şaşırtıcı değildir. Alıcı sayılarının azlığı, şehirliler ve satıcılar arasındaki dengesizliğin bağ piyasasında şehirlilerin ağırlıklarının azaldığı gibi bir çıkarımın geçerliliğine şüphe düşürür.

Bağ transferlerindeki aktörlerin mekânsal analizleri aslında başka bir açıdan önem arz eder. Bağ satanlar arasında çiftlikte sakin olanların köyde sakin olanlardan bile veya en azından onlar kadar büyük bir paya sahip olmaları, hatta bağ satın alanlar arasında dahi görünmeleri bir hayli ilginçtir. Elbette bağ satanlar arasında çiftlik sakinlerinin köylülerden daha fazla yer almaları onların bağ piyasasında köylülerden daha aktif oldukları anlamına gelmez. Buna rağmen ne gibi faktörlerin çiftlik sakinlerinin bağlarını satmaya sevk ettiğini tespit etmek imkânsız değilse bile zor görünür.²⁷ Bu alım-satım muamelelerinde çiftlik sakinlerinin taraf olmalarında asıl dikkati çeken nokta çiftlikte çalışan kişilerin, Batıdaki plantasyon çiftliklerinde çalışanların aksine bütün üretim araçları ve mülklerinden mahrum bırakılmış kimseler olmadıklarıdır. Elbette bu üretim araçlarından bağların üretim kapasiteleri, bu çalışanların emeklerini verdikleri çiftliklerdeki ile kıyas olunamayacak kadar küçük olduğu su götürmez bir gerçektir. Yine de bağ piyasasında bu gibi kimselerin hem müşteri hem de satıcı olarak aktif bir şekilde rol aldıkları da bir o kadar ortadadır. Hatta öyle ki bir çiftlik sakini tasarrufundaki bağını başka çiftlikten bir kimseye sattığına dair örnek bulmak mümkündür. Örneğin, Şerife Kadın Çiftliği sakinlerinden bir zımmî 1,5 dönüm büyüklüğündeki bağını Hacı Feyzullah Çiftliği'nde sakin başka bir zımmîye 14 gurus/560 pare karşılığında satmıştı.²⁸ Dahası bölgeye ait 17. Yüzyılın sonuna ait mufassal cizye defterlerine bakıldığında ise bu çiftliklerde sakin zımmîlerin arasında *evsat* ve hatta *alâ* olarak vergilendirilen pek çok kimsenin adına rastlanabilmektedir.²⁹ Örneğin, Pepline adındaki bir köyde bulunan İsmail Ağa Çiftliği'ndeki 36 neferden 2'si *alâ*, 5'i *evsat*, 29'u *ednâ* olarak; Ahmed Paşa'ya ait Çernovi

²⁷ Kadeşzâdelerden biri evinin önüne su getirmek için bir bağ satın almıştır (RSS. 36, Varak 10b, 5 Rebülevvel 1151/23 Haziran 1738).

²⁸ RSS. 6, Varak 40b, Rebülevvel 1150/Haziran-Temmuz 1737.

²⁹ BOA. MAD. 3431, H. 1104/M. 1692-1693; BOA. MAD. 5012, 29 Zilhicce 1102/23 Eylül 1691; BOA. MAD. 3460, H. 1108/M. 1696-1967.

Çiftliği'nde mevcut 70 neferin 5'i *alâ*, 6'sı *evsat* ve 59 *ednâ* olarak vergilendirilmiştir.³⁰ Bu bahiste *alâ* olarak tasnif edilenlerin alelade çiftçi olmadıklarını, çiftlikte kethüdalık veya kahyalık gibi daha çok idari roller aldıkları ihtimalinin oldukça kuvvetli olduğunun belirtilmesi gerekir. Öte yandan çiftlikte sakin bazı kişilerin muhallefatları, eğer çiftliğin sahibi veya kethüdası gibi Müslüman kimselere ait değilse, bunların hallerinin çok da iyi olmadıklarına işaret eder.³¹

Çiftlikte sakin kimselerin bağ alım-satım piyasasındaki rolleri bağlamında dikkati çeken bir diğer nokta 17. Yüzyılın ikinci yarısında bunların hiçbirinin satıcı olarak kayıtlara yansımaması, sadece bir alıcının kayıtlarda zikredilmesidir. Öte yandan çiftlik sakinlerinden bağlarını satanlarının hepsi 18. Yüzyıla ait kayıtlarda yer alır. Sadece buna dayanarak 18. Yüzyıla geldiğinde çiftlik sakinlerinin artık ellerindeki bağlarını satacak kadar durumlarının kötüleştiğini iddia etmek zordur. Bağlarını satan 5 çiftlik sakininin bu bağlarını satın alanların yine büyük çoğunluğunu (3 tanesi) diğer zimmîler oluştururken sadece 2 tanesi askerîler tarafından alınmıştır. Bu durum aynı yüzyılda, daha önce de bahsi geçtiği üzere, bağ piyasasındaki zimmîlerin ağırlıklarının azalma eğilimiyle paralellik arz eder ve askerîlerin bağ piyasasındaki artan etkinliklerinin bir kısmının bu çiftlik sakini zimmîleri konu edindiği anlaşılır. Benzer şekilde bu iki eğilime sebep olan faktörleri tanımlamak mevcut veriler ışığında tespit etmek de pek mümkün görünmez. Sadece bir örnekte bir çiftlik sakininin sahip olduğu bağı niye sattığı hakkında fikir edinebilecek bir bilgi bulunur ki bu da genel bir eğilimi açıklama konusunda herhangi bir ipucu barındırmaz. Söz konusu örnekte bir çiftlik sakininin, belgede belirtilen değerlere bakıldığında küçük fakat ince uzun bir (34 *hatveye* (adım) [25,7 metre] 3,5 *hatve* [2,6 metre] tahminen 1 *evlek*) bağını Rusçuk ayanlarından Kadeşzâde Hasan Ağa adındaki birine sattığı görülür.³² Kadeşzâde bu bağı herhangi bir üretim gayesi gütmeyen sadece evinin önüne su getirmek için satın aldığı anlaşılır. Sonuç olarak hem bağ alım-satım kayıtlarındaki hem de mufassal cizye defterlerindeki bilgiler, henüz bu dönemde bu bölgede çiftlik çalışanlarının tamamen refah içerisinde yaşamaları da herhangi bir mülk tasarruf edemeyecek kadar yoksun olmadıklarını da gösterir.

4. Bağların Bileşenleri ve Emegın İstihdamı

Buraya kadar defterlerden elde edilen bulgulardan ortaya çıkan tabloda bağların ekseriyetle üzüm üretiminin yapıldığı küçük ölçekli üretim birimleri oldukları görülür. Bunlardan bir kısmı kayıtlara mülk, bir kısmı ise *arz-ı mîrî* üzerinde olarak yansımıştır. Hatta birbirine aykırı gibi duran bu iki zıt terimin beraber kullanıldığı müstesna örneklere rastlamak mümkündür. Örneğin, Osman Beğ bin Abdullah'ın Rayko veled-i Radoyko'ya 33 esedî guruşa sattığı 3 dönüm bağ³³ ile Salih bin Mustafa'nın Mustafa bin İbrahim'e 70 guruşa sattığı 3 dönüm bağ³⁴ kayıtlara mülk olarak geçmiştir. Buna karşın, Seyyid Ömer'in Serkez veled-i Aydın'a sattığı Rusçuk şehrinin Hacı Musa Mahallesi yakınlarındaki 1.800 akçeye sattığı 1,5 dönüm büyüklüğündeki bağın, bulunduğu konum itibarıyla ilginç bir şekilde *arz-ı mîrî* üzerinde olduğu belirtilmiştir.³⁵ Öte yandan, Dragne

³⁰ BOA. MAD 5012, 29 Zilhicce 1102/23 Eylül 1691; Ahmet İlker Baş, "17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk'ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer'iyye Sicillerine Göre)" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2022), 239.

³¹ Ali Ağa Çiftliği sakinlerinden iken vefat eden Estan veled-i Levyo 3.100 parelik bir malvarlığı geride bırakmıştı (RSS. 36, Varak 25b, 12 Zilkade 1150/3 Mart 1738). Genç Ali Ağa Çiftliği'nde sakin iken vefat eden Dragoş veled-i Asbasde adlı başka bir zimmînin ise geride bıraktığı 8.730 parelik bir malvarlığına binaen bir öncekinden daha iyi halli biri olduğu anlaşılabilir (RSS. 51, Varak 9b, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1127/15-24 Mayıs 1715).

³² RSS. 36, Varak 10a, 4 Rebiülevvel 1151/22 Haziran 1738.

³³ RSS. 3, Varak 42a, 17 Muharrem 1094/16 Ocak 1683.

³⁴ RSS. 2, Varak 22b, 15 Rebiülevvel 1111/10 Eylül 1699.

³⁵ RSS. 36, Varak 10a/b, 14 Rebiülevvel? 1151/2 Temmuz? 1738.

veled-i Tere'nin Halil bin Osman'a 360 akçeye devrettiği 2 dönümlük bağ *arz-ı mîrî* üzerinde olmakla beraber mülk olarak nitelendirilmiştir.³⁶ Benzer şekilde, Ravend ve Sema adlı Ermenilerin *fahrü'l-eşbâh* Hasan Ağa bin Mehmed'e sattıkları bir ev ve 7 dönümlük üzüm bağıyla beraber 5 dönümlük "mülk" üzüm bağının devir işlemi *sâhib-i 'arz* marifetiyle gerçekleştirilmiştir.³⁷ Esasen Osmanlı toprak rejiminde toprağın çıplak mülkiyeti devlete ait olması nedeniyle *mîrî arazi* üzerine kurulan bina veya dikilen ağaç gibi gayrimenkuller mülkiyet olarak addedilse de bunların mevcudiyeti toprağın statüsünü değiştirmezdi.³⁸ Bu bakımdan bu örneklerdeki gibi birbirine zıt görünen terimlerin beraber zikredilmesi bir çelişkiden ziyade bunların Osmanlı toprak hukukundaki bir aradalığını ifade eder.

Ne var ki bağlar, küçük boyutlarına rağmen çok sık olmamakla birlikte, kimi zaman belgelerde sadece üretim birimleri olarak tek başlarına değil, bir takım başka gayrimenkulleri "ihtiva" edecek şekilde satılmıştır. Bunlar her zaman bağın üretim kapasitesini arttıran özellikler olmak zorunda değildir. Üzüm omçalarının haricinde meyveli ve meyvesiz ağaçları da içeren bağlardaki mahsulün ne olduğu ve üretimin ne üzerine odaklandığı hakkında belgelerin sunduğu kadarıyla bir bilgi edinmek zorsa da bir örnek, bağların şehirlilerin kırsalda yaşayabilecekleri bir alan yaratma isteklerine göre şekillendirildiğini gösterir. Örneğin, biri Arık Ramazan Mahallesi ve diğeri Faik Mahallesi sakinlerinden olan Kerime ve Emine bint-i Ahmed adlı kız kardeşler kendilerine miras kalan Bahçe Bağları diye bilinen bir yerdeki 5 dönüm büyüklüğündeki bağlarında bulunan "...şendire pûşide köşkû ve buzluğu ve kenifi ve zîr-i zemini ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmire[yi]..." döneminin bağ fiyatlarının bir nebze üzerinde bir meblağa, 115 esedîye, Salih Ağa ibn-i Kurd'a satmışlardı.³⁹ Hem satışa konu olan bağın muhtevasının çeşitliliği hem satın alan kişinin hem de bağın tek komşusu olan Elhâc Mustafa Ağa'nın unvanları açısından sahip oldukları sosyal ve ekonomik konumları, söz konusu bağın alelade bir üretim birimi olmadığına işaret eder.

Başka bir bağ satış kaydında bağın ihtiva ettiği unsurlar ile satış fiyatı başka türden bir üretim biçimine kapı aralar. Yine Çenovoda köyünden Dimo adlı bir zimmî "... hane ve bir oda ve mahzen ve kilârî müştemil ve yine karye-i mezbûre sınıru dâhilinde üç dönüm bağ[ını]..." aynı köyden Yani veled-i Görge'ya epey yüksek bir fiyata, 12.000 akçeye, satmıştı.⁴⁰ Elbette bir alışverişte, mübadeleye konu olan malın fiyatı hem malın kendi ölçülebilir özellikleri hem de tarafların öznel nitelikleri tarafından belirlenir. Fakat bu vakada fiyatı belirleyen bu faktörlerden hiçbiri hakkında anlamlı bir veri olmaması nedeniyle diğer bağ alışverişlerindeki fiyatlarla kıyas olunduğunda yine de yüksek sayılabilecek bir tutardır. Her ne kadar buradaki ifadelerdeki muğlaklık kesin bir yargıya varma konusunda engel teşkil etse de bölgeye gönderilen bazı fermanlardaki ibarelerle beraber düşünüldüğünde mevcut örnek, bağlardaki emek istihdamına dair ilginç bir fikir ortaya atılmasını teşvik eder. 1779/1780 yılında Rusçuk ve Yergöğü kazalarına gönderilen cizye fermanında "...ahâli-yi vilâyetden ba'zı zî-kudret kimesnelerin bâğ ve bâğçe ve çiftlik ve değirmân ve mândıralarında çobân ve değirmâncı ve ter oğlânı nâmıyla ve sâ'ir bahâne ile ehl-i zimmeti istishâb..." ettikleri yönündeki ifadelerden açıkça bağlarda bu gibi ücretli emeğin

³⁶ RSS. 36, Varak 17b, 8 Cemâziyelevvel 1151/24 Ağustos 1738.

³⁷ RSS. 6, Varak 23b/24a, 15 Ramazan 1149/17 Ocak 1737.

³⁸ Colin Imber, "The Status of Orchards and Fruit-Trees in Ottoman Law," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Tayyip Gökbilgin Hatıra Sayısı 12 (1982-1982): 763-764; Tosun Arıcanlı, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek," *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, haz. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 137.

³⁹ RSS. 3, Varak 1b, Gurre-i Safer 1097/28 Aralık 1685.

⁴⁰ RSS. 1, Varak 4a, 27 Rebülâhir 1067/12 Şubat 1657. Aslında bu ifadelerinden hane ve müştemilatı ile bağın birbirinden ayrı olarak mı yoksa birleşik mi olarak mı satıldığı çok açık değildir.

istihdam edildiği anlaşılır.⁴¹ Dahası, serbest Eflak topraklarının sınırında yer alan Rusçuk'ta Tuna Nehri'nin öte yakasından beri yakasına mevsimlik işgücü göçlerinin yaşandığı da bilinir.⁴² Fakat merkezî hükümetin bürokrasisinden çıkan bu genel ifadenin kanıtlarını, yerelde üretilen kadı sicillerindeki alım-satım sözleşmelerinden teyit etmek bahsi geçen muğlak örnek haricinde mümkün olmamıştır.

5. Bağ Satışlarının Motivasyonları

Hem fiyatları hem boyutları hem de sayıları itibariyle kırsal gayrimenkul piyasasındaki sirkülasyonu çiftlik ve değirmenlerden çok daha fazla olan bağların satışında ne gibi motivasyonların etkili olduğunu, çiftlik ve değirmenlerdeki kadar kolay tespit etmek mümkün değildir. Toplam 42 adet bağ devir kaydının yer aldığı Rusçuk kadı sicillerinde, bunlardan hibe olarak devredildiği açıkça belirtilen 6'sı dışındakilerin hangi sebeplerle mâlikleri tarafından satışa sunulduğuna dair açık veriler çok seyrek olmasının yanı sıra belli bir örüntü tespit edilmesini sağlayacak ipuçları da bir o kadar enderdir.

Geriye kalan 36 adet bağ satış kaydı arasında kimi satıcılar, sattıkları bağların kendilerine miras yoluyla intikal ettiğini belirtmişlerdir. Örneğin, Ablanova-yı Gebrân adlı köy sakinlerinden Pop, Drağne ve Dermiye veled-i Basola adlı kardeşler Çernovoda'daki babalarından kendilerine miras kalan 4 dönümlük bağlarını Dimo veled-i Niko adlı başka bir zımmîye 73,5 guruşa satmışlardır.⁴³ Bir malın teknik olarak miras kalması tek başına onun satılması için bir sebep teşkil etmeyeceğinden bu detay daha önce de değinilen bir başka konu ile beraber değerlendirildiğinde anlamlı hale gelir. Bir bağın birden fazla mirasçıya intikal etmesi onlar arasında uzlaşma problemleri doğuracağı veya doğurduğu için bu durum mutasarrıfların bağlarını satmaları konusunda yeterli motivasyonu sağlamış görünür. Benzer şekilde satış muamelesinde açıkça belirtilmese de daha önce de zikredilen Kerime ve Emine bint-i Ahmed kız kardeşlerin Salih Ağa'ya yaptıkları satış işleminde de benzer bir durum kendisini gösterir.⁴⁴ Bu bakımdan her zaman öyle olmak zorunda değilse bile pek sık rastlanılmayan ortaklı bağların satışlarında böyle bir eğilimin etkisinden bahsetmek mümkündür.

Rusçuk'ta ilgili dönem içerisinde kadı sicillerinde borç karşılığı bağların rehin gösterildiğine dair pek bir örnek bulunmaz. Daha ziyade ev ve eşya gibi malların borçlara rehin tutulduğu görülür. Fakat bu durum borçlu birinin borcuna karşılık bağını alacaklısına satmayacağı anlamına gelmez. Örnek vermek gerekirse Cami-i Atik Mahallesi sakinlerinden Petre veled-i Simon adlı bir zımmî daha önce bahsi geçen Elhâc İsmail bin Elhâc Mehmed'e 41 guruş karşılığında 3 dönüm büyüklüğündeki üzüm bağını satmıştır.⁴⁵ Ne var ki Petre'nin Elhâc İsmail'e 109 guruş borcu vardır ve bu satıştan doğan alacağı borcundan düşülmüştür. Bunun haricinde kayıtlarda bağ alım-satım işlemine taraf olanlar arasında borçlu-alacaklı gibi bir ilişkinin bulunduğu dair herhangi bir veri bulmak mümkün olmamıştır. Sonuç olarak, mevcut bağ satışlarındaki bu gibi faktörlerin somut verilerdeki küçük temsiliyetlerinden bunların önemsiz değil dikkate değer etkenler oldukları anlamı çıkarılabilir.

⁴¹ RSS. 8, Varak 48a, Selh-i Şevval 1192/20 Kasım 1778.

⁴² Aysel Yıldız ve İrfan Kokdaş, "Peasantry in a Well-Protected Domain: Wallachian Peasantry and Muslim Çiftlik/Kışlaks under the Ottoman Rule," *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 22/1 (2020): 175-190; Virginia Aksan, "Whose Territory and Whose Peasants? Ottoman Boundaries on the Danube in the 1760s," *The Ottoman Balkans, 1750-1830*, haz., Fred Anscombe (Markus Weiner Publishers, 2006), 61-86.

⁴³ RSS. 4, Varak 15b, 24 Recep 1107/28 Şubat 1696.

⁴⁴ RSS. 3, Varak 1b, Gurre-i Safer 1097/28 Aralık 1685.

⁴⁵ RSS. 51, Varak 32b, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1128/3-12 Mayıs 1716.

Bu bağlamda ilginç bir örnek bağ alım ve satımlarında kârlılığın da denklemden çıkarılmaması gereken bir faktör olduğunu vurgulayacak kadar önemlidir. Kara Mustafa Mahallesi'nden Salih bin Mustafa, Lom Bağları adlı mevzide Elhâc Yakup Çelebi, Elhâc Hüseyin, Ahmed Beşe ve Kadızade adlı kişilerin mülklerine komşu olan 3 dönüm büyüklüğündeki mülk bağı aynı mahalleden Mustafa bin İbrahim'e 70 guruş karşılığında satmıştı.⁴⁶ Aradan dört gün geçmişti ki aynı Mustafa bin İbrahim bu defa aynı komşularla çevrili, aynı yerdeki bağı Elhâc Mehmed bin Zeynel'e satarken ortaya çıkar. Fakat bu satış muamelesinde aynı gayrimenkul 86 guruştan el değiştirmişti. Bu kadar kısa bir süre içerisinde Mustafa bin İbrahim bu bağ satışından %22,8 kâr oranı ve %18,6 kâr marjıyla dikkate değer bir gelir elde etmiştir. İkinci satışta alıcının unvanı açısından sosyo-ekonomik olarak görece yüksek bir sınıfa ait olması söz konusu malın fiyatındaki artışı açıklayan en önemli faktördür. Bu da yukarıda bahsi geçen bir malın fiyatını belirleyen büyüklüğü, verimliliği ve konumu gibi ölçülebilir nicel özelliklerinin haricinde işleme taraf olan kişilerin öznel niteliklerinin de bir o kadar etkili olduğuna güzel bir örnektir.

Sonuç

Bürokratik evrak ve kayıtlar açısından epey zengin sayılabilen Osmanlı arşivleri kimi zaman günümüz araştırmacısının modern metotlar uygulamasına izin vermeyecek kadar dağınık ve az bilgiler içerir. Bu çalışma da bu tür bir mağduriyete verilerin azlığı ve düzensizliği şeklinde maruz kalmıştır. Söz gelimi yaklaşık bir yüzyıllık bir süreç içerisindeki 42 bağ devir kaydı üzerinden yapılan yorumların kesin yargılar olarak değil, fikir verebilecek eğilimler olarak değerlendirilmesi gerekir. Nihayetinde mevcut kayıtlar kesin sonuçlara varılamayacak derecede az olduğu kadar görmezden gelinemeyecek kadar da fazladır. Dolayısıyla bu bahiste dile getirilen ifadelerin bu çekince akılda tutularak ele alınması gerekmektedir. Ayrıca bu çalışmada kırsal gayrimenkullerin alım-satım ve devir kayıtları üzerinden sermaye sahiplerinin kırsal ile kurdukları ilişkilerinde uzun bir süreç içerisindeki değişimlerini incelemek için kullanılabilir örnek bir metodun geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Bu açıklamaların haricinde sıra çalışmanın bulguları ve işaret ettiği sonuçlara geldiğinde alım-satım ve hibeye konu olan bağların ekseriyetle küçük olduğu ve üzüm üreticiliğinin yapıldığı Rusçuk'ta 17. Yüzyılın ikinci yarısı ile 18. Yüzyılın ilk yarısında bağ piyasasındaki zımmîlerin hakimiyetinin sona erdiği anlaşılır. Sebebi tam olarak tespit edilemeyen motivasyonların teşvikiyle askerî sınıfa dahil edilebilecek kimseler, zımmîlerin aleyhine pazardaki oranlarını arttırmıştır. Yine 18. Yüzyılın ilk yarısı için unvanlı Müslümanların bağ piyasasındaki görünürlüklerinin artışı göz ardı edilemeyecek kadar dikkat çekicidir. Erken modern dönemin sosyal ve ekonomik koşulları içerisindeki minimal rolleriyle paralel bir şekilde hem Müslim hem de zımmî kadınların bağ piyasasındaki payları azalma eğilimindedir. Bağ sahiplerinin statüleri haricinde bunların mekânsal analizleri, bağların genellikle şehirlilerin tasarruflarında olduğunu, bununla beraber azımsanmayacak derecede çiftlik sakini kimselerin de bağ alıp sattıklarını gösterir. Dolayısıyla, çiftlikte çalışmak zorunlu olarak bütün mülkiyet haklarından ve üretim araçlarından yoksun bırakılmak anlamına gelmediği anlaşılır. Bunlara karşın, bu verimli kaynaklar bağ satışlarında etkili olan motivasyonların belirlenmesi konusunda o kadar bilgi sunmaz. Sonuç olarak, bağ devir kayıtları bir bölgedeki sosyal ve ekonomik hayatın önemli bir parçasını aydınlatma potansiyeline sahip kaynaklardır. İmparatorluğun diğer bölgelerine ait bu gibi kaynaklar üzerinde yapılan analizlerin çoğalmasında bir Osmanlı sınır kasabası olan Rusçuk'taki bu bulguların o yüzyıla ait genel bir eğilimin mi bir parçası olduğu yoksa kendi jeopolitik pozisyonunun sonuçları mı olduğu konusunda bir kıyaslama yapmak mümkün olacaktır.

⁴⁶ RSS. 2, Varak 22b, 15 Rebülevvel 1111/10 Eylül 1699.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Aziz Kiril ve Metodi Ulusal Kütüphanesi, Rusçuk Şer'iyye Sicilleri: RSS. 1, RSS. 3, RSS. 4, RSS. 2, RSS. 51, RSS. 6, RSS. 36, RSS. 7, RSS. 38, RSS. 38, RSS. 8.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): BOA. MAD. 3431, BOA. MAD. 5012, BOA. MAD. 3460.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Aksan, Virginia. "Whose Territory and Whose Peasants? Ottoman Boundaries on the Danube in the 1760s" *The Ottoman Balkans, 1750-1830* Haz., Fred Anscombe. Markus Weiner Publishers, 2006, 61-86.

Arıcanlı, Tosun. "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek." *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. Haz. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak. Çev. Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, 128-138.

Balta, Evangelia. "Evidence for Viniculture from the Ottoman Tax Registers: 15th to 17th Centuries." *Türk Kültür İncelemeleri Dergisi* 5 (2001): 1-16.

Barkan, Ömer. "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)." *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* III (1966).

Baş, Ahmet İlker. "17. ve 18. Yüzyıllarda Rusçuk'ta Servet Sahiplerinin Mal Varlıklarını Tasarruf Yöntemleri ve Kırsal Gayrimenkul Piyasası (Şer'iyye Sicillerine Göre)." Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2022.

Bijlsma-Frankema, Katinka, Sim B. Sitkin ve Antoinette Weibel. "Distrust in the Balance: The Emergence and Development of Intergroup Distrust in a Court of Law." *Organization Science* 26/4 (2015): 1018-1039.

Canbakal, Hülya. *17. yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. Çev. Zeynep Yelçe. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. Çev. Neyyir Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Imber, Colin. "The Status of Orchards and Fruit-Trees in Ottoman Law." *Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Tayyip Gökbilgin Hatıra Sayısı* 12 (1982-1982): 763-774.

Kaçan Erdoğan, Meryem. "XVI. Yüzyılda Rusçuk'ta Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapı." *New Trends in Ottoman Studies Papers presented at the 20th CİÉPO Symposium Rethymno, 27 June – 1 July 2012*. Haz., Marinos Sariyannis. Rethymno: University of Crete, 2014, 271-296.

Nef, John U. "Prices and Industrial Capitalism in France and England, 1540-1640." *The Economic History Review* 7/2 (1937): 155-185.

Parveva, Stefka. "On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers in the 17th – mid-18th Century." *Études Balkaniques* LI/4 (2015): 23-74.

Tropp, Linda R. “The Role of Trust in Intergroup Contact: Its Significance and Implications for Improving Relations Between Groups.” *Improving Intergroup Relations: Building on the Legacy of Thomas F. Pettigrew*. Haz., Ulrich Wagner, Linda R. Tropp, Gillian Finchilescu ve Colin Tredoux. Blackwell Publishing, 2008, 91-106.

Tülüveli, Güçlü. “Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation.” *International Journal of Turkish Studies* 11 (2005): 17-27.

Yıldız, Aysel ve İrfan Kokdaş. “Peasantry in a Well-Protected Domain: Wallachian Peasantry and Muslim Çiftlik/Kışlaks under the Ottoman Rule.” *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 22/1 (2020): 175-190.

Zarinebaf, Fariba, John Bennet ve Jack L. Davis. “An Analysis of the Ottoman Cadastral Survey of Anavarin, 1716.” *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece: The Southwestern Morea in the 18th Century*. Haz., John Bennet ve Fariba Zarinebaf. Atina: The American School of Classical Studies at Athens, 2005, 151-209.

Vali Esad Paşa'nın Tecrübeleri Işığında Kadim Düzendən Tanzimat-ı Hayriye'ye Geçişin Zorlukları

Challenges of the Transition from the Ancient Order to Auspicious Tanzimat in the Light of Governor Asad Pasha's Experiences

Abdullah Saydam*^{ID}

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi
Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:
*Erciyes Üniversitesi
asaydam@erciyes.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0882-5421

Başvuru / Submitted :
25 Mayıs 2023

Kabul / Accepted :
8 Temmuz 2023

DOI: 10.21021/osmed.1302454

Atıf/Citation:

Saydam, A. "Vali Esad Paşa'nın Tecrübeleri Işığında Kadim Düzendən Tanzimat-ı Hayriye'ye Geçişin Zorlukları". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 38-62.

Benzerlik / Similarity : %7

Öz

Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılanmasını amaçlayan Tanzimat Fermanı'nın ilanını takip eden on iki yıllık dönem hiç de kolay geçmedi. Merkezde planlanan reformlardan taşradaki yöneticiler çok sonra haberdar olmakta, halk ise ancak askerlik ve vergi gibi doğrudan kendisini ilgilendirdiği ölçüde bilgi sahibi olabilmekteydi. Dönemin ilk on yılında Sivas, Halep, Sayda, Erzurum, Musul ve Kürdistan eyaletlerinde vali olarak görev yapan Esad Paşa'nın şahit oldukları, Osmanlı Devleti'ndeki kurulu düzeni değiştirmenin bütün zorluklarını ortaya koymaktadır. Esad Paşa, devrin idarecileri arasında dürüstlük, sadakat, dirayet bakımlarından saygın bir yere sahipti. Şair ve hattat idi. Problemleri bir yere vali arandığında ismi akla gelen ilk şahsiyetlerdendi. Bu yüzden Tanzimat'ın uygulanması ile ilgili bütün zorlukları yaşadığı söylenebilir. Özellikle askerlik ve malî işlerle ilgili düzenlemelerden çoğu zaman memnun kalmadı. Mutedil ve sanatkâr kişiliğini de kullanarak itirazlarını olabildiğince merkeze yansıttı. Aile bireylerinden yıllarca uzak kalma pahasına hiçbir görevden kaçınmadı, işlerin daha hızlı ve doğru şekilde yapılmasına katkıda bulunmaya çalıştı. Bu çalışmada kendisinin tecrübeleri ışığında Tanzimat'ın taşra eyaletlerindeki uygulama safhaları ve zorlukları ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Esad Paşa, Tanzimat, Osmanlı Devleti, Anadolu.

Abstract

The twelve-year period following the promulgation of the Tanzimat Edict, which aimed to restructure the Ottoman Empire, was not easy. Provincial administrators were informed about the reforms planned at the centre much later, and the public was informed only to the extent that they were directly concerned with issues, such as military service and taxation. What Asad Pasha, who served as governor in the provinces of Sivas, Aleppo, Sidon, Erzurum, Mosul, and Kurdistan in the first decade of the period, witnessed reveals all the difficulties of changing the established order in the Ottoman Empire. Asad Pasha had a respectable place among the administrators of the period in terms of honesty, loyalty, and resilience. He was a poet and calligrapher. His name was one of the first names that came to mind when a governor was sought for a troubled province. Therefore, it can be said that he experienced all the difficulties related to the implementation of Tanzimat. He was often dissatisfied with the regulations, especially on military and financial affairs. Using his moderate and artistic personality, he reflected his objections to the centre as much as possible. At the cost of being away from his family for years, he did not shirk from any duty and tried to contribute to the faster and more accurate way of doing things. This study examines the implementation phases and difficulties of the Tanzimat in the provincial states in light of his experiences.

Keywords: Asad Pasha, Tanzimat, Ottoman Empire, Anatolia.

Giriş

Tarihçi Abdurrahman Şeref, Tanzimat ilkelerinin uygulanmasındaki zorlukları ifade ederken; devrin önemli bürokratlarından olan Mehmed Esad Muhlis Paşa'nın, bazen getirilen yeniliklerin hareket alanını kısıtlamasından dolayı hırsını alamayıp kılıcıyla odasındaki minderlere, "ah Tanzimat, ah Tanzimat" diyerek vurduğunu anlatmaktadır.¹ Esasında Paşa, şahsen devletin reforma tabi tutulmasından yanaydı. Sultan II. Mahmud döneminde Edirne, Adana, Karaman, Erzurum valilikleri ile Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâli azalığı görevlerinde bulunurken bütün yenilikleri destekledi.² Tanzimat'ın ilk yıllarında Anadolu'nun doğusu ile Arabistan yarımadasının kuzeyinde yer alan ve her bakımdan problemlili olan eyaletlerde valilik görevlerinde bulunurken kadim düzen ile yeni sistemin bütün çelişkilerini, uyum zorluklarını yaşadı; İstanbul'da verilen kararları taşrada uygulamanın güçlüklerine şahitlik etti. Bir eyalette Tanzimat'ı uygulamaya, diğer eyalette kadim düzeni bütün kurumlarıyla yaşatmaya çalıştı. Merkezden gönderilen emirleri tam ve doğru olarak uygulamaya gayret ederken, itirazlarını şairliğinin kazandırdığı yetenekle ve dikkatli bir üslupla dile getirmekten geri durmadı.

Tanzimat döneminin hemen başından itibaren hükümetler, devletin asırlardan beri biriken problemlerini çözmeye yönelmişlerdi. Ancak meseleler kapsamlı ve girift olup çok yönlü kurumsal düzenlemeler ile yetişmiş kadrolara muhtaçtı. Yeniliklerin başarısı için bürokratik ve toplumsal destek gerekmektedir. Hâlbuki bu hususlarda iyimser olmayı gerektirecek hemen hiçbir şey yoktu.³ Esad Paşa'nın on yılı aşkın valiliği döneminde yaşadığı deneyimler bu durumu açıkça göstermektedir. Bu çalışmada söz konusu tecrübeler ışığında Tanzimat reformlarının taşradaki uygulama süreci ele alınmaktadır.

1.Sivas Müşirliği

Esad Paşa, Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışından hemen sonra Bahr-i Sefid Boğazı ve Biga Mutasarrıflığına, Ekim 1839'da da Sivas Müşirliğine tayin edildi.⁴ Mevsim şartları dolayısıyla ancak Şubat 1840 sonuna doğru Sivas'a ulaştı. Âdet olduğu üzere üç günlük dinlenmeden sonra memuriyeti hakkındaki fermanı, eyaletin önde gelen memurları ile halktan temsilcilerin katıldığı bir toplantıda okutarak görevine başladı.⁵ O daha İstanbul'da iken Tanzimat Fermanı okunmuş, böylelikle Osmanlı topraklarında yeni bir döneme girildiği ilan edilmişti. Dolayısıyla bu yeni gelişme kendisinin görev yapma şeklini ve anlayışını derinden etkilemiş oldu.

Bu tarihlerde Sivas Müşirliği'nin sorumluluk sahası Sivas sancağının yanı sıra Kayseri, Bozok, Çorum, Amasya ve Divriği sancaklarını kapsamaktaydı. Divriği sancağına bağlı olan Darende kazası dışındaki yerlerde Tanzimat'ın hemen uygulanmasına karar verildi. Ancak buna

¹ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339), 71.

² Geniş bilgi için şu çalışmaya bakılabilir: Abdullah Saydam, "Savaş ve İsyan Hengâmesinde Yenilik Yapmak: II. Mahmud'un Valisi Esad Paşa'nın Deneyimleri", *History Studies*, XIII/4 (2021): 1321-1344.

³ Turhan, Tanzimat'ın uygulanmasındaki güçlüğü bizzat fermanın içeriğinden kaynaklandığını ifade ederek şu görüşleri ileri sürmektedir: "İçtimâî bünyenin, teşkilât ve müesseselerin, asırlarca hüküm süren zihniyetin, itiyat ve teamüllerin, devlet adamlarının ekseriyeti karşısında Tanzimat ıslahatının hemen muvaffak olamaması gayet tabiiydi." Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987), 173. Berkes de benzer tespiti şu sözlerle ifade etmektedir: "Bu kadar ağır bir uygulama yükünü başarıyla yürütecek bir uzman kadrosu yoktu. Maliyecisi, memuru, subayı, mühendisi, doktoru, ekonomisti, öğretmeni, hâkimi, savcısı olmayan bir devlet bu yükü kaldıramazdı." Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978), 241.

⁴ Esad Paşa'nın tayinine ilişkin fermana ulaşılamamakla birlikte bir arz tezkeresinde; "Dünkü gün çıkan irade mucibince ... Sivas eyaleti müşirliği Boğaz Muhafızı sabık Esad Paşa'ya (tevcih olduğundan)" söz edilmesi ve belgenin arkasında 28 Recep 1255/7 Ekim 1839 tarihinin yer alması atamanın bunun birkaç gün öncesinde gerçekleştiğini göstermektedir. BOA, İ.DH, 3/121.

⁵ BOA, C.DH, 169/8436 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 21 Zilhicce 1255/25 Şubat 1840).

yönelik talimatlar hazırlanmadığından birçok konuda mevzuat boşluğu mevcuttu. En basitinden valilerin ne kadar maaş alacağı belirlenmiş değildi.⁶

Tanzimat'ın uygulanması kapsamında eyalette meclislerin teşekkül ettirilmesi, nüfus sayımlarının tamamlanması, vergi tarh ve tahsilinin adalet ilkeleri doğrultusunda düzene sokulması, askerlik ile ilgili işlerin tanzimi öncelikli konulardandı. Özellikle taşrada idarî ve malî işlemlerin yürütülmesinden sorumlu olan *muhassıllık* kurumunun teşkili önemli bir aşama idi.⁷ Bu yüzden Tanzimat'ın uygulanabilmesi için ilk yapılan işlerden biri sancak ve kazalara muhassılların tayin edilmesi oldu. Sivas'ta İbrahim Said Efendi, Tokat'ta Mehmed Hilmi Efendi, Amasya'da Ali Efendi, Zile'de Ali Said Efendi görevlendirildiler. Muhassılların sancak ve kazalarda kurulacak meclislere başkanlık yapma görevlerinin bulunması kuruma verilen önemi göstermekteydi.⁸

Esad Paşa Sivas'taki vazifesine, askerî nitelik çağrıştıracak biçimde *müşir* unvanıyla tayin edilmişti. Ancak göreve başladığında emrinde unvanıyla mütenasip bir askerî birlik bulunmamaktaydı. Bu yüzden asayiş işlerinde istihdam edilmek amacıyla halktan maaşlı asker yazımına başlandı. Örneğin Sivas Muhassılı Said Efendi'nin marifeti ve Sivas Meclisi'nin kararıyla 4 Nisan 1840 tarihinden itibaren uygun kişilerden yüzbaşı, mülazım, ser çavuş, çavuş ve onbaşı ile nefer olmak üzere toplam 185 kişi istihdam edildi. Tokat'ta ise toplamda 53 süvari ve 24 piyade görevlendirilmişti.⁹

Tanzimat ile birlikte devletin, birçok iş ve işlemlerinde yeniliklere yönelmesi bir taraftan merkezdeki düzenleyici ve karar alıcı durumundaki kurumları aşırı derecede iş yüküne boğmuş, öte yandan taşradaki uygulayıcılar hemen her konuyu merkeze sormak durumunda kalmışlardı. Kirahanelerde konaklayan tatarlar ile diğer şahısların ödeyecekleri ücretin miktarı,¹⁰ karantinahane teşekkül ettirilmesi, görevlendirilecek hekim ile diğer şahısların maaşları, sarf malzemelerinin bedelleri gibi hususlarda merkezden talimat istenmekteydi.¹¹ Merkezi hükümet ilk aşamada taşradan gelen bu taleplere hazırlıklı değildi. Konu gündeme geldikçe karar alınmakta, çoğu zaman da ileriye tehir edilmekteydi. Bu yüzden ki, Sivas karantinası için gereken maaş ve diğer masrafların nasıl karşılanacağı sorusuna İstanbul'dan, buna daha sonra karar verileceği, şimdilik muhassıllık tarafından tahsil edilen meblağdan karşılanması cevabı verilmişti.¹²

Bu tarihlerde Tokat'ta başlayıp daha sonra Amasya, Zile, Niksar gibi yerlere sirayet eden isyan Tanzimat ilkelerinin uygulanmasının hiç de kolay olmayacağını göstermekteydi. Tokat isyanının temel sebebi mahallî hanedan mensupları ile merkezden gelen muhassıl arasındaki güç mücadelesi idi. Muhassıl Hilmi Efendi göreve başladığı sırada Tokat ile bazı kazaların gelirleri birkaç nüfuzlu kimse arasında pay edilmiş olup Kazabâd Sivas hanedanından Said Ağa'ya, Artukabâd Said Ağa'nın yakınlarından Dizdar Ağa'ya, Tokat da Latifzade Hüseyin Ağa'ya verilmişti. Hilmi Efendi'nin nüfus ve emlak yazımı için görevliler tayin etmeye başlaması bu şahısları rahatsız etti. Ayrıca Esad Paşa'nın valilikte istihdam edilen görevlilerin maaşlarını

⁶ BOA, İ.DH, 7/335, Belge-4 (Arz tezkeresi ve irade. 24 Zilhicce 1255/28 Şubat 1840).

⁷ Geniş bilgi için bkz. Ayla Efe, "Muhassıllık Teşkilâtı" (Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi, 2002).

⁸ BOA, İ.MVL, 15/230, Belge no:1.

⁹ BOA, ML.MSF.d, 1315. Bu kişilerin başına nizamî ordudan bir zâbitin getirilmesi kanun olduğundan Tokat'takilerin amirliğine Miralay Numan Bey tayin edilmiş, fakat kısa süre sonra idaredeki yetersizliği yüzünden azledilerek yerine Miralay Mustafa Bey tayin olunmuştu. İ.DH, 16/747, Belge no: 1, 2 (23 Rabiulahir 1256/24 Haziran 1840).

¹⁰ BOA, C.NF, 16/770.

¹¹ BOA, C.SH, 2/88.

¹² BOA, C.SH, 2/88, 28/1379.

karşılayabilmek için Kazabâd ile Artukabâd'ın Tokat yerine Sivas Muhassıllığı'na bağlanmasını istemesi anlaşmazlık doğurdu. Bir süre sonra vali ile muhassılın birbirleri aleyhine karşılıklı ithamlarda buldukları yazılar İstanbul'a ulaştı.¹³ Paşa, Hilmi Efendi'yi redif askerleri hakkında uygunsuz muamelelerde bulunmak, zaptiye işlerinden sorumlu olan Latifzade Hüseyin Ağa'yı kendisine tâbi olarak görmek, maliye ve zaptiye işlerini kendi elinde tutmaya çalışmak, bir kadına sözlü tacizde bulunduğu yolundaki söylentilerle halk nazarında nefret edilen bir şahıs haline gelmek ile suçlamaktaydı.¹⁴ Muhassıl ise, iddiaların asılsız olduğunu, redif askerlerinden bazılarının kadın kaçırma, tecavüz, sarhoş olup pazar yerinde olay çıkarma gibi olaylara karışmalarından dolayı kullanmadığını, kadın meselesine dair bizzat mahkemeye müracaat ederek beraatine dair aldığı ilamı Paşa'ya gönderdiği halde itibar etmediğini ileri sürmekteydi. Hükümet, her iki devlet görevlisinin hatalı tutum ve davranış içerisinde olduğunu farkında olmakla birlikte işi oluruna bıraktı. Bu sırada Tokat ve çevresinde yaşanmakta olan zahire kıtlığına rağmen memurlar gelmedikçe ürünün kaldırılmasına izin verilmeyince, Latifzade Hüseyin Ağa'nın tahrikleri ile kalabalık bir grup 30 Temmuz 1840 tarihinde Tokat Meclisi'ni bastı. Arbede sırasında Hilmi Efendi ile hazinedarı Bekir Efendi öldürüldü. Bunun üzerine Esad Paşa, o sırada Harput'tan İstanbul'a dönmek üzere Sivas'a gelen hassa askerlerinden temin ettiği birliklerle bizzat Tokat'a hareket etti. Olaylarda rolü olanların çoğu yakalandı. İddiaların ve olayların karmaşıklığı yüzünden, gerginliği bir an evvel bölgeden uzaklaştırmak için bu şahıslar yargılanmak üzere İstanbul'a gönderildi ve suçlu görülenler muhtelif cezalara çarptırıldılar.¹⁵

Tokat'taki olaylardan cesaret alanlar tarafından Amasya'da da isyan başgöstermiş, karantinahanede görevli tabip öldürülmüştü. Bunun üzerine Esad Paşa, maiyetindeki nizamiye askerleri ile süratle buraya hareket etti. Bu sırada Diyabekir Valisi Zekeriya Paşa da görev mahalline gitmek üzere külliyetli Arnavut askeri ile Amasya'ya gelmişti. İki paşa işbirliği yaparak şehirde sükûneti sağladılar. Tahrik edici tavrılarda bulunanlar muhtelif yerlere sürgün edildiler. Zile ve Niksar'daki olaylar da büyümeden bertaraf edildi.¹⁶

İsyanın bastırılmasında büyük hizmeti görülen nizamî askerlerin bir an evvel İstanbul'a gitmeleri gerektiğinden Esad Paşa, Zekeriya Paşa'dan emrindeki Arnavut askerinden bir miktarını geçici olarak maiyetine vermesini istedi. Zekeriya Paşa'nın bunu kabul etmesi üzerine konu hükümete yazıldı. Bâbîâli'nin izniyle Başbuğ İsmail Bey'in emrinde olan bin beş yüzden fazla Arnavut askeri Sivas'ta istihdam edildi. Sivas gibi bir eyalette nizamî askerinin olmayışı, Tokat ve Amasya ihtilâlinin tesadüfen Sivas'a gelen askerler ile Zekeriya Paşa'nın maiyetindeki Arnavut başıbozuk askerleri sayesinde kısa sürede önlenmesi Esad Paşa açısından talihli bir durumdu. Bununla birlikte eyaletin askerî bakımdan güçlendirilmesinin büyük ihtiyaç olduğunu ortaya koymasına fırsat vermiş, bu amaçla İstanbul'a bir seri yazı göndermişti.¹⁷

¹³ Vali-muhassıl anlaşmazlığının bir başka örneği de Edirne'de meydana gelmiş ve oldukça gerilimli günler yaşanmıştı. Bkz. Cengiz Kırılı, *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, (İstanbul: Verita Yayınları, 2015), 19-62; Abdullah Saydam, "Edirne'de Tanzimat'ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, XII/5 (2020): 2557-2576.

¹⁴ Aslında Hilmi Efendi, Esad Paşa'nın iltiması ile Tokat Muhassıllığı'na tayin edilmişti. Bu yüzden zor durumda kalmamak için Sadrazam'a gönderdiği yazıda; şahsı tanımadan, kendisine yapılan müracaat üzerine iltimasta bulunduğunu belirtmek ihtiyacını hissetmişti. BOA, İ.MVL, 5/76, Belge no:19.

¹⁵ Konu kapsamlı olarak şu çalışmada ele alınmıştır: İbrahim Arkun, "Tanzimat Fermanı'na Bir Tepki; 1840 Tokat Olayı ve Muhassıl Mehmet Hilmi Efendi'nin Öldürülmesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/41 (2008): 113-135. Çoğu zaman eski ayân, eşrâf ve mültezimlerden seçilen muhassıllara karşı duyulan tepkiler sebebiyle sık sık halk isyanları meydana gelmekteydi. Meselâ bkz. Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII/112 (1964), 623-690; Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme*, (İstanbul: Eren Yayınevi, 2002).

¹⁶ BOA, İ.MVL, 12/188, Belge no: 22-28.

¹⁷ BOA, İ.MVL, 12/188, Belge no:4-7, 31; İ.DH, 21/1009, 25/1218, Belge no:4.

Esad Paşa'nın Sivas Müşirliği bir yılı henüz doldurmuştu ki görev yeri değiştirildi. Dolayısıyla Sivas'ta Tanzimat'ın uygulanması konusunda pek de dikkat çekici ve elle tutulur bir iş yapamadı.

2.Halep Müşirliği

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Bâbîâli ile yaşadığı anlaşmazlıklar üzerine Ekim 1831'den itibaren Filistin-Suriye bölgesini kontrolü altında tutmaktaydı. Büyük devletlerin siyasi çekişmeleri ve Boğazların devletlerarası bir sorun haline gelmesi üzerine 15 Temmuz 1840 tarihli anlaşma ile Mısır ordusunun Suriye-Filistin'i tahliye etmesine karar verildi. Coğrafi olarak Beriyetü's-Şam diye anılan bölgede askerî hareketlilik devam ederken işgalden kurtarılan eyaletlerde düzenin tesisi için hemen yeni valiler tayin edildi. Bu kapsamda Esad Paşa da Eylül 1840 ortalarında Halep'e atandı.¹⁸

Esad Paşa, Halep'e doğru hareket ederken ilk olarak emrine yeterli miktarda düzenli askerinin verilmesi gerektiğini merkeze ilettili. Bâbîâli, Kayseri'de bulunan ikinci alayın maiyetine verilmesini kararlaştırdı.¹⁹ Ancak gerek bu askerlerin gerekse Filistin topraklarının kurtarılmasından sonra Halep'te görevlendirilen diğer nizamî askerlerin önemli bölümü kanuni hizmet sürelerini doldurduklarından dolayı terhis edilmeleri gerekmektedir. Hükümet tarafından hizmet süresini tamamlamış olan askerlerin memleketlerine iadelerinin gerekliliği kabul edilmekle beraber, yerlerine sevk edilecek asker bulunmadığından bunların memleketlerine iadelerinin şimdilik ertelenmesine karar verildi.²⁰ Bu arada bölgede etkili olan Aneze aşiretine mensup eşkıyanın hem köy ve nahiyelere hem de yolculuk yapanlara yönelik baskın, saldırı ve soygun hareketleri ortalıkta düzen bırakmamıştı. Bu yüzden yalnız muntazam süvari askeriyle bunların tenkil ve terbiyesinin imkânsız görülmekteydi. Bundan dolayı Esad Paşa, başıbozuk asker istihdamına esasen karşı olmakla birlikte zorunlu olarak bin beş yüz Arap atlısını istihdam etti. Böylelikle Mısır ordusunda görevli olan bu askerlerin başıboş kalıp asayiş bozmaları da önlenmiş oldu.²¹

Paşa, göreve başladıktan hemen sonra buralarda eskiden beri Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet etmiş olan kişileri yeniden işbaşına geçirdi. Teşvik olması bakımından da uygun gördüklerine rütbe, unvan, paye ve nişan verilmesini sağladı. Bu kapsamda Halep Kaimmakamı Abdullah Bey, Halep hanedanından olup vali kethüdalığı görevinde bulunan Şerifzade Yusuf Bey, Hamid Paşazade Şerif Bey paye ve nişan ile ödüllendirilirken; Osmanlı taraftarlığı yaptığından dolayı bir ara sürgün edilen Cabirzade Muhammed Esad Efendi de müftülüğe getirildi.²²

Tanzimat döneminin önemli ilkelerinden birisi verginin tarh, tevzi ve tahsilinde önceki dönemlerde mevcut olan usulsüz ve hakkaniyete aykırı işlemleri ortadan kaldırmak idi. Bu tarihte Halep, Tanzimat usulünün uygulanmaya başladığı eyaletlerden değildi. Dolayısıyla eski uygulamalar devam etmekteydi. Bununla birlikte eski düzenden yeni düzene geçiş için fırsat düştükçe bazı yeni düzenlemeler yapılmaktaydı. Öncelikle başvuru yöntem de, halkın şikâyetlerini bir nebze de olsa hafifletmek için geçmiş yıllarda toplanan vergiden bir miktar tenzil edilerek yeni yılda tahsil edilecek vergi miktarını belirlemek idi. Bu doğrultuda 1257 (1841-1842)

¹⁸ BOA, İ.DH, 22/1065, Belge no:2, Belge-3.

¹⁹ BOA, İ.DH, 24/1144, Belge no:1, 2 (Arz tezkeresi ve irade. 28 Şaban 1256/25 Ekim 1840).

²⁰ BOA, İ.DH, 51/1519, Belge no:4-9.

²¹ BOA, İ.DH, 35/1638, Belge no:12, 13; İ.MTZ, (05) 8/201.

²² BOA, İ.DH, 35/1638, Belge no:9-13; 51/2517, Belge no:1-2.

senesi vergileri belirlenirken Antakya, Ayıntab, Kilis kasaba ve köylerinin eski vergilerinin üçte biri ile Halep'in merkez kazasına ait verginin yarısı tenzil edilmişti.²³

Halep eyaletinde devlet otoritesinin tesisinde yaşanan önemli sıkıntılardan birisi de Ceza Kanunnamesi'nin uygulanmasından kaynaklanmaktaydı. Kanunname ile ilgili olarak benimsenen uygulama şekline göre, vilayetlerde suçlular tespit edildikçe haklarında bütün tahkikat yapılarak memleket meclisleri tarafından meseleler müzakere edilecek ve hazırlanan mazbatalar ile gerekli bilgiler İstanbul'a iletilerek verilecek karara göre infaz işlemi gerçekleşecekti. Bu doğrultuda hazırlanan 14 Nisan 1841 tarihli bir mazbatada her şeyin İstanbul'dan sorulmasının pratik bulunmadığı, Halep'in etrafında aşiret ve eşkıya kaynadığı, uzaklık dolayısıyla cezalandırılmaların gecikmesinin eşkıyanın çoğalmasına yol açtığı, bu yüzden suçu sabit olanların doğrudan müşir tarafından verilecek karara göre cezalandırılmaları teklif edildi.²⁴

Konu, Meclis-i Vâlâ'da ayrıntılı şekilde müzakere edildikten sonra şu kararlar alındı: Suçluların memleket meclisi tarafından hazırlanacak mazbata gereğince vali tarafından cezalandırılması teklifi makul bulunmaktadır. Aslında Tanzimat-ı Hayriye usulü tesis edilirken küçük – büyük her şeyin İstanbul'dan sorulmasının istenmesindeki amaç öncelikle adaletin icrasında meclislerin eğitilmesi idi. Şimdiye kadar bu meleke hâsıl olmuştur. Bundan sonra önde gelen müşirler ile hâkimler özel memuriyetlerle eyaletlerde görevlendirilerek yöneticilere gerekli uyarı, telkin ve talimde bulunacaklardır. Dolayısıyla taşrada yakalanan adi suçluların İstanbul'a gönderilmeleri şeklindeki uygulamaya son verilmiştir. Böyle suçlular adalete uygun biçimde muhakeme edilerek mazbataları hazırlanıp ferik veya müşire bildirilecek, onun tarafından da tekrar ayrıntılı tahkikat yapıldıktan sonra buldukları kazalarda prangaya konularak belirlenen sürelerde sokak süpürme gibi bayağı işlerde çalıştırılarak cezaları infaz edilecektir. Yalnız bu tür suçlar ve cezalandırmalarla ilgili olarak her ay İstanbul'a bilgi verilecektir. İsyân ve cinayet gibi hadiselerin sorumluları hakkında mahalli meclisler tarafından ayrıntılı tahkikat ve muhakeme yapıldıktan sonra durumları İstanbul'a bildirilecektir. Kanunnamede açıkça yazılı olmayan ve diğer maddelerle kıyaslanamayan hallerde İstanbul'dan bilgi istenecektir. Suçlunun sahiplenilmesi, suçu sabit olmayanın haksız yere cezalandırılması, irtikâp ve rüşvet ile adaletin engellenmesi gibi durumlarda müşir, muhassıl ve meclis azaları cümlesi sorumlu tutularak gerektiğinde cezalandırılacaklardır.²⁵

Halep gibi çeşitli etnik kökene, din ve mezhep anlayışına sahip tebaanın yaşadığı eyaletlerde Tanzimat Fermanı ile tebaanın her bakımdan eşit olduğu ve memurların halkın her sınıfına eşit muamelede bulunması gerektiği hususunun titizlikle uygulanması büyük önem taşımaktaydı. Hükümet bir taraftan bu konularda aşırı derece de titiz davranılmasını görevlilere emrederken, diğer taraftan da Osmanlı tebaasından olan bazı reyanın birer fırsatını bularak yabancı ülke tabiiyetine geçmesini engellemeye çalışmaktaydı.²⁶ Buna dair gelen bir emirnameye Esad Paşa ile Halep Defterdarı Mehmed Lebib Efendi tarafından müştereken verilen cevapta; tebaanın muhtelif sınıfları arasında eşit muameleye itina gösterilmesine rağmen himaye yolu arayanların engellenemediğini, bazı mahallerdeki reyanın millî ve mezhebî münasebet sebebiyle konsolos ve konsolos vekillerinden birer vesile ile patent ve pasaport alarak reaya olma hükmünden çıktıklarını, ekserisinin sebepsiz yere yabancı devlet memurlarının himayesine başvurduklarını, meselenin sefirler ile müzakere edilerek sağlam bir şekle kavuşturulmasına ihtiyaç olduğunu ifade

²³ BOA, İ.MVL, 35/625, Belge no:1, 2.

²⁴ BOA, İ.MVL, 22/343, Belge no:2, 3.

²⁵ BOA, İ.MVL, 22/343, Belge no:1, 5.

²⁶ BOA, İ.MVL, 45/847, Belge no:7 (Arz tezkeresi ve irade. 10 Şevval 1258/14 Kasım 1842).

ettiler.²⁷ Meseleyi görüşen Meclis-i Vâlâ, reyanın sebepsiz yere Osmanlı tabiiyetini terk edip başka bir ülke tabiiyetine girdiği tezini inandırıcı bulmadı. Reyanın her nerede olur ise olsun eşit muameleye nail oldukları ve haklarında adalet ile icraat yapılıp uygun ve mülayimce tavırlar sergilendiği takdirde devletten ayrılmayacaklarının aşikâr olduğunu, dolayısıyla başka bir devletin himayesine müracaat ve iltica etmelerinin mutlaka gizli bir sebebi bulunduğunu, hangi sebeplerden kaynaklanmakta ise tahkik edilerek o sebeplerin bertaraf edilmesine çalışılmasının bütün memurların aslî görevi olduğunu belirtmekle yetindi.²⁸

Osmanlı memleketlerinin her yerinde olduğu gibi Halep'te önemli meselelerden biri de yabancılar tarafından açılan okulların, bilhassa Müslüman halkta ve yönetici kadroda meydana getirdiği tedirginlik ve bunun doğurduğu tepki idi. Konu, Halep Meclisi tarafından hazırlanan 6 Mayıs 1842 tarihli mazbatada şu şekilde dile getirilmekteydi: Bir müddetten beri Halep'te bulunan bazı yabancı uyruklu kişiler dil öğretmek ve belki de din değiştirmek maksadıyla memleket dâhilinde mektepler açmaktadırlar. Müslüman ve Hıristiyan ailelerin çocukları bu okullara gitmeye teşvik edilmektedirler. Özellikle Hıristiyan topluluklar, Frenkler ile itikattaki birlikleri cihetiyle oğullarını yabancı mekteplere göndermekte, aralarında onlara hayranlık artmaktadır. Bu gidişle yabancı bir devletin himayesi altına girenlerin sayısı artacaktır. Üstelik bazı Müslümanlar da onları taklit etmektedirler. Hatta Halep ulemasından Zeytunîoğlu Şeyh Akîl adlı kimseye de bu anlayış sirayet ederek oğlunu Frenk mektebine kaydettirmiştir. Esad Paşa'nın onayıyla Halep Müftüsü, Şeyh Akîl'e ve sairlerine tembihlerde bulunmuşlar ise de bazılarının ikna olup itaat etmelerine karşılık Şeyh Akîl halen oğlunu mektepten çıkarmamıştır. Böyle bir adamın oğlunun mektepte kefare evlatlarının arasında kalması halinde diğer itikat bakımından zayıf kimselere etki ederek Müslüman çocukların İslâmî akidelerine zarar vereceği aşikârdır. Bundan başka Frenklerin bu şekilde mektepler teşkil etmekteki meramları, Hıristiyan ve bazı Müslümanların itikatlarını değiştirip kendi taraflarına celp etmektir. Bu ise nice mahzurlar doğuracaktır. Ecnebler tarafından mekteplerin açılmasını engellemek ve böyle mübarek mahalde meşru olmayan bu tür teşebbüsleri durdurabilmek için padişah fermanının çıkması gerekmektedir. Konuyu müzakere eden Meclis-i Vâlâ; yabancı devlet tebaa ve tüccarının Osmanlı memleketlerinde misafir suretinde ikamet ettiklerini, bunların buldukları mahallerde emlak ve arazi satın almalarının, ev ve sair binalar inşa etmelerinin antlaşmalara aykırı olduğunu; özellikle böyle mektepler açarak müslim ve gayrimüslim ailelerin çocuklarına eğitim vermelerinin meşru olmadığını karara bağladı. Böyle mekteplere gönderilmiş olan çocukların dedikoduya ve münakaşaya yol açmayacak şekilde hâkimane üslup ile okullardan ayrılmasının sağlanması, İslâm ve reaya çocuklarının ecneblerin açtığı mekteplere verilmesinin engellenmesi valiye ve defterdara bildirildi.²⁹ Bu kararın alındığı tarihte Esad Paşa'nın Halep Müşirliği sona ermiş olduğundan uygulama yeni müşire bırakıldı.

Ecnebi temsilciler ile Osmanlı memurları arasındaki anlaşmazlıkların başında Baltalimanı Antlaşması'nın uygulanması ile ilgili konular gelmekteydi. Bu tür durumlarda genelde Esad Paşa'nın söz konusu antlaşmanın içeriğinden haberdar olmadığını belirterek zaman kazanmaya çalıştığı görülmektedir. Ancak konsoloslukların hemen konuyu sefaretler marifetiyle hükümete iletmekteydiler. Nitekim Sadâret makamı tarafından ticaret antlaşmasının titizlikle uygulanması ve şikâyet edilmesine fırsat verilmemesi için ticaret muahedesinin bir sureti ile diğer muahedelerin de taşraca bilinmesi lüzumlu olan fıkralarının bastırılarak valiliklere gönderilmesine karar verdi.³⁰

²⁷ BOA, İ.MVL, 45/847, Belge no:3.

²⁸ BOA, İ.MVL, 45/847, Belge no:6.

²⁹ BOA, İ.MVL, 45/847, Belge no:1, 3, 6, 7.

³⁰ BOA, İ.MVL, 45/847, Belge no:3, 4, 5.

Aslında Esad Paşa temkinli davranmayı tercih eden bir vali idi. Meselâ Halep'teki meyhanelerin eski usule göre idaresinin tekel (yed-i vahid) demek olacağını dikkate alarak, böyle bir durumun konsoloslar ile müstemelerin itirazlarına yol açabileceğini düşünerek ileride düzenleme yapıncaya kadar aylık olarak belirlenen varidattan biraz şey tenzil edilmesini münasip görmüştü. Onun uyarısı üzerine konsolos ve adamlarının kendi nefisleri için lüzumu miktardan ziyade içki imal edip satmalarının uygun olmadığına, bu durumun ilgililere nazikçe hatırlatılmasına hükümet tarafından karar verilmiştir.³¹

Esad Paşa'nın Halep Müşirliği görevindeki son önemli icraatı Urfa tarafındaki bazı aşiretlerin yol açtıkları isyankâr davranışları bertaraf etmesi oldu. Paşa'nın teklifi ile öteden beri Diyarbakir'e bağlı olarak idare edilen Urfa, bölgedeki aşiretlerin saldırganlıklarının önlenmesi için Halep eyaletine ilhak edilmişti. Ağustos 1842'de Urfa'nın Suruç nahiyesine tâbi Brazi aşireti mensuplarının vergi tahsildarlarına saldırıp on – on iki kişinin ölümüne sebebiyet vererek çok sayıda hayvan ve eşya gasp etmeleri üzerine Esad Paşa bizzat Urfa'ya hareket etti. Maiyetinde nizami ve başıbozuk askerlerden oluşan dört-beş bin kişilik asker ve beş kıta top bulunmaktaydı. Suruç nahiyesine varıldığında bu askerî güce karşı koyamayacaklarını dikkate alan aşiret yöneticileri; suçluları cezalandırmak, vergileri ödemek, vergiye zam adı altında bir miktar “akıl akçesi” vermek, ordunun 75.000 kuruşluk masrafını karşılamak şartıyla itaat ettiler.³²

Esad Paşa, Suruç'tan Urfa'ya doğru ilerlerken Sayda Müşirliği'ne atandığına ve acilen görevine başlaması gerektiğine ilişkin ferman eline geçti. O da Urfa'da yapılacak işlere dair mütesellim ile diğer yetkililere gerekli tembihlerde bulunarak Halep'e döndü. Yerine tayin edilen Diyarbakir Valisi Vecîhî Paşa'nın gelişini beklemeden Halep Mütesellimi Abdullah Bey başta olmak üzere memleket ileri gelenlerini toplayarak gerekli bilgilendirmeleri yaptıktan sonra 10 Ekim 1842 tarihinde Beyrut'a gitmek üzere Halep'ten ayrıldı.³³

3.Sayda Müşirliği

Mısır ordusunun Lübnan-Filistin bölgesinden çekilmesinden sonra bölgede devlet otoritesi bir türlü istenen düzeyde tesis edilemedi. Bir taraftan aşiretlerin birbirleriyle mücadeleleri ve yerleşik ahaliye saldırıları, diğer taraftan Dürziler ile Marûnîler arasındaki çatışmalar durumu oldukça hassas bir hale getirdi. *Düvel-i muazzamanın*³⁴ müdahale etme ihtimalleri belirince Serasker Mustafa Nuri Paşa geniş yetkilerle Beyrut'a gönderildi. Nuri Paşa maiyetindeki askerî güç sayesinde Beriyetü'ş-Şam bölgesinde asayişini temin etti. Ancak sürecin uzaması üzerine istifa ettiğini İstanbul'a bildirdi. Bunun üzerine Esad Paşa Sayda Müşirliği'ne getirildi.³⁵ Bu sırada Sayda eyaleti; Trablusşam eyaletinin ilhak edilmesiyle birlikte Beyrut, Kudüs, Akkâ, Cebel-i Lübnan, Nablus, Gazze, Lazkiye ve Trablusşam gibi oldukça geniş bir coğrafi alanı kapsamaktaydı.³⁶

Esad Paşa, 21 Ekim 1842 tarihinde Beyrut'a ulaştı ve hemen Nuri Paşa ile bölgenin durumu ve neler yapılması gerektiği konusunda kapsamlı görüş alışverişinde bulundu. Daha sonra

³¹ BOA, İ.MVL, 35/625, Belge no:1, 2 (Arz tezkeresi ve irade. 15 Safer 1258).

³² BOA, İ.DH, 66/3251, Belge no:1. Esad Paşa, askerî harekât masrafı diye aşiretten aldığı 75.000 kuruşluk senet karşılığını Halep Emval Sandığı'ndan tahsil etmişti. Ancak hükümet tarafından, bu şekilde senet alınmasının usulsüz olduğuna, bu kapsamda herhangi bir tahsilat yapılmamasına, yapılan tahsilat var ise alınan paraların vergilere sayılmasına, söz konusu harcamaların ise hazinece karşılanmasına karar verilmişti. İ.MVL, 54/1026, Belge no:1, 2.

³³ BOA, İ.DH, 69/3403, Belge no:1 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 7 Ramazan 1258 /12 Ekim 1842).

³⁴ *Düvel-i müntahabe, düvel-i hamse* adıyla da anılan beş Avrupa devleti. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya.

³⁵ BOA, İ.DH, 57/2837 (15 Recep 1258/22 Ağustos 1842); 66/3251, Belge no:2.

³⁶ BOA, İ.DH, 66/3251, Belge no:2; *Takvim-i Vekâyi*, 245 (1 Şaban 1258/7 Eylül 1842).

yetkilileri huzuruna davet ederek tayinine ilişkin fermanı okuttu. Vazifesinin eyalet ahalisinin adalet ve sulh içerisinde yaşamasını sağlamak, hakkaniyeti icra etmek olduğunu; devletin herkes hakkında muhabbet ve teveccühü bulunduğunu duyurdu.³⁷ Akabinde idarede güvendiği kimselerin olmasını sağlamak için Kudüs ve Nablus Ferikliğine Akkâ Muhafızı Reşid Paşa'yı, onun yerine de Eyüp Paşa'yı tayin ettirdi. Hazinesarı Kenan Ağa'yı Trablusşam Kaimmakamı olarak görevlendirdi.³⁸ Sayda eyaletinin malî konularda Şam Defterdarlığı'na bağlı olmasının yanlışlığını vurgulayarak, eyalet maliyesinin vali nezareti altında bir mal müdürü tarafından idaresine hükümeti ikna etti. Ancak bir süre sonra Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde olduğu gibi, malî işleri yürütmek üzere validen bağımsız olarak defterdarlık kurumu oluşturuldu ve Şam Defterdarı Faik Efendi bu göreve getirildi.³⁹

Bu tarihlerde Sayda eyaleti asayiş bakımından kritik durumdaydı ve askerî bakımdan güçlendirilmesi gerekmektedir. Buna karşılık Aralık 1842 itibarıyla eyalette beş bin nizamî asker bulunmakta, iki bin beş yüz civarında olan Arnavut başıbozuk askerinden fayda sağlanamamaktaydı. İki alay piyade askeri ilavesiyle askerî yapının güçlendirilmesi yolunda eyaletten yapılan talep, Bâbîâlî tarafından kış mevsimi gerekçe gösterilerek kabul edilmedi. Bir süre sonra da Askerî Tensikat Kanunu çıkarılarak, Şam merkez olmak üzere Arabistan Ordusu'nun teşkiline karar verildi ve bazı nizamî taburlar bu orduya katılmak üzere görevlendirildiler. Eyaletin güvenliği için de, ordunun tamamen teşkiline kadar gerektiğinde başıbozuk askeri istihdamı tavsiye edildi.⁴⁰ Hâlbuki Esad Paşa zaten ısrarla başıbozuk askerlerin disiplinsizliklerini dile getirerek işe yaramadıklarını söylemekteydi. Ancak görüşlerinin pek de dikkate alınmadığı görülmektedir. Bu durumu dikkate alan Paşa, özellikle Kudüs, Nablus, Gazze gibi sancaklardaki aşiretleri ikna çalışmaları ve nasihatlerle itaat altına almaya gayret etmekteydi. Meselâ aralarında şiddetli düşmanlık bulunan Nablus'a tâbi Cemaiyet kazası şeyhlerini bu yolla barıştırmış; gasp olunan mal ve eşyaların sahiplerine iade edilmesini sağlamış, huzuru bozmayacaklarına dair kendilerinden senetler almıştı. Yine Nablus sancağının güçlü ailelerinden olan ve aralarında nefret ve kan davası bulunan Beyt-i Tokak ile Beyt-i Abdülhadi arasında uzlaşmayı sağlamak için Nablus Muhassıllığını Beyt-i Tokak'tan Süleyman Bey'e, Akkâ Muhassıllığını da Beyt-i Abdülhadi'den Mahmud Bey'e vermişti.⁴¹

Hükümet, devletin Sayda eyaletindeki gerçek tebaasının belirlenebilmesi için 1844 yaz aylarında nüfus sayımının başlatılmasına karar verdi.⁴² Nüfus sayımı bu bölgedeki yabancı konsolosluklar tarafından Osmanlı tebaasından olan kişilere verilen himayenin kontrol altına alınması, engellenmesi, yabancı ülke vatandaşlığına geçenlerin veya onlarla ortak olanların vergilendirilememeleri yüzünden ortaya çıkan kayıpların önlenmesi için önemli görülmekteydi. Esad Paşa ve diğer ilgililer her ne kadar yabancılar tarafından yapılan uygulamanın vahametinin farkında iseler de önleme noktasında fazla başarı elde edemediler.⁴³

³⁷ BOA, İ.DH, 69/3403, Belge no:1; İ.MSM, 42/1129, Belge no:14.

³⁸ Bu süreçte gerek tayinler gerekse maaşlar yüzünden Esad Paşa ile hükümet arasında yer yer anlaşmazlıklar çıkmış, epeyce yazışma yapılmıştı. BOA, İ.MSM, 42/1129, 43/1132, 43/1133; İ.DH, 68/3362.

³⁹ BOA, İ.DH, 78/3894 (Arz tezkeresi ve irade. 15 Recep 1259 /11 Ağustos 1843).

⁴⁰ BOA, C.DH, 111/5531.

⁴¹ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:23.

⁴² BOA, C.DH, 266/13253.

⁴³ Mehmet Çetin, "Tabiiyetten Vatandaşlığa: Yunan Tebaası Örneğinde Osmanlı Devleti'nde Tefrik-i Tebaa Uygulaması", *History Studies*, XII/5 (2020): 2614.

Bölgenin beş devletin yardımıyla Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi, ecnebi temsilcilerinin tutum ve davranışlarında hoyratça davranmalarına yol açmakta,⁴⁴ bu durum da hem idarî kadroyu hem de Müslüman halkı oldukça rencide etmekteydi. Meselâ Kudüs'te 14 Temmuz 1843 Cuma günü İngiltere vatandaşı olan bir hekimin atı bir askerın ayağına basmış ve asker de can havliyle hayvana vurmuştu. Bunun üzerine hekim kırbacıyla askeri yaralamıştı. İngiltere ve Prusya konsolosları, olaya müdahale eden Yüzbaşı Mustafa Ağa ile emrindeki askerlerin hekimi darp ve tahkir ettiği iddiasıyla cezalandırılmalarını istemişlerdi. Hadise ahalinin gözü önünde cerayan etmesine rağmen konsolosların talepleri yerine getirilmiş, Mustafa Ağa azledildiği gibi askerlerler birlikte dövülmek suretiyle cezalandırılmıştı. Buna karşılık hekim cezalandırılmayarak konsolosun verdiği bir özür mektubu ile olay kapatılmıştı.⁴⁵

Fransa'nın Kudüs Konsolosu Lantivy de şehre geldikten sonra konsoloshaneyeye bayrak astırmak istemişti. Hâlbuki bölgedeki konsolosluk binalarına bayrak asılmamaktaydı. Ancak Lantivy'nin ısrar etmesi üzerine büyük bir gerilim yaşanmış, galeyana gelen halk konsolosluk binasındaki bayrak direğini parçalamıştı. Askerlerin müdahalesi ile ortalık sakinleştirilmiş ise de olaylarda rolü olanlar sürgün ile cezalandırılmış,⁴⁶ Reşid Paşa da muhafızlık görevinden azledilmişti.⁴⁷

Düvel-i muazzama temsilcilerinin en fazla müdahil oldukları konu Cebel-i Lübnan meselesi idi. Esad Paşa göreve başladığında bu meselenin Bâbiâli ile beş devlet arasında yapılacak müzakereler ile çözümleneceği bildirilmişti. Özellikle de İngiltere ile Fransa arasında bölgede nüfuz kazanma amacıyla büyük bir çekişme mevcuttu. İngilizler Dürzîleri, Fransızlar da Mârûnîleri desteklemekteydi. İki topluluk arasında 14 Ekim 1841 tarihinde büyük bir çatışma yaşanmış olup tesirleri devam etmekteydi. Uzun süren müzakereler neticesinde Cebel-i Lübnan'ın Dürzîler ve Mârûnîler arasında ikiye bölünmesi ve kendi içlerinden tayin edilecek kaimmakamlar vasıtasıyla idare edilmeleri kararlaştırıldı.⁴⁸ Esad Paşa böyle bir düzenlemenin Cebel-i Lübnan'da asayişini sağlamayacağını Sadâret'e iletirse de Avrupa devletlerinin kararına karşı konulamadı.⁴⁹ Bunun üzerine Beyrut-Şam yolunun kuzey tarafı Mârûnîlere verilerek kaimmakamlığına Beyt-i Ebül-Lam'a'dan Mîr Haydar, güney tarafı da Dürzîlere verilerek kaimmakamlığına Beyt-i Raslan'dan Mîr Ahmed tayin edildi.⁵⁰ Ancak bu iki kaimmakamlık diğer kaza ve sancaklar gibi

⁴⁴ Nitekim İngiltere'nin İstanbul Sefiri Stratford Canning, Beriyyetü's-Şam'ı İngiltere'nin kurtardığını belirterek sözlerinin dinlenmesi gerektiğini Hâriciye Nâzırı Sârîm Efendi'ye açıkça ihtar etmekteydi. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985), 457. Ayrıca bkz. bkz. İrşat Sarıalioğlu, "Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017).

⁴⁵ BOA, İ.MSM, 27/758, Belge no:20, 21, 24, 25, 26, 27.

⁴⁶ BOA, İ.MSM, 27/758, Belge no: 16, 17, 18, 26, 27. B. Abu-Mannah, "Jerusalem in the Tanzimat Period", *Die Welt des Islams*, XXX/1-4 (1990): 19-21.

⁴⁷ *Takvim-i Vekâyi*, 260 (8 Şevval 1259/1 Kasım 1843).

⁴⁸ Ahmed Lütfî, *Tarih-i Lütfî*, VIII, (İstanbul: Sabah Matbaası, 1328), 45-46; M. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", *Bellekten*, X/40 (1946): 643-651.

⁴⁹ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:13, 16.

⁵⁰ A. Lütfî, *Tarih*, VIII, 46'da Mîr Ahmed'in ailesinin adı *Arslan* olarak zikredilmekte olup sonraki dönemde yapılan pek çok araştırmada da bu isim kullanılmıştır. Yabancı araştırmalarda da bu şekilde geçtiği görülmektedir. Meselâ Yusri Hazran, "How Elites Can Maintain their Power in the Middle East: The Junblat Family as a Case Study", *Middle Eastern Studies*, LI/3 (2015), s.354'te *Ahmad Arslan*; Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, London 2012, s.24'te *Ahmad Arsalan* ismi kullanılmıştır. Hâlbuki döneme ait bütün resmî belgelerde, bizzat Mîr Ahmed tarafından sunulan tahrirat ve arzuhallerde aile ismi olarak *Raslan* geçmektedir. Meselâ bkz. BOA, İ.MSM, 43/1134, Belge no:6, 13. İsim, A. Haluk Ülman, "1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu ve Milletlerarası Politika", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XVIII/3 (1963), s.260, not 52'de *Raslan* olarak zikredilmektedir. Bölgede iki kaimmakamlığın tesisi hakkında ayrıca bkz. Erdoğan Keleş, "Cebel-i Lübnan'da İki Kaymakamlık İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43 (2008): 131-158;

ayrı idarî birimler olarak düzenlenemedi. Zira her iki kaimmakamlık sınırları içerisinde diğer etnik unsurun çoğunlukta olduğu köyler vardı ve karşı tarafın idaresi altında olmak istemiyorlardı.

Esad Paşa, iki kaimmakam ile birlikte hem millet ve cemaatlerin ileri gelenleri ile hem de konsoloslar ile görüşmelerde bulduktan sonra yapılacakları ayrıntılı raporlarla İstanbul'a iletti. Özellikle ecnebi memurların kışkırtmalarıyla karma köylerde sıkıntı yaşanacağını bildirdi. Zira İngilizlere kadim statünün değiştirilmeyeceği taahhüdünde bulunulmuştu, fakat Dürzî Kaimmakamlığı sınırları içerisinde kalan, başta Deyrû-l'Kamer olmak üzere önemli sayıda köy ve kasabada Mârûnîler çoğunlukta idi. Bu durumda hakkaniyetin nasıl sağlanacağı konusunda karar verilememekteydi.⁵¹ Bâbiâli'nin politika geliştirememesi, Esad Paşa'nın genel politikaya zarar verme ihtimalini düşünerek inisiyatif almaya yanaşmaması süreci uzatmaktan ve daha fazla ecnebi müdahalesine yol açmaktan başka bir işe yaramadı ve mesele aylarca sürüncemede kaldı.⁵² Nihayetinde Esad Paşa, Sadâret makamına gönderdiği 10 Mayıs 1844 tarihli gizli yazıda; Cebel-i Lübnan'ın iki ayrı kaimmakam tarafından idare edilmesiyle düzenin sağlanmasını mümkün görmediğini, Mârûnîlerin ve Dürzîlerin ileri gelenleri ile yapılan gizli görüşmelerde onların da aynı kanaatte olduklarını, iki tarafın da Osmanlı reayasından olmalarına rağmen ekseri talimatı ecnebi memurlardan aldıklarını, burasının bir devlet memuru vasıtasıyla yürütülmesi çaresine bakılmasının icap ettiğini dile getirdi. Esasında hükümet de siyasî ve idarî olarak bu düşünceleri benimsemekteydi, fakat düvel-i muazzamaya verilen taahhütler sebebiyle bağımsız karar alma iradesine sahip değildi. Gösterdiği gayretlere rağmen hemen hemen hiçbir meselenin çözüme kavuşturulamaması Esad Paşa'yı bunalttı ve görevden alınmasını hükümete iletti ise de talebi kabul edilmedi. Bununla birlikte meselenin çözüme kavuşturulması için 30 Mayıs 1844 tarihinde Kaptan-ı Derya Halil Rifat Paşa'yı geniş yetkilerle Beyrut'ta görevlendirildi.⁵³

Halil Paşa ile Esad Paşa Beyrut'taki konsoloslar ile istişarelerde bulduktan sonra Dürzî ve Mârûnî kaimmakamları ile ileri gelenlerini Beyrut'a davet ederek 2 ve 3 Eylül 1844 tarihlerinde bir dizi toplantı yaptılar. Elde edilen bilgiler İstanbul'a iletildi. Ancak hem İstanbul'da hem Beyrut'ta defalarca yapılan toplantılardan ve yazışmalardan yine sonuç alınamadı. Bu yüzden Hariciye Nezareti ile düvel-i muazzama sefirleri arasında yeniden yazışmalar yapıldı. Aylar süren müzakereler neticesinde Mart 1845 sonunda Cebel-i Lübnan'daki idarenin şu esaslara dayanması kararlaştırıldı: Cebel-i Lübnan, vali nezaretinde olmak üzere Mârûnî ve Dürzî kaimmakamlıklarına ayrılmıştır. Kaimmakamlar arasındaki ihtilafları müşir çözecektir. Deyrû-l'Kamer'i Mârûnî ve Dürzî kaimmakamlar adına iki vekil ortak idare edecektir. Kaimmakamlar burada ikamet etmeyeceklerdir. Şehirde asker bulunmayacaktır. Davalara bakmak üzere bir naip görevlendirilecektir. Dürzî Kaimmakamlığı sınırları içerisindeki köylerde yaşayan Mârûnîler kendi vekilleri marifetiyle, Mârûnî bölgesindeki köylerde yaşayan Dürzîler de kendi vekilleri marifetiyle idare edileceklerdir. İhtilaflara kaimmakamlar bakacak, onlar da uzlaşamaz ise müşir karar verici olacaktır. İdare düzene girdikten sonra Mârûnîlerin 1841 olaylarından kaynaklanan maddî kayıpları tazmin edilecektir. Konsolosların, işlerin yürütülmesinde mahalli hükümete yardımcı olmaları için sefaretler tarafından kendilerine mahsus talimatlar gönderilecektir.⁵⁴ Bu garip düzenleme taraflar arasında yıllardan beri devam eden düşmanlığı bertaraf etmekten, sürekli ve

İrşat Sarıalioğlu, "Doğu Akdeniz'de Tanzimat: Lübnan'da Çift Kaymakamlık Sisteminin Tesis Edilmesi ve 19. Yüzyıl Güç Dengesi", *Amme İdaresi Dergisi*, LII/2 (2019): 25-48.

⁵¹ Konuya ilişkin çok fazla yazışma yapılmış olup buna dair bkz. BOA, İ.MSM, 43/1133, 43/1134; HR.SFR, 3.4/34.

⁵² BOA, İ.MSM, 43/1135, 44/1144; HR.SFR, 3.10/42.

⁵³ BOA, İ.MSM, 43/1136, 43/1139, 44/1144, 44/1145, 44/1149; HR.SFR, 3.10/18, 19; İ.DH, 93/4650; C.DH, 110/5494.

⁵⁴ BOA, HR.SYS, 2920/56; HR.SFR, 3.10/42; İ.MSM.45/1151, Belge no:2, 3, 4.

kalıcı barışı tesis etmekten uzaktı. Buna karşılık Bâbiâli, artık iyice bunalmış olarak işlerin daha fazla uzatılmaması için ortaya çıkabilecek meselelerin mahallinde çözülmesi gerektiğini kararlaştırdı.⁵⁵

Hükümet, Cebel-i Lübnan'daki işlerin düzene girdiğini varsayarak 7 Şubat 1845 tarihinde Esad Paşa'nın azline ve Bursa'da ikamet etmesine, yerine Halep Valisi Vecîhî Paşa'nın getirilmesine, onun yerine de Dâr-i Şûra-yı Askerî Reisi Osman Paşa'nın vezaret rütbesi ile tayin edilmesine karar verdi.⁵⁶ Osman Paşa'nın Mart 1845 sonuna doğru Halep'e ulaşması üzerine Vecîhî Paşa Beyrut'a hareket etti ve buraya varduktan sonra Esad Paşa ile bilgi teatisinde bulundu, teslim-tesellüm işlemleri gerçekleştirildi.⁵⁷ Esad Paşa, 25 Haziran 1845 tarihinde ikamet mahalli olan Bursa'ya ulaştı, 13 Temmuz 1845 tarihinde de İstanbul'daki hanesinde oturmasına izin verildi.⁵⁸

4.Erzurum Müşirliği

Esad Paşa, İstanbul'a varduktan kısa bir süre sonra, Erzurum eyaletinde Tanzimat'ın uygulanmasının arzu edilen düzeyde olmaması sebebiyle Sami Paşa'nın yerine 20 Eylül 1845 tarihinde Erzurum Müşirliğine tayin edildi.⁵⁹ Paşa, 13 Kasım 1845 tarihinde Erzurum'a varduktan sonra Sami Paşa ile müzakerelerde bulundu ve daha sonra şehrin yöneticileri ile ileri gelenlerini toplayarak tayinine ilişkin fermanı okuttu. Eyalet dâhilindeki sancak kaimmakamları ile kaza müdürlerini davet ederek imar ve malî işler hakkında görüşmeler yaptı, ahalinin refahının ve muhafazasının sağlanmasına dair talimatlar verdi.⁶⁰ Kötü yönetim sergilediği için Muş Kaimmakamı Ahmed Kâşif Ağa azledilip yerine mahalli hanedan mensuplarından Şerif Bey tayin edildi, Bayburt ve İspir kazaları birleştirilerek mîrimîrandan Hüseyin Paşa'nın yönetimine verildi. Tanzimat usulü gereğince eyalet merkezinden sancak ve kazalara, buralardan eyalet merkezine gidip gelenlere iki bin kuruşu geçmeyecek şekilde harcırah ödenmesini sağladı.⁶¹ İmar hareketleri çerçevesinde Erzurum-Trabzon, Van-Erzurum, Erzurum-Bayezid yollarının tesviyesi ve tamiri, icap eden yerlere han ve karakollar yapılmasına yönelik çalışmalar başlattı.⁶²

Bu tarihlerde nizamî ordudan Erzurum'un merkez sancağında iki piyade alayı, bir süvari bir de topçu alayı, Kars'ta da bir piyade alayı bulunmaktaydı. Bu askerlerin maaşları ve esnaftan alınan malzemelerin bedeli uzun süredir ödenmemişti. Hatta esnaf artık orduya mal ve eşya satılmayacağını belirtmek durumunda kalmıştı. Askerlerin içine düştükleri sefalet kışlalarda gerginliklere yol açmakta, halk tarafından da üzüntü ve tepki ile karşılanmaktaydı. Hatta İngiliz Sefir Canning de bu konuya hükümetin dikkatini çekmişti. Buna rağmen İstanbul'dan ihtiyacın ancak yarısından biraz fazlasına yetecek miktarda para gönderilebilmişti.⁶³ Tabiatıyla bu durum nizamî ordunun güçlendirilmesine yönelik çabalara sekte vurmaktaydı.

⁵⁵ BOA, A.MKT.MHM, 1/67 (29 Rabiulahir 1261/7 Mayıs 1845).

⁵⁶ BOA, İ.DH, 97/4884.

⁵⁷ BOA, İ.MSM.45/1151, Belge no:4 (Arz tezkeresi ve irade. 18 Rabiulevvel 1261/27 Mart 1845). Tayin işleminin gizli tutulması sebebiyle haber *Takvim-i Vekâyi*'nin ancak 23 Rabiulahir 1261/1 Mayıs 1845 tarihli 286. nüshasında yer almıştı.

⁵⁸ BOA, İ.DH, 105/5312, Belge no: 1-5.

⁵⁹ İ.DH, 109/5526 (18 Ramazan 1261/20 Eylül 1845).

⁶⁰ MVL, 3/59, Belge-2 (Esad Paşa'dan kapı kethüdasına. 22 Zilkade 1261/22 Kasım 1845).

⁶¹ BOA, C.DH, 182/9071.

⁶² BOA, C.NF, 44/2188 (2 Cemaziyeahir 1262/28 Mayıs 1846).

⁶³ İ.DH, 117/5922, Belge no:1-3.

Erzurum eyaletinin kaza ve sancakları çoğunlukla tımar ve yurtluk-ocaklık düzeniyle idare edilmekte iken reformlar kapsamında bu sisteme dâhil olan askerlerden şartları uygun olanların yeni ordu yapılanmasında kullanılması tercih edilmiş, eski düzenden menfaat elde edenlerin mağdur edilmemesi esası benimsenmişti. Bu kapsamda olarak yurtluk-ocaklık arazileri hazineye alınırken mutasarrıflarına maaş bağlanması, bir kısmına kaza müdürlüğü verilerek idare sistem içerisinde yer almaları sağlanmak istenmişti.⁶⁴ Ancak buna razı olmayan yurtluk-ocaklık sahipleri Kars, Çıldır, Van gibi yerlerde isyan etmişlerdi.

Esad Paşa, Erzurum'a varduktan hemen sonra Aralık 1845'te Çıldır'daki isyancıları itaate davet etmek üzere memurlar gönderdi. Ancak bu kişiler asiler tarafından hapse atılınca, Ferik Süleyman Bahri Paşa kumandasındaki askerler Çıldır'daki asiler üzerine sevk edildi. Asiler direnmeden dağıldılar, yakalanan beylerden sekizi Trabzon'a gönderilerek hapsedildiler. Yine önde gelen asilerden Acaralı Kör Hüseyin Bey de yakalanarak İstanbul'a gönderilip Tersane-i Âmire'de küreğe konuldu.⁶⁵ İsyanların bastırılması Rusya hududunda olay çıkmasından daima endişe eden Bâbiâli'nin rahat nefes almasına yol açmış, iki devlet arasındaki sulhun devamı, antlaşmalara mugayir en küçük hal ve hareket vukua gelmemesine ihtimam gösterilmesi, aykırı hareket edenlerin şiddetle cezalandırılmaları ilgililere emredilmişti.⁶⁶ Bu yüzden Şeyh Şamil adına Acara, Şavşat ve Ardanuç taraflarından adam toplamaya çalışan Hasan Hasbi Bey'in faaliyetlerine izin verilmeyerek yakalanıp İstanbul'a gönderilmişti.⁶⁷

Tanzimat'ın icrası konusunda en şiddetli direniş Van'da meydana gelmişti. İsyancıların başında Timurpaşazade Mustafa Bey olup kendisini Müküs Beyi Mahmud da desteklemekteydi. Esad Paşa, devletin cebir ve kahredici kuvveti lâyıkiyle gösterilmedikçe asilerin yola gelmeyeceklerini düşünmekle birlikte, yaşanan uygunsuzluğu güzellekle bertaraf edebilmek maksadıyla Van ahalisinden icap edenlerle Mahmud Bey veyahut biraderini Erzurum'a daveti içeren bir buyrultuyu hazinehanı Kenan Bey vasıtasıyla yolladı. Kenan Bey yolda iken Van ahalisi tarafından gönderilen bir mazbata Erzurum'a ulaştı.⁶⁸ Mazbatada; bugüne kadar devlete sadakat gösterildiği, halkın yokluk ve sefalet içinde olduğu, Tanzimat'ın uygulanmasının bir müddet ertelenmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Ayrıca Van kalesine nizamî asker yerleştirilmesi yolundaki talebe de şiddetle karşı çıkılmaktaydı. Bu cevap üzerine Esad Paşa, isyanın bastırılması için Bedirhan Bey, Han Mahmud ve Timurpaşazade Mustafa Bey'in üzerine 1846 bahar mevsimi ile birlikte dört bir yandan derhal askerî harekâta geçilmesini hükümete teklif etti. Ancak Diyarbakir, Musul valileri ile Anadolu Ordusu Kumandanı Ferik İsmail Paşa'nın gönderdiği raporlar dikkate alınarak bölgede yeterince askerî gücün bulunmadığı, girişilecek bir askerî harekâtın coğrafi şartların da etkisi ile başarısız olabileceği, bu yüzden askerî harekâtın bir yıl sonraya ertelenmesine karar verildi. Bu kararda o sırada Erzurum'da yürütülmekte olan Osmanlı-İran sınırlarının belirlenmesi ile ilgi konferansta murahhas olarak bulunan Enveri Efendi'nin, girişilecek bir askerî harekâtın İran'ın elini güçlendireceğini, sınırdaki aşiretlerin İran'ın himayesine girebileceklerini belirtmesi de etkili oldu.⁶⁹ Böylelikle Esad Paşa'nın görevi süresince bu konuda bir gelişme elde edilemeyerek ihtilaf zamana bırakıldı.

⁶⁴ BOA, C.TZ, 152/7557 (15 Şaban 1262/8 Ağustos 1846).

⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür Yılmaz, "Tanzimat Döneminde İsyancı Bir Ayan Profili: Acaralı Kör Hüseyin Bey Hadisesi", *Belleken*, LXXVIII/282 (2014): 611-658.

⁶⁶ BOA, A.DVN.MHM, 2/38 (Sadâret makamından Esad Paşa ile Çıldır Kaimmakamı Hurrem Bey'e. 10 Safer 1262/7 Şubat 1846).

⁶⁷ BOA, HR.TO, 283/67, 283/65, 283/69, 283/70; A.MKT.MHM, 1/86 (8 Zilkade 1261/8 Kasım 1845).

⁶⁸ BOA, MVL, 3/59, Belge:1-3.

⁶⁹ Bu konu ayrıntılı olarak şu çalışmada ele alınmıştır: Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies*, III/2 (2011): 147-162. Erzurum'daki Rusya Konsolos Vekili tarafından Rusya Sefâreti'ne gönderilen 15 Şubat

Bu tarihlerde uzun zamandan beri devam etmekte olan Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır ihtilaflarını gidermek üzere İngiltere ve Rusya'nın arabuluculuğu ile Erzurum'da müzakereler yapılmaktaydı. 18 Temmuz 1846 tarihinde İran Murahhası Mirza Taki'nin adamlarından birisi ikamet ettiği mahalledeki bir erkek çocuğunu evine götürüp tecavüz etmişti. Olay üzerine mahalleli ayağa kalkmış, Mirza Taki'nin konağını ablukaya almıştı. Esad Paşa'nın gevşek davranması, Mirza Taki'nin iddiaları reddetmesi halkın daha da galeyana gelmesine yol açtı. Bu sırada kaçmaya çalışan İranlı Hasan Mirza adlı şahıs öldürüldü. Konaktan açılan ateş sonucunda halktan birkaç kişinin yaralanması üzerine konak ateşe verildi. Olay yerine nizami birlikler sevk edilerek göstericiler dağıtıldı. Bunun üzerine İran'a dönmek isteyen Mirza Taki Han'ı Erzurum Konferansı'nda İngiltere'yi temsil eden Williams ile Rusya'yı temsil eden Dainese güçlükle kalmaya ikna edebildiler. Tahkikat sonucunda olaylarda rolü olanlar tespit edildi hapsedildiği gibi Mirza Taki'nin uğradığı maddî zararın da tazmin edilmesine karar verildi.⁷⁰

Öte yandan Erzurum Konferansı'nın akamete uğramaması ve İran'ın daha sert tepki göstermesinin engellenmesi için İngiliz ve Rus temsilciler valinin azlini Bâbîâlî'ye tavsiye ettiler. Hükümet, öneriyi makul bulmakla birlikte valinin bir makama tayin edilmeden Erzurum'dan ayrılmasının devletçe cezalandırıldığı şeklinde yorumlanabileceğini dikkate alarak Esad Paşa'nın Sivas Valiliği'ne tayin edilmesine, yerine de Süleyman Bahri Paşa'nın vezaretle atanmasına karar verdi.⁷¹ Paşa, gerekli devir-teslim işlemleri yapıldıktan sonra 17 Eylül 1846 tarihinde Erzurum'dan ayrıldı.⁷²

5.İkinci Sivas Valiliği

Esad Paşa, Sivas'ta henüz göreve başlamışken Afşar aşiretine bağlı bazı eşkıyanın Gedikcik kazası ahalisine saldırıp çok miktarda hayvan gasp ve yağma ettiklerini öğrenince hemen Mirliya Mustafa Paşa kumandasında askerleri sevk ederken, hükümetten ne yapılması gerektiğine dair görüş istedi. 21 Kasım 1846 tarihli Sadâret emrinde; Afşar aşiretinin kalabalık olduğu, Rişvanlı ve Türkânlı aşiretleriyle ittifak yapabilecekleri, halen kura-i şeriye gibi önemli bir işin icrasına teşebbüs edildiğinden asker sevkının de mevsimi olmadığı bildirilerek eşkıyanın güzellikle itaat altına alınmaları tavsiye edildi. Bunun üzerine Mustafa Paşa'ya çatışmaya girmeyerek yağmalanan malların geri alınması tembihlendi. Böylelikle altı yüz kadar sığır alınıp sahiplerine verildiyse de yağmacıların büyük kısmının Adana ve Maraş taraflarına gittikleri belirlendi. Ayrıca Afşar Beyi Çerkes Mehmed Bey, Sivas'a gelerek bu gibi uygunsuz şeylere cüret edenlerin kendisine de itaat etmediklerini, terbiye edilmelerine ihtiyaç olduğunu ifade etti. Adana Valisi'nin kendisine yardımcı olunması halinde gasp edilen hayvanları geri alabileceğini söyledi. Esad Paşa, emir verildiği takdirde Afşar eşkıyasının muhalefetini bertaraf etmenin öyle küllî tedbirler gerektirmediğini, cebrî kuvvet lazım gelse bile öyle uzun uzadıya sürecek maslahat olmadığını belirtti. Ayrıca Afşar ve diğer aşiretlerin lâyıkiyla terbiye edilmemeleri halinde saldırı ve fesatlarının engellenemeyeceğini, yeni yapılan düzenleme gereğince zaptiye neferlerinin tahririne

1846 tarihli yazıda da, Van'daki asilere askerî müdahalede bulunulması halinde bölgenin kargaşa içine sürükleneceği belirtilmekteydi. HR.TO, 284/4.

⁷⁰ Ayrıntı için bkz. İbrahim Arkun, "Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı – İran Hudut Antlaşması" (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995), 208-217.

⁷¹ BOA, İ.MSM, 82/2337 (Arz tezkeresi. 9 Ramazan 1262/31 Ağustos 1846. İrade. 10 Ramazan 1262/1 Eylül 1846). İrade tarihi açıkça yazılı olmasına karşılık A.DVN, 18/13'de tayin işleminin 11 Ramazan 1262 (2 Eylül 1846) tarihinde gerçekleştiği kayıtlıdır.

⁷² İ.DH, 127/6493, Belge no:1-4. Bu görev Esad Paşa için adeta tenzil-i rütbe idi. Erzurum'da aldığı seksen bin kuruluşluk maaşı almış bine indirilmişti. A.MKT, 51/91 (Sadâret'ten Maliye Nezareti'ne. 18 Ramazan 1262/9 Eylül 1846).

ve eğitimine başlandığını, bu birliklerin kuvvetlendirilmeleri ile zamanla yolların emniyetinin sağlanacağını vurguladı.⁷³

Bu sırada daha fazla aciliyet kazanan Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey isyanı yüzünden aşiretlerin nizam altına alınmasının ertelenmesi mecburiyeti ortaya çıktı. Esad Paşa da Sivas'a varışının üzerinden henüz birkaç ay geçmişken bu sefer de Musul Valiliği'ne tayin edilerek yerine Aşkar Paşa getirildi.

6.Musul Valiliği

Musul Valisi Tayyar Paşa, eyalet işlerinin tanzimi ve teftişi kapsamında Mardin'e yaptığı teftiş gezisi sırasında vefat etmişti. Bâbîâli, onun ılımlı politika izleyerek oluşturduğu düzeni bozmadan eyaleti idare edecek bir vali aradığında akla ilk gelen isim Esad Paşa oldu. Böylelikle 9 Aralık 1846 tarihinde Musul Valiliği'ne tayin edildi. Mardin ve İmadiye sancakları ile Cizre kazası da Paşa'nın uhdesine verildi.⁷⁴ Kendisine gönderilen fermanda süratle görev mahalline gitmesi, ahalinin güzellikle idaresine itina göstermesi, kale ve beldeleri her türlü dâhilî ve haricî tehlikeye karşı muhafaza etmesi emredildi. Esad Paşa, emir doğrultusunda hazırlıklara başladığını, daima devlet hazinesini korumaya itina göstererek tahsis olunan maaşa kanaat getirdiğini, irtikâp gibi yollarla servet biriktirmeğe yönelmediğini, sık sık görev yerinin değişmesi sebebiyle sarrafa ve saireye olan borcunun 500.000 kuruşa ulaştığını, Sivas'ta borç para alınacak sarraf ve tüccar bulunmadığını, münasip miktarda harcırah tahsis edilmesini veyahut ileride eli genişlediğinde ödemek üzere emval sandığından 200.000 kuruş borç verilmesine müsaade edilmesini arzetti. Böyle bir talepte bulunduğundan dolayı utanç ve mahcubiyet içerisinde kaldığını da ilave etti.⁷⁵

Maliye Nezareti, kendisine yetmiş beş bin kuruş padişah atiyesi, yetmiş beş bin kuruş da borç olarak verilmesini önerdi. Ancak Sadâret makamı, Paşa'nın kıdemli vezirlerden, iffet ve istikâmet sahibi olduğunu, hakikaten ihtiyacının bulunmaması halinde böyle talebe teşebbüs etmeyeceğini dikkate alarak bölgenin içinde bulunduğu kargaşa sebebiyle bir an evvel görev mahalline gidebilmesi için yüz elli bin kuruş harcırah verilmesini teklif etti. Sultan Abdülmecid teklifi uygun buldu.⁷⁶ Bu sırada Esad Paşa, İstanbul'dan gelecek cevabı beklemeden Sivas eyaleti emval sandığından yüz bin kuruş borç olarak 16 Ocak 1847 tarihinde Musul'a doğru yola çıktı. Mardin'e vardikten sonra burada birtakım idarî işleri denetleyip gerekli talimatları verdikten sonra Musul'a doğru yolculuğuna devam etti.⁷⁷

Esad Paşa'nın Musul'da göreve başladığı sırada Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey, yerel hanedan ve aşiretlere dayanarak büyük güç kazanmış olduğu gibi bağlı olduğu Musul valilerine itaat etmeye yanaşmamaktaydı. O'nun devleti hiçe sayan tutum ve davranışları, özellikle de yapılan bütün uyarılara rağmen 1846 yılında Nesturîlerin yaşadığı köy ve kasabalara yaptığı saldırılar infiale sebebiyet vermişti. Bu yüzden Bedirhan Bey'in tamamen ortadan kaldırılmasına karar verildi. Askerî harekâtı yürütmek üzere Halep Müşiri Osman Paşa, Anadolu Ordusu Kumandanlığı'na getirildi. Bir taraftan da Musul, Diyarbakir, Erzurum ve Sivas valilerine gönderilen gizli talimatlarda gereken hazırlıkların yapılması emredildi. Bu süreçte Esad Paşa'nın

⁷³ BOA, HAT, 1353/52880-B, Ç.

⁷⁴ BOA, İ.DH, 131/6733, Belge no: 13. (Arz tezkeresi. 17 Zilhicce 1262/6 Aralık 1846. İrade. 18 Zilhicce 1262/7 Aralık 1846). Konuya ilişkin hükümde 20 Zilhicce 1262 (9 Aralık 1846) tarihinde eyaletin Esad Paşa'ya tevcih edildiği kayıtlıdır. A.DVN.MHM, 3/46

⁷⁵ BOA, İ.DH, 133/6847, Belge:2-6.

⁷⁶ BOA, İ.DH, 133/6847, Belge-7 (Arz Tezkeresi. 20 Muharrem 1263/8 Ocak 1847. İrade. 21 Muharrem 1263/9 Ocak 1847).

⁷⁷ BOA, İ.MSM, 49/1247 Belge-1 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 25 Safer 1263/12 Şubat 1847).

kendisine bağılı bir yönetici olması dolayısıyla askerî hazırlıkların Bedirhan Bey tarafından öğrenilmesine engellemeye çalıştığı gözlenmektedir. Usul gereğince vali değişimi olduğu için Cizre Mütessellimliği görevinin de yenilenmesi gerekmektedir. Bedirhan Bey, bu husustaki talebini iletmek üzere kâtabi Osman Efendi'yi Nisan 1847'te Musul'a gönderdi. Aslında Bedirhan Bey bu göreve tayin edilmeyecekti, fakat askerî hazırlıklar bitirilmeden bunun yapılması halinde planın deşifre olacağı düşünülerek oyalama yol seçildi. Esad Paşa, Cizre Mütessellimliği'nin kendisine ihale edilmesi için belirlenen meblağın yüz yirmi bin kuruşa çıkarıldığını bildirdi ve cevap gelinceye kadar da Osman Efendi'yi Musul'da bekletti. Bunun kabul etmesi halinde, oyalamak için bu sefer de Cizre köylerine yerleşmiş olan başka kaza ahalisinin asıl memleketlerine iadesi istenecekti. Sonraki aşamada da isyankâr davranışları terk etmesi söylenecekti. Öte yandan Bedirhan Bey'in yanındaki beyler ve aşiretler devlet tarafına çekilmeye çalışıldı. Gösterilen gayretler neticesinde Bedirhan Bey'in yakın akrabası Mîr Seyfettin'in oğlu ve Hakkâri Müdürü Nurullah Bey'in damadı olan İzzeddin Şir Bey'in, Bedirhan Bey tarafından öldürülmüş olan Hacıbehram kazasının eski beylerinden Sait'in oğlu Mîr Mehmed'in, Zehiri Aşireti Ağası Üzeyir Ağa'nın Musul'a gelip itaatlerini bildirmeleri sağlandı. Hakkâri Müdürü Nurullah Bey de Esad Paşa'ya bir mektup göndererek ne şekilde emredilirse ona göre hareket edeceğini, Bedirhan Bey'in istediği iki bin kişiyi göndermeyerek onu oyaladığını bildirdi. Anadolu Ordusu'nun askerî harekâtı 17 Mayıs 1847'de Mirliva Emin Paşa kumandasındaki bazı birliklerin Diyarbakır'dan Cizre'ye sevk edilmesi ile başladı. Bir hafta sonra da bizzat Osman Paşa harekete geçti. Harekât sırasında güzergâh üzerindeki kaza ve köy ahalisine zarar gelmemesine büyük özen gösterildi. Hatta zarar gören köylülerin ürünlerinin bedeli fazlasıyla ödendi. Bedirhan Bey, yapılan birkaç muharebeden sonra müstahkem hale getirdiği Orak kalesine sığındı. Üç gün süren kuşatma sonrasında kendisine can ve mal güvenliğinin verilmesi şartıyla teslim oldu (29 Haziran 1847). Bedirhan Bey isyanının etkili şekilde bastırılması üzerine Han Mahmud başta olmak üzere bölgedeki asi beyler ve ağalar hükümet tarafına geçmeye karar verdiler.⁷⁸

Bedirhan Bey'in teslim olmasından sonra Esad Paşa, Mart 1848'den itibaren Musul'da da Tanzimat-ı Hayriye usulünün uygulanmasına başlanmasının uygun olacağını belirterek teklifinin tasvip edilmesi halinde gerekenleri yapacağını bildirdi. İlave olarak hem ahalinin Tanzimat'ın uygulanmasına destek vermesini sağlamak hem de Bedirhan Bey isyanı ile bu sırada yaşanan kıtlığın ortaya çıkardığı perişanlığın etkisini azaltmak maksadıyla o seneki verginin bin kiselik kısmından vazgeçilmesini önerdi.⁷⁹ Musul'da Tanzimat'ın uygulanmasına başlanması yolundaki teklife hemen olumlu cevap verildi. Diğer hususların karar bağlanması için görüşmeler sürerken, Esad Paşa bu defa da yeni teşkil edilen Kürdistan eyaleti valiliğine tayin edildi.⁸⁰

7.Kürdistan Valiliği

Bedirhan Bey isyanını başarı ile sona erdiren Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa, hem bölgede ileride çıkması muhtemel isyanlara karşı güçlü bir yönetim yapısı kurmak hem de Rusya ve İran'a karşı daha hızlı hareket edebilecek bir merkez oluşturmak maksadıyla yeni bir idarî yapıya gidilmesini düşünmekteydi. O, bizzat İstanbul'a giderek askerî ve sivil bürokratlarla bir dizi görüşme yaptı. Görüşmelerde Ahlat kasabasının Anadolu Ordusu'nun sorumluluk alanının

⁷⁸ Anadolu'nun doğusundaki genel idarî ve siyasi durum ile Bedirhan Bey isyanı şu iki çalışmada ayrıntılı olarak incelenmiştir: Fatih Gencer, "Merkezîyetçi İdarî Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010); Cabir Doğan, "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)" (Doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010).

⁷⁹ BOA, MVL, 15/23 Belge no:3, 4 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 28 Recep 1263/9 Eylül 1847).

⁸⁰ BOA, İ.MSM, 51/1310, Belge no:1-6. Esad Paşa, Musul Valiliği'nden ayrılırken hazineye 350.000 kuruştan fazla borcu olup müracaatı üzerine affedilmesi uygun bulunmuştu. İ.MVL, 136/3730 Belge-1, 2.

tam ortasında bulunduğunu, İran ve Rusya hudutlarına yakın olduğunu izah ederek burasının ordu merkezi olarak belirlenmesinin uygun olduğunu dile getirdi. Ayrıca bölgenin mahsus ve müstakil bir idare haline getirilmesini, bu kapsamda Diyarbekir eyaleti ile Van, Muş ve Hakkâri sancakları ve Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarının birleştirilip Kürdistan adıyla yeni bir eyalet oluşturulmasını önerdi. Eyalet merkezinin de Anadolu Ordusu'nun gücüne duyulacak ihtiyaç sebebiyle yine Ahlat olması gerektiğini belirtti. Muhtelif birimler arasında yapılan istişareler sonucunda 2 Aralık 1847 tarihinde Kürdistan eyaleti kurulmuş oldu.⁸¹

Osman Paşa, İstanbul'da yaptığı müzakerelerde sadece Kürdistan eyaletinin kuruluşunu teklif etmemiş, aynı zamanda yeni idari yapılanma çerçevesinde görev almasını arzu ettiği yönetici kadroyu da hükümete önermişti. Osman Paşa'nın teklifiyle Kürdistan Valiliği'ne Esad Paşa'nın, defterdarlığına Erzurum Defterdarı Tevfik Efendi'nin, Van Kaimmakamlığı'na Anadolu Ordusunda görevli Mehmed Reşid Paşa'nın, Diyarbekir Kaimmakamlığı'na halen orada defterdar olarak görev yapan Süleyman Paşa'nın, Cizre ve Bohtan ve Mardin kazalarının da birleştirilerek kaimmakamlığına Van Kaimmakamı Mustafa Paşa'nın tayin edilmesi münasip bulundu.⁸² Eyalet ahalisinin sadakatini temin etmek ve düzenin sağlanmasında ilmiyenin gücünden faydalanmak maksadıyla mevleviyet derecesinde bir müftünün bulunması gerektiği düşünülerek Ali Efendi Medresesi Müderrisi olan Ahmed Reşid Efendi mahreç mevleviyeti derecesi ile görevlendirildi.⁸³

Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa'nın çok geçmeden yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak vefat etmesi üzerine yerine Arabistan Ordusu'ndan Reşid Paşa tayin edildi. Esad Paşa'ya yeni görevi tebliğ edilirken bölgede bir huzursuzluk ortaya çıkmayacak şekilde hareket edilmesi, nizami askerlerin rahatlarının temini, askeri masraflar için tertip edilen paranın aralıklarla ordu merkezine gönderilmesine itina gösterilmesi emredildi. Paşa, bu yazıya verdiği cevapta üzere Bedirhan isyanının muvaffakiyetle bitmesi sebebiyle bölgedeki ahalinin ve aşiretlerin itaat altında olduklarını belirtmiş; Musul'dan ayrılmak üzere Vecihî Paşa'nın gelişini beklediğini, bu arada Cizre, Bohtan ve Hakkâri kazalarıyla Van ve Muş sancaklarındaki görevlilere düzenin devamı konusunda gerekli dikkat ve ihtimamın gösterilmesine dair buyrultular gönderdiğini bildirmiştir.⁸⁴

Hükümet, geçiş sürecinde muhtemel tepkileri önlemek için mahalli hanedan temsilcilerini kaza müdürlükleri gibi alt görevlerde istihdam etmeyi sürdürdü. Bu düşünceyle İzzeddin Şir Bey, Cizre mütesellimi, Han Mahmud'un ağabeyi Şeyhi Bey'in torunu Abdal Bey Müküs Müdürü olarak tayin edildi. Muş Kaimmakamı Şerif Bey ile Hakkâri Müdürü Nurullah Bey'in görevlerini devam ettirmeleri münasip görüldü.⁸⁵

⁸¹ BOA, İ.MSM, 51/1310, Belge no:5 (Arz tezkeresi. 20 Zilhicce 1263/29 Kasım 1847. İrade: 23 Zilhicce 1263/2 Aralık 1847). Kürdistan eyaletinin kuruluş tarihini Doğan, "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey", 192'de 13 Aralık 1847 tarihini; İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbakir Eyaletinin İdarî Taksimatı ve 1848-1842/1867 Tarihleri Arasında Kürdistan Eyaleti Adıyla Yeniden Teşkilatlandırılması", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, I, Ed., Orhan Kılıç (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 236'da aynı tarihi verirken; Gencer, Bedirhan Bey Olayı, 217-218'de 27 Aralık 1847 tarihini vermektedir. Hâlbuki vali tayinlerine ilişkin 24 Zilhicce 1263/3 Aralık 1847) tarihli bir pusulada "Bu kere teşkil buyrulan Kürdistan eyaleti..." ibaresi açıkça yer almaktadır. A. DVN, 25/56. Esad Paşa'ya valiliğe tayin edildiğine dair gönderilen Sadâret yazısının tarihi de 27 Zilhicce 1263/6 Aralık 1847'dir. İ.DH, 165/8626, Belge no:1. Konuya ilişkin haberler de *Takvim-i Vekâyî*'nin 5 Muharrem 1264 (13 Aralık 1847) tarihli 360. nüshasında yer almıştır.

⁸² BOA, İ.MSM, 51/1310, Belge no:5.

⁸³ Ahmet Gülenç, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakir 1839-1876", (Doktora tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2020), 42.

⁸⁴ BOA, İ.MSM, 51/1326, Belge no: 1, Belge no: 2.

⁸⁵ Doğan, "Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey", 195.

Tanzimat'ın uygulanması kapsamında eyalete bağlı sancak ve kazada kura usulü ile asker alımına başlandı. Yeni tensikat-ı askeriye nizamı gereğince ordulardaki askerlik süresi beş sene müddetle sınırlandırılmakta, süreyi dolduranların yerlerine yeni neferlerin yine kendi ordu dairelerindeki eyalet ve livalardan karşılanmaktaydı. Bu doğrultuda 1264 senesi için Van sancağından 450, Cizre ve Bohtan kazalarından 450, Muş sancağından 700 neferin silah altına alınması kararlaştırılarak gerekli çalışmalar başlatılmıştı.⁸⁶ Buna paralel olarak bölgedeki kadim askerî sistemin temelini oluşturan tımar ve yurtluk – ocaklık sistemi lağvedildi. Eyalette yeni tapu nizamının icra edilmesi halinde hem mîrî arazinin korunacağı hem de ahali arasında meydana gelen toprak münazaalarının önleneyeceği düşünülerek tahrir çalışmaları başlatıldı. Yalnız hükümet, bölge ahalesinin senetli ve senetsiz toprak tasarrufuna alışmış bulduklarına dikkat çekilerek tahrir işlemlerinin güzel şekilde yürütülmesi konusunda ilgililerin dikkati çekildi. Bu arada Harput ve Diyarbekir eyaletleri tapu nizamı da sonradan fesh olunup Kürdistan eyaletine ilhak edilen mahaller padişah evkafına bağlanarak buraların tapu senetlerinin Evkâf-ı Hümâyûn tarafından hazırlanması kararlaştırıldı.⁸⁷

Tahrir çalışmaları sırasında büyük ölçüde aşiret bey ve ağalarının ellerinde bulunan arazilere el konulması, o zamana kadar bölgeden asker alınmayıp da şimdi bu yönde karar alınması halk arasında memnuniyetsizlik meydana getirdi. Bunun üzerine muhtemele isyanları engellemek için bütün önde gelen beylerin bölgeden uzaklaştırılmalarına karar verildi. Kasım 1848'den itibaren yürütülen askerî operasyonlarla Hakkâri Müdürü Nurullah Bey, Müküs Müdürü Abdal Bey, Muşlu Şerif Bey ve İzzettin Şir Bey gibileri İstanbul'a sevk edildiler. Bu şahısların etkisiz hale getirilmesinden sonra bölgede arazi tahrir ve askere alma işlemlerinin biraz daha problemsiz ve hızlıca halledildiği görülmektedir.⁸⁸ Esad Paşa, bu süreçte Anadolu Ordusu Kumandanı Mehmed Reşid Paşa ile son derece uyumlu çalışarak devlet otoritesinin bölgede kalıcı şekilde yerleşmesine katkı sağlamış, bundan dolayı padişah tarafından muhtelif şekillerde taltif edilmişti.⁸⁹

Bu dönemin en önemli meselelerinden biri de sınır bölgesindeki bazı aşiretlerin Osmanlı Devleti ile İran arasında sık sık yer değiştirmeleri idi. Böyle gelişmeler iki devlet arasında zaman zaman gerginlikleri artıran olayların yaşanmasına sebebiyet vermekteydi. Öte yandan İran'ın bazı aşiretleri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya yönelik tutumları sıklıkla rastlanan bir keyfiyet idi.⁹⁰ Bundan dolayı Sadâret makamı tarafından zaman zaman sınırdaki valilerin ve ordu kumandanlarının muhtemel kışkırtmalara karşı dikkatli olmaları tavsiye edilmekteydi. Meselâ 18 Mart 1848 tarihinde Esad Paşa ile Reşid Paşa'ya gönderilen bir talimatnamede; İranlıların fırsat buldukça Osmanlı topraklarına tecavüz etmeyi alışkanlık haline getirdiklerine dair pek çok delil

⁸⁶ BOA, C.AS, 71/3343 (Evahir-i Zilhicce 1264/ Kasım 1848 ortaları).

⁸⁷ BOA, İ.MSM, 23/576, Belge no:1, 2; 23/577, Belge no:1-6.

⁸⁸ Bazı örnekler için bkz. Timur Kubar, "Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880)" (Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), 53-55.

⁸⁹ Meselâ yazılacak yazılarda elkabının yükseltilmesi, maiyetine iki çavuş tayini ile vükelaya mahsus pırlanta ile müzeyyen murassa nişan verilmesi, otuz bin kuruş kıymetindeki kılıcın imal edilip gönderilmesi gibi. BOA, C.DH, 220/10961; İ.DH, 179/9759; A.MKT, 166/10; A.DVN.MHM, 7/16; A.DVNSNMH.d, 11/95, 11/96. Esad Paşa'nın, büyük oğlu Yusuf Sıddık'ın Bâbîâlî kalemlerinden birine tayin olunması; küçük oğulları Mehmed Nusret, Mehmed Said, Sadullah ve Mehmed Ragıp'ın da tahsillerini sürdürmek üzere devlete ait münasip mekteplere kaydedilmesi yolundaki talepleri de kabul görmüştü. DH, 180/9850, Belge-2.

⁹⁰ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yapmak 1843-1914* (İstanbul: Küre Yayınları, 2020); Sıtkı Uluerler, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)" (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2009); Fehminaz Çabuk, "Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900)" (Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017); Yener Koç, "Nomadic Pastoral Tribes at the Intersection of the Ottoman, Persian and Russian Empires (1820s-1890s)" (Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2020); Fasih Dinç, "Osmanlı-İran Sınında Toplum ve Siyaset: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati (1839-1914)" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2020).

bulunması dolayısıyla gayet uyanık bulunulması, oradan yapılacak müdahale ve taarruzun bertaraf edilmesine çok büyük itina gösterilmesi emredilmektedir.⁹¹

Tanzimat usulü gereğince nizamî askerler ordu müşirlerinin emrinde iken eyaletin zaptiye işleri valinin uhdesinde idi. Valiler, bu işi daha ziyade başıbozuk askerler marifetiyle sağlamaktaydı. Esad Paşa başıbozuk askerlerinden pek de fayda sağlanamadığını düşünmekle birlikte mecburen buna yönelmek durumunda kalmaktaydı. Meselâ Bohtan'da fesat çıkararak 30-40 kişi Muş'a sevk edilmişlerdi. Bu şahısların muhafazası için nizamî piyade askeri gönderilmesi Anadolu Ordusu Müşiri'nden istendiğinde, mahpusların nizamî asker ile muhafazalarının nizamnameye aykırı olduğu cevabını alınca başıbozuk askeri istihdam etmek durumunda kalmıştı. Bölgede hemen her yıl çöl tarafından gelen Şammar aşiretinin Cizre, Mardin, Bohtan, Derik taraflarına; Aneze aşiretinin Urfa ve Siverek taraflarına, Diyarbakir'deki Karakeçili aşiretine yaptıkları saldırılarda çok sayıda ölüm ve yaralanma olayları meydana gelmekte, mal ve eşyalar yağmalanmaktaydı. Esad Paşa hükümete, bu aşiretlerin saldırılarının önlenmesinin başlı başına bir iş olduğunu, emrindeki memurlar refakatinde istihdam edilen başıbozuk askeriyle sınırlı ölçüde engelleme yapılabildiğini, yeterli nizamî askerler ile yapılacak bir harekât neticesinde tenkil edilip inzibat dairesine sokulabileceklerini ısrarla ilettiler. Sadâret makamı Anadolu Ordusu ile Arabistan Ordusu'nun başka meşguliyetlerini gerekçe göstererek külliyetli asker sevkini mümkün olmadığını, yalnızca aşiretlerin geliş mevsimlerinde belirli güzergâhlara nizamî ve gayri nizamî asker konulabileceğini bildirdi.⁹²

Anadolu'nun doğusunda uzun süreden beri devlet otoritesinin tesis edilememiş olması sebebiyle hükümet halkın kalbini kazanmak için oldukça duyarlı davranmakta; memurların ve askerlerin ücretsiz bir buğday tanesi bile almamalarını sürekli vurguladığı gibi alınan mal ve eşyanın da karşılığı hemen ödenmekteydi. Tanzimat ilkelerine aykırı olarak bazı memurlar tarafından rüşvet alındığı ve aşar maddesinden dolayı bazı uygunsuzluklar meydana geldiği, nikâh için verilen izinnamelelerden naiplerin fazla ücret aldığı yolunda merkezden gelen uyarılar üzerine Esad Paşa, bütün memurları Diyarbakir'deki hükümet konağının avlusunda toplayarak bu hususlara gereken itinanın gösterilmesi konusunda sert şekilde uyarılarda bulunduğu gibi kaimmakamlar ile müdürlere de sıkı tembihleri içeren buyrultular gönderdi.⁹³ Belirtilen usule aykırı davranışların hemen azledildiği, hatta kabahatine göre tevkif ettiği görülmektedir. Meselâ Pervari Memuru Abdüssamed bu yüzden tevkif edilmiş, yerine de halkın istekleri doğrultusunda yerli halktan Osman Bey adlı biri tayin olunmuştur.⁹⁴

Yolsuzluk iddiaları arasında gerçek olanların yanı sıra özellikle gücünü kaybeden ileri gelen aileler tarafından birtakım iftiraların atılarak Esad Paşa'nın zor durumda bırakılmaya çalışıldığı görülmektedir. Mesela kethüdası ile hazinecilerinin bazı iltizamları üstlendikleri yolundaki şikâyet Bâbiâli tarafından soruşturulmuş, doğru olmadığı ortaya çıkmıştı. Yine Diyarbakir ve Cizre kaimmakamı ile Mardin ve Midyat müdürlerine yönelik şikâyetler üzerine bu kişiler görevlerinden azledilerek haklarında kapsamlı tahkikat gerçekleştirilmişti. Mahallinde yapılan tahkikattan emin olmayan Bâbiâli açık ve gizli şekilde araştırma ve soruşturmalar yaptırmış; İstanbul'a yollanan

⁹¹BOA, İ.MSM, 51/1328, Belge no:1; Belge no: 2(Arz tezkeresi. 12 Rabiulahir 1264. İrade. 16 Rabiulahir 1264).

⁹²BOA, A.MKT.UM, 1/86; 6/36; 38/82; İ.MVL, 188/5680, Belge no:36; 197/6119, Belge no:1-5.

⁹³BOA, A.MKT, 217/89; A.MKT.UM, 12/27, 13/92.

⁹⁴BOA, MVL, 21/71, Belge no:1 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 19 Safer 1264/26 Ocak 1848).

evraklar Meclis-i Vâlâ tarafından dikkatlice incelenmiş ve iddiaların doğru olmadığı sonucuna varılmıştı.⁹⁵

Esad Paşa, Bedirhan Bey isyanı bitirildikten sonra Nesturî, Yakubi ve Yezidi taifelerden zorla alınan kadın ve erkekleri memleketlerine göndermiş, Eylül 1849'a gelindiğinde Diyarbekir eyaletinde Nesturî ve Yakubi taifesinden kimse kalmamıştı. Yezidilerden köle sıfatıyla bazı kimselere temlik ve hibe edilen erkek ve kadınlardan kendi rızasıyla Müslüman olan veya evlenerek çocuk sahibi olanların dışındakilerin de belirlenmesi için çalışma başlatmış, bu kişiler hakkında hiçbir taraftan rencide, saldırı ve zulüm gibi haller vukua getirilmeden isteyenlerin asıl yurtlarına dönmelerini temin etmişti.⁹⁶

Merkezden Esad Paşa'ya gönderilen fermanlar incelendiğinde Tanzimat'ın taşrada uygulanması kapsamında dikkat çekici düzenlemelerin olduğu görülmektedir. Bazı ilgi çekici örnekler şu şekilde sıralanabilir: Osmanlı memleketlerinde ecnebi tebaanın emlak tasarrufları yasak olduğundan böyle taleplerde sıkı ve ayrıntılı tahkikat yapılması;⁹⁷ Avrupa'daki 1848 ihtilâlleri dolayısıyla Hristiyan tebaanın tahrik edilmelerine karşı uyanık olunması, ellerinde itimada şayan pasaport ve tezkeresi olmayan şahısların girişlerinin men edilmesi;⁹⁸ İstanbul'a hane nakli talebinde bulunanların hal ve keyfiyetleri ile göç etme sebepleri Meclis-i Vâlâ'da tahkik edildikten sonra ruhsat verilenlere dair yazı yazılacağı, o şekilde müsaade olunmadıkça hane naklolunmaması, tezkeresiz hiçbir ferdin salıverilmemesi, suçu sebebiyle İstanbul'dan bir daha geri gelmemek üzere gönderilenlerin tezkereli veya tezkeresiz geri dönmelerinin engellenmesi; bununla birlikte hakikaten işi olanlara mani olunmaması;⁹⁹ düğün ve şenliklerde tüfek ve tabanca kullanılmaması, buna cesaret edenlerin kanunname ahkâmı gereğince altı ay müddetle prangaya konulması, ölüm ve yaralanma halinde ayrıca muhakeme edilmeleri;¹⁰⁰ nizamî asker sınıflarından firar, sıla izni veya tebdil-i hava için memleketlerine gönderilenlerden geri dönmeyenlerin yakalanıp birliklerine sevk edilmeleri;¹⁰¹ askerî zâbitlerden evlenmek isteyenlerin bağlı buldukları ordu müşirinden, müstesna mahallerde ise en büyük amirinden nikâh akdine ruhsat verildiğine dair mühürlü ilmühaber ibraz edildikten sonra nikâhlarının kıyılması;¹⁰² esnafın ürettiği mallardan belirlenen vergilerden başka şeylerin alınmaması.¹⁰³

Esad Paşa ile Mehmed Reşit Paşa çok geniş sınırları sahip olduğundan dolayı etkili bir yönetimin gerçekleştirilebilmesi için Kürdistan eyaletinin daha küçük bir idarî birim haline getirilmesi konusunda mutabık kaldılar. Yaptıkları teklif üzerine Babîâlî; Hakkârî ve İmadiye sancakları ile Mahmudi kazası ve Kotur'un birleştirilmesi suretiyle Mayıs 1849'da Hakkârî eyaletinin teşkil edilmesine karar verdi. Bilahare Van sancağı da bu yeni eyalete bağlandı.¹⁰⁴

İdarî yenilikler kapsamında olmak üzere Kürdistan eyaletinde bir meclis-i kebirin teşkili lüzumlu görüldüğünden Meclis-i Vâlâ Evrak Müdürü Birinci Muavini Esrar Efendi bölgeye

⁹⁵ BOA, A. MKT, 214/65, 232/17; İ.DH, 200/11402; İ.MVL, 141/3911, 188/5680.

⁹⁶ BOA, A.MKT, 222/87 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 19 Şevval 1265/7 Eylül 1849).

⁹⁷ BOA, A.MKT.UM, 28/81 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 21 Şevval 1266).

⁹⁸ BOA, A.MKT, 123/69 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 23 Cemaziyelahir 1264/27 Mayıs 1848).

⁹⁹ BOA, A. MKT, 232/66; 11/44.

¹⁰⁰ BOA, A.MKT.UM, 10/91; 14/86.

¹⁰¹ BOA, A.MKT.UM, 8/17 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 3 Rabiulevvel 1266).

¹⁰² BOA, A.MKT, 229/26 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 23 Zilkade 1265)

¹⁰³ BOA, A.MKT.UM, 3/50 (Esad Paşa'dan Sadâret'e. 5 Safer 1266).

¹⁰⁴ Gencer, "Bedirhan Bey Olayı", 237.

gönderilerek çalışmalara nezaret etmişti. Uzun hazırlıklardan sonra eyalet meclisi Esad Paşa'nın vefatından kısa bir süre sonra faaliyete geçebildi.¹⁰⁵

Esad Paşa, yakalandığı satlıcan (zatülcep, akciğer örtüsünün iltihabı) hastalığı sebebiyle on günden fazla bir süre tedavi edilmeye çalışılmış ise de bir faydası olmamış ve 24 Ocak 1851 günü vefat ederek Diyarbakır'deki sahabeler türbesine defnedilmiştir.¹⁰⁶ Yerine Bağdat Valisi Abdi Paşa getirilmiştir.¹⁰⁷

Sonuç

Tanzimat reformlarının kapsamlı oluşu dikkate alındığında eyalet yönetiminde istikrarın sağlanmasının zaruri bir keyfiyet olduğu ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki Esad Paşa'nın on iki yıla yaklaşan bir süre içerisinde yedi defa görev yerinin değiştiği görülmektedir. Üstelik bu süreçteki ilk görev yeri olan Sivas'ta Tanzimat reformlarının uygulanması aslî vazifesi iken bir yıllık dönemde bazı isyanları bastırmak dışında çok da önemli bir başarı elde edebilmiş değildi. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın idaresinden kurtarılan Halep Tanzimat usulüne dâhil olmamakla birlikte yeni usuller fırsat düştükçe uygulamaya sokulmuştur. Buna karşılık iki buçuk yıl kadar müşirlik yaptığı Sayda eyaletinde düvel-i muazzamanın aşırı müdahalesi ve bölgenin özel statüsünden ötürü sadece genel asayişini korumak ve merkezden gönderilecek emirleri uygulamakla sorumlu idi. Bunda ise başarısız olduğunu kendisi itiraf etmekteydi.

Esad Paşa'nın kısa bir mazuliyet döneminden sonra tayin edildiği Erzurum'da yine isyanların bertaraf edilmesi ile meşgul olunmuş, Tanzimat reformlarının uygulanmasında kısmî başarılar elde edilmiş, fakat yeni usule direnç gösterenlerin yol açtığı Van'daki isyanın bastırılması zamana bırakılmıştı. Erzurum'dan son derece rahatsız edici olaylardan dolayı politik mülahazalarla görevi yeri Sivas'a nakledilmiş, burada da birkaç ay kaldıktan sonra Musul'da görevlendirilmişti. Musul'daki görevi süresince epey zamandan beri devletin başını ağrıtan Bedirhan Bey'in isyanı bastırılmıştır. Paşa, muhtelif aşiretlerin yol açtıkları eşkıyalıklar ile kapsamlı mücadele edilmesi konusundaki teklifini hükümete kabule ettirememiştir. Esasında Bâbiâli'nin de yapılan teklifleri benimsememesi söz konusu değilse de II. Mahmud döneminde başlatılan askerî düzenlemelerin aradan yirmi yıla yakın zaman geçmesine rağmen arzu edilen seviyeye ulaşmaması yer yer eski usullerle asayişin sağlanmasını zaruri kılmıştır. Yine de Esad Paşa yaptığı çalışmalarla Musul'da Tanzimat'ın uygulanmasına hazır bir zemin oluşturduğunda görev yeri değiştirilmiş oldu. Yeni teşkil edilen Kürdistan eyaletinde Tanzimat reformlarının uygulanması oldukça meşakkatli oldu. Kadimden gelen usullere alışmış olan halkın ve mahalli hanedanların sürekli engellemeleri, isyan ve direnç göstermeleri yüzünden ertelemeler ile işleri zamana bırakma gibi yollara başvuruldu.

¹⁰⁵ BOA, İ.MVL, 141/3911, Belge no:2; 188/5680, Belge no:24, 117, 118. Gencer, "Bedirhan Bey Olayı", 240-242.

¹⁰⁶ BOA, İ.DH, 228/13683, Belge no:1; A.MKT.NZD, 26/97, Belge no:1; İrfan Yıldız, "Diyarbakır Türbeleri", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Ed. İrfan Yıldız, (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2011), 354. Esad Paşa'nın Diyarbakır'de bulunan aile fertlerinin İstanbul'a nakli ile geçinebilecekleri imkânların sağlanmasında, oğulları Nusret ve Said beylere uygun rütbelere verilerek istihdam edilmelerinde devletin titizlik gösterdiği görülmektedir. BOA, İ.DH, 228/13683; MVL, 99/32; A. MKT.NZD, 34/70, 206/51. Paşa'nın Musul ve Kürdistan eyaletindeki bakaya kalan alacaklarının tahsil edilerek varislerine verilmesi için de pek çok yazışma yapılmış idi. A. MKT.NZD, 40/5; A. MKT.DV, 71/10; İ.MVL, 305/12576, 334/14347, 361/15801; MVL, 344/145; A.MKT.MVL, 82/95. Esad Paşa'nın Diyarbakır'deki muhallefati ile ilgili bkz. Kenan Yıldız, "Sanatkâr Bir Devlet Adamından Geriye Kalanlar: Esad Muhlis Paşa'nın Terekesi", *Yavuz Argıt Armağanı*, haz. Mustafa Birol Ülker, (İstanbul: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2010), 209-264.

¹⁰⁶ BOA, İ.DH, 228/13683, Belge no:5 (Arz tezkeresi. 7 Rabiulahir 1267/9 Şubat 1851. İrade: 8 Rabiulahir 1267/10 Şubat 1851). A.MKT.NZD, 29/56 (29 Rabiulahir 1267/3 Mart 1851).

¹⁰⁷ BOA, İ.DH, 228/13683, Belge no:5 (Arz tezkeresi. 7 Rabiulahir 1267/9 Şubat 1851. İrade: 8 Rabiulahir 1267/10 Şubat 1851). A.MKT.NZD, 29/56 (29 Rabiulahir 1267/3 Mart 1851).

Esad Paşa'nın tecrübeleri dikkate alındığında reformların uygulanması konusunda sıkıntı çekilen hususların başında *asâkir-i muntazama* denilen modern şekilde teşkilâtlandırılmış, eğitim, talim, kışla, maaş ve üniforma gibi ihtiyaçları yenilenmiş ordu birliklerinin yetersizlikleri ile eyaletlerin malî işlerinden de sorumlu olan kudretli vali yerine gücünü ve sorumluluklarını ordu müşiri ve mütesellim/defterdar ile paylaşan müşir/vali statüsüne geçişin zorlukları gelmekteydi. Bu yeni düzende valinin görevi eyaletin asayişini ve muhafazasını sağlamaktı. Bunun için de ahaliden zaptiye neferi yazılması, başıbozuk askerinin istihdamı gibi yöntemlere başvurulmaktaydı ki, bunlar zaten başlı başına problem kaynağı idi. Zira askerî eğitimleri yoktu, talim ve disiplin bilmemekteydiler, üniforma temini çoğu zaman mümkün olamamakta, maaşları da nadiren düzenli ödenebilmekteydi. Dolayısıyla Esad Paşa her gittiği eyalette ilk iş olarak hükümetten nizamî asker gönderilmesini isteyip durdu. Polis ve jandarmanın işlevini görecek olan Zaptiye Müşirliğinin 5 Şubat 1846'da teşekkülü bu alandaki boşluğu doldurması bakımından önemli idiye de, bu kurumun eyaletlerde etkili olması çok daha sonraları mümkün olabilmişti.

Eyaletlerin malî işlerinin önce muhassıllar, sonra da defterdarlar marifetiyle yürütülmesi, meclislere bu şahısların başkanlık yapması önemli bir yenilikti. Ancak alt yapının hazır olmayışı yüzünden sistemden istenen faydanın sağlanması kısa sürede mümkün olmadı. Bilhassa İstanbul'a uzak eyaletlerde nüfus, arazi, emlak sayımlarının sağlıklı biçimde yapılamayışı; toplumsal direnişler yüzünden tımar, yurtluk-ocaklık ve hükümet şeklinde yönetilen kaza ve sancaklarda yeni vergi düzeninin uygulanmasının sıklıkla ertelenmesi süreci zorunlu olarak geciktirmekteydi.

Reformların uygulanması bakımından taşrada adeta bir fasit daire söz konusu idi. Şöyle ki; yeniliklerin tatbiki asayişin sağlanmasına, asayişin sağlanması askerî yapının güçlendirilmesine, askerî yapının tesisi hazineye, hazinenin zenginliği verginin alınmasına, verginin alınması ahalinin refahına o da asayişin yerinde olmasına bağlı idi. Esad Paşa görevli olduğu hiçbir yerde böyle bir ortam bulamadı. Üstelik Sayda'daki yılları düvel-i muazzama temsilcilerinin müdahaleleri yüzünden tam anlamıyla kâbusa dönüşmüştü.

KAYNAKÇA

Arşiv belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet-Askerî (C.AS): 71/3343.

Cevdet-Dâhiliye (C.DH): 110/5494, 111/5531, 169/8436, 182/9071, 220/10961, 266/13253.

Cevdet-Nafia (C.NF): 16/770, 44/2188.

Cevdet-Sihhiye (C.SH): 2/88, 28/1379.

Cevdet-Timar Zeamet (C.TZ): 152/7557.

Hariciye Nezâreti İrade Belgeleri (HR.İD): 3/121, 7/335, 16/747, 21/1009, 22/1065, 25/1218, 35/1638, 51/1519, 51/2517, 57/2837, 66/3251, 68/3362, 69/3403, 78/3894, 93/4650, 97/4884, 105/5312, 109/5526, 117/5922, 127/6493, 131/6733, 133/6847, 165/8626, 179/9759, 180/9850, 200/11402, 228/13683.

Hariciye Nezâreti Sefâret Belgeleri – Londra (HR.SFR.): 3.4/34, 3.10/18, 3.10/19, 3.10/42.

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS): 2920/56.

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO): 283/67, 283/65, 283/69, 283/70, 284/4.

Hatt-ı Hümâyûn (HAT): 1353/52880-B, Ç.

İrade-Dâhiliye (İ.DH): 3/121, 7/335, 16/747, 21/1009, 22/1065, 24/1144, 25/1218, 35/1638, 51/1519, 51/2517, 57/2837, 66/3251, 68/3362, 69/3403, 78/3894, 93/4650, 97/4884, 105/5312, 109/5526, 117/5922, 117/5922, 127/6493, 131/6733, 133/6847, 165/8626, 179/9759, 180/9850, 200/11402, 228/13683.

İrade-Eyalet-i Mümtaze (İ.MTZ): (05) 8/201.

İrade-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL): 5/76, 12/188, 15/230, 22/343, 35/625, 45/847, 54/1026, 136/3730, 141/3911, 188/5680, 197/6119, 305/12576, 334/14347, 361/15801.

İrade-Mesâil-i Mühimme (İ.MSM): 23/576, 23/577, 27/758, 27/763, 42/1129, 43/1132, 43/1133, 43/1134, 43/1135, 43/1136, 43/1139, 44/1144, 44/1145, 44/1149, 45/1151, 49/1247, 51/1310, 51/1326, 51/1328, 82/2337.

Maliye Masârif Defterleri (ML.MSF.d): 1315.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL): 3/59, 15/23, 21/71, 99/32, 344/145.

Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.DVNSNMH.d): 11/95, 11/96.

Sadâret Divân (Beylikçi) Kalemî Belgeleri (A. DVN): 18/13, 25/56.

Sadâret Divân (Beylikçi) Kalemî Mühimme Belgeleri (A.DVN.MHM): 2/38, 3/46, 7/16.

Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri (A.MKT): 11/44, 51/91, 123/69, 166/10, 214/65, 217/89, 222/87, 229/26, 232/17, 232/66.

Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Belgeleri (A.MKT.MHM): 1/67, 1/86.

Sadâret Mektubî Kalemî-Deavî (A.MKT.DV): 71/10.

Sadâret Mektubî Kalemî-Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL): 82/95.

Sadâret Mektubî Kalemi-Nezâretler (A.MKT.NZD): 26/97, 29/56, 34/70, 40/5, 206/51.

Sadâret Mektubî Kalemi-Umum Vilayât (A.MKT.UM): 1/86; 6/36; 38/82, 12/27, 13/92, 28/81, 10/91; 14/86, 8/17, 3/50.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Abdurrahman Şeref. *Tarih Musahabeleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339.

Abu-Mannah, B. “Jerusalem in the Tanzimat Period.” *Die Welt des Islams*, XXX/1-4 (1990): 19-21.

Ahmed Lütfî. *Tarih-i Lütfî*. VIII, İstanbul: Sabah Matbaası, 1328.

Arkun, İbrahim. “Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı – İran Hudut Antlaşması.” Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995.

Arkun, İbrahim. “Tanzimat Fermanı’na Bir Tepki; 1840 Tokat Olayı ve Muhassıl Mehmet Hilmi Efendi’nin Öldürülmesi.” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/41 (2008): 113-135.

Ateş, Sabri. *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri, Bir Sınır Yapmak 1843-1914*. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978.

Çabuk, Fehminaz. “Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900).” Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017.

Çetin, Mehmet. “Tabiiyetten Vatandaşlığa: Yunan Tebaası Örneğinde Osmanlı Devleti’nde Tefrik-i Tebaa Uygulaması.” *History Studies*, XII/5 (2020): 2599-2620.

Dinç, Fasih. “Osmanlı-İran Sınırlarında Toplum ve Siyaset: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati (1839-1914).” Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2020.

Doğan, Cabir. “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı.” *History Studies*, III/2 (2011): 147-162.

Doğan, Cabir. “Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802–1869).” Doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2010.

Efe, Ayla. “Muhassıllık Teşkilâtı.” Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi, 2002.

Gencer, Fatih. “Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı.” Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Gökbilgin, M. Tayyib. “1840’tan 1861’e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler.” *Belleten*, X/40 (1946): 641-703.

Gülenç, Ahmet. “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Diyarbakir 1839-1876.” Doktora tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2020.

Hazran, Yusri, “How Elites Can Maintain their Power in the Middle East: The Junblat Family as a Case Study”, *Middle Eastern Studies*, LI/3 (2015), s.343-369.

İnalçık, Halil. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri.” *Belleten*, XXVIII/112 (1964), 623-690.

Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.

- Keleş, Erdoğan. “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamnâme.” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43 (2008): 131-158.
- Kırlı, Cengiz. *Yolsuzluğun İcadı, 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*. İstanbul: Verita Yayınları, 2015.
- Koç, Yener. “Nomadic Pastoral Tribes at the Intersection of the Ottoman, Persian and Russian Empires (1820s–1890s).” Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2020.
- Kumbar, Timur. “Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880).” Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- Sarılioğlu, İrşat. “Doğu Akdeniz’de Tanzimat: Lübnan’da Çift Kaymakamlık Sisteminin Tesis Edilmesi ve 19. Yüzyıl Güç Dengesi.” *Amme İdaresi Dergisi*, LII/2 (2019): 25-48.
- Saydam, Abdullah, “Savaş ve İsyân Hengâmesinde Yenilik Yapmak: II. Mahmud’un Valisi Esad Paşa’nın Deneyimleri”, *History Studies*, XIII/4 (2021): 1321-1344.
- Saydam, Abdullah, “Edirne’de Tanzimat’ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa’nın Muhâkemesi”, *History Studies*, XII/5 (2020), 2557-2576.
- Sarılioğlu, İrşat. “Stratford Canning’in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847).” Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017.
- Takvim-i Vekâyi
- Traboulsi, Fawwaz, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, London 2012.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Uuerler, Sıtkı. “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı -İran Siyasî İlişkileri (1774-1848).” Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2009.
- Uzun, Ahmet. *Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Niş İsyânı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme*. İstanbul: Eren Yayınevi, 2002.
- Ülman, A. Haluk, “1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan’ın Durumu ve Milletlerarası Politika”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XVIII/3 (1963), s.243-268.
- Yıldız, İrfan. “Diyarbakır Türbeleri.”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, İrfan Yıldız. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2011, 319-369.
- Yıldız, Kenan. “Sanatkâr Bir Devlet Adamından Geriye Kalanlar: Esad Muhlis Paşa’nın Terekesi.” *Yavuz Argıt Armağanı*, Mustafa Birol Ülker. İstanbul: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, 209-264.
- Yılmaz, Özgür. “Tanzimat Döneminde İsyancı Bir Ayan Profili: Acaralı Kör Hüseyin Bey Hadisesi.” *Belleten*, LXXVIII/282 (2014): 611-658.
- Yılmazçelik, İbrahim. “Diyarbakır Eyaletinin İdarî Taksimatı ve 1848-1842/1867 Tarihleri Arasında Kürdistan Eyaleti Adıyla Yeniden Teşkilatlandırılması.” *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*. I, Orhan Kılıç. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 213-310.
-

17. Asır İstanbul’unda Bir Tekke Mahfil: Arzî Mehmet Dede’nin Şeyhliği Döneminde Galata Mevlevîhanesi*

A Lodge Mahfil in Istanbul in the 17th Century: Galata Mawlawi Lodge in the Period of Arzi Mehmet Dede's Sheikhhood

Bilge İlhan Toker**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

** Artvin Çoruh Üniversitesi
bilgeilhan@artvin.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4328-6059

Başvuru / Submitted :
28 Mart 2023

Kabul / Accepted :
9 Temmuz 2023

DOI: 10.21021/osmed.1272189

Atıf/Citation:

Toker, B. İ. “17. Asır İstanbul’unda Bir Tekke Mahfil: Arzî Mehmet Dede’nin Şeyhliği Döneminde Galata Mevlevîhanesi”. Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 63-80.

Benzerlik / Similarity : %35

Not: Benzerlik oranındaki yükseklik, makale tezden üretildiği içindir. Yazardan bu şekilde beyanatı esas alınmıştır.

Öz

Mevlevîhaneler, edebiyat, musiki, hat gibi sanatların öğretildiği, bu dallara ait eserlerin üretildiği yerler olmaları yönüyle, Türk kültürünün şekillenmesinde rol alan mekânlardır. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren gittikçe kentleşen Mevlevîlik, genellikle yüksek kültür çevrelerinde gelişmiş; bu durum tarikatın yönetici sınıfıya yoğun bir temas sağlamasına imkân tanımıştır. Mevlevîhanelerin, hem tarikatın Mevlânâ’dan itibaren sanatla iç içe olan mekânlar olması hem de yönetici sınıf tarafından desteklenmeleri bu mekânların, birer mahfil ve zamanla edebî muhitler oluşturarak şairlerin yetişmesinde rol almasını sağlamıştır. Çalışmada, Osmanlı başkentinin ilk Mevlevî âsitânesi olan Galata Mevlevîhanesi’nde, Arzî Mehmet Dede (ö.1074/1664)’nin şeyhliği dönemindeki edebî hayat incelenmiştir. Arzî Dede’nin şeyh olmadan önce, dergâh içerisinde edebiyat eğitimi alması; bu eğitimin, onun postnişin olmasındaki etkisi ve şeyhi Âdem Dede (ö.1063/1652) gibi dervişlerin edebî eğitimine katkısı, çalışmada özellikle bu döneme odaklanılmasını sağlamıştır. Çalışmada, Arzî Dede’nin Galata Mevlevîhanesi şeyhliği dönemi örneği; tarikat, edebiyat ve siyaset arasındaki ilişkinin, dergâh çevresindeki edebî mahfile nasıl etki ettiğinin ortaya koyulması amaçlanmıştır. 17. asır İstanbul’unda, edebiyat mahfil olan Galata Mevlevîhanesi’nde; Arzî Dede’nin, şeyhi Âdem Dede tarafından edebî yönden de yetiştirilmesinin, onun şeyh olma sürecine katkısı ortaya koyulmuştur. Ayrıca, Arzî Dede’nin himâyesinde dergâhta yetişen, dergâha devam eden şairlerin kimler olduğu, şiirlerin şeyhe sunumu ve dergâhın edebî hayatının şekillenmesindeki dinamikler çalışmada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mevlevîlik, edebî muhit, mahfil, Arzî Mehmet Dede.

Abstract

Mawlawi lodges are places where arts such as literature, music, and calligraphy are taught, and works related to these fields are produced, which have played a role in shaping Turkish culture. From the 16th century onwards, the Mawlawi order (Sufi order), which gradually urbanized, developed mostly in high-culture circles, and as a result, it was able to have more contact with the ruling class than other orders. The Mawlawi lodges, as places where both orders have been intertwined with the arts since the time of Mawlana and supported by the ruling class, have played a role in the emergence of literary circles and the cultivation of poets over time. In this study, the literary life during the tenure of Arzi Mehmet Dede (d.1074/1664) as the sheikh at the Galata Mawlawi Lodge, the first Mawlawi Lodge in the Ottoman capital, has been examined. Before becoming a sheikh, Arzi Dede received literary education within the same lodge. The impact of this education on Arzi Dede's later appointment as the sheikh and his contribution to the literary education of other dervishes such as his own sheikh Âdem Dede (d.1063/1652) has provided a foundation for focusing on this period in the study. This study aims to demonstrate how the relationship between the Sufi order, literature, and politics affected the emergence of literary circles within the lodge environment, using Arzi Dede's tenure as the sheikh of Galata as an example. In the Galata Mawlawi Lodge, which was a literary circle in 17th century Istanbul, it has been demonstrated how Arzi Dede's literary training by his sheikh Âdem Dede within the lodge affected his appointment as a sheikh. In addition, the study discusses the poets who were raised under Arzi Dede's patronage, the presentation of poems to the sheikh, the influence of political elites on the literary life of the lodge, and those who were trained within the lodge during that period.

Keywords: Mawlawi order, literary circle, mahfil, Arzî Mehmet Dede.

* Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tamamlanan doktora tezinden üretilmiştir

Giriş

16-19. asırlarda şekillenen edebî muhitler ve mahfiller üzerine yapılan çalışmalarda, genellikle siyasal elitler çevresinde şekillenen edebî yapılanmalar ele alınmıştır.¹ Bu çalışmada ise siyasal elitlerin patronaj ilişkilerinin yansıdığı; ancak büyük oranda, Mevlevîliğin kurucu şahsiyetiyle başlayan edebî üretim sürecinin, tarikat içerisinde zamanla nasıl bir edebî yapılanmaya zemin hazırladığı Galata Mevlevîhanesi odağında ele alınmıştır. İstanbul’da, siyasal elitlerin desteğini alan ancak aynı zamanda kendi içerisinde de şair yetiştirme, şiirleri eleştirme, başarılı şairlerin şeyh tarafından taltif edilmesi gibi durumlarla, devrinde bir edebiyat mahfili olma hüviyeti kazanan Galata Mevlevîhanesi örneği üzerinden siyasal elitlerin çevrelerinin yanı sıra, tekkelerde de şeyhler önderliğinde bir edebî mahfilin şekillenebileceği ortaya koyulmuştur.

İslam coğrafyasında tekkeler, yalnızca tarikatların kendi ayinlerini, ibadetlerini gerçekleştirmek üzere tarikat müntesiplerinin bir araya geldikleri mekânlar değillerdir. Mutfak, derviş odaları, harem, selamlık, türbe ve tevhidhâne gibi farklı birimlere sahip olan bu mekânlar; aynı zamanda birer eğitim kurumu olarak da hizmet vermiştir.² Tekkelerin sahip oldukları eğitim kurumu olma işlevi; bu mekânların, bağlı oldukları tarikatın edebiyata verdiği önem ve özellikle tarikat kurucusunun şiir üretiminde bulunmuş bir isim olmasına bağlı olarak birer edebî mahfil, zaman zaman da bulunduğu bölgede, o tarikatı temsil eden bir edebî muhit oluşturmasını beraberinde getirmiştir. Tarikatın kendi yazın geleneğinin şekillendiği ve devam ettirildiği, şairlerin yetiştiği bir çevre olan tekke edebî muhiti şu şekilde tanımlanmıştır:

“Belli bir dönem aralığında ve coğrafyada edebî eser ortaya koymayı tercih eden bir mutasavvıfın çevresinde oluşan, tarikat müntesiplerinin; hem tarikatın, kendi iç dinamiklerine hizmet etmek ve faaliyet alanını genişletmek hem de toplum içerisindeki meşruiyetini arttırmak amacıyla edebî faaliyetlerde buldukları, edebiyat sahasında kendilerini geliştirdikleri, zaman zaman siyasal elitlerin destekleri ile de daha fazla kişiye hitap edebildikleri geniş çevreler”dir.³

Mevlevî âsitâneleri, yukarıda bahsedildiği gibi içerisinde dervişlerin kullanımına yönelik yapılar içeren ve çevrelerinde genellikle edebî yapılanmalar oluşturabilen mekânlardır.⁴ Bu mekânlara devam eden, 1001 günlük Mevlevî çilesine giren dervişler, yeteneklerine göre çeşitli sanat dallarında eğitim almışlardır. Özellikle, Mevlânâ’nın edebî üretimde bulunması ve ondan sonra gelen Çelebilerin şiiri; tarikatın yayılımı ve devamlılığı için bir araç olarak kullanmış olmaları,⁵ bir Mevlevî tekkesinin bulunduğu bölgede tarikatın edebî muhitini temsil edebilmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca tarikat, o bölgede birden fazla tekkeye sahipse, Mevlevîhanelerin her biri; tarikatın kentteki edebî muhitini temsil eden birer edebî mahfil hâline gelmiştir.

İstanbul Mevlevîhaneleri ise Osmanlı başkentinde musiki, şiir, hat gibi sanatların öğretildiği, yalnızca tekke çevresinde yetişen ve tarikat mensubu olan isimlerin değil; farklı muhitlerde yetişen isimlerin de devam ettikleri mekânlardır. 1491-1925 yıllarında, İstanbul’un kültürel hayatının şekillenmesinde aktif rol oynayan bu mekânlar, farklı sanat dallarında faaliyet gösteren isimlerin yetiştiği birer konservatuar olarak öne çıkmış yerler olmakla birlikte; Divan Edebiyatı alanında

¹ Bu konuda yapılan başlıca çalışmalar şunlardır; Haluk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler* (İstanbul: MEB. Yay, 1996). Halil İncalcık, *Şair ve Patron*, (Ankara: DoğuBatı Yay., 2010). Tuba Durmuş, *Şair ve Sultan*, (İstanbul: Muhit Kitap, 2021).

² Baha Tanman, “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler* içinde, ed. Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara: TTK Yay., 2014), 363.

³ Bilge İlhan Toker, “Edebî Bir Muhit Olarak Tekkeler (15-19. Asır İstanbul Mevlevîhaneleri Örneği)” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2022), 83.

⁴ İlhan Genç, “Mevlevî Edebiyatı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (1993), 7, 130.

⁵ İlhan Toker, *a.g.t.*, 110-112.

şairler yazan isimlerin yetiştiği önemli mahfiller de olmuşlardır.⁶ Galata (k.897/1491), Yenikapı (k.1006/1598), Kasımpaşa (k.1032/1622-1623), Beşiktaş/Bahâriye (k.1030/1621-22) ve Üsküdar (k.1205/1790) Mevlevîhaneleri, İstanbul'da şekillenen Mevlevî edebî muhitini oluşturan mahfillerdir.

İstanbul kültür hayatında farklı dönemlerde edebî mahfil olarak öne çıkan bu mekânlar arasında Galata Mevlevîhanesi; kentte kurulan ilk âsitâne oluşu ve İsmail Ankaravî (ö.1041/1631)'nin meşihati ile birlikte kentteki Mevlevî edebî muhitinin temellerinin sağlamaştırıldığı ilk mekân olması yönüyle özellikle 17. asırda İstanbul'daki diğer Mevlevîhanelerden daha fazla öne çıkmıştır. Galata Mevlevîhanesi'nin, bilhassa Ankaravî'nin şeyhliğinden Nâyî Osman Dede (ö.1142/1729)'nin şeyhliğine kadar olan süreçte, kentteki Mevlevî muhiti içerisinde öne çıkmasında; Ankaravî'nin karizmatik liderliğinde şekillenen ve yaklaşık yüz yıl süren bir edebî mahfilin varlığı etkili olmuştur.

Kaynaklarda Kulekapısı Mevlevîhanesi olarak geçen ve Şeyh Gâlib'e nispetle halk arasında Gâlib Dede Dergâhı olarak da bilinen Galata Mevlevîhanesi, 1491 yılında, devrin siyasi elitlerinden İskender Paşa (ö.912/1507-1508)'nin bağışladığı arazi üzerinde ve dergâh için tahsis ettiği vakıf desteği ile kurulmuştur.⁷ Dergâhın ilk şeyhi Yunus Efendi (ö.?) olmakla birlikte,⁸ II. Bayezid döneminde İstanbul'a gelen Dîvâne Mehmet Çelebi (ö.936/1530)'nin, dergâhtaki edebî mahfilin kurucusu olduğu söylenebilir. Yaklaşık dört yıl dergâhın şeyhliğini yapan Dîvâne Mehmet Çelebi döneminde şeyhe intisap eden Niğâhî (ö.940/1533-34) ve Sinoplu Safâyî (ö.940/1533) bu yıllarda Galata Mevlevîhanesi'ne devam eden ilk şairlerdir⁹. Mehmet Çelebi'nin İstanbul'dan ayrılmasından sonra dergâhın postnişinliğine, dervişlerinden Sinoplu Safâyî geçmiştir.

Kınalızâde'nin, Galata Mevlevîhanesi şeyhlerinden olan Sinoplu Safâyî hakkında bilgi verirken; "Ol zemânda ekâbir ü a'yân ve şu'arâ vü ehl-i 'irfânun merci' ü masîri ve teferrüçgâh u mesîri bu makûle tekyeler olmagın mezbûra çok fütûh u nüzûr hâsıl u mesyûr olurdu"¹⁰ ifadelerinden 16. asırda, Galata Mevlevîhanesi'nin devlet adamlarının, dervişlerin ve şairlerin toplandıkları bir mekân olduğu anlaşılmaktadır. Safâyî'nin şeyhliği döneminde dergâha; Lokmânî Dede (ö.925/1519), Şem'î Dede (ö.936/1529-30), Derviş Pervâne (ö.950/1543) ve Şânî (ö.?) devam etmiş; bunlar dönemin İstanbul Mevlevî muhiti içerisinde yetişen isimler olmuşlardır. Ancak dergâhın Sinoplu Safâyî ile birlikte sahip olduğu bu özellik şairin vefatıyla son bulmuş görünmektedir. İsmail Ünver, Sinoplu Safâyî'den sonra dergâh yönetimine; Mesnevîhan Derviş Mahmud Dede (ö.1010-11/1602) ve Furuncuzâde Ali Dede (ö.990-91/1583)'nin geldiğini tespit etmekle birlikte; bu iki ismin ne zaman göreve geldikleri ve ne kadar postnişinlik yaptıkları konusunda net bir bilgi olmadığını belirtmiştir.¹¹ Mesnevîhan Derviş Mahmud Dede'nin vefatından sonra ise Galata Mevlevîhanesi başka tarikatların eline geçmiş; derslik olarak kullanılmıştır.¹² İstanbul'da kurulan ikinci Mevlevîhane olan Yenikapı Mevlevîhanesi'nde Kemâl Ahmet Dede (ö.1024/1615)'nin dervişlerinden Sırrî Abdî Dede (ö.1040/1631)'nin farklı

⁶ Ali Enver, *Semâhâne-i Edeb*, haz. Tahir Hafizoğlu, (İstanbul: İnsan Yay., 2016), 21.

⁷ Hüseyin b. İsmail Ayyansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmî*, (İstanbul: Y.E. Yok, 1238), II/ 42. Sezai Küçük, *İstanbul Mevlevîhâneleri I*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., 2007), 44.

⁸ İsmail Ünver, "Galata Mevlevîhâneleri Şeyhleri", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 14/14 (1994), 219.

⁹ İlhan Toker, *a.g.t.*, 147-148.

¹⁰ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, Haz. Aysun Sungurhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55834,kinalizade-hasan-celebipdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 21.03.2022), 510.

¹¹ Ünver, *a.g.m.*, 219.

¹² Hüseyin b. İsmail Ayyansarâyî, *a.g.e.*, II/ 42.

tarikatarca kullanılan bu mekânın, Mevlevîhane olduğunu ispatlaması ve ardından, Galata postnişinliğine atanması ile birlikte tekke yeniden Mevlevîlerin kontrolüne geçmiştir.¹³ Ancak Sırrî Abdî Dede bu makamda uzun süre kalmamış; Mevlevîliğin İstanbul'da köklenmesini ve kalıcı olmasını sağlayan¹⁴ İsmail Ankaravî'nin Galata şeyhliğine atanması ile buradan ayrılmıştır.

Ankaravî ile birlikte Galata Mevlevîhanesi, İstanbul Mevlevî muhiti içerisinde öne çıkmıştır. Yalnızca bir dergâh olarak değil, aynı zamanda şairlerin yetiştiği ve bir araya geldiği bir mekân olmaya başlayan bu dergâh, Nâyî Osman Dede'nin vefatına kadar İstanbul içerisinde oluşan Mevlevî edebî muhitini domine eden bir edebiyat mahfili olmuştur. 1610-1729 tarihleri arasında postnişin olan isimlerden İsmail Ankaravî, Âdem Dede, Arzî Mehmet Dede, Derviş Çelebi (ö.1075/1664),¹⁵ Nâcî Ahmet Dede (ö.1124/1710), Gavsî Ahmet Dede (ö.1109/1696-1697) ve Nâyî Osman Dede Mevlevî şeyhi olmalarının yanı sıra şiiirden anlayan, edebî üretimde bulunan isimlerdir. Özellikle İsmail Ankaravî, Âdem Dede, Arzî Mehmet Dede ve Gavsî Ahmet Dede'nin meşihat yılları, Galata Mevlevîhanesi'nin şairlerin yetiştiği bir mahfil olarak İstanbul Mevlevî muhitinde en fazla ön plana çıktığı dönemdir. Bu üç şeyh döneminde otuz iki şair, dergâhta yetişmiş ya da Mevlevî muhibbi olması yönü ile dergâha devam etmiştir. Makalenin odaklandığı Arzî Dede döneminde ise dergâha devam eden on üç şairin olduğu tespit edilmiştir.

1. Arzî Mehmet Dede'nin, Şeyhi Âdem Dede Tarafından Edebî Yönden Yetiştirilmesi ve Şiirlerinin Değerlendirilmesi

17. asırda bir edebiyat mahfili olarak öne çıkan Galata Mevlevîhanesi'nde şairlerin yetişmesi ve şiirlerinin değerlendirilmesi hakkında, dergâhta belli bir süre geçirmiş olan Sâkîb Dede (ö.1148/1735), detaylı bilgiler verir.¹⁶ Sâkîb Dede'nin kayıtlarında, Ankaravî döneminde şair dervişler ve şeyh arasındaki edebî ilişkiye dair net bilgiler bulunmamakla birlikte özellikle Âdem Dede, Arzî Mehmet Dede ve Gavsî Ahmet Dede özelinde, şair şeyh ve şair derviş arasındaki edebî ilişkinin izlerini sürmek mümkündür.

Arzî Mehmet Dede'nin şeyhi Âdem Dede, Konya Mevlânâ Âsitanesi'nde bulunduğu dönemde, şeyhliklerinin yanı sıra şairlikleri de bulunan Ankaravî ve Ağazâde Mehmet Dede'nin terbiyesinde yetişmiştir.¹⁷ Mürebbası olduğu isimlerin şair şeyhler oluşu Âdem Dede'nin, Galata Mevlevîhanesi'ne gelmeden önceki süreçte, Konya dergâhında edebî eğitim almış olduğunu düşündürür. Âdem Dede'nin Galata Mevlevîhanesi şeyhliğine getirildiğinde ise dergâhta bir edebî mahfilin varlığı, Esrâr Dede'nin, Dânişî Ali Dede hakkında bilgi verirken kaydettiği

¹³ Sahih Ahmed Dede, *Mecmûatü't-Tevârihi'l-Mevleviyye*, haz. Cem Zorlu, (İstanbul: İnsan Yay., 2017), 239.

¹⁴ Semih Ceyhan, "İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005), 111-113.

¹⁵ Derviş Çelebi, Arzî Mehmet Dede'den sonra Galata Mevlevîhanesi postnişinliğine getirilen isimdir. Ancak çalışmada, Derviş Çelebi'nin şeyhliği ve şairliği ele alınmamıştır. Derviş Çelebi, Konya Mevlânâ Âsitanesi'nde çıkan bir anlaşmazlık sonucu Hüseyin Çelebi'nin yerine Çelebilik makamına getirilmek istenmiş; o da bu durumu arz etmek için İstanbul'a gelmiştir. Ancak Derviş Çelebi'nin isteği yerine getirilmeyince Konya'ya dönmemiş, İstanbul'da kalmıştır. Onun Arzî Mehmet Dede'den sonraki postnişinlik süreci (1075/1664-1665) çok kısa sürmüş, yerine Nâcî Ahmet Dede postnişin olmuştur. Derviş Çelebi'nin Galata Mevlevîhanesi şeyhi oluşu ve öncesinde yaşanalar için bkz. M. Fatih Odunkıran, "Mevlevî Tezkiresi: Sefine-i Nefise-i Mevleviyân (İnceleme-Metin)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020), 907-908. Derviş Çeleb'nin tarikat merkezinde yaşanan olağanüstü bir durum üzerine Galata Mevlevîhanesi şeyhliğine atanması ve görevinin kısa sürmesi nedeniyle, Arzî Mehmet Dede dönemi içerisinde ele alınan şairler ve şeyhler arasında değerlendirilmemiştir.

¹⁶ Odunkıran, *a.g.t.*, 1483, 1705.

¹⁷ Odunkıran, *a.g.t.*, 1347.

“... Galata Hânkâhı’nda Âdem Dede kuddise sırrıhunun tûfân-ı maârif ü fûnûn olan dergâh-ı fezâil-meşhûnları ol esnâda mevc-â-mevc-i letâ’î if ü hüner ve gird-â-gird-i le ‘âlî vü dürer olup her hücreyi bir gencîne-i ulûm ve her kûşesi hazîne-i zürefâ-yı Rûm olmagla ...”¹⁸

ifadelerinden anlaşılır. Dergâhında pek çok hüner sahibi bulunan Âdem Dede’nin meşihat yıllarında bu mekâna gelen Arzî Mehmet Dede, Galata Mevlevîhanesi’ne intisap etmeden önce Halvetî şeyhi ve Mesnevî şârihi Abdülmecid Sivâsî’nin sohbet meclislerinde bulunmuş,¹⁹ Galata mahkemesi başkâtipliğinde görevli olduğu yıllarda ise Âdem Dede’ye intisap etmiştir.²⁰ Galata Mevlevîhanesi’nde Mesnevîhânlık yapan Arzî Mehmed Dede’yi Safâyî, “Zîver-i şu’arâ-yı ‘asrdan ma’ârif-i külliyye ve cüz’iyyede ‘âdil ve nazîri nâdir bir şeyh-i pür-intibâhdır.”²¹ sözleriyle övmüştür.

Sâkıb Dede’nin kayıtlarına göre Arzî Mehmet Dede, Galata Mevlevîhanesi’nde bulunduğu ilk zamanlar, Âdem Dede’nin ve dergâhta bulunan dervişlerin şiir hakkındaki tartışmalarına ve sohbetlerine katılmamış, bunu Âdem Dede’ye duyduğu saygı gereği uygun bulmamıştır. Ancak şeyhi Âdem Dede’nin izni ile söylediği

Hayâlün dîdeden nakşun dil-i bî-kîneden çıkmaz
O bir mu’ciz-nümâ tasvîrdür âyîneden çıkmaz

matlı gazelini, şeyhine mahlasını belirtmeden sunmuştur. Âdem Dede, dervişin kendisine sunduğu bu gazelinin üzerine Arzî yazmış ve onun, “(...) ma’rûf-ı miyân-ı sühânverân olmalarına himmet-i ‘âliyye buyurmuşlardır”.²² Arzî Mehmet Dede’nin şeyhine sunduğu gazelinin üzerine Âdem Dede tarafından bir mahlas yazılması, şeyhin tekkede aynı zamanda bir eleştirmen olarak da yer aldığını göstermektedir. Klasik edebiyatta mahlas verme bir edebî gelenek olmakla birlikte,²³ aynı zamanda edebî çevrelerde üstat kabul edilen bir ismin, genç şairi övmesi, onu taltif etmesi olarak da değerlendirilmiştir.²⁴ Âdem Dede’nin, dervîşi Mehmet Dede’nin şiirine Arzî mahlasını eklemesi bu bilgiler çerçevesinde düşünüldüğünde şeyhin, bir edebiyat mahfili olan dergâhta üretilen eserleri okuyup gözden geçirdiğini ve takdir ettiği eserleri şair dervîşi, kendi mahfili içerisinde öne çıkacak şekilde bir mahlas ile taltif ettiğini de düşündürmektedir.

Sâkıb Dede’nin kayıtlarından, Arzî Dede ile mürşidi arasındaki bu şair şeyh ve dervîş ilişkisinin Âdem Dede’nin vefatına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Arzî Mehmet Dede,

¹⁸ Esrâr Dede, *Tezkire-i Şu’arâ-yı Mevlevîyye*, haz. İlhan Genç (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2018), 115.

¹⁹ Şeyhî, *Vekâyîu’l-Fuzala*, haz. Ramazan Ekinci, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yay., 2018), II/ 1359. Esrâr Dede, *Tezkire-i Şu’arâ-yı Mevlevîyye*, haz. İlhan Genç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57762.tezkire-i-suara-yi-mevleviyyepdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 21.03.2023), 203.

²⁰ Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî (Nuhbetü’l-âsâr min Fevâ’idi’l-Eş’âr)*, haz. Pervin Çapan, (Ankara: AKM Yay., 2005), 383. Şeyhî, *a.g.e.*, II/ 1359. Odunkıran, *a.g.t.*, 1478.

²¹ Mustafa Safâyî Efendi, *a.g.e.*, 383.

²² Odunkıran, *a.g.t.*, 1479.

²³ Ali Yıldırım, bir şairin mahlas almasını ya da üstat bir şair tarafından mahlas verilmesini, eski Türklerin ad alma geleneğinin iz düşümü olarak değerlendirmektedir. Ayrıca yazar, “Mahlas şairin bir nevi sembolik adıdır. Mahlas, şairin itibarı, seçkinliği, ayrıcalığı ve şiirdeki açılımıdır.” cümleleri ile mahlasın bir şair için önemine vurgu yapmaktadır. Yıldırım’ın bu vurgusu aynı zamanda mahlasın, şairi diğer şairlerden ayırt edici bir özelliğinin olduğunu belirtmektedir. (Bkz. Ali Yıldırım, *Divan Edebiyatında Mahlas ve Mahlasnameler*, (Ankara: Akçağ Yay., 2006), 105.) Arzî Mehmet Dede’nin kendisine mahlas seçmeden bunu Âdem Dede’den beklemiş olması ve şeyhinin de Arzî mahlasını ona vermesi, şair dervîşin “itibarı ve seçkinliği”nin bir nevi şeyhi tarafından verilmesi olarak da yorumlanabilir.

²⁴ İlhan Genç’in, mahlasnamelerle ilgili yaptığı, “Klasik Türk şiirinde yazmaya yeni başlayan kişiler için hocaları ya da başka şairler tarafından övgü ve taltif amacıyla yazılmış manzumelere mahlâsnâme adı verilmektedir.” tanımı, mahlas vermenin şiir yazmaya yeni başlayan bir şairi övmek ve bir nevi taltif etmek üzere yazıldığını göstermektedir. (İlhan Genç, “Mahlâsnâme ve Kaside İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (2006), VI/2, 317.

şeyhinin kendisini bir mahlas ile onurlandırması dolayısıyla yazdığı bütün şiirlerini Âdem Dede'ye sunma ihtiyacı duymuş, bunu mürit olmanın bir şartı olarak görmüştür. Arzî Mehmet Dede, bu düşüncesinin bir yansıması olarak yazdığı bütün eserlerini, önce şeyhine bir müsvedde hâlinde takdim etmiş; Âdem Dede'nin beğenmesi durumunda, şiirlerini kayda geçirmiş şeyhinin beğenmediklerini ise yok etmiştir.²⁵ Sâkîb Dede'nin,

“Ve bu makûle umûr-ı zâhîre vü bâtınalarında düstûr-ı ‘arz-ı mer’î vü rây-ı sâ’ib-i mürşid ma‘mûlün-bihleri olmak berekâtıyla müstefiz-i ‘inâyet-i irşâd u müsta’idd-i velî-‘ahd ve ‘akîb-i Âdem-i mükemmilde (...) müstes’id-i hilâfet ve beyne’l-emsâl ser-efrâz-ı âsâr-ı bedî’a vü mümtâz-ı etvâr-ı meni’a olmuştur.”²⁶

ifadelerinden, Arzî Mehmet Dede'nin, şeyhine olan sadakati sayesinde Âdem Dede'den sonra şeyh olduğu ve diğer dervişler arasında şiirlerinin güzelliğiyle de öne çıktığı düşünülebilir. Onun Galata Mevlevîhanesi şeyhliğine getirilmesinde, şüphesiz şeyhi ile kurduğu edebî ilişki tek başına bir etken olmamıştır.²⁷ Ancak Sâkîb Dede'nin ifadelerinden yola çıkılarak, Âdem Dede ile Arzî Mehmet Dede arasındaki edebî ilişkinin, onun şeyh olma sürecine olumlu bir katkı sağladığı söylenebilir. Âdem Dede, Galata Mevlevîhanesi'nin kari-i *Mesnevî*'si Arzî Mehmet Dede'yi Hacca giderken vekili tayin etmiştir. Şeyhin, 1652 yılında çıktığı Hac yolculuğunda vefat etmesi üzerine Arzî Dede, Galata Mevlevîhanesi şeyhliğine getirilmiştir.²⁸

Arzî Dede ile şeyhi Âdem Dede arasındaki edebî ilişki, şeyhin eleştirisinden geçen şiirleri sayesinde bir dervişin dergâh içerisinde öne çıktığını ve bu sayede şeyhin takdirini kazandığını gösterir. Sâkîb Dede'nin kayıtlarında, Arzî Dede'nin dergâhın şeyhliğine gelişinde şairin şeyhiyle arasındaki edebî ilişki üzerinden de bağlantı kurulması;²⁹ bu dönemde Galata Mevlevîhanesi'ndeki dervişlerin, şeyh olma sürecinde tarikatın adap ve erkânını iyi bilmelerinin yanı sıra, şeyhlik yaptıkları süreçte *Mesnevî* okuttukları için edebî yetkinlikleri yönüyle de değerlendirildiklerini akla getirmektedir.

Arzî Mehmet Dede'nin edebiyat ile olan ilgisinin onun şeyh olmasındaki etkisini Arzî'nin, Âdem Dede'nin meşihat yıllarında dergâhın kari-i *Mesnevî*'si olması üzerinden değerlendirmek mümkündür. Söz konusu görev, İstanbul Mevlevî muhiti içerisindeki şeyh atamalarında - genellikle- göz önünde bulundurulmuş kriterlerden biridir.³⁰ Bu görevin hakkıyla icra edilebilmesi için ise kari-i *Mesnevî* görevini yapmış olan bir şeyhin, edebî üretim süreçlerinde yer alan ya da edebî bir eseri okuyup yorumlayabilecek kadar edebiyat bilgisine sahip olması bir nevi zorunluluktur. Zira şeyhlerin tarikatın ana metinleri olan *Mesnevî*'yi ve *Dîvân-ı Kebîr*'i okurken,

²⁵ Odunkıran, *a.g.t.*, 1483.

²⁶ Odunkıran, *a.g.t.*, 1483.

²⁷ Arzî Mehmet Dede ile Âdem Dede arasındaki yakın bir ilişkinin olduğu, “Âdem Dede, herkese babalık eden, ağırbaşlı ve cömert bir şeyhti. Çok kere beyaz bir katıra biner; Mesnevî okuyucusu Arzî Mehmet Dede'yi yanında bulundurur; kalabalık yerlerde tanınmak istemezdi.” cümlesinden de anlaşılmaktadır. Bkz. Âdem Ceyhan, “17. Asır Edebiyatından Bir Portre: Antalyalı Âdem Dede (1591-1653)”, *Türkiyat Mecmuası* (2011), 2/21, 148.

²⁸ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 203. Şeyhî, *a.g.e.*, II/ 1359.

²⁹ Odunkıran, *a.g.e.*, 1479.

³⁰ Ayşegül Mete, 18. Asırda İstanbul Mevlevîhanelerine yapılan şeyh atamalarında, postnişin olan isimler seçilirken, “Çelebilik Makamı'nın meşihat makamına tevcihte bulunacağı zevatta hassasiyet gösterdiği tasavvufî nitelikler olduğunu belirtir. Bu nitelikler, şeyh atamalarında birincil planda olan niteliklerdir. Tasavvufî niteliklerin yanı sıra Mete, İstanbul Mevlevî muhitindeki şeyh atamalarında bazı zahiri unsurların da olduğunu kaydeder ve bunları detaylı bir şekilde ele alır. Bu unsurlar içerisinde İstanbul muhitinde yetişen ve kari-i *Mesnevî* olan isimlerin ön plana çıktıklarını belirtir. Bkz. Ayşegül Mete, “XVIII. Asır İstanbul Mevlevîliği” (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019), 140-141. Mete'nin tespitleri 18. asır özelinde olmakla birlikte; yazar, benzer durumun daha önceki yüzyıllarda da görüldüğünü belirtir. Bkz. Mete, “XVIII. Asır İstanbul Mevlevîliği”, 139.

şerhini yaparken şiirden anlamaları ve belagate vâkıf olmaları gerekmiştir.³¹ Şeyhlerden mukabeleden önce *Mesnevî* okutmalarının beklenmesi³² ve kari-i *Mesnevî* olmanın aynı zamanda bir edebiyat metni olan *Mesnevî*'ye hâkimiyeti gerektirmesi bir arada düşünüldüğünde, Arzî Mehmet Dede'nin Âdem Dede'den sonra postnişin olmasında onun edebî yönden yetişmiş olmasının da göz önünde bulundurulduğu söylenebilir.

Arzî Dede'nin hem İstanbul muhitinde yetişmesi hem de kari-i *Mesnevî* görevini yürütmesi dolayısıyla edebiyattan anlayan biri olması ve bunlara ek olarak şiirleri sayesinde dergâhtaki diğer dervişler arasında öne çıkması hâline benzer durum, onun Galata dergâhına şeyh olduğu dönemde de yaşanmıştır. Galata Mevlevîhanesi'nde manevî yönden yetişen ve bir naziresi sayesinde Arzî Mehmet Dede'nin takdirini kazanan kari-i *Mesnevî* Gavsî Ahmet Dede de şairliği sayesinde dergâh içerisinde öne çıkmıştır.

2. Arzî Mehmet Dede'nin Meşihat Yıllarında (1653-1664) Galata Mevlevîhanesi'ndeki Edebî Hayat

Galata Mevlevîhanesi'nin yedinci Şeyhi olan Arzî Mehmet Dede'nin zarif söz söyleyen bir dost/meslektaş olduğunu ve tekkeyi ihyâ ettiğini tezkire yazarı Güftî (ö.1088/1677),

Biri dahi harîf-i nükte-nihâd
Mevlevî şeyhi 'Arzî-i üstâd

Galatada o mevlevîhâne
Olmış anunla reşk-i kâşâne³³

beyitleri ile ifade eder ve Arzî Mehmet Dede'nin şairliğini aşağıdaki şu sözlerle över:

Şi'r-i 'Arzî hayâl-i meşhûndur
Hak budur kim selîs ü mevzûndur³⁴

Arzî Mehmet Dede'nin şeyhi tarafından da onaylanan şair kimliğinin Galata Mevlevîhanesi'nde kendisinden önce şekillenen edebî mahfilin devam etmesinde önemli bir rol oynadığı görülür. Tespitlerimize göre -ölüm tarihleri göz önüne alındığında- Âdem Dede'nin meşihat yıllarında Galata mahfilinde yer alan; Meyyâl (ö.1080/1669), Mezâkî (ö.1087/1676), Fennî (ö.1127/1715), Hemdemî (ö.1090/1679), Dânişî Ali Dede (ö.1095/1683) ve Nâci Ahmet Dede, Arzî Mehmet Dede'nin Galata Mevlevîhanesi şeyhliği döneminde de bu mahfile devam ettikleri söylenebilir. Arzî Mehmet Dede döneminde ise dergâha; Derviş Lisânî (ö.1129/1716-17), Derviş Tâib (ö.1126/1714-15), Derviş Uzletî (ö.1079/1668-69), Derviş Üveys (ö.1080/1669), Müneccimbaşı Ahmet Dede (ö.1113/1702), Gavsî Ahmet Dede, Nâcî Ahmet Dede ve Yahya Nazîm (ö.1139/1727) devam etmiştir.

Tezkire yazarlarının şairliği ve şiirlerinden sitayişle bahsettiği bir şair olan Arzî Dede'nin meşihat yıllarında, şairlerin dergâhta bir araya gelip şiir sohbetinde buldukları, Esrâr Dede'nin, Derviş Tâib ile ilgili bilgi verirken kaydettiği "... te'sîr-i nazâr-ı mürşid-i nükte-dân ve terbiyye-i hüner-verân-ı ihvânla meleke-i isti'dâdı nümâyân olup vâdî-i şi'r ü inşâda fâ'iku'l-akrân bir

³¹ Genç, "Mevlevî Edebiyatı Üzerine Bir Değerlendirme", 130. Ayrıca bkz. Ahmet Mermer vd. *Osmanlı Şiirinde Mevlana Övgüleri ve Mevlevîlik Unsurları*, (Ankara: TDV Yay., 2009), 13.

³² Abdûlbâki Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2006), 167.

³³ Güftî, *Teşrifâtü 'ş-Şu'arâ*, haz. Kâşif Yılmaz, (Ankara: AKM Yay., 2001), 100.

³⁴ Güftî, *a.g.e.*, 102.

dervîş-i nükte-dân olmuştur.”³⁵ ifadelerinden anlaşılır. Esrâr Dede’nin verdiği bu bilgilerden, Arzî Mehmet Dede’nin meşihat yıllarında bir edebiyat mahfili olan dergâha gelen dervişlerin, hem dergâhta bulunan Mevlevîlerin şiirle olan ilgileri hem de şeyhin şairliği sayesinde edebî sohbetlerde buldukları; aynı zamanda edebî yönden de eğitim alabilecekleri³⁶ bir mahfile dâhil oldukları anlaşılır.

Tezkire-i Şu’ara-yı Mevleviyye’de, hâmilîği ile öne çıkan şeyhlerden olan Arzî Mehmet Dede, tezkirede yer alan Mevlevî şeyhleri arasında, yazdığı şiir sayesinde müridine ihsanda bulunduğu bilgisi verilen tek şeyhtir. Gavsî Ahmet Dede’nin, Edirne Mevlevîhanesi şeyhi Neşâtî Dede’nin İstanbul’a kadar ulaşan gazeline yazdığı

Cihân-ı hüsne kim ol dil-ber-i bî-dâd ayak basmış
Zemîn-i ‘aşka dil hiç itmeden feryâd ayak basmış³⁷

matlalı naziresini okuyan Arzî Dede’nin dervişi, “ihsân-ı himmet-i mevfûr”³⁸da bulunduğu kayıtlıdır. Şeyhin, dervişi Gavsî’ye ihsanın ne olduğu hakkında net bir bilgi olmamakla birlikte, Mevlevî şeyhlerinin şair dervişlerini, beğendikleri şiirleri dolayısıyla taltif ettikleri Arzî Dede ve Gavsî Dede arasındaki şair ve hâmi ilişkisini gösteren bu örnekten anlaşılabilir. Arzî Mehmet Dede’nin şair dervişi himmette bulunması, dervişini taltif etmesi, aynı zamanda şeyhin yaşadığı dönemde, toplum içerisindeki otoritelerin şaire ve şiire yaklaşımının da bir yansımasıdır. Zira Arzî Mehmet Dede maddî himayenin daha belirgin olduğu muhitlerinden uzak bir konumda yer almakla birlikte aynı gelenekten beslenmiş bir şair şeyhtir. Osmanlı şiir geleneğinde, topluluk içerisinde otorite ve karizma sahibi kişilerin şaire ihsanda bulunması, o kişinin “... şevketinin, mürüvvetinin ifadesi, edib-perverliğinin, edebiyatseverliğinin”³⁹ bir yansıması olarak kabul edildiğinden şeyhin de şair dervişi ihsanda bulunduğu söylenebilir. Gavsî Ahmet Dede’nin naziresi, Neşâtî Dede tarafından da beğenilmiştir. Esrâr Dede, Gavsî’nin bu iki şeyhin himmeti sayesinde tarikat içerisinde “... sâhib-dem ü kadem bir ‘ârif-i mahrem husûsâ şî’r ü inşâda müselleme”⁴⁰ olduğunu kaydeder. Esrâr Dede’nin bu kayıtlarından, Arzî Mehmet Dede döneminde, Galata Mevlevîhanesi’nde şekillenen edebî mahfilde dervişlerin şiirlerinin aynı zamanda, şeyhler tarafından değerlendirildiği ve şiirleri beğenilen şair dervişlerin taltif edildiği anlaşılabilir. Arzî Dede, şeyhi Âdem Dede’den öğrendiği ve kendisinin de şahit olduğu, şaire bir mahlas vererek onu taltif etme geleneğini, kendi şeyhliği sırasında da devam ettirmiş olmalıdır.

Âdem Dede döneminde Galata Mevlevîhanesi’ne gelen Dânişî Ali Dede, Kıbrıs Mevlevîhanesi postnişinliğine getirilmeden önce Arzî Mehmet Dede’nin şeyhlik yaptığı yıllarda Galata dergâhında kalmıştır. Dânişî hakkında bilgi verirken Esrâr Dede’nin; Derviş Tâib, Meyyâl, Gavsî Dede ve Arzî gibi birçok Mevlevî büyüğü ile hemdem olduğunu ve “... çâbük süvârân-ı vâdî-i şî’r ü inşâyâ hem-kadem”⁴¹ olduğunu belirttiği kayıtlardan şairin, Arzî Mehmet Dede’nin

³⁵ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 60. Arzî Mehmet Dede döneminde Galata Mevlevîhanesi’ne gelen Gavsî Ahmet Dede’nin yetişmesinde de benzer ifadeler kullanılmıştır. Bkz. Esrâr Dede, *a.g.e.*, 234.

³⁶ Gölpinarlı, tarikata yeni girmiş olan nev-niyâzların eğitimleri hakkında bilgi verirken özellikle şeyhin hüccesinin “bir terbiye ve sülûk mektebi” olduğunu kaydeder. Bu mekân, nev-niyâzın “(...) şiire istidadı varsa yazdığı okuduğu şiirler[in], tahlil ve tenkid” edildiği yerdir. Bkz. Gölpinarlı, *a.g.e.*, 150.

³⁷ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 234. Gazelin tamamı için bkz. Mehmet Altunmural, “Gavsî Ahmed Dede ve Şiirleri”, *Bartın Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 6/12 (2019), 132.

³⁸ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 235.

³⁹ Özgül, *Dîvan Yolu’ndan Pera’ya Selâmetle*, (İstanbul: YKY, 2018), 141.

⁴⁰ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 235.

⁴¹ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 115.

meşihat yıllarında Galata dergâhında bulunduğu ve bu mekânda şair dervişler ile etkileşim hâlinde olduğu anlaşılır.

Âdem Dede döneminde Galata Mevlevîhanesi'ne intisap eden ve Arzî Dede döneminde de dergâhta bulunan şairlerden birisi de Fennî'dir. Fennî'nin her iki şeyh döneminde tekkede bulunduğu, Sâkıb Dede'nin; "... Hazret-i Âdem Dede ve 'Arzî Dede cenâb-ı ma'ârif-nisâblarının şeref-yâb-ı sohbetleri ve müte'essir-i berekât-ı ülfetleri ve münîb ü 'arrakıyye-pûş-ı tarîka-i Mevlevî"⁴² kayıtlarından anlaşılır. Fennî, Âdem Dede'nin meşihat yıllarında Galata Mevlevîhanesi'ne gelmiş olmakla birlikte; şairliği ile öne çıktığı asıl dönem, Arzî Mehmet Dede'nin şeyhlik yaptığı yıllara denk gelmektedir. Şairin Arzî Dede'nin meşihat yıllarında ön plana çıkmasında ise bu yıllarda Münecimbaşı Ahmet Dede ile olan ilişkisi etkili olmuş görünmektedir. Zira bu yıllarda dergâha devam eden isimlerden olan Münecimbaşı Ahmet Dede siyasal elitler ile yakın temastadır. Ayrıca Fennî'nin sunduğu kaside ile himâyesini elde ettiği Köprülü Fâzıl Ahmet Paşa (ö.1087/1676)'nın Mevlevîliği, bu yıllarda desteklemiş olması⁴³ da Galata Mevlevîhanesi'ne devam eden Fennî'nin ön plana çıkmasında etkili olmuştur. Sâkıb Dede'nin kayıtlarında Fennî, "Münecimbaşı Ahmed Dede yârân-ı dîrînelerinden"⁴⁴dir. Esrâr Dede de şairin, "Münecimbaşı Ahmed Dede yârân u pâ-daşlarından"⁴⁵ olduğunu belirtmektedir. Tezkirelerde, adı Münecimbaşı Ahmet Dede ile birlikte anılan Fennî, Sâlim ve Safâyî'nin tanıklıklarına göre Münecimbaşı'nın aracılığı ile IV. Mehmet'in nedimlerinden biri olmuş ve bu sayede padişahın iltifatını kazanmıştır.⁴⁶ Mehmed Sirâceddin ise Fennî'nin Fâzıl Ahmet Paşa aracılığı ile sultanın nedimleri arasına girdiğini belirtmektedir.⁴⁷

Fennî'nin Mevlevî muhiti haricinde de tanınmasını sağlayan Münecimbaşı Ahmet Dede, Mevlevîliğe ilk adımını Selanik Mevlevîhanesi'nde, Mehmet Dede'nin "... hânkâh-ı şerîflerinde mukîm olup sohbetleriyle nâzır ve (...) dâ'imâ mukâbelelerine hâzır olmağa"⁴⁸ doğum yeri olan Selanik'te atmıştır. İstanbul'a geldiği yıllarda ise Galata Mevlevîhânesi postnişini Arzî Mehmet Dede'nin dervişleri arasına katılan Münecimbaşı Ahmet Dede, söz konusu dergâhta bir süre kaldıktan sonra şeyhi Arzî Dede'nin izni ile Fâzıl Halil Dede (ö.1088/1677-78)'nin şeyh olduğu Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ne geçmiştir.⁴⁹ Münecimbaşı Ahmet Dede, Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde bulunduğu sürede kendisini felsefe, mantık, ilm-i nücûm, tıp gibi alanlarda geliştirdikten sonra devrin padişahı IV. Mehmet'in dikkatini çekmiş ve 1078/1667-68 yılında sultanın münecimbaşı olmuştur.⁵⁰ Esrâr Dede, Galata Mevlevîhanesi'nde Münecimbaşı Ahmet

⁴² Odunkıran, *a.g.t.*, 2372.

⁴³ Fâzıl Ahmet Paşa'nın sadrazam olduğu dönem, Kadızadelerinin siyaset ve toplum üzerinde baskı kurduğu yıllardır. Paşa, Kadızadelerinin yaptıklarını bütünüyle desteklememekle birlikte, birtakım icraatlarına da karşı çıkmayarak bir denge politikası sürdürmüştür. Fakat paşanın, tarikat çevrelerini himaye eden bir aileden gelmesi, Fâzıl Ahmet Paşa'nın tasavvuf çevrelerine uzak kalmamasını da beraberinde getirmiştir. Fâzıl Ahmet Paşa'nın sadrazamlık yıllarında sûfilere yaklaşımı hakkında bilgi için bkz. Mustafa Salih Edis, "Köprülüâde Fâzıl Ahmed Paşa (ö.1087/1676)'nın Tasavvuf Ehline Yaklaşımı", *Külliyat*, Ağustos/11 (2020), 91-106.

⁴⁴ Odunkıran, *a.g.t.*, 2372.

⁴⁵ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 242.

⁴⁶ Mustafa Safâyî Efendi, *a.g.e.*, 470. Mirzâzâde Mehmed Sâlim Efendi, *Tezkiretü 'ş-Şu'arâ*, haz. Adnan İnce, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57124.mirza-zade-mehmed-salim-tezkiretu39s-su39rapdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 21.03.2023), 365.

⁴⁷ Mehmed Sirâceddin, *Mecma'-ı Şu'arâ ve Tezkire-i Üdebâ*, haz. Mehmet Aslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58597.mecma-i-suara-ve-tezkire-i-udeba-pdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 21.03.2023), 74.

⁴⁸ Mirzâzâde Mehmed Sâlim Efendi, *a.g.e.*, 105.

⁴⁹ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 29. Şeyhî, *a.g.e.*, I, 229. Mirzâzâde Mehmed Sâlim Efendi, *a.g.e.*, 106.

⁵⁰ Şeyhî, *a.g.e.*, III/2230.

Dede'nin kendi hattı ile yazılmış bir mecmuasının bulunduğunu kaydetmiş;⁵¹ Şeyhî de şairin “‘Âşık mahlası ile müdevven Türkî *Dîvân*-ı belâgat-‘unvânı”⁵² olduğunu belirtmiştir.

Müneccimbaşı Ahmet Dede, Galata Mevlevîhanesi'nde bulunduğu yıllarda IV. Mehmet'in musahibi olmakla birlikte, dergâh ile ilişkisini Galata mahfilinden ayrıldıktan sonra da devam ettirmiş ve yer aldığı patronaj ağının sağladığı faydalardan Galata Mevlevîhanesi'nde iken bir arada olduğu şairlerin de faydalanmasını sağlamıştır. Fâzıl Ahmet Paşa'nın verdiği cizye kitâbeti ile Fennî, “gûşe-gîr-i kanâ'at iken”⁵³ Münecimbaşı Ahmet Dede, “... terbiye ve ta'liyesiyle dergeh-i felek-cenâb-ı hazret-i Sultân Mehmed Han-ı Râbi'a intisâb etdirip”⁵⁴ şairin saray çevresinde tanınmasına aracı olmuştur.

Müneccimbaşı Ahmet Dede vasıtasıyla saray çevresinde de tanınan Fennî, içerisinde yetiştiği mahfilin âdâbına ters düşen bir davranışından dolayı, *Tezkire-i Şu'râ-yı Mevleviyye*'de, açık ifadelerle olmasa da eleştirilmiştir. Esrâr Dede, Fennî'nin çalıştığı kaleme Mevlevî külahı ile gittiğini fakat bu davranışı ile hata ettiğini kaydetmiştir.⁵⁵ Tezkirede şairin bu olayını ima ettiği rivayet edilen

Başda külâh u sâgar-ı ‘aşk elde Fenniyâ
Şâhân-ı dehre virmezüz el-Hak safâmuzı⁵⁶

beyti, Fennî'nin dâhil olduğu mahfilde tepki çeken bu olayı, kalender bir tavırla karşıladığını düşündürmektedir. *Safâyî Tezkiresi*'nde şairin birçok kadınla evlendiği ve boşandığı⁵⁷ bilgisinin verilmesi Fennî'nin, Mevlevî mahfilinde yetişen şairler arasında farklı bir meşrebe sahip olduğunu düşündürür.

Arzî Dede'nin meşihat yıllarında, Galata Mevlevîhanesi'ne devam eden Fennî ve Münecimbaşı Ahmet Dede'nin siyasal elitlerle olan ilişkileri dikkat çekicidir. Ankaravî'nin postnişin olduğu yıllardan itibaren dergâha devam eden Mezâkî ile birlikte, Fennî ve Münecimbaşı Ahmet Dede'nin, Fâzıl Ahmet Paşa ve sultan IV. Mehmet ile kurdukları ilişki, vezirin ve sultanın musahibi olma şeklinde gerçekleşmiştir. Bu musahiplik ise daha çok edebî ilişkiler üzerinden devam ettirilmiştir. Özellikle Münecimbaşı Ahmet Dede'nin IV. Mehmet'in musahibi olması ve içerisinde yetiştiği Mevlevî mahfilindeki şairlerden birinin, devrin patronaj ağına dâhil oluşundaki etkisi, Arzî Dede döneminde İstanbul Mevlevî muhitinin siyasal elitlerle olan bağlantısını kısmen göstermektedir.

Sâkıb Dede'nin kayıtlarından hem Kasımpaşa hem de Galata Mevlevîhanesi'nde yetişen Münecimbaşı Ahmet Dede'nin, sadece Mevlevî şairlerin sultan tarafından tanınmasını sağlayan birisi olmadığı anlaşılır. Münecimbaşı Ahmet Dede, IV. Mehmet'in musahipliğini yaptığı yıllarda, etkisi devam eden Kadızadelilere karşı da mücadele etmiş ve siyasal elitler nezdinde

⁵¹ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 30.

⁵² Şeyhî, *a.g.e.*, III/2230.

⁵³ Mustafa Safâyî Efendi, *a.g.e.*, 470.

⁵⁴ Mirzâzâde Mehmed Sâlim Efendi, *a.g.e.*, 365.

⁵⁵ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 243.

⁵⁶ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 243. *Sefîne-i Nefise-i Mevleviyyân*'da da Fennî hakkında olumsuz bir anlatı kayıtlıdır. Sâkıb Dede'nin belirttiğine göre Fennî, bir devlet büyüğünün ihsanlarıyla zenginleşmiş fakat bu zenginliği tarikat içerisinde paylaşmamıştır. IV. Mehmet'in vefatının ardından ise Bostan-ı Sâni'nin postnişin olduğu yıllarda Konya'ya giden Fennî, bütün mal varlığını dergâha bağışlamıştır. Bkz. Odunkıran, *a.g.t.*, 2375.

⁵⁷ Mustafa Safâyî Efendi, *a.g.e.*, 470.

tarikatinın, meşruiyetini sağlamaya çalışmıştır. Sâkıb Dede, bu yönüyle Münecimbaşı Ahmet Dede'yi Rusûhî'ye benzetmiştir.⁵⁸

Arzî Dede'nin meşihat yıllarında Galata mahfiline devam eden şairlerin sosyal ilişki ağlarında siyasal elitlerin bulunmasında etkili olan bir diğer kişi ise Fâzıl Ahmet Paşa'dır. Ankaravî'nin şeyhlik yıllarından itibaren Galata Mevlevîhanesi'ndeki şiir meclislerine devam eden Mezâkî'nin⁵⁹ patronu olan; aynı zamanda Fennî'ye de ihsanlarda bulunan ve şairi IV. Mehmet'e tanıtan Fâzıl Ahmet Paşa,⁶⁰ bu şairlere verdiği destekle Galata Mevlevîhanesi'nde oluşan edebî mahfildeki bazı isimlerin, devrin sultanı ile iletişim kurmasına katkı sağlamıştır. Benzer şekilde Gavsî Ahmet Dede'nin şeyhlik yıllarında Mevlevî müntesibi olan Fasîh Ahmet Dede de Fâzıl Ahmet Paşa'nın nedimlerinden ve şair, onun vezirlik döneminde Mevlevîlik ile tanışmıştır.⁶¹ Fâzıl Ahmet Paşa, -şayet Mehmed Sirâceddin'in kayıtları doğru ise- Mevlevî mahfiline devam eden şairlerin hükümdar tarafından desteklenmesine de aracı olan patron konumundadır.

Arzî Mehmet Dede, Fâzıl Ahmet Paşa ve Münecimbaşı Ahmet Dede'nin Galata mahfilindeki rolleri, bir tekke etrafında oluşan mahfildeki etkin iki farklı aktör profilinin varlığını yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir. Paşa'nın, Galata Mevlevîhanesi'ne devam eden bazı isimleri, hükümdara tanıtan patron olduğu; Münecimbaşı Ahmet Dede'nin de hem tarikat içerisinde yetişen bir derviş hem de tarikatın farklı aktörleri ile bağ kurmasına aracı olan isim olduğu düşünülebilir. Arzî Mehmet Dede ise tarikat içerisinde şairlerin yetişmesinde etkili olan ve Galata Mevlevîhanesi'nde şekillenen edebî mahfilin devam etmesine katkı sağlayan hâmi konumundadır.

Arzî Dede'nin şeyhliği döneminde, Münecimbaşı Ahmet Dede ile aynı hücrede kalan Gavsî Ahmet Dede,⁶² İstanbul'a gelmeden önce Bursa Mevlevîhanesi şeyhi Salih Dede'ye intisap etmiştir. Esrâr Dede'nin ve Sâkıb Dede'nin kayıtlarına göre Salih Dede'nin vefatından sonra,⁶³ Sâlim'e göre de şeyhinin işaretleriyle Konya Âsîtânesine giden ve bu dergâhta on altı yıl kalan⁶⁴ Gavsî Ahmet Dede, ardından İstanbul'a gitmiştir. Önce Kasımpaşa şeyhi Fazıl Halil Dede'nin, ardından ise Arzî Dede'nin dervişleri arasına katılmıştır.⁶⁵

Galata Mevlevîhanesi'nde bulunduğu yıllarda şeyhi ile müşaarelerde bulunan Gavsî Ahmet Dede'ye mahlasını, şeyhi Arzî Mehmet Dede vermiştir. Arzî Dede'nin dervîşi Gavsî'ye mahlas vermesi ve şairi bu şekilde taltif etmesi, dervîşin şeyhinden aldığı eğitim sonucunda gerçekleşmiştir. Sâkıb Dede, Gavsî'nin mahlas almadan önce Mesnevîhanlık yaptığı yıllarda, dergâhta şeyhinden şiir yazma konusunda eğitim aldığını ve kısa bir sürede bu eğitimi tamamladığını şu ifadelerle belirtir:

⁵⁸ Sâkıb Dede, Münecimbaşı Ahmet Dede'nin Kadızadeliler ile mücadelesini şu şekilde aktarmıştır: "(...) nevbet-i Murâd-ı Hânî'de Hazret-i Rusûhî Dede meydân-gîr-i müdâfa'a-i İbnü'l-kâdı olduğu gibi bunlar dahi mukâbele-i Vâni-i fettana gûyâ taraf-ı rûhâniyyât-ı evliyâ-yı kiramdan ta'yin olunup cümle-i mevâdd-ı ebhâş-ı inkâriyyede zebân-bend-i ilzâmla müzevvir-i menhûs-ı mesfûru ve gürûh-ı mekruhunu iskât u tebkît edip câlib-i ed'îye-i hayriyye-i fukarâ-yı tûrûk-ı celîle-i Muhammediyye olmuşdur." Bkz. Odunkıran, *a.g.t.*, 1783-1784.

⁵⁹ Mezâkî'nin Ankaravî döneminde Galata Mevlevîhanesi çevresinde oluşan mahfile devam etmesi hakkında bilgi için bkz. İlhan Toker, *a.g.t.*, 168-171.

⁶⁰ Mehmed Sirâceddin, *a.g.e.*, 74.

⁶¹ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 248.

⁶² Her iki şeyhin de aynı hücreyi paylaştığına dair bilgi için bkz. Odunkıran, *a.g.t.*, 1705.

⁶³ Odunkıran, *a.g.t.*, 1701. Esrâr Dede, *a.g.e.*, 234.

⁶⁴ Mirzâzâde Mehmed Sâlim Efendi, *a.g.e.*, 336.

⁶⁵ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 234. Odunkıran, *a.g.t.*, 1705. Mirzâzâde Mehmed Sâlim Efendi, *a.g.e.*, 336.

“... zamân-ı yesîrde tohm-ı himmetleri rûyân ve ‘ârif-i esrâr-ı *Mesnevî* vü nâzım-ı na’t-ı şerîf-i Nebevî oldukda evvelin-i ruk’a-i manzûmelerin ma’rûz-ı pîşgâh-ı üstâd etdikde tefâ’ülen ve teberrüken “Gavsî” mahlası kendilere tahsîs buyurulup vâdî-i nazmda ser-âmed-i ‘aşrî olmuşdur.”⁶⁶

Sâkıb Dede’nin bu kayıtlarından, Arzî Dede ile Gavsî Ahmet Dede arasındaki hâmi ve şair ilişkisinin, Âdem Dede ile Arzî arasındaki ilişkiye benzediği anlaşılmaktadır. Âdem Dede’ye şiirlerini önce müsvedde hâlde takdim eden Arzî Dede gibi Gavsî Ahmet Dede de şeyhine şiirlerini aynı şekilde sunmuştur. Âdem Dede, Arzî Dede ve Gavsî Ahmet Dede arasında sürdürülen bu yöntem, Mevlevî tekkelerinde oluşan edebiyat mahfillerinde, şairlerin edebî yönden ne şekilde yetiştikleri ve dergâhta bir nevi eleştirmen konumunda olan şeyhlere şiirlerin nasıl takdim edildiği hakkında bilgi vermektedir. Siyasal elitlere şiirlerini sunan şairler, eserlerini, doğrudan ya da başka birisi aracılığıyla patrona iletirken,⁶⁷ tekke mahfillerinde şeyhlere, şair dervişlerin eserlerini önce bir taslak hâlinde sundukları, şeyh tarafından beğenilmesi halinde şiirlerini kaydettikleri anlaşılmaktadır.

Mevlevî mahfillerinde sürdürülen edebî faaliyetlerin dinamiklerinden birini oluşturan şeyh ve şair derviş ilişkisi, aynı zamanda mahfilde bulunan diğer dervişler arasında kıskançlığa da neden olmuştur. Sâkıb Dede’nin kayıtlarında; Gavsî Ahmet Dede ile Arzî Mehmet Dede arasındaki edebî ilişkinin mahfildeki dervişlerin dikkatini çektiği, Gavsî Ahmet Dede’nin şeyhi Arzî Dede ile kurduğu bağı kesebilmek için şaire iftira atıldığı ve bu sebeple, ile Gavsî’nin seyahat ile cezalandırıldığı bilgisi yer almaktadır.⁶⁸ Sâkıb Dede’nin, Gavsî’nin dergâhtaki diğer dervişler tarafından kıskanılmasını; “Hıdmet-i hasetu’l-‘uşşâk-ı merkûmede müstahdem ve telemmüz-i *Mesnevî* vü meşk-i nazmla ‘azîz-i müşârün-ileyhin manzûr-ı ‘ayn-ı ‘inâyetleri olmak bâ’is-i cûş-ı hased-i ihvân olup (...)”⁶⁹ ifadeleriyle doğrudan şeyh ve derviş arasındaki edebî ilişki de ilave ederek anlatması; dergâhta şeyhinden şiir eğitimi alan müritlerin, diğer dervişlere göre daha saygın bir konumda algılandığını gösterir. Arzî Mehmet Dede’nin Mevlevî adap ve erkânı yönünden yetiştirilmesine ek olarak iki aktör arasındaki şeyh-şair ilişkisinin, Âdem Dede’nin ardından Galata şeyhi olacak kişinin belirlenmesinde etkili olduğu dikkate alındığında,⁷⁰ Gavsî Ahmet Dede ile Arzî Mehmet Dede arasındaki ilişkinin kıskanılmasının nedeninin de benzer bir sonuçla ilişkili olduğu düşünülebilir. Arzî Mehmet Dede’den edebiyat alanında eğitim alan Gavsî Ahmet Dede’nin, bu edebî ilişkinin de katkısıyla Arzî’den sonraki Galata şeyhlerinden biri olma ihtimalinin artmasının, dergâhtaki diğer dervişlerin de dikkatini çektiği anlaşılır.

Na’t-gû olarak bilinen Yahya Nazîm, Arzî Mehmet Dede’nin müntesiplerindedir.⁷¹ *Vekâiyü’l-Fuzalâ*’da kayıtlı bilgilere göre şair, “Ma’ârifî ‘Arzî Dede Efendi’den aḥz itmîşdür.”⁷²

⁶⁶ Odunkıran, *a.g.t.*, 1705.

⁶⁷ Şairlerin, patronlara eserlerini sunuş şekilleri hakkında geniş bilgi için bkz. Tuba Durmuş, *Şair ve Sultan*, (İstanbul: Muhit Kitap 2021), 135-155.

⁶⁸ Odunkıran, *a.g.t.*, 1705.

⁶⁹ Odunkıran, *a.g.t.*, 1705. Gavsî’nin Galata Mevlevîhanesi’nde bulunduğu dönemde dergâhtaki diğer dervişler şairin bir kadına meftun olduğunu söylemişler, şeyhi de bunun üzerine Gavsî’yi dergâhtan çıkarmış ve seyahat ile cezalandırmıştır. Bu durumun iftira olduğu görülmüş ve Gavsî Ahmet Dede’nin cezası iptal edilmiştir.

⁷⁰ Arzî Dede’nin Galata şeyhi olmasını Sâkıb Dede, şeyhine olan saygısı ve şeyhi ile olan edebî ilişkisi üzerinden de yorumlamıştır. Bkz. Odunkıran, *a.g.t.*, 1479.

⁷¹ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayar, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996), IV/ 1240. Nazîm’in *Dîvân*’ları hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Sefa Çakır, “Yahyâ Nazîm Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin”, (Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2018.)

⁷² Şeyhî, *a.g.e.*, III/3430.

Gençliğinde birçok ilim tahsil eden Yahya Nazîm, bu yıllarda Halîm mahlası ile şiirler yazmıştır.⁷³ Şiir ve musiki alanında kendisini yetiştiren Yahya Nazîm, bu sayede IV. Murat'ın saltanat yıllarında Enderun'a alınmış; Kilâr-ı hassada növbetçi başı olarak görev yaparken, bazarbaşı göreviyle mükâfatlandırılmıştır.⁷⁴ Yahya Nazîm, aynı zamanda Galata mahfiline devam eden ve siyasal elitler ile de ilişkisini sürdüren bir şairdir. IV. Mehmet, II. Süleyman, II. Ahmet, II. Mustafa ve III. Ahmet dönemlerini gören Yahya Nazîm, bu sultanlarla birlikte Fâzıl Ahmet Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa'ya kasideler sunmuştur.⁷⁵

Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye'de Yahyâ Nazîm, madde başı bir isim olmamakla birlikte şeyhlerinden biri olan Neşâtî Dede ile birlikte zikredilmiştir.⁷⁶ Sâkıb Dede'nin, Galata mahfiline dâhil oluşunu anlatırken Esrâr Dede'nin, Sâkıb'ın, bu dergâhta "Fasîh Dede ve Nâyî 'Osman Dede ve Bâzârbaşı Nazîm Çelebi ve anlar emsâli (...) şu'arâ-yı nâm-dâr-ı ihvân u hullân ile sohbet"⁷⁷ ettiğini kaydetmesi, Yahya Nazîm'in Neşâtî Dede'nin dervişi olmadan önce, Galata mahfilinin bir katılımcısı olduğunu göstermektedir. Yahyâ Nazîm, Galata mahfiline devam eden şairler arasında hem Mevlevî mahfiline devam eden hem de siyasal elitler ile iletişim kuran bir şairdir. Ancak Yahya Nazîm'in, şiirlerinde Mevlânâ için övgü dolu ifadeler kullanması⁷⁸ ve Mevlevîlik unsurlarına yer vermiş olmasına rağmen, Esrâr Dede'nin tezkiresinde madde başı olamamıştır. Çakır bu durumun, Yahya Nazîm'in Mevlevî müntesibi olmadığını, şairin yalnızca şiir ve musiki üzerinden tarikatla bağ kurması ile ilgili olabileceğini belirtmiştir.⁷⁹

Âdem Dede şeyhliği döneminde Galata Mevlevîhanesi'ne gelen ve şeyhin ölümünden sonra da bu Mevlevîhaneye devam eden Nâcî Ahmet Dede,⁸⁰ Galata mahfilinde bulunduğu bu süreçte, Kasımpaşa Mevlevîhanesi şeyhi Fâzıl Halil Dede'nin de sohbetlerine katılmıştır.⁸¹ Nâcî Ahmet Dede, Bursa'da olduğu yıllarda Bursa Mevlevîhanesi postnişini Sâlih Zihni Dede'den eğitim almış ve Nâcî mahlasını da yine şeyhi vermiştir.⁸² Arzî Dede'nin meşihat yıllarında ise şairin, şiirlerini şeyhine sunup sunmadığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak şaire, Galata Mevlevîhanesi'ne gelmeden evvel Salih Zihnî Dede tarafından mahlas verilmesi onun, Bursa Mevlevî muhitinde kendini bir şair olarak yetiştirdiğini ve edebî yönden kendini geliştirmiş bir şair olarak Galata mahfiline geldiğini göstermektedir. Vassâf, Nâcî Dede'nin Türk ve Fars edebiyatlarında bilgili bir şeyh ve yetenekli kişilerin yolunu açan bir hâmi,⁸³ Esrâr Dede de Nâcî Ahmet Dede'nin "Sezâ-dâr-ı i'tibâr eş'ârı ve mükemmel *Dîvân-ı belâgat-şi'ârı*"⁸⁴ olduğunu belirtmiştir.

⁷³ Mustafa Safâî Efendi, *a.g.e.*, 660.

⁷⁴ Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi –Târîh-i Enderûn-*, haz. Mehmet Arslan, (İstanbul: Kitabevi, 2010), IV/277.

⁷⁵ Avni Erdemir, *Anadolu Sahası Musikîşinası Divan Şairleri*, (Ankara: Türk Sanatı ve Eğitimi Vakfı Yay., 1999), 322.

⁷⁶ Neşâtî'nin hamilik yönüne, *Osmanlı Müellifleri*'nde "... irşâd-ı 'âşîkîn ve tedrîs-i tâlibîn ile meşgûl olarak yüze karib şuarâ halka-i tedrîsinde feyz-yâb olmuştur ki Nâilî-i Kadîm, Fehîm, Nazîm bu miyânedendir" cümleleri ile değinilmiştir. Bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M.A. Yekta Saraç, (Ankara: TÜBA Yay., 2016), 873.

⁷⁷ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 62.

⁷⁸ Yahyâ Nazîm, bir kasidesinde Mevlânâ övgüsüne yer vermiştir. Bkz. Çakır, *a.g.t.*, 277-281.

⁷⁹ Çakır, *a.g.t.*, 60. Eslâf'ta da Nazîm bir mevlvî dervişi olarak değil Mevlvî muhibbi olarak kaydedilmiştir. Bkz. Faik Reşâd, *Eslâf*, haz. Emrah Aydemir-Fatih Özer, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64564.eslafpdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 23.03.2023), 243.

⁸⁰ Şeyhî, Nâcî Ahmet Dede'nin, Âdem Dede'den sonraki süreçte de Galata mahfiline devam ettiğini "... cânib-i İstanbul'a ric'at ve Galata Mevlevî-hânesi'nde Âdem Dede yirine seccâde-nişîn olan 'Arzî Mehmed Dede Efendi hıdmetinde ikâmet eyledi." şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Şeyhî *a.g.e.*, III/ 2738.

⁸¹ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 285. Odunkıran, *a.g.t.*, 1717. Sahîh Ahmet Dede, *a.g.e.*, 311.

⁸² Odunkıran, *a.g.t.*, 1717.

⁸³ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, (İstanbul: Kitabevi, 2015), V/180-181.

⁸⁴ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 285.

Nâcî Ahmet Dede, 1072/1661-62'de Beşiktaş Mevlevîhanesi şeyhliğine getirilmiştir.⁸⁵ Fakat bu görevi yürüttüğü sırada 1072/1662'de ordu ile birlikte Kırım Savaşı için yola çıkması üzerine şeyhliği kaldırılmış ve bu makama, Âdem Dede'nin dervişi iken IV. Murat'ın saltanat yıllarında, saray musikişinasları arasına katılan Çengî Yusuf Dede getirilmiştir. Nâcî Ahmet Dede, 1074/1664-65'de İstanbul'a geri geldiğinde ise Arzî Dede'den sonra Galata şeyhi olan Derviş Çelebi yerine dergâhın postnişinliğine tayin edilmiştir.⁸⁶

Arzî Dede'nin mürebbası olduğu süreçte Nâcî Ahmet Dede'nin, dergâh dışındaki çevreler ile kurduğu ilişki ile ilgili, Mevlevî kaynaklarında detaylı bilgiler yoktur. Fakat onun, Abdülhalim Çelebi (ö.1090/1680)'nin, Konya Mevlevîhanesi şeyhi olması üzerine kaleme aldığı yirmi üç beyitlik kaside vesilesi ile öne çıktığı söylenebilir. Söz konusu kasidenin

Umarız kim bu hân-ı lutfundan
Bendegânun ola rübûde-nevâl⁸⁷

beytinden Nâcî Ahmet Dede'nin, Halîm mahlası ile manzumeler kaleme alan⁸⁸ Abdülhalim Çelebi'den bir ihsan beklemektedir. Bu beyitten şairin, öncelikle şeyhinden manevi bir himaye beklentisinde olduğu gibi; tarikat içinde kendini öne çıkarabilecek bir ihsan/lütuf ile taltif etmesini beklediği de anlaşılabilir. Nâcî Ahmet Dede'nin hayatı hakkındaki bilgilerle birlikte, kasidenin şeyhe sunulduğu tarih dikkate alındığında şairin, şeyhi tarafından taltif edilme beklentisinin, Abdülhalim Çelebi tarafından karşılandığı düşünülebilir. Nâcî Ahmet Dede'nin, Arzî Dede'nin dervişleri arasında iken 1661-62'de Beşiktaş Mevlevîhanesi şeyhliğine getirilmesi; Çelebi'nin *rübûde-nevâl* olmayı dileyen şair dervişe bir ihsanı olarak da okunabilir. Zira kasidenin kaleme alındığı tarihle, Nâcî Ahmet Dede'nin Beşiktaş Mevlevîhanesi şeyhi oluşu aynı döneme denk gelmektedir. Şair, Abdülhalim Çelebi'ye yazdığı kasidede Çelebi'nin postnişin oluş tarihinin

Gonceden ref' olunca harf-i câ
Oldı târîh “şeyh-i gonce-i âl”

Sene(10)72⁸⁹

mısraları ile 1661-62 yılı olduğunu belirtir. Nâcî Ahmet Dede, 1073/1663 yılında Beşiktaş Mevlevîhanesi şeyhliğinden ayrıldıktan sonra, 1075/1665'de İstanbul'a dönmüş ve Derviş Çelebi'nin yerine Galata Mevlevîhanesi şeyhi olmuş ancak bu görevi de 1087/1676'da kaldırılmıştır. Nâcî Ahmet Dede'nin bu göreve getirilmesi, onun hem İstanbul Mevlevî muhitini bilen hem de bu muhitteki önemli isimler olan Arzî Mehmet Dede, Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi Kârî Ahmet Dede (ö.1090/1679) ve Kasımpaşa Mevlevîhanesi şeyhi Seyyid Halil Dede (ö.1088/1677)'nin sohbetlerinde bulunan bir isim olması etkili olmuştur. Ayrıca, Nâcî Ahmet Dede'nin İstanbul'a gelmeden önce Bursa'da Salih Dede'nin terbiyesinde yetişmesinin ve bu

⁸⁵ Şeyhî, *a.g.e.*, III/ 2738. Hüseyin Ayvansarâyî, *a.g.e.*, II/ 44.

⁸⁶ Şeyhî, *a.g.e.*, III/2738-2739, Hüseyin Ayvansarâyî, *a.g.e.*, II/44. Mehmet Süreyyâ, *a.g.e.*, IV/1219.

⁸⁷ Yılmaz Kırıkaş, “Nâcî Ahmed Dede Divanı”, (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2001), 131.

⁸⁸ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 200.

⁸⁹ Kırıkaş, *a.g.t.*, 131. Abdülhalim Çelebi'nin ne zaman meşihata makamına geldiği, Çelebilik makamında kendisinden önce bulunan Pîr Hüseyin Çelebi'nin vefatının, kaynaklarda farklı olması sebebiyle değişiklik gösterir. Sahîh Ahmed Dede, Pîr Hüseyin Çelebi'nin vefatını 1666-67 olarak belirtirken, (bkz. Sahîh Ahmed Dede, *a.g.e.*, 314.) Mehmed Süreyyâ ve Şeyhî, 1071/1660-61 yılını, Pîr Hüseyin Çelebi'nin vefat ettiği tarihi olarak belirtir. (Bkz. Mehmed Süreyyâ, *a.g.e.*, III/699. Şeyhî, *a.g.e.*, I/308). Necdet Yılmaz ise Sahîh Ahmed Dede'nin belirttiği tarihe ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini kaydetmiştir. (Bkz. Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, Sufiler, Devlet ve Ulema (XVII. Yüzyıl)*, (İstanbul: OSAV, 2007), 258. Bu bilgilere göre, Şeyhî ve Mehmed Süreyyâ'nın belirttiği tarihi doğru kabul etmek gerekir. Zira Abdülhalim Çelebi'nin yaşadığı dönemde hayatta olan Nâcî Ahmet Dede de aynı tarihi vermektedir.

mahfilde iken edebî bir eğitim de almış olmasının⁹⁰ Galata Mevlevîhanesi şeyhi olmasında etkili olduğu söylenebilir.

Yukarıda haklarında bilgi verilen isimler, Galata Mevlevîhanesi'nde yetişen, bu mahfile çeşitli sâlik düzeylerinde (muhiplik, dervişlik, şeyhlik) devam eden ve aynı zamanda siyasal elitlerle etkileşimleri olan kişilerdir. Fakat Galata mahfilinde, derviş kimlikleri dışında haklarında başka bir bilgi bulunmayan şairler de yer almıştır. Bu şairlerden birisi Derviş Lisânî'dir. Esrâr Dede'nin kayıtlarına göre Arzî Mehmet Dede'nin meşihat yıllarında dergâha gelen şair, vefatına kadar Galata Mevlevîhanesi'nde kalmıştır. Esrâr Dede'nin verdiği bilgiler dışında, hakkında başka bir bilgi bulunmayan⁹¹ Lisânî, Nâcî Ahmet Dede ve Gavsî Ahmet Dede'nin meşihat yıllarında da dergâhta bulunmuştur.

Arzî Mehmet Dede'nin edebî alanda eğitiminden geçen dervişi Gavsî'nin kardeşi Derviş Tâib de Arzî Dede'nin terbiyesinden geçen isimlerdendir. Gavsî Ahmet Dede'nin Bursa'da Salih Zihnî Dede'nin terbiyetinde bulunduğunu duyunca Derviş Tâib de Mevlevî müntesibi olmuştur. Şair, Galata dergâhına geldikten sonra "... te'sîr-i nazar-ı mürşid-i nükte-dân ve terbiyye-i hüner-verân-ı ihvânla meleke-i isti'dâd-ı nümâyân olup vâdî-i şî'r ü inşâda fâ'iku'l-akrân bir dervîş-i nükte-dân olmuştur."⁹² Esrâr Dede'nin kayıtlarına göre Tâib, dergâhta hem şeyhinden hem de dervişlerden şiir öğrenmiştir.

Yeniçeri olan⁹³ Uzletî de Arzî Mehmet Dede'nin dervişlerindedir. Uzletî, Galata mahfilindeki "... suhan-verân-ı ihvân-ı safâdan telemmüz-i 'ulûm u fûnûn-ı şî'r ü inşâ"⁹⁴ etmiştir. Esrâr Dede'nin hem Tâib hem de Uzletî hakkında kullandığı söylemdeki ortaklık, nev-niyâzların, şeyhlerin yanında, dergâhtaki diğer şair dervişlerden de şiir öğrendiklerini düşündürmektedir.

Arzî Mehmet Dede'nin meşihatı döneminde dergâha gelen Derviş Üveys ise şeyhinden rik'a ve talik yazılarını öğrenmiştir. Aldığı bu eğitim vesilesi ile devrin meşhur hattatları arasına giren şair, şeyhi Arzî'nin vefat etmesinin ardından dergâhtan ayrılmıştır. Hacca giden Üveys, burada vefat etmiştir.⁹⁵

⁹⁰ Odunkıran, *a.g.t.*, 1717.

⁹¹ Şair hakkında Ali Enver ve Nâil Tuman da bilgi vermişse de bu bilgiler Esrâr Dede'nin verdiği bilgilerin tekrarı mahiyetindedir. Bkz. Ali Enver, *a.g.e.*, 289, Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî*, haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, (Ankara: Bizim Büro Yay., 2001), II/881.

⁹² Esrâr Dede, *a.g.e.*, 60.

⁹³ Şeyhî, *a.g.e.*, II/1659, Esrâr Dede, *a.g.e.*, 212. Mustafa Safâyi Efendi, *a.g.e.*, 387.

⁹⁴ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 212

⁹⁵ Esrâr Dede, *a.g.e.*, 42.

Sonuç

Galata Mevlevihanesi, Arzî Mehmet Dede döneminde İsmail Ankaravî ve Âdem Dede'nin meşihat yıllarında olduğu gibi bir edebiyat mahfili olma sürecini sürdürmüştür. Arzî Dede'nin meşihatta bulunduğu dönemde dergâhta, şeyh ile Gavsî Ahmet Dede arasındaki şeyh-derviş ilişkisi aynı zamanda şair ve hâmi ilişkisi olarak da devam etmiştir. Arzî Dede'nin şeyhi Âdem Dede'ye bir şiir sunması ve bu şiirin Arzî mahlası ile taltif edilmesi, Arzî Mehmet Dede'nin kendi şeyhliği döneminde de beğendiği şiirlere aynı şekilde yaklaşmasını beraberinde getirmiştir. Gavsî Ahmet Dede'nin, yazdığı bir nazire vesilesiyle şeyhi Arzî Dede tarafından taltif edilmesinden yola çıkarak dergâhtaki edebî üretimin ve aynı zamanda dergâhın mahfil olma hüviyetinin, Arzî Mehmet Dede döneminde de devam ettirildiği söylenebilir. Âdem Dede, Arzî Dede ve Gavsî Dede arasındaki şeyh ve derviş ilişkisinin, edebî metinler üzerinden sürdürülen hâmi-şair ilişkisini de barındırması ve bu üç ismin dergâh şeyhliğine atanması, Galata Mevlevihanesi'nde belli bir dönemde kari-i *Mesnevî* göreviyle ilintili olarak şeyh atamalarında şair olmanın da etkili olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Arzî Mehmet Dede'nin vefatı sonrasında kısa süreliğine Galata Mevlevihanesi şeyhliğine getirilen Derviş Çelebi'nin ardından, Mesnevihanlığı ve aynı zamanda şairliği yönüyle öne çıkan Nâcî Ahmet Dede'nin de yine Galata Mevlevihanesi şeyhi olması, 17. asırda Galata Mevlevihanesi şeyhliği yapan isimlerin aynı zamanda Mevlevî muhitlerinde, şairlik yönünden yetişen isimler arasında olduklarını göstermektedir.

Arzî Mehmet Dede şeyh olduğu dönemde Galata Mevlevihanesi, edebiyat mahfili olarak da faaliyet gösterirken, bu tekkede toplum içerisinde farklı statülere sahip olabilecek şairlerin de yetişmesi sağlanmıştır. Münecimbaşı Ahmet Dede, Fennî, Nazîm gibi isimler dergâhta oluşan edebî mahfilde yetişirken aynı zamanda toplumdaki siyasal elitlere de hitap ederek kendilerini bu kişiler nezdinde de kabul ettirmişlerdir. Uzletî, Derviş Üveys, Derviş Tâib gibi isimler ise daha çok derviş kimlikleriyle tanınmıştır. Günümüze ulaşan bilgilere göre bu isimler, tekke dışındaki mahfillere ve siyasal elitlerin patronaj ağlarına dâhil olmamışlardır. Abdülhalim Çelebi'ye sunduğu kasidenin de katkısı ile Nâcî Ahmet Dede'nin Beşiktaş Mevlevihanesi şeyhliğine atanmış olma ihtimalinin bulunması ise şeyh ve derviş arasındaki ilişkinin farklı bir boyutunun da olabileceğini ve Mevlevî muhiti içerisinde yetişen isimlerin, edebî eserler vasıtasıyla kendi muhitleri içerisinde bir unvan/statü sahibi olabileceklerini akla getirmiştir.

Kaynakça

- Ali Enver. *Semâhâne-i Edeb.* haz. Tahir Hafizoğlu, İstanbul: İnsan Yay, 2010.
- Altunmeral, Mehmet. “Gavsî Ahmed Dede ve Şiirleri”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (2019): 124-143.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri.* haz. M. A. Yektâ Saraç, Ankara: TÜBA, 2016.
- Ceyhan, Âdem. “17. Asır Edebiyatından Bir Portre: Antalyalı Âdem Dede (1591-1653)”. *Türkiyat Mecmuası* 2/21, (2011): 141-166.
- Ceyhan, Semih. “İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi.” Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005.
- Çakır, Mustafa Sefa. “Yahyâ Nazîm Divânı (İnceleme-Tenkitleli Metin).” Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2018.
- Durmuş, Tuba. *Şair ve Sultan.* İstanbul: Muhit Kitap, 2021.
- Edis, Mustafa Salih. “Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (ö.1087/1676)’nın Tasavvuf Ehline Yaklaşımı.” *Külliyat Ağustos/11* (2020): 91-106.
- Erdemir, Avni. *Anadolu Sahası Musikişinası Divan Şairleri,* Ankara: Türk Sanatı ve Eğitimi Vakfı Yay., 1999.
- Esrâr Dede. *Tezkire-i Şu’arâ-yı Mevleviyye,* haz. İlhan Genç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57762,tezkire-i-suara-yi-mevleviyyepdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 22.03.2023)
- Faik Reşâd. *Eslâf,* haz. Emrah Aydemir-Fatih Özer, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64564,eslafpdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 21.03.2023).
- Genç, İlhan. “Mevlevî Edebiyatı Üzerine Bir Değerlendirme.” *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 7 (1993): 129-144.
- Genç, İlhan. “Mahlâsnâme ve Kaside İlişkisi Üzerine Bir İnceleme.” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* VI/2 (2006): 317-331.
- Güftî. *Teşrifâtü’ş-Şu’arâ,* haz. Kâşif Yılmaz, Ankara: AKM Yay., 2001.
- Gölpınarlı Abdûlbâki. *Mevlevî Âdâb ve Erkânı,* İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2006.
- Hüseyin b. İsmail Ayvansarâyî. *Hadikatü’l-Cevâmi.* 2.c, İstanbul: Y.E. Yok, 1238.
- Kınalızâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü’ş-Şu’arâ,* haz. Aysun Sungurhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55834,kinalizade-hasan-celebipdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 21.03.2022).
- Kırıktaş, Yılmaz. “Nâcî Ahmed Dede Divanı.” Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2001.
- Küçük, Sezai. *İstanbul Mevlevîhâneleri* 1.c İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., 2007.
- İlhan Toker, Bilge. “Edebî Bir Muhit Olarak Tekkeler: 15-19.Asır İstanbul Mevlevîhâneleri Örneği.” Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022.
- Mehmed Süreyyâ. *Sicill-i Osmanî,* haz. Nuri Akbayar, c.1-6, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.

- Mehmet Sirâceddin. *Mecma'-i Şu'arâ ve Tezkire-i Üdebâ*, haz. Mehmet Aslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58597,mecma-i-suara-ve-tezkire-i-udeba-pdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 22.03.2023).
- Mete, Ayşegül. “XVIII. Asır İstanbul Mevlevîliği.” Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019.
- Mustafa Safâyî Efendi. *Tezkire-i Safâyî* (Nuhbetü'l-âsâr min Fevâ'idi'l-Eş'âr), Haz. Pervin Çapan, Ankara: AKM Yay., 2005.
- Nâil Tuman. *Tuhfe-i Nâilî*, haz. Cemâl Kurnaz, Mustafa Tatçı, c.2, Ankara: Bizim Büro Yay., 2001.
- Odunkıran M. Fatih. Mevlevî Tezkiresi: “Sefine-i Nefise-i Mevleviyân (İnceleme-Metin).” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2020.
- Mermer, Ahmet vd. *Osmanlı Şiirinde Mevlana Övgüleri ve Mevlevilik Unsurları*, Ankara: TDV Yay., 2009.
- Özgül, M. Kayahan. *Dîvan Yolundan Pera'ya Selâmetle*. İstanbul: YKY, 2018.
- Sahîh Ahmed Dede. *Mecmûatü't-Tevârih'l-Mevleviyye*. haz. Cem Zorlu, İstanbul: İnsan Yay., 2017.
- Şeyhî. *Vekâyiü'l-Fuzalâ*, haz. Ramazan Ekinci, c.1-4, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yay., 2018.
- Tayyâr-Zâde Atâ. *Osmanlı Saray Tarihi –Târih-i Enderûn-*, haz. Mehmet Arslan, c.4. İstanbul: Kitabevi, 2010.
- Ünver, İsmail. “Galata Mevlevî-hânesi Şeyhleri”, *Osmanlı Araştırmaları XIV*, İstanbul, (1994): 197-219.
- Yıldırım, Ali. *Divan Edebiyatında Mahlas ve Mahlasnameler*. Ankara: Akçağ Yay., 2006.
- Yılmaz, Necdet. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVII. Yüzyıl)*. İstanbul: OSAV, 2007.

Mevleviyet Kadılıklarında Yeni Düzen Arayışları [1839-1861]

The Search for New Order in the Mevleviyet Judgeships [1839-1861]

Zeynep Altuntaş*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Tekirdağ Namık Kemal
Üniversitesi
zaltuntas@nku.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3230-2647

Başvuru / Submitted :

15 Mayıs 2023

Kabul / Accepted :

11 Temmuz 2023

DOI:

10.21021/osmed.1297090

Atıf/Citation:

Altuntaş, Z. "Mevleviyet
Kadılıklarında Yeni Düzen
Arayışları [1839-1861]".
Osmanlı Medeniyeti
Araştırmaları Dergisi, 18
(2023): 81-101.

Benzerlik / Similarity : %11

Öz

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devlet nizamının taşıyıcıları olan müesseseler/kurumlar zamanın ihtiyaçlarıyla bağlantılı olarak bazı değişikliklere maruz kalmıştır. Kurumlarda yapılan düzenlemeler değişimin ve dönüşümün her alanda yaşandığı 19. yüzyılda artarak devam etmiştir. Modernleşme dönemi olarak tanımlanan bu devirde kazaî, idarî görevlerle birlikte tedris hizmetini de bünyesinde barındıran ilmiye teşkilatında önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede ilmiye teşkilatı içinde yer alan büyük kadılıklarda yani mevleviyet kadılıklarında da zaman zaman idarî ve yetki bağlamında yeni uygulamalara gidilmiştir. Bazı mahallerin statüleri siyasi karışıklıklar nedeniyle değiştirilmiş, kimi yerler stratejik ve coğrafi konumlarından dolayı bir üst dereceye çıkartılırken kimi yerler alt derecedeki mevleviyet kadılıklarına indirilmiştir.

Bu makalede ilmiye teşkilatının hiyerarşik yapısında kazaî ve idarî alanı oluşturan mevleviyetlerdeki ve bu mevleviyetlere dahil olan kadılıklardaki düzenlemeler ele alınmıştır. Bu yapılrken idarî, hukukî, tedris gibi birçok sahada değişimin ve dönüşümün had safhada yaşandığı Sultan Abdülmecid dönemi (1839-1861) tercih edilmiştir. Dereceleri, görev alanları ve sınırları her devir için aynı olmayan Osmanlı mevleviyet kadılıklarının genel durumları ortaya konulmuş, yirmi iki yıllık bir süreyi içeren Sultan Abdülmecid döneminin yedi kadılığında farklı sosyal ve siyasi sebeplerle meydana gelen düzenlemeler gün yüzüne çıkartılmıştır. Böylece kadılıkların ne zaman mevleviyete yükseltildiğine veya mevleviyetten çıkartıldığına dair literatürdeki bazı belirsizlik ve eksiklikler ortadan kaldırılmıştır. Tüm bunlar Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ve Tarik Defterleri'ndeki belge ve bilgiler esas alınarak yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İlmiye Teşkilatı, Mevleviyet, Kadı, Sultan Abdülmecid, Düzenleme.

Abstract

Since the establishment of the Ottoman Empire, the institutions that are the carriers of the state order have been subjected to some changes in connection with the needs of the time. The regulations made in institutions continued increasingly in the 19th century, when change and transformation were experienced in all areas. In this period, which is defined as the modernization period, important arrangements were made in the ilmiye organization, which included the judicial and administrative duties as well as the educational service. In this context, new applications were made in terms of administrative and authority from time to time in the great judgeships, that is, the mevleviyet judgeships within the ilmiye organization. The status of some places has been changed due to political turmoil, some places have been promoted to a higher level due to their strategic and geographical location, while some places have been demoted to lower rank of mevleviyet judgeships.

In this article, the arrangements in the mevleviyets that constitute the judiciary and administrative area in the hierarchical structure of the ilmiye organization and in the judgeships that are included in these mevleviyets were discussed. While doing this, the period of Sultan Abdülmecid (1839-1861), in which changes and transformations were experienced in many fields such as administrative, legal and educational, was preferred. The general situation of the Ottoman mevleviyet judgeships whose ranks, fields of duty and boundaries were not the same for every period were revealed, and the arrangements that occurred for different social and political reasons in the seven judgeships of the Sultan Abdülmecid period, which included a period of twenty-two years, were brought to light. Thus, some ambiguities and deficiencies in the literature about when the judgeships were promoted to or removed from the mevleviyet were eliminated. All these were made on the basis of documents and information in the Presidency Ottoman Archives and Tarik Defters.

Keywords: İlmiye Organization, Mevleviyet, Kadi/Judge, Sultan Abdülmecid, Regulation.

Giriş

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren ilmiye teşkilatının eğitim alanını temsil eden medrese ile adli ve idari alanı temsil eden kadılık kurumuna büyük değer vermiş, bu iki önemli kurumun ihtiyaçlar dahilinde düzenli işlemesi için bazı yeni uygulamalara başvurmuştur. Özellikle Kanunî devrinde kadılık kurumu ve kadınların menşeiini teşkil eden medreseler muayyen bir hiyerarşik sistem haline getirilmiş, bu sağlam sistem bazı değişiklikler ve aksaklıklara rağmen devletin son dönemlerine kadar devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin farklı kültürlerle sahip üç kıta üzerinde yayılması kadınların Anadolu ve Rumeli gibi coğrafi bölgelere göre guruplara ayrılmasına sebep olmuştur. Zaman içinde genişleyen kazalar derece bakımından yükseltilmiş, aksi hal görülen kazaların dereceleri ise indirilmiştir. Kadınların bir mevleviyetten diğerine geçmeleri/nakl edilmeleri için ilgili kazasker durumu sebepleriyle şeyhülislam bildirmiş, şeyhülislam padişaha arz etmiş, padişah uygun bulursa bu hususta özel bir emir çıkartmıştır.¹ Daha sonra örneklerle bahsedileceği gibi kazaların genişlemesi yani bir kazaya başka kazaların ve nahiyelerin eklenmesi veya kazanın gelirlerinin artması o kazanın ilmiye sınıfındaki konumunun değişmesine yol açmıştır.² Kadılığa başka bir kadılık ya da nahiyeye ilave edilerek kazaların sınırları, statü ve dereceleri değişmiştir.³

Osmanlı'nın ilk dönemlerinden itibaren ilmiye hiyerarşisinde kaza kadılıklarının dışında farklı statülerde mevleviyet adı verilen yüksek dereceli kadılıklar mevcuttur. Zaman zaman bazı düzenlemelere tabi tutulan bu mevleviyet kadılıkları muhtelif tarihlerde ülkenin büyümesiyle de bağlantılı olarak lüzuma göre artmıştır. Mevleviyet kadılıkları ve sayılarındaki bu değişiklikler kadılık listelerinde bazı farklılıklara sebep olmuştur.⁴ Birkaç kazanın birleştirilerek mevleviyet derecesine yükseltilmesi, Osmanlı Devleti'nde çok öncelere dayanan bir uygulamadır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren medreselerde görüldüğü üzere bilhassa mevleviyet statüsündeki – Tarik defterlerindeki gibi alttan yukarıya doğru sıralanacak olursa - devriye, mahrec, bilâd-ı hamse ve Haremeyn kadılıklarında da yeni uygulamalara gidilmiş, birkaç küçük kazanın birleştirilmesiyle mevleviyetler yeniden oluşturulmuştur.⁵ 17. yüzyılda da bir kazanın nüfus miktarı ve iktisadi

¹ Taksim Atatürk Kitaplığı'nda mevcut bir yazmaya göre Anadolu kadınlarının sayısının 241 olup kendi aralarında on dereceye, Rumeli kadınlarının sayısının 223 olup 9 dereceye, Mısır kadınlarının ise 35 olup altı dereceye ayrıldığı yazılıdır. Bkz. Şinasi Altundağ, "Osmanlılarda Kadınların Salâhiyet ve Vazifeleri Hakkında", *VI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 20-26 Ekim 1961, (Ankara: TTK Basımevi, 1967), 345-346.

² Kazanın büyüklüğü ve nüfusu, mevleviyet seviyesinin altındaki kaza kadılıklarının gelirini ve dolayısıyla rütbesini/derecesini de müspet veya menfi yönden etkilemiştir. Sınırlardaki genişleme ve daralma kaza miktarının da artmasına veya eksilmesine sebep olmuştur. Bkz. Levent Kuru, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Rumeli Kadılıkları", *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8/2, (Aralık 2019): 279-280, 291-292; Levent Kuru, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli Kazaları ve Statüleri (Kazasker Ruznamçelerine Göre)", *Turkish Studies – History* 15/1 (2020): 166, 178-179.

³ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar)", *Belleten*, LXI/232 (1997): 670-671; 16. yüzyılda kadılık sınırlarını belirleyen sosyo-ekonomik şartlar için bkz. Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkiler", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 53 (Mayıs Haziran Temmuz 2010): 75-98; Yasemin Beyazıt, "Kadıasker Ruznamçelerinde Tipoloji ve Yeterlilik", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, ed., Ümit Ekin (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 30. Ayrıca 1837 tarihli yazmada yer alan Rumeli kadılık ve rütbeleri için bkz. Yasemin Beyazıt, "Rumeli Kadılıkları ve Rütbelerine Dair 1253/1837 Tarihli Bir Yazma", *Belgeler* XXVIII/32, 2007 (Ankara: 2008): 11-56. Rumeli Kazaskerliğine bağlı Rumeli kadılıklarında yapılan 1667-1668 tarihli derece düzenlemesi için bkz. M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadılıkları'nda 1078 Düzenlemesi," *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), 251-309.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 88; Fahri Unan, "Mevleviyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, (Ankara 2004), s. 467.

⁵ Unan, "Mevleviyet", 467. Ruus kayıtları dikkate alınarak ortaya konulan 16. yüzyıl mevleviyet kadınları için bkz. Bilgin Aydın – Rıfat Günalan, "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Mevleviyet Kadınları", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, haz. Gülden Sarıyıldız, Niyazi Çiçek İshak Keskin Sevil Pamuk, (İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011), 19-34.

durumu o kazanın mevleviyet derecesine çıkmasına sebep olmuştur.⁶ Bu tür uygulamalara sonraki dönemlerde de devam edilmiştir. Her ne kadar ilmiye sınıfı mevcut sistemini koruma bakımından dikkatli bir yol izlese de şartların değişmesi, ilmiye teşkilatında da birtakım değişiklikleri beraberinde getirmiştir.⁷ Osmanlı müessesesi tarihinin tamamına teşmil edilebilecek bu değişiklikler özellikle Osmanlı kurumsallaşmasının ve ihtisaslaşmasının başlangıcı olarak görülen Yeniçeri Ocağının kaldırılmasına göre de değerlendirilebilir. Çünkü Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla klasik dönemin kapandığı ve klasik sonrası dönemin başladığı söylenir. Klasik sonrası dönemde ilmiye teşkilatı kurumlaşma ve ihtisaslaşmanın gereği olarak yenilenmiş ve değişmiştir.⁸ Tanzimatla birlikte şer‘iye mahkemelerinde ve kadılıklarda yeni düzenlemelere gidilmiş, kadıların idarî görevleriyle birlikte yargı/kazaî alanlarında da değişiklikler yapılmıştır.⁹ Nitekim Sultan Abdülmecid döneminde mevleviyet kabul edilen bazı mahallerin statüleri siyasî ve idarî karışıklıklar nedeniyle değiştirilmiş, kimi yerler stratejik ve coğrafi konumlarından dolayı bir üst dereceye çıkartılırken kimi yerler alt derecedeki mevleviyetlere indirilmiştir. Bazen de önceki yılların mevleviyet kadılıkları arasında görülen kadılıklar bu dönemde görülmemiştir.¹⁰

Bu çalışmada idarî, hukukî, tedris gibi birçok alanda değişimin ve dönüşümün had safhada yaşandığı Sultan Abdülmecid dönemindeki ilmiye hiyerarşisinin kazaî ve idarî alanını oluşturan mevleviyetler ve bu mevleviyetlere dahil olan kadılıklardaki düzenlemeler ele alındı. En azından kısıtlı bir dönem de olsa mevleviyet kadılıklarındaki düzenlemeler incelenerek kadılıkların geçirdikleri değişimin ve dönüşümün ortaya konulması hedeflendi. Özellikle kadılıkların ne zaman mevleviyet kabul edildiğine veya mevleviyetten çıkartıldığına dair literatürdeki bazı belirsizlikler netleştirilmeye ve dolayısıyla bu konudaki eksiklikler giderilmeye çalışıldı.

Tablo 1. Düzenleme Yapılan Mevleviyetlerin Üstten Alta Hiyerarşik Sıralaması (1839-1861)

Mevleviyetler/Kadılıklar
Bilâd-ı Erbaa/Bilâd-ı Hamse Mevleviyeti
Mahrec Mevleviyeti
Devriye Mevleviyeti

Tabloda da yer alan aynı derecedeki mevleviyet kadılıkları arasında statü farklılığı bulunmadığı, bu kadılıkların birbirine eşit olduğu ve istisnalar hariç kadı atamalarının aynı mevleviyetteki kadılıklara değil de üst derecedeki mevleviyet kadılıklarına olduğu söylenir.¹¹ Kaza kadılıklarının işleri naibler tarafından yürütülürken yukarıdaki tabloda da görülen büyük

⁶ 17. yüzyıldaki mevleviyet kadılıklarıyla ilgili düzenlemeler için bkz. Ercan Alan, “Kadıasker Ruznamçe Defterine Göre XVII. yüzyılda Rumeli’de Kaza Teşkilatı ve Kadılar”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 23 (2013): 84-88.

⁷ Cihan Kılıç, “Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kariyer Sistemi”, *Turkish Academic Research Review*, 3/1 (Haziran 2018): 107.

⁸ İlhami Yurdakul, “Eyüp Kadılığı”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu, IX Tebliğler*, (İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, Aralık 2005), 41, 44.

⁹ Bilgin Aydın, “İstanbul Kadılığı Tarihçesi ve İstanbul Kadı Sicillerine Dair Tetkikler”, *İstanbul Araştırmaları* 6, (Yaz 1998): 76; Jun Akiba, “Son Dönem Osmanlısında Kadılık Kurumu”, *Notlar 13 Osmanlı İlmiyesi*, (İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2008), 52.

¹⁰ Mesela 1740-1741 tarihli bir yazma eserde Kıbrıs Adası’nın bir kazası olarak bilinen Lefkoşa’nın mevleviyet olup tekrar kazaya dönüştürüldüğü söylenmektedir. Ayrıca 1766-1799’da Lefkoşa kadılığının mevleviyet kadılıkları statüsünde olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ahmet Halaçoğlu, “1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler*, III (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 872; İlhami Yurdakul, “Kıbrıs (Lefkoşa) Kadılığı ve Kadıları (1571-1878)”, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, ed., Mehmet Mahfuz Söylemez İbrahim Çapak Halil Ortakçı, (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2016), 385-386, 392.

¹¹ Cihan Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Üst Düzey Kadı Atamaları (19. Yüzyılın İlk Yarısı)”, *İslami İlimler Dergisi*, 18/1, (Bahar 2023): 98.

şehir yani mevleviyet kadılıklarının işleri kazaî/adlî, mülkî, beledî, malî, askerî görevleri ihtiva ettiği için tüm bu işlerde etkin rol alabilecek kapasiteye sahip ve dolayısıyla tüm bu vasıfları haiz olması gereken kadılar tarafından yürütülüyordu.¹² Yukarıda bahsi geçen mevleviyetlere dahil olup düzenleme yapılan kadılıklar metin içerisinde ayrıntılı bir şekilde işlenmiş, bununla birlikte Ek 1’de toplu olarak gösterilmiştir.

1. Bilâd-ı Erbaa/Bilâd-ı Hamse Kadılıklarında Düzenlemeler

Düzenlemelerin yapıldığı mevleviyetlerden biri, önceki ismiyle Bilâd-ı Erbaa Mevleviyetidir. Mahrec Mevleviyetinden bir üst statüde olan ve ilk başta Mekke, Edirne, Bursa olmak üzere üç kadılıktan oluşan bu mevleviyet Mısır’ın ilavesiyle Bilâd-ı Erbaa adını almıştır. 1722’de Mekke ile Medine Haremeyn ismini alarak yükselince Bilâd-ı Erbaa Mevleviyetinin kadılık sayısı üçe düşmüş ancak Şam kadılığının dâhil edilmesiyle yine Bilâd-ı Erbaa şeklinde dört büyük kadılık haline getirilmiştir. Bilâd-ı Erbaa olarak tanınan bu dört kadılığa daha sonra ayrıntılı olarak bahsedilecek olan Filibe kadılığı da ilave edilmiştir. Filibe’nin Bilâd-ı Erbaa’ya (Edirne, Bursa, Mısır, Şam) katılmasıyla kadılık sayısı beşe çıkmış ve dolayısıyla mevleviyet bu sefer Bilâd-ı Hamse adıyla anılmıştır. Bilâd-ı Hamse Mevleviyetine tayin edilecek kişiler evvela bunun payesine/rütbesine nail ve sonra isterse bilfiil tayin olunmuşlardır. Dereceleri müsavi beş kadılıktan herhangi biri, bir seneyi tamamladıktan sonra Bilâd-ı Hamse mazulü sayılarak Haremeyn Mevleviyeti için sıra beklemiş, sırası gelince Haremeyn kadısı olmuş veya payesini almıştır.¹³

Tablo 2. Sultan Abdülmecid Dönemi Bilâd-ı Hamse Kadılıkları ve Süreleri

Bilâd-ı Hamse Kadılıkları	Bilâd-ı Hamse Kadılığı Süresi
Edirne	1 Cumadelula 1255-1 Şevval 1277 (13 Temmuz 1839-12 Nisan 1861)
Bursa	1 Cumadelula 1255-1 Ramazan 1277 (13 Temmuz 1839-13 Mart 1861)
Şam	1 Şevval 1255-1 Şaban 1277 (8 Aralık 1839-12 Şubat 1861)
Mısır	1 Şevval 1255-1 Muharrem 1277 (8 Aralık 1839-20 Temmuz 1860)
Filibe	1 Muharrem 1267-1 Ramazan 1277 (6 Kasım 1850-13 Mart 1861)

1.1. Filibe Kadılığı ile Bilâd-ı Erbaadan Bilâd-ı Hamseye

Kürdistan ve Trabzon eyaletleri Mahrec Mevleviyetine tahsis edilince Mahrec Mevleviyetinin kadılık sayısı ona çıkmış, Bilâd-ı Erbaa Mevleviyeti kadılık sayısı ise dörtte kalmıştır. Kürdistan ve Trabzon ile ilgili düzenlemelerden sonra Bilâd-ı Erbaa Mevleviyetine de kadılık ilave edilmesine karar verilmiş ve bu mevleviyete katılacak kazanın oldukça büyük olması öngörülmüştür. Bu sıralarda Beyrut’un Devriye Mevleviyetine dâhil edilerek mevleviyetteki kadılık sayısının çoğalması, Devriye Mevleviyetinin sonuncusu olan Filibe kazasının büyüerek gelişmesi Filibe’nin Bilâd-ı Erbaa rütbesine alınmasına sebep olmuştur.

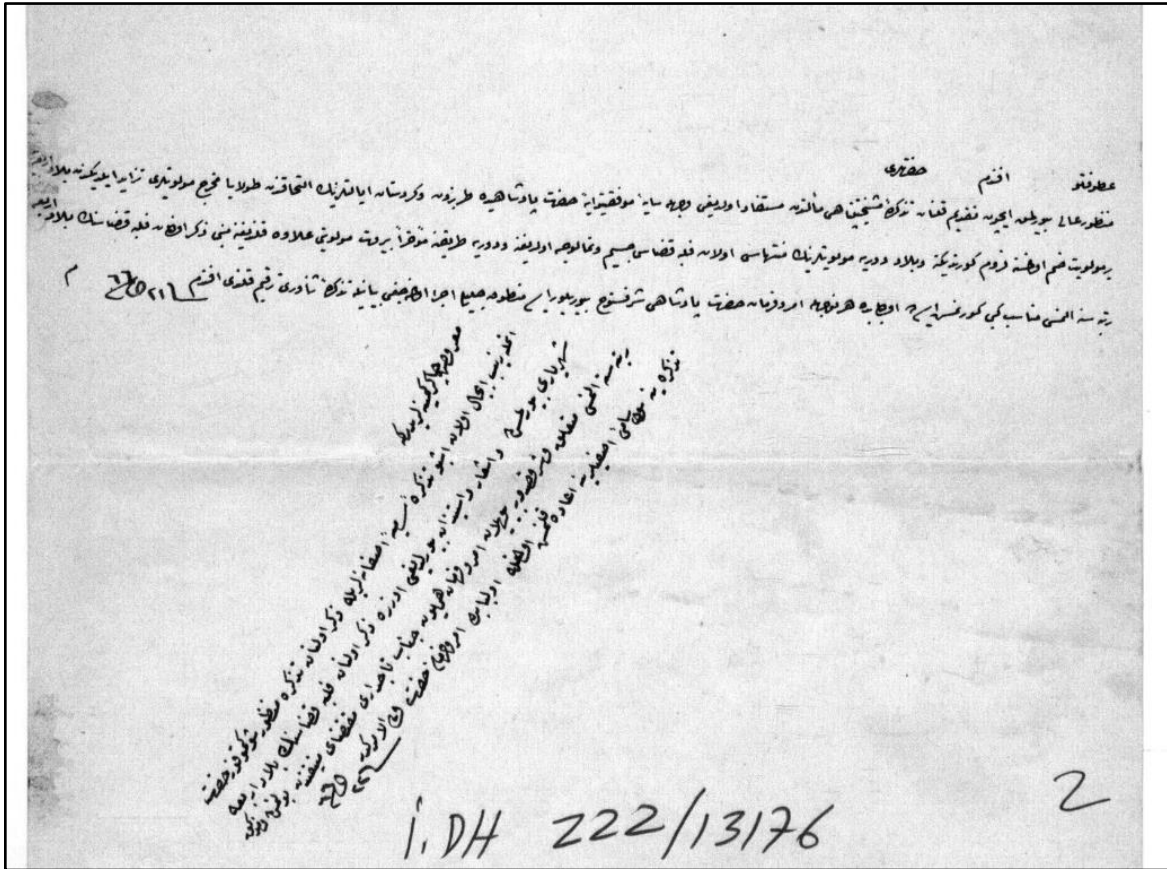
¹² Jun Akiba, “Kadılık Teşkilâtında Tanzimat’ın Uygulanması: 1840 Tarihli Talimnâme-i Hükkâm”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXIX, (İstanbul 2007): 11-12; Emine Nurefşan Dinç, “Osmanlı’da Kadılar İçin Yapılan İmtihanlar ve 19. Yüzyıldan Bir İmtihan Örneği: Filibeli Halil Fevzi Efendi’nin Risale-i İmtihâniye fi Bâb-i Bey’i’l-fâsîd mine’-d-Dürer’i”, *Bilent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2, (Aralık 2022) 342.

¹³Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 100. 1693-1725’teki Bilâd-ı Erbaa (Edirne, Bursa, Mısır ve Şam) kadıları ve payelileri için bkz. Levent Kuru, *Osmanlı İlmiye Tercihâtı (1693-1725)*, (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2020), 52-65.

Bilâd-ı Erbaa rütbesine çıkartılmadan önce Devriye Mevleviyetinden sayılan Filibe, büyük ve gelişmiş bir kaza olarak Bağdat mazullerine verilirdi. Sultan Abdülmecid'den önce Bağdat'ın son derece tehlikeli, gelirlerinin de az olması bu mevleviyete talip bulma zorluklarını peşi sıra getiriyordu. Bağdat'a gönderilecek kadıların gönülsüzlüklerini azaltmak ve Bağdat'a gitme fikrini normalleştirerek yaygın hale getirmek için Filibe kazası Bağdat mazullerine tahsis ediliyordu. Sultan Abdülmecid dönemine geldiğinde ise önceden beri süregelen zulüm ve adaletsizlikler, yollardaki yağmalar yok edilmişti. Yaşanan bu müsbet gelişmeler Bağdat'a gitmek isteyenlerin sayısını her sene arttırmış, dolayısıyla Bağdat'a gidilmesini sağlamak için Filibe'nin Bağdat mazullerine tahsis edilmesi gibi ayrıca bir çaba sarfedilmesine gerek kalmamıştı. Böylece Meşihat tarafından padişaha sebepleri içeren bir tezkire yazılmış, Sultan Abdülmecid de Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi gibi Filibe kazasının Bilâd-ı Erbaa rütbesine alınmasını faydalı bulmuştu. Filibe kadılığının 22 Zilkade 1266 (29 Eylül 1850) tarihinde Bilâd-ı Erbaa Mevleviyetine katılımıyla mevleviyetteki kadılık sayısı beşe çıkmış ve mevleviyet Bilâd-ı Hamse adını almıştır. Netice itibarıyla Filibe'nin Bilâd-ı Erbaa'ya katılımı literatürde geçtiği üzere 18. asırdan veya 19. asırdan sonra değil,¹⁴ bahsedildiği gibi 19. asrın ortasında gerçekleşmiştir.¹⁵

Şekil 1. Filibe Kadılığının Bilâd-ı Erbaaya İlave Edilmesi (İ. DH, 222/13176)

¹⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 100; İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* XXX/1-4, (Mart- Aralık 1975): 122; İlhami Yurdakul, "Kudüs Mezhep Müftüleri, Naibleri ve Kadıları", *Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, ed., Zekeriya Kurşun Ahmet Usta, (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, 2019), 159.

¹⁵ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İ. DH, 222/13176* (lef 1-2), (21 Z 1266).

Sultan Abdülmecid döneminin H. 1255-1266 (1839-1850) tarihlerindeki Filibe kadıları Bilâd-ı Devriye, H. 1266-1277 (1850-1861) senesindeki Filibe kadıları ise Bilâd-ı Hamse kadıları arasında yer almıştır.¹⁶ Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi, Bilâd-ı Erbaa'ya yeni katılan Filibe kazasının şer'î işlerine Mahrec Mevleviyeti mazullerinden dirayet ve haysiyet sahibi, becerikli birinin gelmesini istemiştir. Nitekim şeyhülislam, zikredilen vasıflara sahip Mahrec itibariyle sabık/önceki Ayıntab kadısı ve Ticaret Meclisi Müftüsü Seyyid Hafız Mehmed Necib Efendi'nin Filibe kazasına tayin edilmesini uygun bulmuştur. Mehmed Necib Efendi'nin memuriyeti uhdesinde kalacak ve hükümet müddeti sona erene kadar vekâlet ile idare olunacaktı. Bu teklifin padişah tarafından uygun görüldüğü 5 Muharrem 1267 (10 Kasım 1850) tarihinde şeyhülislama bildirilmiştir.¹⁷ 14. yüzyılda Osmanlı topraklarına katılan Filibe, Osmanlı-Rus Harbi'yle (1877-78) başlayan süreç sonunda Bulgaristan Prenslığı'ne dahil edilmiş (1885), ancak kadılık sayısı azalmasına rağmen mevleviyet isminde (Bilâd-ı Hamse) herhangi bir değişiklik olmamıştır.¹⁸

2. Mahrec Kadılıklarında Düzenlemeler

Devriye kadılıklarından bir üst statüde konumlanan Mahrec Mevleviyeti Uzunçarşılı'nın tespitine göre ilk başta Kudüs, Halep, Tırhala Yenişehir, Galata, İzmir, Selanik olarak altı kadılıktan oluşmuş, Havass-ı Refia (Eyüp) ve Üsküdar kadılıklarının da katılmasıyla sekize, daha sonra ise Sofya, Girit ve Trabzon ile on bire çıkartılmıştır.¹⁹ Bir sonraki terfi yeri Bilâd-ı Hamse Mevleviyeti olan Mahrec Mevleviyeti kadılıklarının statü ve sayılarında burada anlatılacağı üzere diğer mevleviyetlere göre sayı itibariyle dönem dönem daha fazla değişiklik olmuştur.²⁰

Arif Hikmet imzalı bir belgede Mahrec Mevleviyetinde bulunan kadılıkların sayısının Uzunçarşılı'nın eserindeki gibi daha önce sekiz olduğu söylenmektedir. Fakat bu sayının yapılan düzenlemeler neticesinde Uzunçarşılı'nın dediği gibi on bire değil de ona çıkartıldığı belirtilmektedir. Mahrec Mevleviyeti kadılıklarının ona çıkmasına sebep olan yerler ise Kürdistan ve Trabzon eyaletleri olarak verilmiştir.²¹ Sultan Abdülmecid dönemindeki Mahrec Mevleviyeti kadılık sayısı on olduğu söylene de bu sayı sonraki yıllarda on bire çıkmıştır. Nitekim aşağıdaki tabloda Mahrec Mevleviyeti sayısı on iki görülse de Sultan Abdülmecid dönemi Mahrec Mevleviyeti kadılık sayısı aynı anda en fazla on bir olmuştur. Sultan Abdülmecid dönemi mevleviyet kadılıkları Kudüs, Halep, Havass-ı Refia, Selanik, Yenişehir-i Fenar, Galata, İzmir ve Üsküdar ile birlikte sekiz iken, Üsküdar'ın çıkartılmasıyla yediye düşmüş, Sofya'nın eklenmesiyle tekrar sekize, Kürdistan ve Trabzon'un eklenmesiyle ona, Girit'in eklenmesiyle de on bire çıkmıştır.

¹⁶1 Muharrem 1267 (6 Kasım 1850)'de göreve başlayan Filibe kadısının üzerinde "Bilâd-ı Erbaa'ya ilhak olunarak Bilâd-ı Hamse tabiriyle tevcih buyurulmuştur" yazısı bulunmaktadır. Bkz. ŞS, nr. 15 (3).

¹⁷ MA, Meşihat Arzları, nr. 1, s. 19; İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 170/dn. 228.

¹⁸Uzunçarşılı, *İlimiye Teşkilatı*, 277/dn. 3; Machiel Kiel, "Filibe", TDV İslâm Andiklopedisi, XIII, (İstanbul 1996), s. 79, 81.

¹⁹Mahrec mevâlisi denilme sebebi İstanbul müderrislerinin bu mollalığa çıkmalarına yani ihraç edilmelerine bağlanır. Bkz. Uzunçarşılı, *İlimiye Teşkilatı*, 101, 101/dn. 1-3; Osmanlının başkenti İstanbul, İstanbul ve yukarıda Mahrec Mevleviyeti bünyesinde verilen bilâd-ı selâse (Eyüp/Havâss-ı refia, Galata, Üsküdar) de dahil birbirinden bağımsız dört kadılıktan müteşekkildir. Bu dört kadılık da mevleviyet statüsündedir. Bkz. Mehmet İpşirli, "İstanbul Kadılığı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIII (İstanbul 2001), s. 305.

²⁰ Mahrec Mevleviyeti içinde yer alan Kudüs kadıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yurdakul, "Kudüs Mezhep Müftüleri, Naifleri ve Kadıları", 149-168.

1693-1725'teki Mahrec (Kudüs, Eyüp, Galata, Üsküdar, Selanik, Yenişehir, İzmir, Halep, Filibe, Hemedan) kadıları ve payelileri için bkz. Kuru, *Osmanlı İlimiye Tevcihâtı (1693-1725)*, 65-91.

²¹ BOA, *İ. DH*, 222/13176, (16 Za 1266 lef 2).

İlmiye konusunda akla ilk gelen ve bu alanda ilk başvurulmuş Uzunçarşılı, Sultan Abdülmecid döneminde mevleviyet kadıları arasında görülen Kürdistan'a yer vermemiş, Devriye kadıları arasında ise sadece Diyarbakir kadılığından söz etmiştir.²² Ardından gelen çalışmalarda da Uzunçarşılı'nın Mahrec Mevleviyeti olarak sıraladığı kadılıklar aynen devam ettirilmiştir.²³ Halbuki daha sonra anlatılacağı üzere Mahrec kadılıkları arasında sonradan dahil edilen Kürdistan kadılığı da bulunmaktadır.²⁴

1826 tarihinden itibaren Mahrec Mevleviyetinden kabul edilen Bilâd-ı selâse (Galata, Eyüp ve Üsküdar) kadılıklarında bazı yeni uygulamalara gidilmiştir. Bu düzenlemeler neticesinde Eyüp kadılığının hem yetki hem de gelir kalemleri daralmış, Eyüp sadece yargı/kazaî görevini yürüten bir kadılık haline dönüşmüştür.²⁵ Bununla birlikte Eyüp, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere Mahrec kadılığı statüsünü korumaya devam etmiştir.

Tablo 3. Sultan Abdülmecid Dönemi Mahrec Mevleviyeti Kadılıkları ve Süreleri

Mahrec Kadılıkları	Mahrec Kadılığı Süresi
Kudüs	1 Cumadelula 1255-1 Rebiulevvel 1277 (13 Temmuz 1839-17 Eylül 1860)
Halep	1 Rebiulahir 1255-1 Zilkade 1277 (14 Haziran 1839-11 Mayıs 1861)
Havâss-ı Refia (Eyüp)	1 Cumadelahir 1255-1 Cumadelula 1277 (12 Ağustos 1839-15 Kasım 1860)
Selanik	1 Rebiulahir 1255-1 Cumadelula 1277 (14 Haziran 1839-15 Kasım 1860)
Yenişehir-i Fenar	1 Zilkade 1255-1 Recep 1277 (6 Ocak 1840-13 Ocak 1861)
Galata	1 Safer 1255-1 Cumadelahir 1277 (16 Nisan 1839-15 Aralık 1860)
İzmir	1 Safer 1255-1 Zilkade 1277 (16 Nisan 1839-11 Mayıs 1861)
Üsküdar	20 Zilhicce 1254-1 Muharrem 1256 (6 Mart 1839-5 Mart 1840)
Sofya	1 Recep 1259-1 Şevval 1277 (28 Temmuz 1843-12 Nisan 1861)
Kürdistan	1 Rebiulevvel 1264-1 Zilkade 1272 (6 Şubat 1848-4 Temmuz 1856)
Trabzon	1 Zilkade 1264-1 Zilkade 1277 (29 Eylül 1848-11 Mayıs 1861)
Girit	1 Recep 1271-1 Cumadelula 1277 (20 Mart 1855-15 Kasım 1860)

2.1. Kadılık ve Arpalık Olarak Üsküdar

Üsküdar, Osmanlı yönetimine dahil edildiğinde Kocaeli sancağına bağlı Gebze kazasında yer almış ve kadılık merkezi haline getirilmiştir.²⁶ Sultan Abdülmecid dönemini içeren Tarık defterlerinin çoğunda İzmir kadılarının ardından kayda geçirildiği görülen Üsküdar kadıları yoktur.²⁷ Bunun sebebi Sultan Abdülmecid'in ilk şeyhülislamı Mustafa Asım Efendi zamanında Mahrec Mevleviyetinden olan Üsküdar kazasının/kadılığının Muharrem 1256 (Mart 1840)

²²Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, 88, 101.

²³ Unan, "Mevleviyet", s. 467.

²⁴ BOA, A. MKT. NZD, 195/62.

²⁵ Yurdakul, "Eyüp Kadılığı", 44-45.

²⁶ Hanefi Bostan, "Üsküdar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLII, (İstanbul 2012), s. 367.

²⁷ TAK, Muallim Naci, v. 080; ŞS, nr. 16 (4); Ali Emiri, nr. 67; İÜ. NEK, nr. 2560.

tarihinde Anadolu Sadaretine/Kazaskerliğine arpalık olarak tahsis edilmesi ve Üsküdar kadılarının yetki alanının, Üsküdar'a ve nahiyelerine ait meselelerin Anadolu kazaskerine havale edilmesidir. Dolayısıyla Üsküdar'a ait davalar arpalık usulü gereği Anadolu kazaskeri tarafından görülmeye başlanmıştır.²⁸ Üsküdar kazası Anadolu Sadaretine katılınca 1 Muharrem 1256 (5 Mart 1840) tarihinden başlamak üzere Üsküdar kadılığı verilen Darülhadis-i Süleymaniye Medresesi müderrisi Numan Beyzade Seyyid İbrahim Edhem Efendi Sultan Abdülmecid dönemi iki Üsküdar kadısından sonuncusu olmuş ve onun buradaki görevi sona ermiştir.²⁹ 19. asırda Mahrec Mevleviyeti olup sonra kaldırılan Üsküdar kadılığı Ramazan 1327 (Ekim 1909)'da Meclis-i Mebusanın kararıyla tekrar Mahrec Mevleviyetine dönüştürülmüştür.³⁰

2.2. Mahrec Mevleviyeti Olarak Sofya Kadılığı

Sofya kadılığı, Sultan Abdülmecid'in ilk şeyhülislamı Mustafa Asım Efendi zamanındaki düzenlemelerle H. 1259 (1843)'ten itibaren Mahrec rütbesine çıkartılmıştır.³¹ Dolayısıyla Sofya, Sultan Abdülmecid'in saltanatının ilk yıllarında (1839-1842) Devriye Mevleviyeti kadıları arasında görülür iken H. 1259-1277 (1843-1861) yılları arasında Mahrec Mevleviyeti kadıları arasında yer almıştır.³² 1300'lü yılların sonunda Osmanlı yönetimine dahil olan Sofya birçok Rumeli şehri gibi Osmanlı Rus Harbi'nden etkilenmiş, 3 Ocak 1878'de Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Osmanlı idaresi bakımından menfi olan bu durum Sofya'nın 1879'da Bulgar Prensiği'nin başkenti olmasıyla devam etmiştir.³³ Tüm bunların neticesinde Sofya kadılığı Sultan Abdülmecid döneminden yıllar sonra (1 Şevval 1296/18 Eylül 1879) ortadan kaldırılmıştır.³⁴

2.3. Kürdistan: Mahrec Mevleviyetine Duhûl

Diyarbakir bölgesinde II. Mahmud döneminden Sultan Abdülmecid dönemine sirayet eden bazı huzursuzluklar yaşanmıştı. Diyarbakir'de nüfuzlu tüccar ailelere baş eğdirmek üzere II. Mahmud tarafından atanan Vali Behram Paşa'ya karşı 1819'da ayaklanma olmuştu. Behram Paşa, Diyarbakir kalesinde kuşatılmış ve üç aya yakın bir süre kalede mahsur kalmıştı. 1830'larda ise Cizreli Bedirhan'ın da dahil olduğu kişiler ayaklanmıştı. Şiddeti yüksek olan sonraki ayaklanma Mehmed Reşid Paşa tarafından 1835'te bastırılmıştı. 1838'de Osmanlı kuvvetleri nihayet Cizreli Bedirhan'ı yenmiş ancak 1843'te Nizip'teki Osmanlı yenilgisinin ardından Hakkari'de ortaya çıkan Bedirhan, özellikle yerel Nasturi Hristiyan topluluklarının katliamından sonra uluslararası kaygıya sebep olacak kadar yeni padişahı tedirgin etmişti. Bu son ayaklanma daha sonra Kırım Harbi'nde ün kazanacak olan Ömer Paşa kumandasındaki büyük Osmanlı ordusunun seferber edilmesiyle 1847'de denetim altına alınabilmişti. İsyan bastırıldıktan sonra Osmanlı Diyarbakir vilayetinin sınırlarını yeniden çizmiş ve İran/Rus sınırına asker konuşlandırmıştır. Osmanlı'nın sözkonusu sınır bölgesinde denetim kurması ve bölgeyi merkezi yönetime eklemeleri bu

²⁸ 1 Cumadelahir 1255 (12 Ağustos 1839)'da Anadolu Kazaskerliğine başlayan Yesarizade Mustafa İzzet Efendi'nin isminin bulunduğu Tarik defterinde yukarıdaki bilgiye ek olarak Üsküdar kazasının 1266 (1849/1850) tarihinde Anadolu Sadaretine ilhak olduğu yazılıdır. Aynı Tarik defterinin bir başka yerinde bulunan bu tarih muhtemelen yanlıştır. Çünkü H. 1256'da göreve başlayan ve son Üsküdar kadısı görünen Numan Beyzade Mir Seyyid İbrahim Edhem Efendi'nin yanında "kaza-i mezbur Anadolu Sadareti ilhak şud" yazmaktadır. Bkz. Ali Emiri, nr. 57, v. 9a, 72b-73a; Yurdakul, a.g.e., 122.

²⁹ *Takvim-i Vekâyi*, 19 Şaban 1255, sy. 186, s. 3; Ali Emiri, nr. 57, v. 72b-73a.

³⁰ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 101/dn. 3.

³¹ Ali Emiri, nr. 67, v. 13a; İÜ. NEK, T 855, v. 62b; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 101; Unan, "Mevleviyet", s. 467.

³² 1255-1258 Sofya kadıları için bkz. Ali Emiri, nr. 67, v. 13a; 1259-1278 Sofya kadıları için bkz. Ali Emiri, nr. 57, v. 74b-75a.

³³ İlhan Şahin, "Sofya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVII, (İstanbul 2009), s. 345; Sofya Bulgaristan'da kaldığından doğal olarak defterden de çıkartılmıştı. Bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 101/dn. 3.

³⁴ Ali Emiri, nr. 57, v. 74b.

sorunun son evrelerinden biri olarak görülebilir.³⁵ Bedirhan Bey isyanının bastırılmasından sonra Osman Paşa'nın teklifiyle emirliklerin imtiyazlarına son verilip merkezî otoritenin sağlamaştırılması için 1847'de Kürdistan eyaleti kurulmuştur. 1867'de ise tekrar Diyarbakir eyaletine dönüştürülmüştür.³⁶ Diyarbakir vilayetinin denetim altına alınarak sınırlarının çizildiği ve Kürdistan eyaletinin kurulduğu 1847 yılında buranın Mahrec Mevleviyetine dahil edilmesine dair girişimler olmuştur.

Bu çerçevede daimi bir düzenleme yapılarak ahalinin saadet ve asayişinin sağlanması için Kürdistan'ın hususi bir idare altına alınma gerekliliği sadrazam tarafından şeyhülislama bildirilmiştir. Ayrıca Diyarbakir eyaleti ile gereken bazı mahallerin birleştirilip Kürdistan olarak isimlendirilmesi ve Musul valisi Esad Paşa'ya verilmesi istenmiştir. Bunun yanında Kürdistan eyaletinin kurulmasıyla sonuçlanan durumdan başkaları gibi ilmiyenin de hissedar olması yönünde birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Padişah tarafından kurulacak eyaletin büyüklüğüne bakılarak şer'î işlerin Mahrec itibarıyla yeniden bir mansıb kabul edilmesi, şeyhülislam tarafından "müteşerri" (hukuk/fıkıh işlerinde geniş bilgisi olan) ve "müteverri" (dinin yasak ettiklerinden sakınan) bir zatın sükunetin sağlandığı Kürdistan'a kadı tayin edilmesi ve gerekli görülen kaza naiblerinin mevleviyete dahil edilmesi uygun görülmüştür. Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi, buna karşılık 6 Muharrem 1264 (14 Aralık 1847) tarihli cevabında Kürdistan sınırlarının zorba takımından kurtarıldığını söylemiştir. Şeyhülislam bu hadise için tarihin en güzide dönemi manasına gelebilecek "*zîver-i sahâif-i edvâr ve nuhbe-i tevârih-i âsâr olunacak bir eser-i celîl olmuştur*" ifadelerini kullanmıştır. Bununla birlikte ulemâ arasında ehliyetli ve haysiyetli kişilerden "*umur-ı hariciye*" ve "*dirayet-i kamilesi*" görülen ve Bab-ı Fetva'da ilamat mümeyyizi olan Kırımlı Mehmed Efendizade Ahmed Reşid Efendi'ye Kürdistan'ın Mahrec Mevleviyeti olarak verileceğini belirtmiştir.³⁷ Bunun öncesinde Kürdistan mevleviyetine tayin olacak zatın seçilmesi için Meşihate tezkire gönderilmiştir. Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi'nin 7 Zilhicce 1263 (16 Kasım 1847) tarihli yazısı ve imzasıyla bu mevleviyetin 1 Rebiulevvel 1264 (6 Şubat 1848)'de başlamak ve rütbesi tevcih gününden muteber olmak üzere merkeze bağlı kazalara işin ehli naibler tayin ederek onların şer'î işlere dair hareketlerine nezaret ve gerektiğinde azl etmek veya devamlılıklarını sağlamak gibi hususları yürütebilecek Hareket-i Altmışlı Darülhadis-i Ali Efendi Medresesi müderrisi de olan Ahmed Reşid Efendi'ye verilmesi istenmiştir.³⁸

Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi daha sonra 1 Şaban 1265 (22 Haziran 1849)'da zabt etmek üzere Kürdistan'ın İbtida-i Altmışlı Molla Kırımlı Medresesi müderrisi Trabzonlu Mustafa Asım Efendi'ye verilmesini uygun bulmuş ve bu teklif padişahın onayıyla kabul edilmiştir. 5 Şaban 1265 (26 Haziran 1849) tarihli bir yazıda memuriyet mahalline varan Mustafa Asım Efendi'nin hürmete şayan ulemâdan olduğu söylenmiş ve bu gibi kişiler için merasim yapılarak iltifatlara mazhar olması, kendisine gösterilecek hürmet ve güzel muameleyle memnun ettirilmesi istenmiştir. Bu tür davranışların oradaki yapıyı sağlamaştıracağı, birbirleriyle dostça geçinmelerini sağlayacağı ifade edilmiştir.³⁹

³⁵ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 410-411.

³⁶ İbrahim Özcoşar, "Kürtler Osmanlı Dönemi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara 2019), s. 120-121. Son güncelleme 21.09.2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurtler#2-osmanli-donemi>.

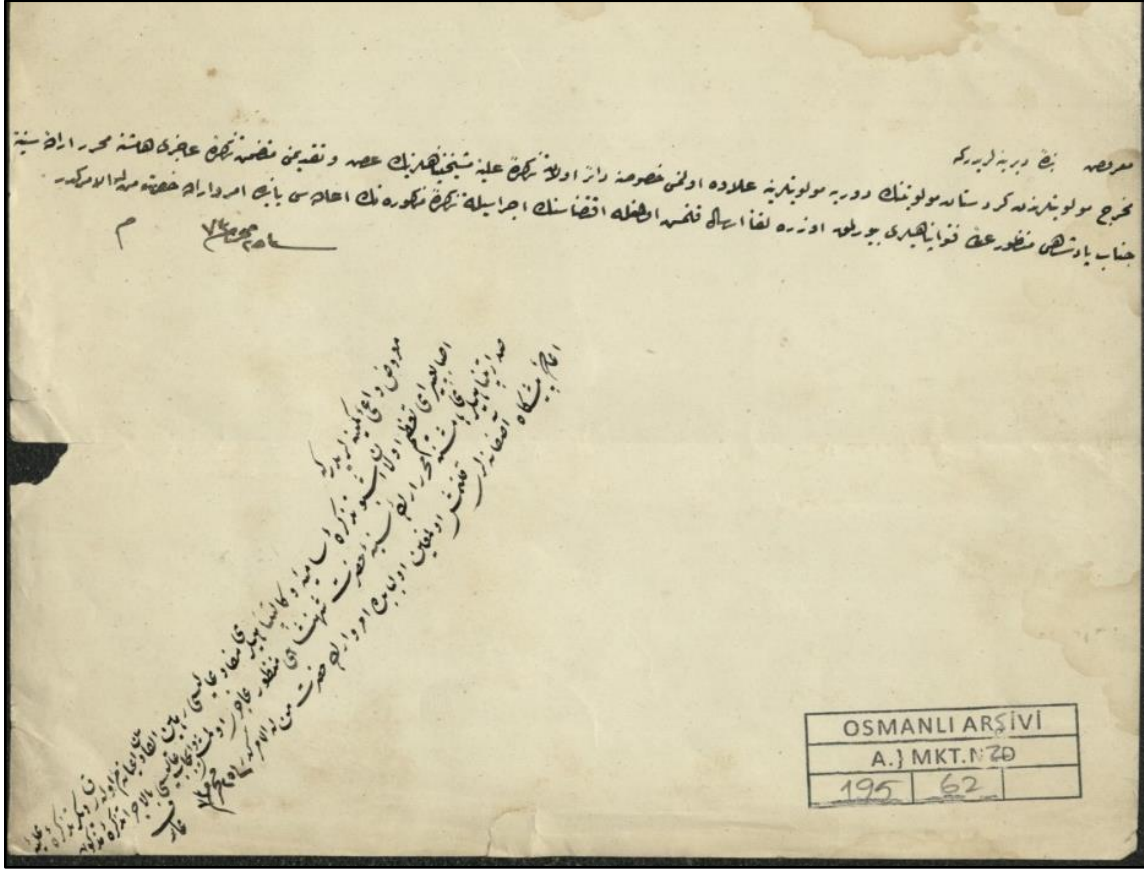
³⁷ *Takvim-i Vekâyi*, 5 Muharrem 1264, sy. 360, s. 2; BOA, İ. MSM, 51/1316, (11 M 1264); BOA, C. ADL, 53/3202, (22 M 1264); İÜ. NEK, nr. 855, v. 55b.

³⁸ BOA, A. MKT, 101/100, (6 Z 1263).

³⁹ BOA, C. ADL, 65/3882, (29 Cumadelahir 1265/22 Mayıs 1849); BOA, A. MKT, 209/17.

Sultan Abdülmecid döneminin ikinci şeyhülislamı Arif Hikmet Efendi zamanında daha önce sekiz adet olan Mahrec Mevleviyeti kadılıkları yukarıda anlatıldığı gibi Kürdistan ve daha sonra anlatılacağı üzere Trabzon eyaletlerinin eklenmesiyle ona çıkartılmıştır.⁴⁰ Kürdistan, yaklaşık dokuz yıl sonra Meşrebzade Mehmed Arif Efendi'nin şeyhülislamlığına denk gelen 28 Muharrem 1273 (28 Eylül 1856)'da ise iradeyle bir alt derece olan Devriye Mevleviyetine indirilmiştir. Mahrec Mevleviyetinden Kürdistan'ın Devriye Mevleviyetine ilave olunmasına dair Meşihatten padişaha tezkire arz edilmiş, padişahın iradesiyle gereğinin yapılması istenen tezkire de Meşihate gönderilmiştir. 1847 yılında Mahrec Mevleviyetine dâhil edilen Kürdistan kadılığı, 1856 yılına gelindiğinde Devriye Mevleviyeti kadılıklarından sayılmıştır.⁴¹ Dolayısıyla Arif Hikmet Beyefendi döneminde yapılan düzenlemeyle Mahrec Mevleviyetinden kabul edilen Kürdistan kadılarının bu mevleviyetteki kayıtlarına H. 1264 (1848) yılından itibaren rastlanılmaktadır. H. 1264-1272 (1848-1856) arasındaki kadınlar Mahrec kadıları arasında olup bu yıldan sonrakiler Devriye kadıları arasında yer almalıdır. Ancak bu çalışmada esas aldığımız Tarik defterlerindeki devriye kadıları arasında (H. 1273-1277) Kürdistan kadıları görülmemektedir.⁴²

Şekil 2. Mahrec Mevleviyetinden Kürdistan'ın Devriyeye İlave Olunması(A. MKT. NZD, 195/62)

⁴⁰ BOA, *İ. DH*, 222/13176, (16 Za 1266 lef 2). Ulemânın ilmiye hiyerarşisine göre sıralandığı tarik defterlerinden ikisinde Kürdistan kadıları Trabzon kadılarından sonra Girit kadılarından önce kaydedilmiştir. Bkz. ŞS, nr. 16 (4), v. 24b; Ali Emiri, nr. 57, v. 78b. Başka iki tarik defterinde ise Sofya kadılarından sonra Trabzon kadılarından önce verilmiştir. Bkz. TAK, Muallim Cevdet, nr. 080, v. 11b-12a; İÜ. NEK, nr. TY. 855, v. 55b.

⁴¹ BOA, *İ. DH*, 354/23369, (19 M 1273); BOA, A. MKT. NZD, 195/62. Kürdistan Mevleviyetine en son 1271'de Filibeli Halil Efendi kaydedilmiş bundan sonra Devriye olduğu söylenmiştir. Bkz. Ali Emiri, nr. 57, v. 78b.

⁴² BOA, *İ. MSM*, 51/1316, (11 M 1264); BOA, A. MKT. NZD, 195/62.

2.4. Girit: Mahrec Mevleviyetine Duhûl

Sultan Abdülmecid döneminde Girit kadılığıyla ilgili de bazı düzenlemeler yapılmıştı. Bu düzenlemeler ilmiye ve ulemayla ilgili icraatleri bakımından şöhreti Arif Hikmet Efendi'den pek eksik olmayan Sultan Abdülmecid'in üçüncü şeyhülislamı Meşrebzade Mehmed Arif Efendi dönemine rastlamaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısında Girit Adası'nda büyük bir kale olarak tanımlanan Hanya kazası bir defa mevleviyet olup daha sonra yine kazaya dönüştürülmüştür.⁴³ Girit ise Sultan Abdülmecid'in ilk dönemlerinde mevleviyet kadılıkları arasında görülmezken, 1271 (1855) yılında sosyal ve siyasi ihtiyaçlar neticesinde Mahrec Mevleviyetine dâhil edilmiştir. Mahrec Mevleviyeti statüsüne getirilmeden önce Girit valisi Girit'in mevleviyet olması gerekliliğine dair bir tezkire yazmış, bu tezkire şeyhülislamın da bilgisi dâhilinde görüşülmüş, içinde bulunduğu şartlar itibarıyla Girit'in mevleviyet olması uygun bulunmuştur.

Girit'in mevleviyet olmasıyla bağlantılı olarak buranın idaresinde bulunan Hanya, Resmo ve Kandiye kazaları hakkında gelirlerini de kapsayan birtakım kararlar alınmıştır. Alınan kararlara göre Hanya mevleviyet merkezi, Kandiye ve Resmo kazaları da nahiyeye olacaktı. Hanya kazası nahiyeleri de müderrislerden birine tahsis edilecekti.⁴⁴ Girit'in mevleviyet kabul edilmesiyle birlikte Girit valisi şeyhülislama bir yazı göndermiş ve vali şeyhülislamdan yüksek dereceli kadılıklarda görev yapmış, belgedeki ifadesiyle “*mevali*”den bir zatın Girit'e tayin edilmesini istemiştir.⁴⁵ Valinin isteğinden bir ay sonra gereğinin yapılacağı ve tayin edilecek zatın isminin de bildirileceği söylenmiştir.⁴⁶ Nitekim 16 Cumadelula 1271 (4 Şubat 1855)'te Şeyhülislam Mehmed Arif Efendi mevleviyet dairesine yeni giren Girit Adası'nın rütbe bakımından eskisi ve yenisine bakılmaksızın müderrislerden “*ashab-ı dirayet, müstakim ve mücerrebü'l-etvâr*” yani dirayetli, tecrübeli dürüst birine verilmesini gerekli görmüştür. Zikredilen vasıflara sahip liyakatli biri olarak Hareket-i Altmışlı müderrislerinden ilâmât mümeyyizi Adanalı Ahmed Efendi'ye Girit'in verilmesi istenmiş, 17 Cumadelula 1271 (5 Şubat 1855) tarihli bir yazıyla bu tayinin padişah tarafından da uygun görüldüğü şeyhülislama bildirilmiştir.⁴⁷

1 Ramazan 1274 (15 Nisan 1858)'de Girit kadılığına başlayan ve dört ay uzatma alarak 1 Muharrem 1276 (31 Temmuz 1859)'da görevini tamamlayan başka bir Girit kadısı Nakibzade Seyyid Mehmed Celaleddin Efendi'yle ilgili bir husus da burada zikredilmelidir. Mehmed Celaleddin Efendi'nin görev bitimine yaklaşık bir buçuk ay kala (17 Zilkade 1275/18 Haziran 1859) sadrazama hitaben ve Meşihat'e de gönderildiği anlaşılan bir arıza yazılmıştır. Arızada ilk önce Girit'in içinde bulunduğu durum anlatılmış, sonra da Mehmed Celaleddin Efendi'nin buradaki konumuna geçilmiştir. Onun görev bitiş tarihinin Girit'te karışıklıkların ortaya çıktığı bir zamana rastladığı, bu karışık durum devam ettikçe bir akçe dahi hasılat elde edilemeyecek duruma düşüleceği vurgusu yapılmıştır. Girit'teki Hristiyan ahalinin tereke ve *hukuk-ı irsiye* (miras) davalarına *şer'-i şerif* tarafından müdahale edilmemesine dair bir *irade-i seniyye* çıkmış, bu da halkın çoğunun Hristiyan olmasından dolayı nahiyelerde hasılat kalmamasına, şehrin içinde bile hasılatın ziyadesiyle azalmasına ve bundan dolayı da Celaleddin Efendi'nin mağdur duruma düşmesine sebep olmuştur. Halbuki Giritle hemhal olup lisanını da bilen Celaleddin Efendi

⁴³ Halaçoğlu, “1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri”, 872.

⁴⁴ BOA, A. AMD, 64/7, (1271).

⁴⁵ BOA, A. MKT, NZD, 125/6, (10 R 1271).

⁴⁶ BOA, A. MKT. MHM, 64/97, (10 Cumadelula 1271 (29 Ocak 1855)).

⁴⁷ Ahmed Efendi Meşihat Arzları defterinde Edirneli olarak kaydedilse de birçok Tarik defterinde Edirneli değil de Adanalı olarak yazılmıştır. Bu sebeple Meşihat Arzları defterinde yazım hatası yapıldığını düşündük ve metin içerisinde farklı Tarik defterlerinde geçen Adanalı kaydını vermeyi tercih ettik. Bkz. MA, Meşihat Arzları, nr. 1, s. 49; ŞS, nr. 16 (4), v. 25b; Ali Emiri, nr. 57, v. 79b; TAK, Muallim Cevdet, nr. 080, v. 12a; Yurdakul, a.g.e., 170/dn. 227.

“*ahkâm-ı şer‘iyyeye ve nizamât-ı seniyyeye*” layıkıyla vâkîf, dirayet, fetanet ve hamiyet sahibi biridir. Tüm bu sahip olduğu müspet hasletleriyle birlikte Girit ve Kandiye’deki Müslüman ve Hristiyanlar arasında çıkabilecek fitne ve fesadın ortadan kalkmasına dair hizmetleri de takdire şayandır. Girit’te istenen emniyeti sağladığına inanılan Celaleddin Efendi’den önce ortaya çıkan sorunların sebebi Girit’e daha önce gelmiş kadıların zamanın inceliklerine aykırı bazı hallerde bulunmasına bağlanmıştır. Celaleddin Efendi’nin değişmesi o zamanki şartlarda pek makul görülmemiş ve hoş karşılanmamış, kadılıkta kalması gerektiği fikri güçlenmiş ve elzem bulunmuştur. Bununla birlikte hayırlı hizmetler için gece gündüz devamlı çalıştığına karar verilen Celaleddin Efendi’nin şevk ve gayretini arttırmak için ona mükafat olarak Bilâd-ı Hamse payesinin, ayrıca yeni sene kadılığının da verilerek memuriyetinin uzatılması istenmiştir.⁴⁸ Ancak tüm bunlara rağmen sadrazam ve şeyhülislam nazarında Celaleddin Efendi’yle ilgili arıza pek itibara alınmamış olacak ki onun görevi arzu edildiği gibi bir sonraki sene devam etmemiş, görev süresi aldığı dört aylık uzatmanın bitiminde sona ermiştir.⁴⁹

Girit Adası’nda kadılığa ilk 1271 (1855) tarihinde başlanmış, 1 Muharrem 1295 (5 Ocak 1878)’de lağvedildiği için 1294 (1878)’e kadar olan Girit kadıları görülebilmektedir. Böylelikle Sultan Abdülmecid döneminde ihdâs edilen ve yeniden yapılandırılan Girit kadılığı, Sultan Abdülmecid’in vefatından çok sonra ortadan kaldırılmıştır.⁵⁰ Girit, 17. yüzyılın ortalarında ve 18. yüzyılın başlarında gerçekleşen mücadelelerle Osmanlı hakimiyetine alınmış ve imtiyazlı bir eyalet haline getirilmişti. Daha sonraki süreçte ise Girit’i Osmanlı idaresinden ayırıp Yunanistan’a bağlamak isteyenler yıllarca mücadele etmişti. 1878’de gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşını fırsat bilenler ayaklanmış ve aynı yıl Halepa sözleşmesi imzalanmıştı. Bu tarihten itibaren Girit kadıları bahsedildiği gibi Mahrec Mevleviyet kadıları arasında görülmemiş, Osmanlı Balkan Harbi akabinde (1913) de Osmanlı Devleti’nin elinden çıkmıştı.⁵¹

2.5. Trabzon: Mahrec Mevleviyetine Duhûl

Tanzimat Fermanı’yla birlikte eyalet idarî teşkilat mensupları daha sıkı bir şekilde merkeze bağlanmıştı. Bunun yanında Tanzimat dönemi meclislerinde başkanlık kadılıktan yani ulemadan alınıp vali, muhassıl veya kaza müdürü gibi eyalet görevlilerine verilmişti.⁵² Tanzimat öncesi kurallardan farklı, teamül dışı bu tür ve başka uygulamalardan olsa gerektir Devlet’in bazı mahallerinde Tanzimat’ın yürürlüğe girmesine karşı menfi bir tutum sergileniyordu. Çıkan menfi tepkiler dolayısıyla Tanzimat’ın uygulanmadığı yerler söz konusuydu. Tanzimat uygulamasının ertelendiği bu eyaletlerden biri de Trabzon’du. Buralarda kadılıkla ve naiblikle ilgili olarak eski usule göre hareket edilmişti. 1847’de Trabzon eyaletinin Tanzimat kapsamına alınıp Trabzon’da Tanzimat’ın uygulanmaya başlamasıyla kadılıkta da bazı düzenlemeler yapılmıştı.⁵³

Trabzon’da çıkan iç karışıklıkların da etkisiyle idari yapıda hızlı karar almayı ve güvenliği arttırmayı sağlayacak tedbirler alınmış ve bu çerçevede kadılığın hiyerarşik yapısında değişiklikler yapılarak kadılığa yeni statü kazandırılmıştır. Trabzon eyaleti de Kürdistan eyaleti gibi hemen

⁴⁸ BOA, A. MKT, UM, 355/95.

⁴⁹ Bazı kaynaklarda Hanya olarak da zikredilen Girit, bir Tarik defterinde Kürdistan eyaletinden sonra verilmiş, Girit’ten sonra Devriye Mevleviyetinden Bağdat kadılarına geçilmiştir. Bkz. ŞS, nr. 16 (4), v. 25b; Kürdistan kadılarından sonra verilen Girit’ten sonra Devriye Mevleviyetine geçilmediğini görmek için ise bkz. Ali Emiri, nr. 57, v. 79b. Girit kadıları bir başka Tarik defterinde de Trabzon kadılarının verildiği sayfanın altında yer almıştır. Bkz. TAK, Muallim Cevdet, nr. 080, v. 12a.

⁵⁰ Ali Emiri, nr. 57, v. 79b-80a; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 101; Unan, “Mevleviyet”, s. 467.

⁵¹ Cemal Tükin, “Girit”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIV, (İstanbul 1996) s. 87, 90, 93; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 101/dn. 3.

⁵² Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, XXVIII/112, (1964): 626, 633.

⁵³ Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XL, (İstanbul 2011), s. 3, 5; Akiba, “Kadılık Teşkilâtında Tanzimat’ın Uygulanması”, 29-30.

hemen aynı tarihlerde Mahrec derecesine alınmıştır. Trabzon valisi İsmail Paşa Trabzon'daki karışıklıklar nedeniyle görevinden ayrılmak zorunda kalmış, yerine Hayrettin Paşa getirilmiştir. İsmail Paşa'dan şikâyet ve ona karşı tahriklere ön ayak olmuş birtakım şahısların halk arasında şımarmalarını önlemek için ise münasip yerlere sürülmeleri kararı verilmiştir. Trabzon valisi tarafından İstanbul'a gönderilecek ve buradan sürülecek kişilerin dışındakiler de tespit edilecektir.

Hazinedar oğlu Osman Paşa zamanından beri niyabet hizmetinde bulunan Trabzon naibi, uzun yıllar orada kalıp kökleştiği için kimsenin ona ilişemeyeceği zannına kapılmıştır. Ahali arasında karışıklık çıkarmalarıyla şöhret bulmuş adamların ahaliden sağladıkları menfaatleri göz önünde bulundurularak Tanzimat-ı Hayriye'de belirtilen hususlara taraftar olmayacakları düşünülmüştür. Mahrec kadılığı sayılmadan önce Trabzon'un uzun süre naible idare ediliyor olması bölgedeki olayları olumsuz etkilemiştir. Tanzimat-ı Hayriye'yle gelen düzenlemelerden hoşlanmayacak olan naiblerin yerine daha yetkili ve etkili kadıların gelmesi ve buradaki adaletsizliklerin düzeltilmesi istenmiştir. Tanzimat'a uymayan bazı hareketlerde bulunan naibin de azledilip sürgün edilmesi gerekmiştir.

Trabzon vergisi dâhilinde bulunan niyabetin alışılmış vergilerinden ayrı, aylığı üç bin kuruş eden ve senede on sekiz bin kuruş olarak iki sefer dağıtılan yıllık otuz altı bin kuruş tahsisatı vardı. Trabzon kazasının büyük ve dolayısıyla gelirinin çok yüksek olması Kürdistan eyaleti gibi Trabzon eyaletinin şer'i işlerinin de Mahrec Mevleviyetine uygun görülmesi ve Mahrec rütbesinde kabul edilmesine sebep olmuştu. Böylece Trabzon'un her sene ulemâdan muktedir bir zata verilmesi hususundaki düşünceler Meşihate iletilmiş, konuşulup tasvip edilen ve padişahın da onayı alınan yazı 29 Şaban 1264 (31 Temmuz 1848)'de sadrazama gönderilmiştir.⁵⁴

Nitekim iki aya yakın bir süre sonra 18 Şevval 1264 (17 Eylül 1848)'de Sürmene, Rize, Of, Yomhara (Yomra) ile birlikte Akçaabad, Yavabolu (Yava), Giresun ve Keşab gibi Trabzon'un yakınlarındaki kazalar Trabzon kadılığına nahiye olarak tahsis edilmiş, buralar Musıla-i Süleymaniye müderrislerinden Muhyizâde hafidi Seyyid İbrahim Ferid Efendi'ye verilmiştir. Senelik tahsisatı da aya dönüştürülmüştür.⁵⁵ Böylece eyaletin idarî ve adlî yapısı yeni bir düzen altına alınarak Trabzon'un Mahrec Mevleviyeti kadılıkları arasına dahil edilmesi sağlanmıştır.

Daha önce Filibe, Sofya, Kürdistan, Girit bahisleri altında ayrıntılı bir şekilde anlatılıp izah edildiği gibi kazalar bazen birleştirilerek mevleviyet kadılıkları ihdâs edilmiş, bazen de aşağıda bahsedildiği üzere ortadan kaldırılmıştır. Trabzon da Sultan Abdülmecid döneminde 1848 tarihi itibarıyla Mahrec derecesine yükseltilmiş, Sultan Abdülmecid'in hükümdarlığının sonuna kadar mevleviyet kadılığı statüsünü korumuştur. Sofya ve Girit kadılığı gibi Sultan Abdülmecid'in hükümdarlığından çok sonra, 1 Zilkade 1294 (7 Kasım 1877)'de lağv edilerek maaşa dönüştürülmüştür. Maaşa bağlanmadan önce Trabzon kadılığına en son atama H. 1293 (1876/1877)'de gerçekleşmiştir.⁵⁶

⁵⁴ BOA, *İ. DH*, 176/9538. (lef 1-2).

⁵⁵ BOA, *İ. MVL*, 125/3240. (lef. 4-6); Unan, "Mevleviyet", s. 467.

⁵⁶ Ali Emiri, nr. 57, v. 76b, 77b.

Devriye mevleviyetinden yukarıya çıkıldıkça kadılıkların azalması ve buna mukabil aşağıdan gelenlerin artması, İstanbul kadılığına ve kazaskerliklere çıkabilmeyi zorlaştırmıştır. En sıkışık sıra Bilâd-ı Hamse kadılıklarında olduğundan, geridekilerin bir iltimas ile dereceleri artmazsa uzun süre beklemeye mecbur kalmışlardır. Bu sebepten olacak ki mevleviyetler için payeler ihdas edilmiştir.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nde bazı mahaller mevleviyet kadılıklarının en düşüğü kabul edilen Devriye kadılıklarından bile sayılmazdı. Bu yerlerden biri vaktiyle bir naibin mevleviyet olup olmadığını bilmediği Yemen'di. Öyle ki Antalya naibi, memuriyet tahvili talebinde bulunduğu dilekçede Yemen Mevleviyetine gitmek istemişti. Bu talepten haberdar olan Meşihatın 25 Zilkade 1270 (19 Ağustos 1854) tarihli cevabî yazısında ise Yemen'in mevleviyet olmadığı ve Yemen'e gitmesinin uygun olmayacağı bildirilmişti. Yemen, anlaşıldığı üzere Osmanlı'daki birçok kadılık gibi Devriye Mevleviyeti de dahil büyük kadılıklar statüsünde yer almayan mahallerden biri idi.⁵⁹

Tablo 4. Sultan Abdülmecid Dönemi Devriye Kadılıkları ve Süreleri

Devriye Kadılıkları	Devriye Kadılığı Süresi
Filibe	1 Şevval 1255-1 Rebiulevvel 1266 (8 Aralık 1839-15 Ocak 1850)
Bağdat	1 Cumadelahir 1254-1 Zilhicce 1277 (22 Ağustos 1838-10 Haziran 1861)
Ayıntab/Anteb	1 Receb 1255-1 Rebiulahir 1277 (10 Eylül 1839-17 Ekim 1860)
Sofya	1 Muharrem 1255-1 Cumadelula 1258 (17 Mart 1839-10 Haziran 1842)
Bosna	1 Zilkade 1255-1 Muharrem 1278 (6 Ocak 1840-9 Temmuz 1861)
Erzurum	1 Ramazan 1255-1 Zilkade 1277 (8 Kasım 1839-11 Mayıs 1861)
Maraş	1 Cumadelahir 1255-1 Rebiulevvel 1277 (12 Ağustos 1839-17 Eylül 1860)
Trablusgarb	1 Receb 1255-1 Zilkade 1277 (10 Eylül 1839-11 Mayıs 1861)
Beyrut	1 Muharrem 1267-1 Şevval 1277 (6 Kasım 1850-12 Nisan 1861)

Sultan Abdülmecid döneminde dokuz adet görülen devriye kadılıklarının bu dönemden önce de dokuz adet olduğu söylenmektedir. Daha önceki dokuz kadılık içinde Sultan Abdülmecid döneminde olmayan Belgrad kadılığı da verilmiş, Belgrad kadılığının 1 Safer 1251 (29 Mayıs 1835) tarihinden itibaren mevleviyet kadılığı kabul edilmediği belirtilmiştir. Sultan Abdülmecid dönemi Devriye Mevleviyetinden Beyrut kadılığı ise bahsi geçen yıl içinde yoktur.⁶⁰

3.1. Devriye Mevleviyeti Olarak Beyrut ve Filibe Kadılığı

Beyrut kadılığı, Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi zamanındaki (H. 1266 (1850)) bir düzenleme ile Devriye Mevleviyetine ilave edilmiştir. Sultan Abdülmecid döneminin sonuna kadar da Devriye Mevleviyeti olarak Beyrut'a kadı atamaları devam etmiştir. Beyrut, Sayda eyaletine bağlı küçük bir kaza iken zabtiye ve şer'î işleri küçük birer memuriyet vasıtasıyla idare olunuyordu. Giderek gelişen ve genişleyen Beyrut'ta Meclis-i Eyalet ve Meclis-i Ticaret kurulmuş ve buralara uygun bir memur tayin edilmiştir. Ancak kazaî işleri eski usul üzere devam etmiş, kazaların şer'î işleri uzun süre yerli halktan bir naibe bırakılmıştır. Bu süreçte Beyrut'a eşit veya Beyrut'tan daha küçük yerlerin mevleviyet hükmüne konularak buralara memurlar tayin edilmesi,

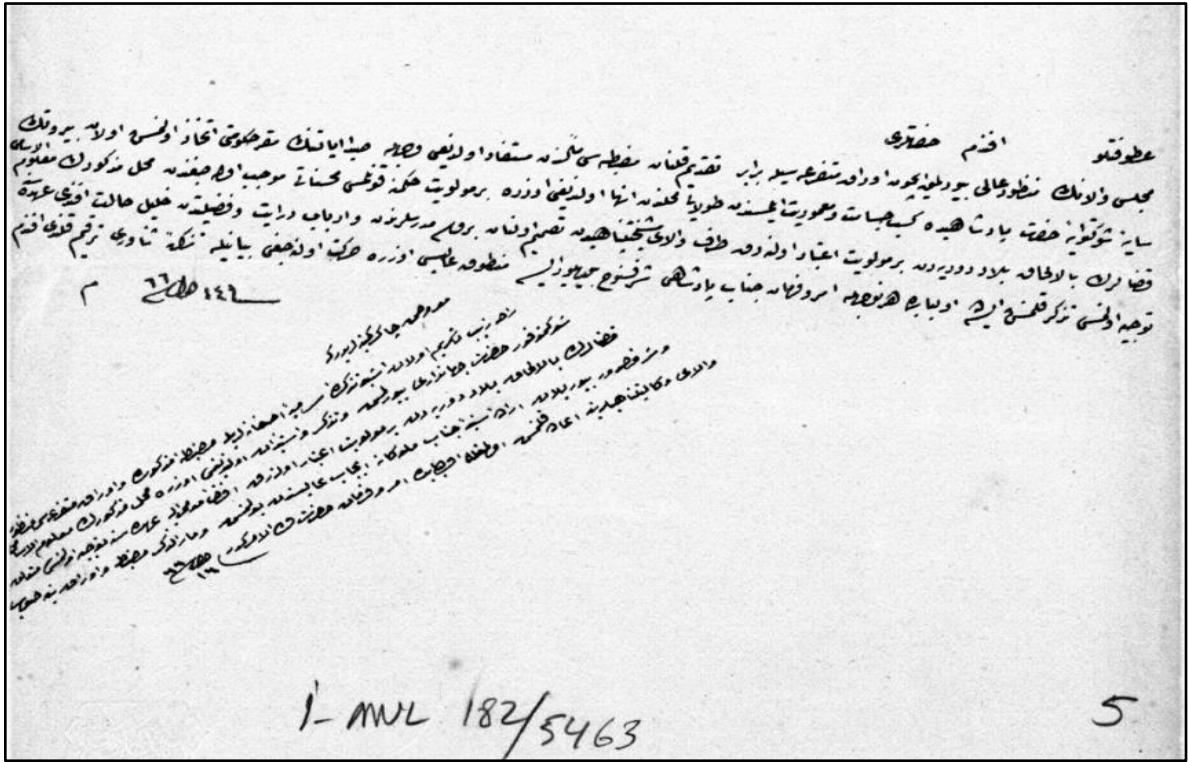
⁵⁸Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, 102-103. Uzunçarşılı kadılıklarda yaşanan sıkışıklıkları Ahmed Cevdet Efendi'den (*Tarih-i Cevdet*, I, (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309), 113) aynen aktarıyor.

⁵⁹BOA, *HR. MKT*, 83/61.

⁶⁰Kılıç, "Üst Düzey Kadı Atamaları", 79-80, 82.

Beyrut'un da mevleviyet konumuna getirilmesini gündeme getirmiştir. Beyrut'un mevleviyet olmasına dair Sayda Valisi ve Sayda Meclisi mühürlü bir mazbata Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiştir. Mazbatada yer alan Sayda, Sur, Ciba, Bilâd-ı Beşare, Ana, Hayfa, Trablus⁶¹ ve Lazkiye sancaklarının birleştirilerek mevleviyet kabul edilmesi Meclis-i Vâlâ tarafından Sadarete bildirilmiştir. Bahsi geçen sekiz kazanın şer'î işleri Sadaretin de uygun görmesiyle Beyrut'a eklenmiş ve Beyrut, Bilâd-ı Devriye Mevleviyetine dâhil edilmiştir. Sayda eyaletinin merkezi daha önce Sayda iken, Beyrut'un Devriye Mevleviyetinden sayılmasıyla hükümet merkezi Beyrut olmuştur.⁶² Beyrut kazasının 1850'de Devriye kadılığı olarak kabul edilmesi, Devriye Mevleviyetinden Filibe kazasının aynı yıl içinde Bilâd-ı Erbaa Mevleviyeti rütbesine çıkmasının ve bu mevleviyetin Bilâd-ı Hamse ismini almasının sebeplerinden biridir.⁶³ 19. yüzyılın ortalarında Beyrut ve civarı mücadele alanı olarak milletler arası bir mesele haline gelmiş, bölgede üstünlük kurmaya çalışan Batılı devletler Beyrut'taki farklı gurupları istismar etmişlerdir. Batılı güçlerin etkisiyle yerli halk temsilcilerinin de katıldığı yeni idari rejim kurulmuştur. Beyrut'un Devriye kadıları arasına alınması oranın fazlasıyla karışık olduğu böyle bir döneme rastlamaktadır.⁶⁴

Şekil 4. Beyrut'un Devriye Mevleviyeti Kabul Edilmesi (İ. MVL, 182/5463)

⁶¹Beyrut kadılığına eklenen sekiz kazadan biri olan Trablus yine Devriye Mevleviyetinden kabul edilen Trablusgarb kazasından farklıdır. Trablusgarb'a kadı atamaları Beyrut mevleviyet itibar olunmadan da gerçekleşiyordu, mevleviyet itibar olunduktan sonra da devam etti. Dolayısıyla Devriye Mevleviyetinden olan Beyrut kadılığına dâhil edilen Trablusşam kazasıyla yine Devriye Mevleviyetinden olan Trablusgarb kazası karıştırılmamalıdır. Bkz. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 161.

⁶² BOA, İ. MVL, 182/5463, (15 Ca 1266). (lef 1, 3-5).

⁶³ BOA, İ. DH, 222/13176 (lef 2). Filibe kazasının Devriye Mevleviyeti iken Bilâd-ı Erbaa Mevleviyetine dâhil edilmesi "Bilâd-ı Erbaa Mevleviyeti" başlığı altında ele alındı.

⁶⁴ Davut Dursun, "Beyrut", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VI, (İstanbul 1992), s. 82.

3.2. Devriye Mevleviyeti Olarak Sofya Kadılığı

14. yüzyılın sonlarında Osmanlı idaresine giren ve 1879'da Osmanlı idaresinden çıkan Sofya kadılığı,⁶⁵ daha önce Mahrec Mevleviyeti kadılıkları başlığında da bahsedildiği gibi Sultan Abdülmecid dönemi öncesinde ve Sultan Abdülmecid döneminin ilk birkaç yılında (H. 1255-1258/1839-1842) Devriye Mevleviyeti kadıları arasında yer almıştır. Yapılan düzenlemelerle H. 1259 (1843)'ten itibaren Mahrec rütbesine yükseltilmiştir.⁶⁶ Devriye, Mahrec, Bilâd-ı Erbaa/Bilâd-ı Hamse mevleviyetleri arasında geçişler yapıldığı diğer başka kadılıklarda olduğu gibi Sofya örneğinde de açık bir şekilde görülmektedir.

Sonuç

Mevleviyet kadılıkları belli bir nizam içinde Osmanlı klasik döneminden Tanzimat dönemine ve sonrasına kadar varlıklarını sürdüren büyük kadılıklardır. Kazaların birleştirilerek mevleviyet statüsüne yükseltilmesi veya mevleviyet statüsünde olmayan bir yerin daha sonra mevleviyet kadılarından kabul edilmesi önceden beri Osmanlı Devleti'nde görülen uygulamalardandı.

İlk dönemlerde olduğu gibi Tanzimat döneminde de mevleviyet kadılıklarında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Devriye, Mahrec ve Bilâd-ı Hamse mevleviyetlerinde/kadılıklarında yeni uygulamalara gidilmiş, zaman zaman birkaç küçük kazanın birleştirilmesiyle yeni mevleviyet kadılıkları oluşturulmuştur. Bazen bir mevleviyet kadılığı diğer bir mevleviyet kadılığına geçmiştir. Daha önce bahsedildiği gibi Devriyeden Bilâd-ı Erbaa'ya geçirilen Filibe, Devriyeden Mahrece geçirilen Sofya, Mahrecten Devriye Mevleviyetine geçirilen Kürdistan bu kadılıklardandı. Bazen de mevleviyetlerden birinde olmayan kazalar/kadılıklar mevleviyetlere dahil edilmişlerdi. İlmiye mesleğinin önemli bir kolu olan kadılıkların yapısındaki bu değişikliklere birçok Osmanlı kurumunda olduğu gibi çeşitli idarî, siyasî ve sosyal hadiseler sebep olmuştur. Metin içerisinde de ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği üzere kazalarda Tanzimat'ın uygulanıp uygulanamayacağından duyulan endişe, kazanın giderek gelişip genişlemesi, vergisinin/gelirinin yüksek olması gibi sebepler o mahallin mevleviyet kabul edilmesinde etkili olmuştur. Netice itibarıyla Osmanlı dönemi kadılıklarının dereceleri, görev alanları ve sınırları her dönem aynı olmamış, Sultan Abdülmecid dönemindeki yedi kadılık da bu değişikliklerden nasibini almıştır.

⁶⁵ Şahin, "Sofya", s. 344-345.

⁶⁶ "İşbu Sofya Mevleviyeti Mahrec rütbesine terfi olunmuştur". Bkz. Ali Emiri, nr. 67, v. 13a; İÜ. NEK, T 855, v. 62b; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 101; Unan "Mevleviyet", s. 467.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Sadaret Amedi Kalemi (A. AMD), 64/7.

BOA, Sadaret Mektubî Kalemi (A. MKT), 101/100; 209/17.

BOA, Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM), 64/97.

BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT, NZD), 125/6; 195/62.

BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT, UM), 355/95.

BOA, Cevdet Adliye (C. ADL), 53/3202; 65/3882.

BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR. MKT). 83/61.

BOA, İrade Dahiliye (İ. DH), 176/9538; 222/13176; 354/23369.

BOA, İrade Mesail-i Mühimme (İ. MSM), 51/1316.

BOA, İrade Meclis-i Vala (İ. MVL), 125/3240; 182/5463.

Meşihat Arşivi (MA)

Meşihat Arzları, nr. 1, s. 19, 49

Tarik Defterleri

Ali Emiri, nr. 57, v. 9a, v. 72b-73a, v. 74b-75a, v. 76b, 77b, 78b, 79b-80a.

Ali Emiri, nr. 67, v. 13a.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜ. NEK), nr. 855, v. 55b, v. 62b.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, (İÜ. NEK), nr. 2560.

Şeriyye Sicilleri, (ŞS), nr. 15 (3).

Şeriyye Sicilleri, (ŞS), nr. 16 (4), v. 24b, 25b.

Taksim Atatürk Kitaplığı, (TAK), Muallim Cevdet, nr. 080, v. 11b-12a.

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekâyi, 19 Şaban 1255, sy. 186, s. 3.

Takvim-i Vekâyi, 5 Muharrem 1264, sy. 360, s. 2

Kitap ve Makaleler

Ahmed Cevdet. *Tarih-i Cevdet*, I, Dersaaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309.

Akbayar, Nuri. *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Akiba, Jun. "Kadılık Teşkilâtında Tanzimat'ın Uygulanması: 1840 Tarihli Talîmnâme-i Hükkâm." *Osmanlı Araştırmaları XXIX*, (İstanbul 2007): 9-40.

Akiba, Jun. "Son Dönem Osmanlısında Kadılık Kurumu." *Notlar 13 Osmanlı İlimiyesi*, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2008.

- Aksan, Virginia H. *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Akyıldız, Ali. “Tanzimat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XL, (İstanbul 2011), ss. 1-10.
- Alan, Ercan. “Kadıasker Ruznamçe Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli’de Kaza Teşkilatı ve Kadılar.” *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 23 (2013): 53-97.
- Altundağ, Şinasi. “Osmanlılarda Kadıların Salâhiyet ve Vazifeleri Hakkında.” *VI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara 20-26 Ekim 1961)*, Ankara: TTK Basımevi, 1967.
- Aydın, Bilgin. “İstanbul Kadılığı Tarihçesi ve İstanbul Kadı Sicillerine Dair Tetkikler.” *İstanbul Araştırmaları*, 6 (Yaz 1998): 71-87.
- Aydın, Bilgin – Rifat Günalan. “16. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Mevleviyet Kadıları.” *Prof. Dr. Şevki Nezihî Aykut Armağanı*, haz., Gülten Sarıyıldız Niyazi Çiçek İshak Keskin Sevil Pamuk, İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011.
- Beyazıt, Yasemin. “Rumeli Kadılıkları ve Rütbelerine Dair 1253/1837 Tarihli Bir Yazma.” *Belgeler XXVIII/32*, 2007, (Ankara 2008): 11-56.
- Beyazıt, Yasemin. “XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı’da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler.” *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 53 (Mayıs Haziran Temmuz 2010): 75-98.
- Beyazıt, Yasemin. “Kadıasker Ruznâmçelerinde Tipoloji ve Yeterlilik.” *Prof. Dr. Özer Ergenç’e Armağan*, ed. Ümit Ekin, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- Bostan, Hanefi. “Üsküdar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLII, (İstanbul 2012), ss. 364-368.
- Dinç, Emine Nurefşan. “Osmanlı’da Kadılar İçin Yapılan İmtihanlar ve 19. Yüzyıldan Bir İmtihan Örneği: Filibeli Halil Fevzi Efendi’nin Risale-i İmtihâniye fî Bâb-i Bey’i’l-fâsid mine’d-Dürer’i.” *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2, (Aralık 2022): 339-388.
- Dursun, Davut. “Beyrut”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VI, (İstanbul 1992), ss. 81-84.
- Halaçoğlu, Ahmet. “1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri.” *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- İnalcık, Halil. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri.” *Belleten*, XXVIII/112, (1964): 623-690.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı Devleti’nde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar).” *Belleten*, LXI/232, (1997): 597-699.
- İpşirli, Mehmet. “İstanbul Kadılığı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIII (İstanbul 2001), ss. 305-307.
- Kılıç, Cihan. “Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kariyer Sistemi.” *Turkish Academic Research Review* 3/1, (Haziran 2018): 153-170.
- Kılıç, Cihan. “Osmanlı Devleti’nde Üst Düzey Kadı Atamaları (19. Yüzyılın İlk Yarısı).” *İslami İlimler Dergisi* 18/1, (Bahar 2023): 78-104.
- Kiel, Machiel. “Filibe”, *TDV İslâm Andiklopedisi*, XIII, (İstanbul 1996), ss. 79-82.

- Kuru, Levent. “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Rumeli Kadılıkları.” *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8/2, (Aralık 2019): 261-294.
- Kuru, Levent. “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli Kazaları ve Statüleri (Kazasker Ruznamçelerine Göre).” *Turkish Studies – History* 15/1 (2020): 161-191.
- Kuru, Levent. *Osmanlı İlmiye Tevcihâtı (1693-1725)*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2020.
- Ortaylı, İlber. “Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi.” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* XXX/1-4, (Mart-Aralık 1975): 117-128.
- Özcoşar, İbrahim. “Kürtler Osmanlı Dönemi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara 2019), ss. 118-121. Son güncelleme 21.09.2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurtler#2-osmanli-donemi>.
- Özergin, M. Kemal. “Rumeli Kadılıkları’nda 1078 Düzenlemesi.” *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.
- Şahin, İlhan. “Sofya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVII (İstanbul 2009), ss. 344-348.
- Tukin, Cemal. “Girit”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIV (İstanbul 1996) ss. 85-93.
- Unan, Fahri. “Mevleviyet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX (Ankara 2004), ss. 467-468.”
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Yurdakul, İlhami. “Eyüp Kadılığı.” *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu, IX Tebliğler*, İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, Aralık 2005.
- Yurdakul, İlhami. *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı’nda Reform (1826-1876)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Yurdakul, İlhami. “Kıbrıs (Lefkoşa) Kadılığı ve Kadıları (1571-1878).” *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez İbrahim Çapak Halil Ortakçı, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.
- Yurdakul, İlhami. “Kudüs Mezhep Müftüleri, Naibleri ve Kadıları.” *Osmanlı Döneminde Kudüs’te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, ed. Zekeriya Kurşun Ahmet Usta, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, 2019.

EKLER**Ek 1. Sultan Abdülmecid Döneminde Düzenleme Yapılan Kadılıklar**

Kadılık	Dönüştürüldüğü Mevleviyet	Tarih	Dönüştürüldüğü Mevleviyet	Tarih
Üsküdar	Mahrec Mevleviyetinden Anadolu kazaskerliğine arpalık olarak tahsisi	H. 1256 (1840)	-	-
Sofya	Devriyeden Mahrec Mevleviyetine	H. 1259 (1843)	-	-
Kürdistan	Mahrec Mevleviyetine	H. 1263 (1847)	Mahrecten Devriye Mevleviyetine	H. 1273 (1856)
Trabzon	Mahrec Mevleviyetine	H. 1264 (1848)	-	-
Filibe	Devriyeden Bilâd-ı Erbaa Mevleviyetine	H. 1266 (1850)	-	-
Beyrut	Devriye Mevleviyeti Kadılıkları arasına alınması	H. 1266 (1850)	-	-
Girit	Mahrec Mevleviyetinden kabul edilmesi	H. 1271 (1855)	-	-

Muharrem Mâtem Merasimlerinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı'da Yaşayan İranlıların Mâtem Merasimleri

Emerging of Muharram Mourning Ceremonies and Mourning Ceremonies of Iranians Living in the Ottoman Land

Eralp Yaşar Azap*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet
Arşivleri Başkanlığı
eralpyasarazap@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8113-294X

Başvuru / Submitted :
5 Mayıs 2023

Kabul / Accepted :
12 Temmuz 2023

DOI: 10.21021/osmed.1293022

Atıf/Citation:

Azap, E. Y. "Muharrem Mâtem Merasimlerinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı'da Yaşayan İranlıların Mâtem Merasimleri". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 102-120.

Benzerlik / Similarity : %12

Öz

İslam halifeliğinin kim tarafından temsil edilmesi gerektiğinin yaratmış olduğu anlaşmazlıklar nedeniyle Hz. Hüseyin'in Emevi Halifesi Muaviye'nin oğlu Yezid tarafından 680 yılında Kerbela'da öldürülmesi, Müslümanlar arasında derin ayrılıkların yaşanmasına neden oldu. Bu olayın akabinde Müslümanlar, günümüze kadar Hz. Hüseyin'in yasını tutarak mezhepsel ayrılıklara düştüler. Bu sebeple Hz. Hüseyin'in öldürülmesi, Müslümanlar içerisinde Şiiiliğın vücut bulmasında ve günümüze kadar gelmesinde önemli bir kilometre taşı oldu. Şiiler, Hz. Hüseyin'in öldürüldüğü Hicri 10 Muharrem'i, yüzyıllardır mâtem günü olarak andılar ve bu ayın girmesiyle beraber onun yasını tutmak için büyük merasimler düzenlediler. Safevilerin İran'da Şiiiliği resmi mezhep haline getirmesiyle beraber bir siyasi tavır halini alan merasimler, İran coğrafyasında yüzyıllarca Şiielerin çeşitlendirerek icra ettikleri gösterilere sahne oldu. İran'ın dışındaki coğrafyalara da sirayet eden matem merasimleri, Osmanlı topraklarında yaşayan İranlıların da inanç dairelerinde icra ettikleri etkinlikler arasında yer aldı. Bu çalışma, Muharrem merasimlerinin ortaya çıkışı ve icrasıyla alakalı tarihsel süreçte değinerek XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı topraklarında yaşayan İranlıların mâtem merasimlerini nasıl icra ettiklerini ve devletin buna bakış açısını ortaya koyma amacıyla hazırlandı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran, Muharrem, Mâtem, Hüseyin.

Abstract

Due to disagreements about who should represent the Islamic caliphate, the murder of Hussein by Yazid, the son of the Umayyad Caliph Muawiya, in Karbala in 680, caused deep divisions among Muslims. After this murderous event, Muslims, until today, kept mourning of Hussein's death and fell into sectarian divisions. Thus, Hussein's murder was an important milestone in the emergence of Shiite sect among Muslims and its survival until today. Shiites have commemorated 10th of Moharram (*Hijri*), Hussein's murder date, as a day of mourning for centuries and organized great events to mourn him with the coming of this month. The ceremonies, which became a political attitude with the Safavids making Shiism the Iran's official sect, witnessed diversified performances, conducted by Shiites for centuries in the Iranian geography. Ceremonies that spread to geographies out of Iran were also among the activities performed by the Iranians living in the Ottoman lands within their belief circle. This study was prepared to reveal how the Iranians living in the Ottoman lands in XIX. and XX. centuries performed the mourning ceremonies and the State's point of view towards them by referring to the historical process related to the emergence and performance of Muharram ceremonies.

Keywords: Ottoman Empire, Iran, Muharram, Mourning, Hussein.

Giriş

Mâtem kelimesi, ölüm veya bir felaketten kaynaklanıp acıyı ifade eden davranışlar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Müslüman Şii¹ toplumu için ise bu kelime, Kerbela’da öldürülen Hz. Muhammed’in torunu ve Hz. Fâtıma ile Hz. Ali’nin oğlu olan Hz. Hüseyin’i akla getirmekte ve özel bir dini anlam taşımaktadır.² Şiiler, Hicri 10 Muharrem 61’de (10 Ekim 680) Hz. Hüseyin ve aile üyelerinin Emeviler tarafından Kerbela’daki ölümüne denk gelen günü³ mâtem günü kabul etmekte ve çeşitli ritüellerle Hz. Hüseyin ve aile efradının öldürülmesini anarak onlara bağlılıklarını ifade etmektedir. Müslüman Şii dünyasında ve özellikle İran’da Hicri 10 Muharrem’de halk, devletin de organize ettiği büyük törenlerle Kerbela’yı anmaktadır.⁴ İnsanlar, alınlarına bağladıkları “Yâ Hüseyin” yazılı şeritlerle ve yine aynı yazılı siyah mâtem sancaklarını taşıyarak tarihinden getirdiği gelenekselleşmiş ritüellerini modernize de ederek geçmişte yaşanan hadiseleri hatırd tutmaya çalışmaktadır. Ülkenin büyük meydanlarında ve kapalı salonlarında Kerbela hadisesi, teatral bir tema üzerine kurgulanmaktadır.⁵ Geçmişte olduğu gibi bugün de İran’da Kerbela hadisesi, mersiyeler okunarak edebiyata dahi konu olmuştur. Bu açıdan mâtem ritüellerinin en sarıh şekilde yaşandığı ülkenin, Şii nüfusunun yoğunluğu sebebiyle tarihteki gibi günümüzde de İran olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim İran günümüzde, devletin resmî rejimini de On İki İmam Şiiliği (İsnâaşeriyye) üzerine temellendirmiş ve bu konudaki tavrını sadece dini değil, siyaseten de ortaya koymuştur.

Özellikle Anadolu coğrafyasında “Aşure Günü” olarak da bilinen Hicri 10 Muharrem’in (Aşura) Sünni akaitteki yeri bir kenara bırakılırsa, Şiilerce “Erbain Merasimleri” olarak adlandırılan merasimlere de dikkat çekmek gerekir. Arapça bir kelime olarak erbain kelimesi, kırk yahut kırkinci anlamına gelmektedir. Şiiler, Hz. Hüseyin’in öldürülmesinin kırkinci gününe denk gelen Hicri Safer ayının yirminci gününü de mâtem günü olarak kabul ederler ve anarlar. Benzer ritüelleri bugünde de sergileyen Şiiler, Peygamber ailesine reva görülen Kerbela’daki olayları, erbain törenlerinde de hatırlayarak yas tutarlar. Hz. Hüseyin’in öldürülmesinin kırkinci günü yapılan erbain merasimlerinin nasıl ortaya çıktığı üzerine çeşitli rivayetler bulunmakla birlikte ehlibeytten olan esirlerin Şam’dan Medine’ye gidiş yolunda Kerbela’ya uğrayarak Hz. Hüseyin’in kabrini ziyaret etmeleri, Şiilerce bu merasimlerin başlangıcı olarak kabul görür.⁶ Şiiler bu ziyareti daha sonra gelenekselleştirerek her yıl erbain yürüyüşleri yapmakta, Irak Necef’te medfun Hz. Ali’nin türbesinden Kerbela’daki Hz. Hüseyin’in türbesine yürüyerek yas törenlerini farklı şekillerde icra etmektedir.

Bu çalışma, Şiiler için önem arz eden mâtem merasimlerinin ortaya çıkış nedenleriyle tarihsel serüvenini, XIX. ile XX. yüzyılda Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan İranlı Şiilerin 10

¹ Hz. Muhammed’in vefatından sonra hilafetin Hz. Ali’ye ve ondan sonra da soyundan gelenlere geçmesi gerektiğine inanan Müslüman grupların ortak adı. Bk. Mustafa Öz, “Şia”, TDV İslam Ansiklopedisi, 39 (İstanbul 2010), s. 111.

² İranlılar dini literatürde mâtem kelimesi yerine “عزاداری” “ezadari” kelimesini kullanmaktadır. Bk. Mehmet Kanar, *Farsça Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 1057.

³ Mehmet Öz, “Kerbela”, TDV İslam Ansiklopedisi, 25 (Ankara 2022), s. 274.

⁴ Günümüzde Şiiler için mâtem merasim ritüelleri, Muharrem ayının girişiyile başlamaktadır. Önemli bir merasim sayılan “Tasua” yani dokuzuncu gün törenleri, Aşura’dan bir önceki akşama tesadüf etmektedir. Bunun haricinde Şiiler, Muharrem ayının altıncı günü Hür bin Yezid, yedinci günü Hz. Hüseyin’in damadı Kasım, sekizinci gün oğlu Ali Ekber, dokuzuncu gün üvey biraderi Abbas ve onuncu gün de Hz. Hüseyin ve tüm öldürülenleri anmaktadırlar. Bk. Mustafa Öz, “Taziye”, TDV İslam Ansiklopedisi, 40, (Ankara 2011), s. 203-204.

⁵ Şiilerin Kerbela hadiselerini anmak ve matem törenlerini gerçekleştirmek için toplandıkları yerler, “Hüseyniyye” olarak isimlendirilmektedir. Günümüz İran ve Irak’ın birçok bölgesinde bulunan bu yapılar, varlıklı insanlar ve halkın yardımlarıyla bina edilmektedir. Bk. Mustafa Öz, “Hüseyniyye”, TDV İslam Ansiklopedisi, 19 (İstanbul 1999), s. 28.

⁶ Cevad Muhaddisi, *A’dan Z’ye Kerbela Ansiklopedisi*, çev., Metin Atam (İstanbul: Asr Yayınları, 2010), 152-153.

Muharrem (Aşura) mâtem merasim ritüellerinin neler olduğunu, nasıl ve nerelerde icra edildiğini ve de Osmanlı Devleti'nin bu merasimlere bakış açısını ortaya koyarak değerlendirilmek amacıyla hazırlanmıştır. Türkiye'de daha önce konuyla alakalı olarak yapılan bazı önemli çalışmalara ek olarak bu çalışmada, Osmanlı arşiv belgeleri ve kaynakları ile Farsça basından istifade edilecek, bu bağlamda daha önce bahsedilmeyen mühim hususlar üzerinde durulacaktır.

1. Kerbela Hadisesi ve Mâtemin Tarihsel Serüvenine Bakış

Kerbela'da Hz. Hüseyin ve taraftarlarının öldürülmesiyle başladığı düşünülen Müslümanlar arasındaki tefrika, daha sonra dünya Müslümanlarını Sünni ve Şii olarak iki büyük fırkaya ayırmıştı. Esasında bu tefrikanın çok daha önceden başladığını söylemek ise yanlış olmasa gerek. Zira Sünniler ve Şiiler bugün, Hz. Muhammed'in vefatından sonra hilafet makamına o dönemde kimin geçmesi gerektiği üzerine temel görüş ayrılıkları yaşamakta ve Hz. Muhammed'in sağlığında "Gadir-i Hum" olarak bilinen yerde olanları farklı yorumlamaktadır.⁷ Bu olaydan itibaren doğduğunu söyleyebileceğimiz Hz. Ali ve Ehlibeyt taraftarlığından kaynaklı siyasi ayrılığın Kerbela hadisesiyle derinleştiğini ve Müslümanları İslamiyet çatısı altında birleştirse de başta fihhi olmak üzere birçok konuda birbirinden farklı kıldığını söylemek yerinde olacaktır.

Kerbela olaylarına giden yoldaki sürecin taşları, cumhurun fikri yerine hilafette ilk defa veliahtlık sistemini teklif eden Muaviye'nin bu noktada oğlunu işaret etmesiyle döşenmeye başlamıştı. Emevi Hanedanı'nın kurucusu ve Halife Muaviye, kendisinden sonra oğlu Yezid'e biat edilmesi için ona yakınlık duyan Şamlılara gitmiş ve Şamlıların desteğini almıştı. Ancak bu biatin yeterli olmayacağını ve İslam'ın ilk başşehri Medine'deki Müslümanların da kendisine destek vermesini gerekli görmekteydi. Bu amaç doğrultusunda Hicri 56'da (Miladi 676) Medine'ye giden Muaviye, Hz. Hüseyin ve İbn Zübeyr'in biatlarını alamamış ama onların ilk etapta sessiz kalmasını sağlamayı başarmıştı. Bazı kaynaklar bu durumu, Muaviye'nin şiddete ve tehdide başvurarak gerçekleştirdiğini söylemektedir.⁸ Hz. Hüseyin'in hilafet makamına geçirilmek isteyen Yezid'e neden muhalefet ettiğine dair birçok yorum bulunsa da en temelde bu tayinin veraset sisteminde ve liyakat dışında yapılıyor olması düşüncesi, onun muhalefetine gerekçe gösterilecek en temel argümanlar arasında yer almaktadır.⁹ Diğer yandan Halife Muaviye'nin Şam valisiyken Halife Hz. Ali ile yaşadığı siyasi mücadele ve isyan hareketinin¹⁰ de duygusal olarak kendisini etkilemiş olması ve daha sonraki dönemde kardeşi Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye devretmek zorunda kalmasının, bu durumun amillerinden olması muhtemeldir.

Hz. Hüseyin'in Yezid'e biat etmeme kararı, süreç içerisinde Yezid'le kendisini karşı karşıya getirecekti. Hz. Hüseyin taraftarlarıyla, Yezid'in halife olmaması için bir mücadeleye girişti.¹¹ Miladi 680 yılında gerçekleşen ve tarihe Kerbela Hadisesi yahut Kerbela Faciası / Katliamı olarak geçecek mücadelede Hz. Hüseyin ve taraftarları öldürüldü. O dönemde elli yedi yaşında olan Hz.

⁷ Mekke ile Medine arasında bulunan bir bölgenin adı olan Gadir-i Hum'da Hz. Muhammed'in veda haccı dönüşü konakladığı esnada, kendisine ayet nazil olmuştu. Burada Müslümanlara hitaben yaptığı konuşmada ölümünün yaklaştığını belirten Hz. Muhammed, Şii'lere göre Hz. Ali'yi, kendisinden sonra yerine geçecek kişi olarak tayin etmişti. Sünniler, burada yaşananları farklı yorumlarken Şii'lere göre ise bu emre uyulmadığından Hz. Ali'nin hilafetinin gasp edildiği yönünde olmaktadır. Bk. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Gadir-i Hum", TDV İslam Ansiklopedisi, 13, (İstanbul 1996), s. 279.

⁸ Ünal Kılıç, "Kerbela Vakası (Tarihi Süreç)," *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)* C. I., ed., Alim Yıldız ve Ali Aksu, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010), 16, 18.

⁹ Kılıç, a.g.m., 20.

¹⁰ Yusuf Sansarkan, "Hakem Olayı Özelinde Mezhebi Kaygının Tarih Aktarım ve Yorumuna Etkisi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 4/2 (2019): 323.

¹¹ Murat Sarıçık, "Kerbela Olayında El-Hurr B. Yezid ve Hz. Hüseyin'le Mücadelesi," *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1995): 136.

Hüseyin'in başı, gövdesinden ayrıldı.¹² Müslümanlar arasında yaşanan bu kanlı mücadele ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesi, onun safında yer alan ve bu mücadelede onu haklı gören bir kitlenin de doğmasına yol açtı. Tarihsel bağlamda ve devlet düzeyinde bu kitlenin erken tarihteki önemli temsilcileri, Büveyhilerin iktidarında temayüz etti.¹³ 932-1062 tarihleri arasında İran ve Irak bölgesinde iktidarı ele geçiren Deylem asıllı bu hanedan, Şiiliği benimseyerek bu hususta bir tavır takındı.¹⁴ Bilhassa Bağdat bölgesinde Muharrem ayında halkın Hz. Hüseyin için yas tutması, esnafın dükkanlarını kapatması ve kadın ile erkeklerin bugünde yası temsilen siyah giyinmesi onlara telkin edildi.¹⁵ Büveyhiler dönemi İslam tarihinde, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin taraftarı ulemanın fikirlerini de rahatça söyleyebildikleri bir dönem oldu. Keza Aşura mâtemi, Gadir-i Hum'un bayram olarak kabul edilmesi, Şiilere özgü ezanın ortaya çıkması ve onlara özgü kutsal mekân ve kabirlerin ziyaret edilmesi gibi ritüeller de ilk defa bu dönemde görüldü.¹⁶ Şiiler bu dönemde Aşura günü; sokaklarda çadırlar kurarak kıldan mamul elbiseler giyip yüzleri siyaha boyanmış şekilde kendilerini dövüp yürüyüşler gerçekleştirdiler.¹⁷ Ayrıca Kerbela'da yaşanan hadiseleri etkili bir biçimde dile getirmek için ağıt türünden manzum mersiyeler kaleme aldılar.¹⁸ "Mezhebü'n-Nevh" tarzı olarak bilinen okuma biçimiyle merasime katılan insanları etkileyen bu mersiyeler; onların kendilerinden geçmelerini, üstlerindeki elbiselerini parçalayarak feryat etmelerini sağlamaktaydı.¹⁹

Büyük Selçukluların (1040-1157) Irak, İran, Suriye ve Anadolu'da kurduğu hâkimiyet²⁰ sırasında da Şiilerin Aşura merasimleri devam etti. Şiiler bu dönemde, minberlerde Kerbela hadisesini anlatıp o gün elbiselerini parçalayarak bu hadiseyi anmak için törenler gerçekleştirdi. Dönemin kaynakları, Sünni ulemanın da bu merasimlere katıldıklarını beyan etmektedir. Hanefi ve Şafi mezhebine mensup ulema, mersiyeler okuyarak Kerbela'yı andılar. Aşura günü ulema, bu hadiseyi gerçekleştirenleri lanetledi. Hatta Hanefi fikhını benimseyen bazı din adamlarının camilerde Aşura kıssasını okudukları ve yırtık kıyafetlerle mâtemi sembolize eder tarzda giyindikleri bilinmektedir.²¹

Büyük Selçuklular döneminde Şiilerin icra ettikleri mâtem merasimleri, her zaman tolerans çerçevesinde gerçekleşmemiştir. Sultan Alparslan zamanına denk gelen (1065) bir mâtem merasiminde büyük olaylar çıkmıştır. Dönemin Bağdat'ında yaşayan Şii esnaf, Aşura günü dükkanlarını kapatmış, evvelki yıllarda olduğu gibi kadınlar, Hz. Hüseyin için ağıt yakmak için toplanmışlardır. Yine o gün kalkan bir cenazenin namazı esnasında, Hz. Hüseyin için ağıtlar

¹² Mustafa Asım Köksal, *İslam Tarihi Hz. Hüseyin ve Kerbela Faciası*, (Ankara: Akçağ Basım Yayın Pazarlama A.Ş.,1979), 176, 178.

¹³ Şia'nın İsmailiye kolunu temsil eden Fatımiler, her ne kadar Büveyhiler'den önce bir devlet kursalar da On İki İmam Şiiliği'ne göre temellenen inanç sistemine göre bir devlet inşa etmemişlerdi. Diğer yandan Fatımiler, mâtem ritüellerinin uygulanması, sistematik hale gelmesi ve yaygınlaşmasında Büveyhiler gibi uygulamalarda bulunmadılar. Ancak Bağdat'ta Büveyhilerle başlayan mâtem merasimlerinin Fatımiler devrinde de özellikle Mısır'da icra edildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Bk. Ahmet Güner, "Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela / Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şii Uygulamaları," C. I., ed., Alim Yıldız ve Ali Aksu, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010), 329.

¹⁴ Muharrem Akoğlu, "Büveyhiler'in Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine," *Bilimname*, XVII/2 (2009): 124.

¹⁵ Erdoğan Merçil, "Büveyhiler" TDV İslam Ansiklopedisi, VI (İstanbul 1992), s. 496, 498.

¹⁶ Harun Yıldız ve Ferhat Maden, "Büveyhiler Dönemi Şii Düşünürleri," *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (2017): 270; Büveyhi ailesi, Şiiliğe bağlıydı ve Hz. Ali'nin türbesinin onarılması ile Hz. Hüseyin'in türbesinin yaptırılması gibi faaliyetler dönemin önemli icraatları arasındaydı. Bk. Hassan Mneymneh, *Büveyhiler Devleti Tarihi*, çev., Tarık Akarsu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 237.

¹⁷ Güner, a.g.m., 330.

¹⁸ Hatice Geçkin, "Büveyhiler Döneminde Bağdat'ta Şiilik", (yüksek lisans tezi, Hitit Üniversitesi, 2016), 51.

¹⁹ Güner, a.g.m., 334.

²⁰ Faruk Sümer, "Selçuklular", TDV İslam Ansiklopedisi, 36 (İstanbul 2009), s. 371.

²¹ Adem Arıkan, "Büyük Selçuklular Döneminde Şia", (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi 2010), 200.

yakılmıştır. Halifenin tüm bunları engelleme yollu teşebbüsleri ve bu uygulamaların bidat olduğunu beyan etmesi ise halkın tepkisine yol açmıştır. Sünniler ve Şiiileri karşı karşıya getiren bu hadiseler askerler müdahale etmiş, bu tarz törenleri icra edenlerle başta halife olmak üzere sahabeye küfredenlerin lanetlendiği bir buyruk yayınlanmıştır.²²

Şiilik tarihi ve mâtem merasimleri açısından Safeviler'in İran'da iktidara gelmesi, günümüze kadar uzanan önemli bir sürecin başlangıcı sayılır. Kızılbaşlar olarak da nitelenen Safeviler ve mensuplarının ortaya çıkışı, İran'ın Erdebil şehrinde Safeviyye tarikatını kuran Şeyh Safiyüddin Erdebili ile başlamaktadır.²³ Şah I. İsmail'in iktidara gelmesiyle (1501) birlikte de İran'da şeyhlikten şahlığa geçiş yapan bir devlet düzeni kurulur. Şah İsmail'le beraber Safeviler, bugünkü İran toprakları başta olmak üzere geniş bir coğrafyada Şiiliği hâkim kılıp devletin resmî dini / mezhebi haline getirirler. Bu dönemden itibaren devlet, on iki imam Şiiliğini benimser.²⁴ Şah İsmail bunu yaparken nesebini, on iki imamların yedincisi Musa El-Kazım'a dayandırarak iktidarına dini bir hüviyet kazandırır.²⁵ Şah İsmail'in düzeninin ilk yıllarında Safevi taraftarları, sokaklarda dolaşarak Hz. Ali'den önceki üç halifeye, onun düşmanlarına ve Sünnilere lanet okuyarak ona destek verirler.²⁶ Nitekim Şah İsmail de toprakları dahilinde yaşayan Müslümanların Şii akaidini benimsemeleri ve ona destek vermeleri için zor kullanmaktan kaçınmaz. O dönemde ona taraftar olmayan birçok insan katledilir ve yahut İran'dan kaçarak Özbeklere sığınır.²⁷

Safeviler döneminde İran'da mâtem merasimleri, Sünni geleneği kırmak için bir araç haline dönüşür ve artık merasimler kalıplaşarak, geleneksel bir yapıya bürünür. Bu merasimler, İran coğrafyasında meddahlığın doğuşunu da beraberinde getirmiştir. Dönemin batılı seyyahları Safeviler döneminde çarşılarda, kahvehanelerde ehlibeyti metheden şiirlerin okunduğundan ve hikayelerin anlatıldığından bahsetmektedir. Camilerde minbere çıkan imamlar, Hz. Hüseyin'in öldürülmesini anlatan duygusal şiirler okurlarken cemaat ağlayarak ve göğüslerine vurarak yüksek seslerle kendisine mukabele eder. Merasimlerin sonunda cemaat, Hz. Ali'den önceki üç halifeye de lanetler okur.²⁸ Yine aynı dönemde Aşura merasiminin yapıldığı İsfahan'da da ahali, siyahlara bürünüp sokaklara çıkmış ve ellerindeki sopalarla birbirlerine vurup Hz. Hüseyin için yas tutmuşlardır.²⁹

Safevi dönemindeki mâtem merasimleri açısından en dikkat çekici durumlardan bir tanesi, "Ravzahani Nazırlığı" adı altında bir müessesinin teşkil edilmiş olmasıdır. Kerbela hadiselerini duygusal bir boyuta bürüyüp anlatan ravzahanların, Safevi Şahı Abbas döneminde Avrupa'ya giderek Hz. İsa için tertip edilen yas törenlerini izledikleri ve bu uygulamalardan feyz alıp sokaklarda şiirler eşliğinde halkı yürüttükleri ifade edilmektedir.³⁰

²² Arıkan, a.g.t., 202.

²³ Sadullah Gülten, *Osmanlı-Safevi Kışkırcısında Kızılbaşlar: Açılın Kapılar Şaha Gidelim*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), 23.

²⁴ Laurence Louer, *Sünniler ve Şiiiler: Bir İhtilafın Siyasi Tarihi*, çev., Barış Özkul İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 46.

²⁵ Gülten, a.g.e.,43; Gülay Karadağ Çınar, "Safevi Devleti'nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulemayla İlişkileri," *İran Çalışmaları Dergisi* 1/1 (2017): 22.

²⁶ Osmanlı-İran ilişkileri açısından bu durum, yüzyıllarca sorun teşkil etmişti. Safeviler ve Osmanlılar arasında 1555 yılında imzalanan Amasya Antlaşması sırasında bir mektupla Osmanlı Devleti, Hz. Ali dışındaki üç halifeye saygı gösterilmesini istemişti. Bk. İlhan Şahin ve Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması", TDV İslam Ansiklopedisi, III (İstanbul 1991), s. 4. Keza benzer bir durum Afşarlı Nadir Şah ve Kaçar Şahı Feth Ali'nin idaresindeki İran ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1746 Kerden ve 1823 Erzurum antlaşmalarında da yaşanmıştı. Bk. BOA, A. { DVNS.NMH.d, 3/55; Mehmed Esad Efendi, *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi Bahir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle 1237-1421/1821-1826*, haz., Ziya Yılmaz, (İstanbul: OSAV, 2000), 233.

²⁷ Roger Savory, *Safeviler Devrinde İran*, çev., Özgür Kolçak, (İstanbul: Bilge-Kültür Sanat Yayınları, 2021), 30, 31.

²⁸ Adem Yılmaz, "İmam Hüseyin'in Yasçıları: Gelenekten Günümüze İran'daki Şii Matem Merasimlerinde Meddahlar," *İran Çalışmaları Dergisi* 5/2 (2021): 311.

²⁹ Yılmaz, a.g.m., 312.

³⁰ Yılmaz, a.g.m., 312.

Safevi topraklarını XVII. yüzyılda ziyaret eden ve Tebriz'e yaptığı seyahat Aşura merasimlerine rastlayan Evliya Çelebi de İranlı Şiilerin mâtem ritüellerini ayrıntılarıyla anlatmaktadır:

“ ... Her sene Muharrem ayının onuncu günü Aşura günü olunca bu Çevgan Meydanı'na bütün ileri gelenler, büyükler ve küçükler herkes çadırları ve ağırlıklarıyla çıkıp konaklarlar. Üç gün üç gece çok güzel sohbetler edip Kerbela çölü şehitlerinin ruhları için nice yüz bin kazan aşura pişirip zengin ve fakir, seçkin ve sıradan herkese dağıtıp sevabını Kerbela şehitlerine hibe ederler ki Yezid elinde Aşura gününde şehit olmuşlardır diye o gün bu alanda şükür şerbetleri dağıtılp sakalar billur, nefes, moran, çam ve kristal taslar içinde Yemen akiki firuze renkli taslara koyup üzerine kırbalardan şerbetler ve tatlı sular ekleyerek susayanlara ab-ı hayatlar dağıtırken içerler bu mısra'ı mırıldanırlar: Hüseyin-i Kerbela aşkına sahha der. Bazısı Rableri de onlara gayet temiz bir şarab içirmiştir (İnsan, 21) der, bazıları ... afiyetle yiyin (Nisa, 4) der.

Ve nice ileri gelenler bugünde boynuna kırbasını takıp utanma ve çekinmeyi terk ederek Hüseyin ruhu için su dağıtırlar. Ama büyük seyirlik elbette Tebriz hanı bu düzlükte süslü çadırını ve otağını kurup bütün Tebriz ileri gelenleri diz dize sıkışık bir halde oturup Maktelü'l- Hüseyin'i, Anadolu'da kürsü üzerinde Mevlud-i Nebi okur gibi okurlar. Bütün ehl-i beyt muhibleri boyunlarını büküp huşu ile dinleyicilerden olup ciğer yakıcı ah çekerek dinlerler ta ki Mazlum Hazret-i İmam Hüseyin'i zalim ve mel'un Şimir böyle şehid etti deyince hemen Maktelü'l-Hüseyin okuyanın ardındaki perde ardından başı ve gövdesi başka bir beyaz teni meydana getirip kanları akararak çadır meydanına bırakırlar. Diğer imamın çocukları şeklinde susuz vefat etmiş pak masum cesedlerini meydana getirdiklerinde azametullah halktan bir gürültü, feryad u figan kopup herkes bir vecd ile haleti el vurup kendilerinden geçerler.

Bu mahalde nice yüz Selmani berberler, aşıklar ve sadıklar içine girip ellerinde usturalar ile o gün Hüseyin aşkına kan akıtmak isteyen kimselerin göğüslerine ve kollarına Hüseyin aşkı diye o kadar şerha çekip kanlar akıtırlar kim yemyeşil zemin kanlara bulanıp lalezar olur. Nice bin aşıklar kellesi üzerine yaralar açarlar ve pazularına Hasani, Hüseyini ve Ukayli yaraları yakıp kollarına Hüseyin aşkına nallar kesip kanlar akıtırlar. Daha sonra o İmam Hüseyin vücudu şeklini meydandan kaldırıp yüz bin ağıtlar, tevhid ve zikirlerle Maktelü'l-Hüseyin'i tamam edip aşuralar yenip üç gün üç gece can sohbetleri olur... ”³¹

İran'da Safevilerden sonra iktidara gelen Avşarlar (1736-1804) ve Zendlerle (1751-1794) beraber Kaçarlar da mâtem merasimlerini devam ettirmişlerdir. Özellikle Kaçarlar dönemi (1796-1925), bu merasimlerin kökleşerek gelenek haline geldiği bir devredir. Ritüelleşen merasim geleneklerinin yanında bu dönem, “Hüseyniyye” adını alan, Aşura törenlerinin icrası için devasa yapıların da inşa edildiği bir özellik gösterir. İran'da 1840'lı yıllardan itibaren başlayan hüseyniyyelerin inşasının Kaçar Şahı Nasırüddin'in iktidarında (1848-1896) farklı bir boyuta evrildiği görülmektedir. Nasırüddin Şah, İngiltere seyahati sırasında konser için bulunduğu Albert Hall'den çok etkilenmiş ve İran'a dönüşünde Gülistan Sarayı'nın güneybatısında o yapının mimarisinden etkilenerek 1870 yılında İran'ın en büyük hüseyniyyesini yaptırmıştır. Bu

³¹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, haz., Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 293-294.

hüseyiniyye, çok uzun yıllar Muharrem ayında gerek devlet erkanını gerekse de yabancı misafirleri mâtem merasimlerinde ağırlamıştır.³²

2. Mâtem Ayı Muharremde Osmanlı'nın İranlıları

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İran ve Osmanlı devletleri arasında yaşanan sınır problemleri, 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı'nın ardından bir müddet devam etse de iki devlet arasında 1847 yılında imzalanan II. Erzurum Antlaşması'ndan sonra ilişkilerde sorunlara yapıcı çözümler getirebilecek adımlar atılmaya başlanmıştır. Başta ticaret olmak üzere iki devletin tebaasının yaşadığı problemler, büyük oranda çözüme kavuşturulmuştur.³³ İranlılar, normalleşen ilişkilerin getirmiş olduğu olumlu havayı değerlendirerek Osmanlı topraklarına göç etmeye başladı. Bu duruma etki eden faktörler arasında İranlı muhaliflerin ve meşrutiyet taraftarlarının baskıdan kurtulmak amacıyla yerleşmeye müsait bir devlet bulma arayışları da bulunmaktaydı. Sultan Abdülaziz döneminin sonu ve Sultan II. Abdülhamid döneminin ortalarını kapsayan resmi bir nüfus istatistiğine göre Osmanlı topraklarında 18.100 İranlı ikamet etmekteydi.³⁴ Bu sayı, resmi olmayan rakamlarla beraber ise 100.000 kişiyi bulmaktaydı.³⁵ Yoğunluğu İstanbul olmak üzere bu dönemde İranlılar: İzmir, Eskişehir, Ankara, Balıkesir, Adana, Şam, Halep, Samsun, Trabzon, Erzurum, Doğu Beyazıt, Van, Beyrut, Antep, Maraş, Antalya, Urfa, Adapazarı, Konya ve Mersin gibi şehirlerde yaşamaktaydılar.³⁶

Artan İranlı nüfusun Osmanlı topraklarında yürüttüğü ticaret, yayın ve eğitim faaliyetlerinin dışında dini vecibelerini yerine getirmek için yürüttükleri faaliyetler de bulunmaktaydı. Kaçarlar döneminde İran'da yaşayan Şiiilerin mâtem merasimlerini gerçekleştirmeleri için yapılan hüseyiniyyeler, onlar için özel dini ritüellerini Osmanlı topraklarında da yerine getirmek için inşa etmeye çalıştıkları mekanlar arasında yer almaktaydı. Osmanlı topraklarında ve bilhassa kalabalık olarak İstanbul'da yaşayan İranlı Şiiiler, bu konuda devlet nezdinde girişimlerde bulundular. Konunun ilk defa ele alındığı mühim bir çalışmada bu girişim, detaylarıyla anlatılmaktadır. İlgili çalışmaya göre İstanbul'da yaşayan İranlılar, mâtem merasimlerini daha nezih ve temiz bir ortamda yapabilmek için 1880 yılında İstanbul'da Farsça olarak neşrettikleri Ahter Gazetesi'nde bu niyetlerini beyan etmişlerdir.³⁷ İranlılar, dönemin İran İstanbul Sefiri Mirza Muhsin Han'ın aracılığıyla taleplerine resmiyet kazandırmak için de uğraş vermişlerdir. Muhsin Han, İranlıların mâtem merasimlerini yapabilecekleri bir "Tekye-i Hüseyiniyye" inşasının gerektiğini söyleyerek bununla ilgili bir komisyon teşkil edilmesini ve inşa masrafları için sandık kurulmasını İranlılarla kararlaştırmıştır.³⁸ İstanbul İran Sefiri Muhsin Han'ın bu konuda attığı adım çok geçmeden hayata geçmiş ve İstanbul'da yaşayan İranlı Şiiiler, Tekye-i Hüseyiniyye inşası için bir komisyon teşkil ederek masraflar için para toplamıştır. İstanbul'da İranlıların tekye inşası için attığı adımın yapılan çalışmada akim kaldığı belirtilmekte ve hüseyiniyyenin tesisinin gerçekleştirilemediği ifade

³²Öz, a.g.m., 29.

³³ Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914* (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 177-178; İbrahim Aykun, "Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması," (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995), 242-244.

³⁴ Han Melik Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul* (Tahran: Çaphane-i Firdovsi, 1335), 98.

³⁵ Serhan Afacan, "İranlıktan Osmanlı'ya: Sultan II. Abdülhamid Devrinde Bir Vatandaşlık Değişirme Sergüzeşti," *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed., Fahrettin Gün ve Halil İbrahim Erbay, (İstanbul: TBMM Milli Saraylar Yayınları, 2017), 667.

³⁶ Han Melik Sasani, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir: Han Melik Sasani*, çev., Hakkı Uygur, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), 77-78.

³⁷ Güllü Yıldız, "II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi," *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* VII/I (2021): 137.

³⁸ Yıldız, a.g.m., 138.

edilmektedir.³⁹ Keza benzer teşebbüslerin daha sonraki dönemlerde de yapıldığı görülmektedir. Samsun’da yaşayan İranlı cemaat, kendi imkanlarıyla İstanbul’dakinin aksine bir hüseyniyye inşa etmeyi başarmıştır.⁴⁰ Osmanlı Devleti tarafından izinli olarak inşa edilmeyen bu yapının, İranlılar tarafından merasimler için kullandığı belirtilmektedir.⁴¹

İstanbul’daki İranlıların hüseyniyye açma teşebbüsü olumsuz sonuçlansa da onlar mâtem merasimlerini kapalı yahut açık mekanlarda yapmayı sürdürmüşlerdir. *Ahter Gazetesi*, 1896 yılının Muharrem ayında çıkan sayısında merasimlerini Valide Han, Nasuh Ağa, Vezir Hanı ve Yıldız Hanı’nda yapan İranlılardan söz etmektedir. İranlıların bu anlamda mekânsal olarak genellikle ticaret yaptıkları hanları ve ikamet ettikleri bölgeleri tercih ettikleri görülmektedir.⁴²

Mâtem merasimlerini belirli ritüeller ekseninde yapan İranlıların en yaygın uygulamaları kortej eşlinde yürürken göğse vurma yani sinezeni (سینه زنی), tıraşlanmış başa vurma yani kamazeni (قمه زنی) ve zincirle sırtı döğme yani zencirzenidir. (زنجیر زنی)⁴³ Bu uygulamalar haricinde Şiiler, Hz. Hüseyin’in öldürülmesini duygusal olarak anlatan şiirlerin okunması sırasında göz yaşı dökerek bir başka ritüel daha oluşturmuşlardır. Maktel-i Hüseyin türü olarak edebiyatta yeri olan mersiye tarzındaki bu şiirler, Klasik Türk Edebiyatı’nda da ayrı bir öneme sahiptir.⁴⁴ İranlıların bu ritüelleri haricinde Osmanlı’da mâtem günlerini ekmek kapısı olarak gören bir zümre de mevcuttur. Goygoycular olarak bilinen dilenciler; mâtem günlerinde mersiye, kaside ve ilahi türünden şiirler okuyarak dilenmektedirler. Muharrem ayının başlamasıyla sekiz ila on gün devam eden goygoycuların faaliyetleri, İstanbul’a özgüdür. İstanbul halkı bu günlerde goygoycuların mahalle ve sokaklarına geleceklerini bildiklerinden onların torbalarına koyacakları malzemeleri hazır ederek bu geleneği uzun süre yaşatmışlardır.⁴⁵ Osmanlı Devleti’nde yaşayan İranlıların muharrem ayı etkinliklerini anlatan anılar, gazeteler ve arşiv belgeleri bulunmaktadır. Bu grup içerisinde yer alan anılar, merasimlerle ilgili önemli detaylar vermektedir. Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1893 yılında İstanbul İngiliz Sefareti’nde görevli oğlunu görmek için geldiği İstanbul’da İranlıların muharrem merasimlerine tanık olan Georgina Max Müller, gözlemlerini kaleme aldığı anılarında merasimle ilgili ayrıntılı malumat vermektedir:

³⁹ Yıldız, a.g.m., 139.

⁴⁰ İranlılar, Karadeniz bölgesinde yoğun ticari faaliyet yürütmeleri dolayısıyla bölgede önemli bir nüfusa sahipti. Bu durum, İran diplomatik misyonunun bölgeye gelişine ve bir İran konsolosluğu tesis etmesine kadar vardı. Bu sayede taleplerini ve sorunlarını daha rahat bir şekilde dile getirip çözüme şansını elde eden İranlılar, “Acem Tekkesi” olarak bilinen hüseyniyye inşa etme girişiminde bulundular. İnşa girişimi için ilk izin talebinin 1890 yılında yapıldığının görüldüğü Samsun’daki hüseyniyyenin, Osmanlı Devleti’nin talebi reddetmesine rağmen yapılarak faaliyet yürüttüğü bilinmektedir. Tekkenin 1893 yılında açılması ve binanın sonraki durumuyla alakalı olarak bk. Osman Köse, “19. Yüzyılda Samsun’da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyniyye (Acem) Tekkesi,” *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun*, C. I., ed., Osman Köse (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 174-175.

⁴¹ Yıldız, a.g.m., 140.

⁴² *Ahter Gazetesi*, 4 Muharrem 1314, s. 5; *Ahter Gazetesi*, Sal-ı Çeharom, s.11; İranlı tüccarların yoğun olarak bulunduğu Mahmud Paşa yakınındaki Yıldız Hanı’nda yapılacak merasimler için Osmanlı Devleti’nin çadır gönderdiği görülmektedir. Bk. BOA, HR. MKT, 708/78-2.

⁴³ Yıldız, a.g.m., 134; Fatih Topaloğlu, “Şia’da Kerbela Mateminin Ortaya Çıkışı ve Eski İran Kültürüyle İlişkisi,” *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)* C. I., ed., Alim Yıldız ve Ali Aksu, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010), 508; Metin And, *Ritüelden Dırama: Kerbela-Muharrem-Taziye* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 44.

⁴⁴ Müslüm Yılmaz, “Klasik Türk Edebiyatında Kerbela Hadisesi” (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), 384; Bünyamin Çağlayan, “Kerbela Mersiyeleri” (doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 1997), 33; Şadi Meddah, *Maktel-i Hüseyin: Kerbela Hadisesi (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, haz., Erdoğan Erbay ve Selahattin Tozlu, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 27-36.

⁴⁵ Hayrettin İvgin, “Kerbela Olayı İle Hz. Hüseyin Katliamının Halk Geleneğine Yansıyan Bir Oluşumu: Dilenci Goygoycular,” *Kerbela ve Hz. Hüseyin Sempozyum Bildirileri*, haz., Gülağ Öz, (Ankara: Hüseyin Gazi Kültür ve Sanat Vakfı, 2016), 280, 284.

“ ... Hasan-Hüseyin için tertip edilen merasim gününde gördüğümüz şeyler ve her sene Muharrem ayının ilk on gününde görülebilen şeyler, inanılması o kadar imkansız ki insan tarif etmekten adeta korkuyor. Mamañih Türklerin lehine olarak şunu da açıklamam lazım Türklerin doğrudan doğruya bu gösteri ile hiç alakaları yoktur. Bilakis onlar buna karşıdırlar. Fakat padişah bunu yasaklamaya taraftar değil zira kendisine müsamahasız denilmesinden çekiniyor. Ayın, esas itibariyle İranlılara aittir.

... Akşam üzerine doğru bütün etrafı evler, dükkanlar ve ağaçlarla çevrilmiş geniş bir meydanlığın bulunduğu bir hana gittik. İçerde büyük bir kalabalık vardı. Karanlık basınca evlerin yanan ışıkları ile beraber Şehrayin de başladı.

... Duyulan müzik sesi ile beraber merasime iştirak eden binden fazla erkek ve oğlan çocukları büyük bir intizam içinde içeriye girmeye başladılar. Alayın en önünde beyazlar giymiş küçük çocuklar gidiyordu. Bazıları ise büyüklerin yularından tuttıkları atlara bindirilmişti. Bu adamlar mütemediyen şiirler söylüyor, çeşitli hareketler yapıyor ve ağlıyorlardı. Bunların arkasında yine beyazlar giymiş, ellerinde kalın demir zincirler ve kılıçlar bulunan üç ayrı grup hep bir ağızdan bir tempo halinde Vah Hasan, Vah Hüseyin avazeleri ile içeriye girdi. En önde giden ilk grupta bulunan erkekler, çıplak göğüslerini evvela sağ sonra sol elleri ile yumrukluyorlardı. İkinci grubu teşkil edenler ellerinde tuttıkları kalın zincirleri gayet ahenkli ritmik hareketlerle dans eder gibi bir yandan öbür yana savuruyorlardı. Üçüncü ve son grup ise, yüz yüze dönmüş, iki uzun sıra halinde kenar kenar ilerliyorlardı. Her adam yanındakinin kuşağına sol eli ile yapışmış, sağ elinde tuttuğu kılıcı diğerleri ile birlikte başının üstünde sallıyordu. Bu yüz yüze dönmüş iki sıranın arasında dolaşan diğer adamlar Hasan-Hüseyin hikayelerini anlatıyorlardı. Bütün alay yavaş yavaş bu şekilde hanın etrafında dolandıktan sonra girmiş oldukları kapıdan çıkıp gitti.

... Bir müddet sonra müzik sesi tekrar duyuldu. Bu sefer daha yüksek ve daha yırtıcı idi. Alay, bu donuk gaz yağı ışıkları altında içeriye girerken etrafımızda bulunan insanlarda büyük ve gittikçe de artan bir heyecan ve huzursuzluk görülmeye başladı. Çocuklar yine aynı şekilde geçtiler. Bu sefer, arkalarından beyaz bir at geliyordu. Üstünde Hasan ve Hüseyin'in ruhlarını sembolize eden iki beyaz güvercin oturtulmuştu. Vah Hasan Vah Hüseyin avazeleri her an perde perde yükseliyor ve kuvvetleniyordu. Seyircilerden bazıları da bağırmalara iştirak ediyordu. İlk grup çıplak göğüslerine mütemediyen muntazam aralıklarla o kadar şiddetli yumruk indiriyorlardı ki sanki granit bloklar üstüne balyozla vuruyorlarmış gibi müthiş bir ses çıkıyordu. İkinci grup ise, başlarının üstünde çevirdikleri zincirleri şimdi çıplak olan sırtlarına, büyük bir şiddetle indiriyorlardı. Yırtılan etlerden etrafa kanlar fişkırıyordu. Nihayet hepsinin en korkuncu olan sonuncu grup içeriye girdi. Bunlar ellerinde tuttıkları kılıçlarla kıyasıya kendilerini yaralıyorlardı. Bilhassa başlarında derin yaralar açıyorlardı. Yaralar o kadar büyük ve derin idi ki insan bu fişkiran kanlardan korunmak için geri çekilmek mecburiyetinde kalıyordu. Çok geçmeden giymiş oldukları beyaz gömlekler kıpkırmızı kesilmişti. Başlarında ise sanki birer kırmızı fes varmış gibi görünüyordu. Ve kaldırımlardan kan akıyordu. Bütün bunlara rağmen, bu insanlar sanki bir geçit resmine iştirak ediyorlarmış gibi yürümeye devam ediyorlardı. Mecalsiz düştükleri için, merasime devam edemeyip gruptan ayrılan pek az kimse vardı. Bir adam orada gözlerimizin önünde yığılarak öldü... ”⁴⁶

⁴⁶ Max Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, çev., Afife Buğra (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1978), 137-140.

Müller'in gözlemleri, klasik bir mâtem ritüeli olsa da onun gözünde korkutucu ve vahşeti andıran bir yapıya sahiptir. Zira böyle bir ritüele çok da aşına olmadıkları varsayılsa gayrimüslimlerin bu şekilde düşünmeleri, çok da yadırganacak bir durum değildir. Osmanlı'nın son döneminde İran İstanbul Sefaret Müsteşarı olarak görev yapan Han Melik Sasani de başa kama vurma ritüelini Amerikalıların, kafa kırma olayı olarak tanımladığını aktarmaktadır.⁴⁷ Sasani kaleme aldığı anılarında, İstanbul'da yapılan mâtem merasimlerini de aktarmaktadır. İstanbul'da yaşayan İranlıların Muharrem ayının girişiyiyle beraber Valide Han'da toplandıklarını, ravza okuduklarını ve bir yandan da zincirci grupların bayrak ve meşalelerle yürüdüklerini söylemektedir. 10 Muharrem gecesinde İranlılar, güneşin batışıyla beraber kefen giyerek başlarına kama ile vurmaktadır.⁴⁸ Sasani, kama vurma olayının Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmadığını ve bunun engellenmesi için girişimlerde bulunulduğunu da aktarmaktadır.⁴⁹

1886-1889 yılları arasında yaptığı seyahatte İstanbul'u ziyaret eden İranlı Hacı Muhammed Ali Pirzade de İstanbul'da yaşayan İranlıların Muharrem merasimlerinden bahsetmektedir. Pirzade, Muharrem ayında İstanbul'da mâtem merasimleri için toplanan İranlıların hanlarda ritüellerini gerçekleştirdiklerinden söz etmektedir. Aşura günü ravzahani icrasıyla başlayan törenlerde binden fazla insanın toplandığını belirtmektedir. Toplanan insanlar arasında İran Azerbaycan'ı başta olmak üzere İran'ın diğer bölgelerinden Şiilerle, Tiflis, Karabağ, Gence ve Şirvanlılar yer almaktadır. Kamalarla başlarına vuran bu insanlar, beyaz elbiseler içerisinde "Yâ Hüseyin! Yâ Hüseyin!" nidalarıyla sokaklarda, pazarlarda ve kervansaraylarda yas tutmaktadır. Pirzade, kadın ve erkek toplanan kalabalığın huşu içerisinde ve ihlasla merasim icra ettiğini dile getirmektedir.⁵⁰

İranlıların İstanbul'da mâtem merasimlerini ne şekilde icra ettikleriyle alakalı Osmanlı basınında da malumat yer almaktadır. Osmanlı basını, İranlı tüccarların yoğun olarak faaliyet yürüttüğü hanlarda bu merasimlerin icra edildiğinden bahsetmektedir. Valide Han, bu merasimlerin icrasında merkez konumundadır.⁵¹ Deste denilen gruplar halinde bölgedeki hanlardan birleşerek Valide Han'a gelen İranlılar, burada toplanarak yas tutmuşlardır. Osmanlı basını, merasim sonunda İranlıların, Osmanlı padişahı için de güzel dualar ve temennilerde bulunduğu dikkat çekmektedir.⁵² Keza benzer uygulamaların, Tahran'da yapılan resmi merasimlerde de yapıldığının Osmanlı Tahran Sefareti tarafından bildirildiği görülmektedir.⁵³ Yine Osmanlı matbuatında önemli bir yere sahip olan ve İstanbul'daki İranlılar tarafından tesis edilip neşredilen Farsça Ahter Gazetesi'nde de⁵⁴ merasimlerle alakalı haberler yapılmıştır. İstanbul'daki İranlı tüccarların ve esnafın merasimlere katıldıklarının belirtildiği haberlerde, sinezenlerin ve ravzahanların da merasimlerdeki icralarından bahsedilmektedir. Osmanlı padişahına da duaların edildiği merasim sırasında dikkat çekici hususlardan bir tanesi de Osmanlı

⁴⁷ Uygur, a.g.e., 87.

⁴⁸ Erika Glassen, "Muharram-Ceremonies ('Azâdârî) in Istanbul at the end of the XIXth and the Beginning of the XXth Century," *Les Iraniens d'Istanbul*, haz., T. Zarcone ve Zarinabf-Shahr (Tehran-İstanbul: Institut Francais de Recherches en Iran-Institut Francais D'Etudes Anatoliennes, 1993), 114.

⁴⁹ Uygur, a.g.e., 85-88.

⁵⁰ Hacı Muhammed Ali Pirzade, *Sefername-i Hacı Pirzade ez London ta Esfehân Cild-i Dovvom* (Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1343), 114.

⁵¹ İranlı tüccarlar, ticari faaliyetlerini yoğun olarak Valide Han'da sürdürmekteydiler. Bu sebeple mâtem merasimlerini mekânsal olarak gerçekleştirdiği en önemli merkez, Valide Han'dı. Bk. Yusuf Ünal, "More than Mere Polemic: The Adventure of the Risalah-i Husniyah in the Safavid, Ottoman and Indian Lands", (yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2016), 91.

⁵² Filiz Dıgıroğlu, "Sultan'ın Ecnebileri: Dersaadet'in Acemleri," *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, haz., Fahrettin Gün vd. (İstanbul: TBMM Milli Saraylar Yayınları, 2018), 959.

⁵³ BOA, Y.A.HUS, 160/44; BOA, Y.A.HUS, 163/64.

⁵⁴ Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter," *Osmanlı Araştırmaları L* (2017): 175-176.

zaptiyesinin merasim sırasında güvenlik tedbiri almak için orada bulunduğundan bahsedilmesidir.⁵⁵ 1880 ve 1896 yılında yapılan geniş katılımlı merasimler de yine Ahter Gazetesi'nin sayfalarında detaylarıyla yer bulmuştur. Başta Valide Han olmak üzere Yıldız, Nasuh Ağa ve Vezir Han gibi hanlarda icra edilen merasimlere, dönemin İstanbul İran Sefiri ile Sefaret Birinci Naibi Mirza Bakır Han da iştirak etmiştir. İstanbul'daki İranlı diplomatlar haricinde mâtem merasimlerine katılanlar arasında yabancı elçilik görevlileri de bulunmaktadır. Kefenlerin giyildiği, ravzahanların mersiye okuduğu bu merasime, İstanbul İran Okulu'nun (Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul) öğrencileri de katılmıştır. Öğrenciler, merasimler esnasında siyah mâtem sancakları taşımışlardır.⁵⁶

Osmanlı topraklarında yaşayan İranlıların Aşura mâtem merasimlerinin geniş katılımlı olarak yapıldığı ilk dönem, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına tesadüf etmektedir. Dolayısıyla konuyla alakalı Osmanlı arşiv belgelerinin yoğunluğu, Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarını kapsamaktadır. Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı'da yaşayan İranlı Şiiilerin faaliyetlerini çok tasvip etmese de kontrollü olarak yürütülmesini ve denetlenmesini istemektedir.⁵⁷ Onun açısından bunun en büyük sebeplerinden bir tanesi, Şiiiliğin yayılabileceği endişesidir.⁵⁸ Bu endişenin de etkisiyle Osmanlı topraklarında yaşayan İranlı Şiiilerin dini merasimleri, devlet tarafından asayiş bağlamında değerlendirilmiştir. Özellikle İstanbul Valide Han'da icra edilen Aşura törenleri, devletin kolluk kuvvetlerinin güvenlik tedbirleri altında icra edilmeye çalışılmıştır.⁵⁹ Devlet, bu törenlerde yaşanabilecek taşkınlıkların, toplumun diğer gruplarına cesaret verebileceğinden endişe duyarak gerekli tüm önlemleri alma ihtiyacı hissetmiştir.⁶⁰ Bunun yanı sıra İstanbul'da yaşayan İranlılar, devlet bürokrasisi ve yabancı misyon şeflerinin katıldıkları mâtem törenlerini, mensupları için talepte bulunulacak özel günler olarak da görmüşlerdir. Çeşitli suçlardan tutuklu yahut hüküm giymiş İranlıların bu merasimler vesile kılınarak devlet tarafından tahliyesinin istenmesi, İranlıların mutat hale getirdiği davranış biçimleri arasındadır.⁶¹

⁵⁵ *Ahter Gazetesi*, 12 Muharrem 1311, s. 17.

⁵⁶ *Ahter Gazetesi*, 13 Muharrem 1298, s. 11; *Ahter Gazetesi*, 11 Muharrem 1314, s. 17-18.

⁵⁷ Bağdat ve Basra gibi Osmanlı vilayetlerinde kalabalık bir nüfusu teşkil eden Şiiiler, 1880'li yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'nin dikkatini üzerinde tuttuğu gruplar arasında yer almıştır. Bu coğrafyalarda Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü politikanın, Şiiilerin dışlanması ziyade onların İran'a meyelmelerini engelleyecek nitelikte yürütülmeye çalışıldığı söylenebilir. Diğer yandan İran'la gerginliği artırabilecek her hamlenin, Şii nüfusun yoğun yaşadığı Irak coğrafyasındaki vilayetlerde yansıması olacağı, Osmanlı makamları tarafından değerlendirmeye alınmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in, Sünni-Şii ittifadını gerçekleştirme dönük siyasi hamlelerde bulunmasının, Osmanlı Devleti'nin Irak Şiiileri açısından uygulamaya çalıştığı yumuşak ama bir o kadar endişeye dayalı siyasetin bir yansıması olduğu düşünülmektedir. Bk. Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 270.

⁵⁸ BOA, HR. İM, 355/18. Sultan II. Abdülhamid'in Anadolu için taşıdığı toplumun Şiiileşmesi endişesinin, Anadolu dışındaki en önemli tezahürü, şüphesiz Irak coğrafyasındaydı. Bölgedeki Şiiilerin / ahundların dini faaliyetleri, bu endişenin Sultan nezdinde yersiz olmadığı bir nişanesi gibiydi. Musul, Bağdat ve Basra'daki Şiiilerle devlet arasında tesis edilemeyen güvenin, kaygıların artmasına yol açtığı da söylenebilirdi. Bu durumda, II. Abdülhamid döneminde Şiiiliğin zaman zaman İslam akaidi içerisinde zaman zaman da dışarısında gösterilmesinin payı olduğu düşünülmekteydi. Bk. Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 115-116.

⁵⁹ BOA, BEO, 43/3193.

⁶⁰ BOA, DH. EUM. KADL. 4/21. Devletin siyasetini ve İranlıların Muharrem merasimlerine bakışını yansıtmaya açısından kolluk kuvvetlerine verdikleri talimatlar dikkat çekicidir. II. Meşrutiyet'ten sonraki İranlıların muharrem merasimleriyle alakalı olarak, Osmanlı Devleti'nde yayın yapan Türkçe basında bu bağlamda, dikkat çekici bir ilan göze çarpmaktadır. Devlet, emniyet teşkilatı aracılığıyla verdiği ilanda, merasimler esnasında gerçekleştirilen ve tasvip etmediği bazı uygulamalar ile merasimlerin mekanını: "Polis Müdiriyet-i 'Umûmiyesi'nden: Muharrem ibtidâsından onuncu gününe kadar muhtelif hanlarda tebe'a-i İraniye tarafından kanlarını akıtmak suretiyle mu'tâd olan mâtem ef'âli memnû' olduğu ve bu geceden i'tibâren yalnız Valide Hanı'nda hutbe ve mersiye kira'at edilmek üzere icrâ-yı âyine müsâ'ade edildiği i'lân olunur" ifadelerini kullanmak suretiyle engellemeye ve de sınırlandırmaya çalışmıştır. Bk. *Tasvir-i Efkâr*, 2 Muharrem 1335, No: 1907. Keza II. Meşrutiyet döneminde Türkçe basında çıkan haberlerde, İstanbul'da yaşayan İranlıların merasimlerini, yukarıdaki sınırlandırmaya dönük olarak gerçekleştirdiklerini ihtiva eden haberler neşredilmiştir. Bk. *Tasvir-i Efkâr*, 10 Muharrem 1334, No: 1609.

⁶¹ BOA, DH. MKT. 1329/10.

Osmanlı Devleti'nin, özellikle İstanbul'da yaşayan İranlıların mâtem merasimlerinde nasıl davranması gerektiğini belirlemeye çalışması ve İranlılardan belirlenen çerçevede hareket etmelerini istemesi, onların üzerindeki en önemli baskı unsurudur. Sultan II. Abdülhamid'in, 1887 ve 1888 yılları Aşura mâtem merasimleri öncesinde devletin ilgili makamlarının ve İran Sefareti'nin alması elzem tedbirlerle alakalı gerekçeleri beyan edilmiş emri, bu konuda önem arz etmektedir. Sultanın iradesinde dikkat çeken en önemli hususlardan biri, merasimlerin Osmanlı kadınları ve yabancı kadınlar ile toplum açısından tasvip edilmeyen yönlerinin bulunuyor olmuş olmasıdır.⁶² Hatta bu merasimler sırasındaki ritüeller, Sultan II. Abdülhamid'in verdiği emirde, açıkça tenkit edilmektedir:

*“ Dersa 'âdet'te bulunan İranîler her sene Muharremü'l-harâmın onuncu gecesi icrâ-yı matem için ellerindeki kama ve kılıçları başlarına urarak kan içinde oldukları halde bir handan diğer hana gitmeyi itiyâd etmiş ve bunları seyr için yerli ve ecnebî birçok kimseler sokaklarda ve hanlarda toplanmakta hatta ba'zı 'Osmânî kadınları bile seyr bahânesiyle hanlara girmekte bulunmuş olup eğerçi tebe'a-i İranîyenin âyîn-i mezheplerinden olduğu üzere icra-yı mâtem etmelerine bir şey denilemez ise de gece vakti yüzlerce İranînin yalın kılıç kanlara boyanmış oldukları halde vâveylâ ile sokaklarda dolaşmaları muktezâ-yı âyîn olmadığına ve mahall-i huzur ve asayiş böyle bir hal ve hareketin hiçbir memleketde belki memâlik-i İranîyede bile vuku'u tecvîz olmayacağı derkâr olduğuna binâen ve bu cemiyet arasında hâricden biri cüz'î bir eser-i tebensüm gösterecek olsa İranîlerin bunu istihzâya haml etmeleri tabî'î olarak böyle bir hâlde büyük bir arbede zuhûru müstebâd olmadığına nazaran tebe'a-i İranîyenin aşer-i muharrem gecesi olan yarın akşam cemiyetle sokaklarda dolaşmayarak hanlar derûnunda icrâ-yı mâtem etmeleri için Sefîr-i İran Muhsin Han'a suret-i münâsebede vesâyâ-yı müessere-i münâsebe icrâ ve bu hâlin sâ'ir süferâ ile mu'teberân-ı ecârib tarafından takbîh olunduğunun dahi î mâ kılınması ve 'Osmânî kadınlarının 'Acemlerin âyînini görmek için hanlar derûnuna girmeleri asla karîn-i cevâz olamayacağından bunların men'iyile beraber bir gûne uygunsuz hâl zuhûr ve hudûsuna meydân verilmemesi zımnında lâzım gelen tedâbir-i inzibatiyenin ittihâzı için icâb edenlere evâmîr-i mukteziyenin itâsı... ”*⁶³

Sultan II. Abdülhamid'in mâtem merasimleriyle alakalı olarak verdiği bu emrin, iktidarının daha sonraki yıllarında da uygulanmasına gayret gösterilmesini istediği görülmektedir.⁶⁴ Bu konuda zaptiyelerin ve belediye çavuşlarının merasimler sırasında çıkması olası taşkınlıkları önlemek amacıyla görevlendirildiği bilinmektedir.⁶⁵ İstanbul İranlılarının yine yoğun olarak yaşadığı bölgelerden biri olan Üsküdar Seyyid Ahmed Deresi⁶⁶ mevkiinde alınan tedbirler, bu anlamda dikkat çeker.⁶⁷ Üsküdar'da kalabalık olarak yapılan merasimlerde yeterli sayıda kolluk kuvvet bulundurmak için jandarma ve polis sayısının artırıldığı görülür.⁶⁸ Koca Mustafa Paşa

⁶² BOA, İ. DH. 1049/82396.

⁶³ BOA, İ. DH. 1097/86049.

⁶⁴ BOA, DH. MKT. 1653/67.

⁶⁵ BOA, Y.PRK. ŞH, 3/92; BOA, ZB, 382/97.

⁶⁶ Seyyid Ahmed Deresi bölgesinde yer alan ve aynı adı taşıyan camii, İranlılar Camii olarak da bilinmekte ve İstanbul İranlıları bu camiyi yanında bulunan mezarlıklarından dolayı bir cenaze camisi olarak kullanılmaktadır. Bk. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* C. I (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001), 220, 221.

⁶⁷ BOA, Y. PRK. ZB, 5/108; Zekeriya Kurşun, “Üsküdar'da İranlılar ve İran Mezarlığı,” *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C. 1, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2007), 208.

⁶⁸ BOA, ZB, 394/122; BOA, ZB, 473/76; Kurşun, a.g.m., 209.

Sünbül Sinan Dergâhı'nda, merasimler için halka su dağıtma geleneği esnasında da Osmanlı kolluk kuvvetleri, yoğun önlemler alır.⁶⁹

Osmanlı topraklarında ve İstanbul dışında İranlıların / Şiilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler arasında Bağdat vilayetine bağlı Necef, Kerbela ve Kazımiye⁷⁰ gibi İranlılar için kutsal kabul edilen ve aynı zamanda atebat olarak zikredilen bölgeler de bulunmaktadır. Bu bölgelerde de İranlılar, Aşura merasimlerini icra etmek için bir araya gelmekte ve törenler düzenlemektedir. Bunlar arasında yer alan Necef bölgesi, Osmanlı Devleti açısından merasimler esnasında asayişin temininde güçlük çekilen yerler arasındadır. 1890 yılının Muharrem ayında yapılan merasimler sırasında, hayatını kaybedenler olmuştur.⁷¹ Osmanlı Devleti'nin merasimlerin cadde ve sokaklarda icrasının men edilmesine dönük tavrını kabul etmeyen Şiilerle asker arasında kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Hadiseler, diplomatik olarak Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmış ve İran şahı, İstanbul İran Sefiri Muhsin Han tarafından durumdan duydukları rahatsızlığın Sultan II. Abdülhamid ile paylaşılmasını gerekli görmüştür.⁷² Ölümle sonuçlanmasa da daha sonraki yıllarda bölgede yapılan Muharrem merasimleri esnasında da istenmeyen hadiseler vuku bulmuştur. 1905 yılındaki törenler öncesinde İranlılar, Kazımiye Camii üzerinde daha önce mevcut olan İran tuğrasının sökülmesi ve yerine Osmanlı tuğrasının konulmasını siyaseten kullanmak istemiş ve silahlanarak törenlerin tehdit altında icrasına yol açmışlardır.⁷³ Bu sebeple Osmanlı Devleti, bölgede geniş güvenlik önlemleri almak zorunda kalmıştır.⁷⁴ İranlıların bu davranışlarının, Osmanlı Devleti nazarında merasimlerin bir güvenlik tehdidi olarak görülmesine yol açtığı ve bunun doğal kabul edilmesi söz konusu iken Osmanlı memurlarının İranlıların merasimleri sırasında aşırıya kaçan hareketler sergilemesinin de onları tahrik ettiğini söylemek gerekir.⁷⁵ Nitekim Osmanlı devlet memurları, bölgede yer yer merasimleri engelleme çabasına girmiş ve bu sebeple ahali ile askerler arasında kargaşalar meydana gelmiştir.⁷⁶ Bölgede istenmeyen hadiselerin önüne geçme niyetinde olan Osmanlı Devleti, yaşananlardan ders çıkartmış olacak ki daha sonraki yıllarda yapılan merasimlerde tahriklere mahal bırakmayacak bir tutum sergilemiştir. Bu meyanda, 1906 yılında Basra'da düzenlenen Muharrem merasimleri sırasında olay vuku bulmamıştır.⁷⁷ Yine benzer durum, Kazımiye ve Kerbela'da düzenlenen Muharrem merasimleri için de geçerlidir.⁷⁸ Sultan II. Abdülhamid döneminde yoğun olarak icra edilen Aşura merasimlerinin sultan tarafından siyaseten ve sanatsal olarak kullanıldığı durumlar da söz konusu olmuştur. Bu anlamda II. Abdülhamid, Aşura merasimlerini yansıtan bir resim yapması için Saray Başressamı Fausto Zonaro'yu görevlendirmiştir. Zonaro tarafından çizilen resim, mâtem merasimlerini canlı olarak yansıtan, döneminin en önemli eseri olarak nitelendirilebilir. Tuval üzerine 145x258 cm. boyutlarında yağlıboya ile çizilen ve 1909 yılına

⁶⁹ Kurşun, a.g.m., 209; BOA, ZB, 382/100; BOA, ZB, 383/134.

⁷⁰ Sultan II. Abdülhamid döneminde bölgedeki mezhepsel dağılımı veren Cuinet'e göre Kerbela'da 181.200, Necef'te 9250 ve Kazımiye'de 5000 Şii yaşamaktaydı. Tüm Bağdat vilayetinde ise Şiiler, Sünnilerden sayıca fazlaydı. Bk. Abdullah Poş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak'taki Şii Nüfus ve Caferi Toplumunu Tahrik Faaliyetleri," *Milal ve Nihal* 8 (2011): 51, 52, 54.

⁷¹ BOA, A. MKT. UM, 1863/82; BOA, A. MKT. UM, 1868/26.

⁷² BOA, Y. PRK, A. 6/7.

⁷³ BOA, BEO, 2526/189393.

⁷⁴ BOA, BEO, 2526/189398.

⁷⁵ Merasimler sırasında Osmanlı tebaasından bazı kimselerin de istenmeyen hadiseler mahale verdikleri görülmekteydi. Bu isimlerden Murat adlı şahıs, merasim icrası sırasında askere silah göstererek arbede çıkmasına sebep olmuştu. Bk. BOA, DH. MUİ, 134/60.

⁷⁶ BOA, DH. MKT, 1816/8; BOA, DH. SYS, 64/35; BOA, BEO, 1483/111164.

⁷⁷ BOA, DH. MKT, 1059/40; BOA, DH. ŞFR, 304/106.

⁷⁸ BOA, DH. MKT, 2419/83; BOA, DH. TMIK. M, 194/17; BOA, DH. TMIK. M, 218/23; BOA, Y. PRK. ASK, 161/35.

tarihlendirilen “10 Muharrem” adlı tabloda⁷⁹, kamalarla başlarını yaran insanların varlığı dikkat çekmektedir.

Resim 1: 10 Muharrem Tablosu⁸⁰

Tablonun çerçevesi hali 190x300 cm. boyutlarında olmakla beraber çerçevesi bizzat Sultan II. Abdülhamid’in emriyle Yıldız Sarayı’nda bulunan marangozhanede imal edilmiştir. Sanata meraklı olan Sultan II. Abdülhamid’in bu resmi çizdirmesindeki amaç, Şiilerin dini lideri Razek Han’a resmi armağan etmek istemiş olmasıdır. Sultanın tahttan indirilmesiyle beraber bu siyasi jest gerçekleşmemiş olsa da tablo günümüze kadar ulaşarak halihazırda Erol Makzume’nin özel koleksiyonunda bulunmaktadır.⁸¹ Kaynaklarda, İtalyan Ressam Zonaro’nun bu resmi çizmeden önce 1899 yılında Karacaahmet’teki Rıfai Tekkesi’nde etüt çalışması yaptığı bilgisi yer almaktadır.⁸² Pastel boyayla, gözlemediği insanların portre etütlerini yapan Ressam Zonaro’nun çalışmalarında, İranlıların Muharrem ritüelleri arasında yer alan kamalarla başları yarılmış insanları resmettiği görülmektedir.

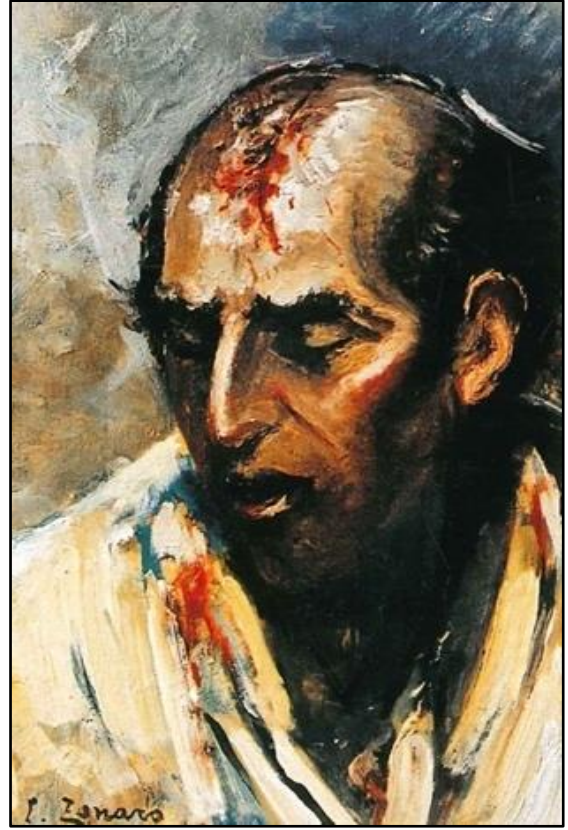
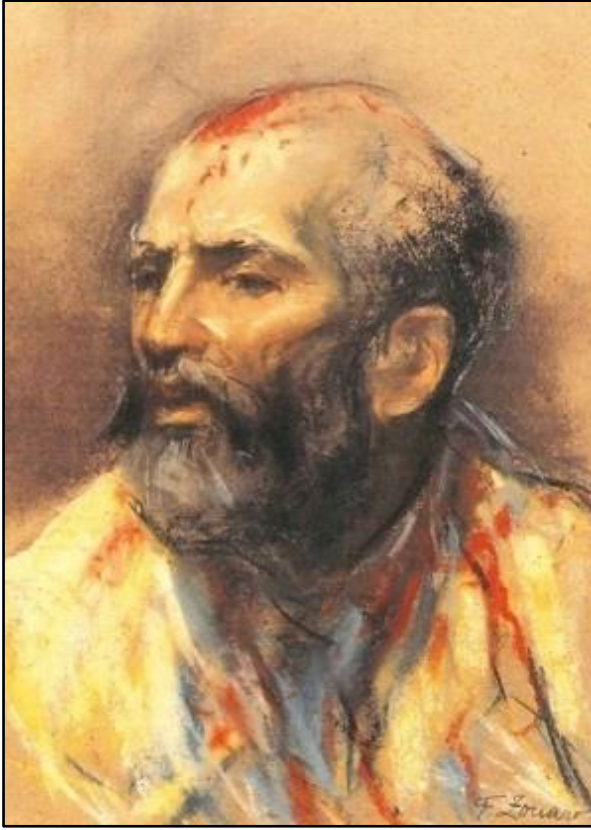
⁷⁹ Osman Öndeş ve Erol Makzume, *Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 276.

⁸⁰ <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2021/the-orientalist-sale/the-tenth-of-muharram>. Erişim 15 Ocak 2023.

⁸¹ Öndeş ve Makzume, a.g.e., 87.

⁸² Öndeş ve Makzume, a.g.e., 87.

Resim 2-3: Muharrem Ritüellerinde Başı Yarılmış İnsan⁸³

Sonuç

Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesinin Müslümanlar arasında yarattığı tezahürler arasında fıkhi ayrışma önemli bir yer tutarken, bu ölümün yarattığı manevi acı da özellikle Şii mezhebine bağlı olanlar için İslam dünyasında farklı geleneklerin oluşmasına yol açtı. Yası ve acıyı temsilen Şiilerin her yıl Muharrem ayında gerçekleştirdiği anma programlarında icra ettikleri ritüeller, Hz. Hüseyin ve Kerbela'yı birçok açıdan asırlarca yaşattı. Safevilerin İran'da hâkimiyet kurmasıyla derin bir siyasi anlam da kazanan Kerbela hadisesinde yaşananlar, o dönemden bugüne kadar İran'da anılmaya devam etti. Tarihsel bağlamda değerlendirildiğinde yas merasimlerinin en ses getirici şekilde uygulanmaya başladığı dönemin, Safevilerin İran'da iktidara geldiği dönem olduğu görüldü. Zira bu dönem, İran'da iktidarı ele geçiren Şah İsmail'in devlete resmi bir mezhep belirlediği ve hem dini hem de siyasi olarak tarafını seçtiği bir dönem olarak temayüz etti. Kaçarlar döneminde de İran'da, mâtem merasimlerinin düzenli ve toplu bir hâlde icrasını gerçekleştirmek adına, hüseyniyye adlı yapılar inşa edildi ve merasimlerin kutsal mekanlarının olması temin edilmeye çalışıldı. XIX. ve XX. yüzyıllara gelindiğinde Osmanlı topraklarında artan İranlı nüfus, yüzyıllarca icra ettikleri mâtem ritüellerini bu topraklara da taşıdılar. Sünni akaidin egemen olduğu Osmanlı toplumunda ve özellikle devlet yapısında bu durum, başlangıçta kabulü mümkün olmayan bir hadise olarak okundu. Bunun en büyük nişanesi, Osmanlı topraklarında yaşayan İranlı Şiilerin

⁸³ Öndeş ve Makzume, a.g.e., 276.

merasim ritüellerini gerçekleştirmek için tıpkı o dönemde İran'da da var olan "Hüseyniyye" inşalarının engellenmesi girişimiydi. Bu yapıların inşasına devlet tarafından izin verilmesi de İranlılar merasimlerini; hanlarda, cadde ve sokaklarda icra etmeye devam ettiler.

Merasimlerin icrası sırasında Sultan II. Abdülhamid'in konuyla ilgili en büyük kaygılarından biri, toplumun alışık olmadığı bu duruma karşı farklı refleks gösterebileceği endişesiydi. Zira kahir ekseriyeti Sünni olan Osmanlı toplumunda yaşayan Müslümanların Muharrem ayında Şiiler tarafından icra edilen merasimlere benzer bir anma ritüeli bulunmamaktaydı. Diğer yandan Sultan II. Abdülhamid, Şiiliğin toplum içerisinde yayılabileceği endişesi de taşımaktaydı. Bu endişe, Muharrem ayında İranlıların icra ettiği merasimlerin denetimler altında yapılmasına yol açtı. Muharrem merasimleri sırasında Osmanlı kolluk kuvvetlerinin sıkı tedbirler almasındaki bir diğer sebep de yas ritüellerinin yer yer kan dökücü seviyeye gelip kesici aletlerle yapılıyor olmasıydı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, İranlıların Muharrem merasimlerini bir açıdan güvenlik bağlamında değerlendirmeyordu.

Osmanlı döneminde Bağdat bölgesi haricinde can ile mal kayıplarının yaşanmadığı ve siyasi gerginliğe de sebep olmadığını gördüğümüz Muharrem etkinliklerinin İstanbul ayağı, temsillerin yoğun yapıldığı bir yerdi. İstanbul'da yaşayan İranlı nüfusun fazlalığı ve devletin yönetim mekanizmasının İstanbul'da bulunması, burada yapılan merasimlere daha büyük önem atfedilmesine neden oldu. İranlı bürokratlar, yabancı elçiler ve misafirler, devlet görevlileri, tüccarlar ve Osmanlı memurları, yıllarca yapılan bu merasimlere katıldılar ve gözlemlerini aktararak olaylara ışık tuttular. Sultan II. Abdülhamid döneminde İstanbul ve İran'ın başkenti Tahran'da yapılan merasimlerde iki devletin liderlerinin ikbali ve ömrü için dualar edilmesi ise merasimlerin siyasi boyutunu temsil etti. Özellikle İranlı Şiiler bu tercihle, Osmanlı Devleti içerisindeki varlıklarının devamını sağlamak amacı gütmüş olmalıydılar. İran Devleti ise, hem Osmanlı'daki diasporasının rahatını temin etmek hem de iki ülke siyasi ilişkilerinde yaşanan ılımlı havayı sürdürmek için aynı davranışta bulunmayı tercih etti.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (A. { DVNS.NMH.d) 3/55.

Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM) 1863/82, 1868/26.

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO) 43/3193, 2526/189393, 2526/189398, 1483/111164.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kısım-1 Adli Evrakı (DH.EUM.KADL) 4/21.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT) 1329/10, 1653/67, 1816/8, 1059/40, 2419/83.

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS) 64/35.

Dahiliye Nezareti Şifrek Evrakı (DH.ŞFR) 304/106.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M) 194/17, 218/23.

İrade Dahiliye (İ.DH) 1049/82396, 1097/86049.

Dahiliye Muhaberat-1 Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUI) 134/60.

Hariciye Nezareti Mektubi (HR. MKT) 708/78-2.

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM) 355/18.
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS) 163/64.
Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A) 6/7.
Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK) 161/35.
Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH) 3/92.
Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB) 5/108.
Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB) 382/97, 382/100, 383/134, 394/122, 473/76.

Gazeteler

Ahter

Tasvir-i Efkâr

Sözlük

Kanar, Mehmet. (2010). *Farsça Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul.

Kitap, Makale, Anı, Tez ve Ansiklopedi Maddeleri

Afacan, Serhan. “İranilikten Osmaniliğe: Sultan II. Abdülhamid Devrinde Bir Vatandaşlık Değişirme Sergüzeşti,” *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed., Fahrettin Gün ve Halil İbrahim Erbay. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Yayınları, 2017.

Akoğlu, Muharrem. “Büveyhiler’in Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine.” *Bilimname*, XVII/2 (2009): 123-138.

And, Metin. *Ritüelden Dırama: Kerbela-Muharrem-Taziye*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Arıkan, Adem. “Büyük Selçuklular Döneminde Şia.” Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi 2010.

Ateş, Sabri. *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Aykun, İbrahim. “Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması.” Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995.

Çağlayan, Bünyamin. “Kerbela Mersiyeleri.” Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 1997.

Çakmak, Yalçın. *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

Çetinsaya, Gökhan. *II. Abdülhamid Döneminde Irak’ta Osmanlı İdaresi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Dıñoğlu, Filiz. “Sultan’ın Ecnepleri: Dersaadet’in Acemleri.” *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, haz., Fahrettin Gün vd. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Yayınları, 2018.

Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*. Haz., Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Fığlalı, Ethem Ruhi. “Gadir-i Hum”, TDV İslam Ansiklopedisi, 13, (İstanbul 1996), ss. 279-280.

Geçkin, Hatice. “Büveyhiler Döneminde Bağdat’ta Şiilik.” Yüksek lisans tezi, Hitit Üniversitesi, 2016.

- Glassen, Erika. "Muharram-Ceremonies ('Azâdârî) in Istanbul at the end of the XIXth and the Beginning of the XXth Century," *Les Iraniens d'Istanbul*, T. Zarccone ve Zarinabf-Shahr. Tehran-İstanbul: Institut Francais de Recherches en Iran-Institut Francais D'Etudes Anatoliennes, 1993.
- Gülten, Sadullah. *Osmanlı-Safevi Kıskaçında Kızılbaşlar: Açılın Kapılar Şaha Gidelim*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- Güner, Ahmet. "Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela / Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şii Uygulamaları." C. I., ed., Alim Yıldız ve Ali Aksu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010.
- Haskan, Mehmet Mermi. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* C. I. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001.
- İvgin, Hayrettin. "Kerbela Olayı İle Hz. Hüseyin Katliamının Halk Geleneğine Yansıyan Bir Oluşumu: Dilenci Goygoycular," *Kerbela ve Hz. Hüseyin Sempozyum Bildirileri*. Haz., Gülağ Öz. Ankara: Hüseyin Gazi Kültür ve Sanat Vakfı, 2016.
- Kanar, Mehmet. *Farsça Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Say Yayınları, 2010).
- Karadağ Çınar, Gülay. "Safevi Devleti'nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulemayla İlişkileri." *İran Çalışmaları Dergisi* 1/1 (2017): 11-51.
- Kılıç, Ünal. "Kerbela Vakası (Tarihi Süreç)." *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)* C. I., ed., Alim Yıldız ve Ali Aksu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010.
- Köksal, Mustafa Asım. *İslam Tarihi Hz. Hüseyin ve Kerbela Faciası*. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.,1979.
- Köse, Osman. "19. Yüzyılda Samsun'da İran Misyonu: Tüccarlar, Konsolosluk ve Hüseyiniye (Acem) Tekkesi," *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun*, C. I., ed., Osman Köse. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Kurşun, Zekeriya. "Üsküdar'da İranlılar ve İran Mezarlığı," *Üsküdar Sempozyumu IV Bildiriler*, C. I. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2007.
- Louer, Laurence. *Sünniler ve Şiiler: Bir İhtilafın Siyasi Tarihi*, Çev., Barış Özkul. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Meddah, Şadi. *Maktel-i Hüseyin: Kerbela Hadisesi (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*. Haz., Erdoğan Erbay ve Selahattin Tozlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Mehmed Esad Efendi. *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi Bahir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle 1237-1421/1821-1826*, Haz., Ziya Yılmaz. İstanbul: OSAV, 2000.
- Merçil, Erdoğan, "Büveyhiler", TDV İslam Ansiklopedisi, VI (İstanbul 1992), ss. 496-500.
- Mneymneh, Hassan. *Büveyhiler Devleti Tarihi*, Çev., Tarık Akarsu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Muhaddisi, Cevad. *A'dan Z'ye Kerbela Ansiklopedisi*, Çev., Metin Atam. İstanbul: Asr Yayınları, 2010.
- Müller, Max. *İstanbul'dan Mektuplar*. Çev., Afife Buğra. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1978.
- Öndeş, Osman ve Erol Makzume. *Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

- Öz, Mustafa. “Hüseyniyye”, TDV İslam Ansiklopedisi, 19 (İstanbul 1999), ss. 28-29.
- Öz, Mustafa. “Kerbela”, TDV İslam Ansiklopedisi, 25 (Ankara 2022), ss. 111-114.
- Öz, Mustafa. “Taziye”, TDV İslam Ansiklopedisi, 40, (Ankara 2011), ss. 203-203.
- Ünal, Yusuf. “More than Mere Polemic: The Adventure of the Risalah-i Husniyah in the Safavid, Ottoman and Indian Lands.” Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2016.
- Pirzade, Hacı Muhammed Ali. *Sefername-i Hacı Pirzade ez London ta Esfehan Cild-i Dovvom*. Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1343.
- Poş, Abdullah. “XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak’taki Şii Nüfus ve Caferi Toplumunu Tahrik Faaliyetleri.” *Milel ve Nihal* 8 (2011): 47-76.
- Sansarkan, Yusuf. “Hakem Olayı Özelinde Mezhebi Kaygının Tarih Aktarım ve Yorumuna Etkisi.” *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 4/2 (2019): 47-76.
- Sarıcık, Murat. “Kerbela Olayında El-Hurr B. Yezid ve Hz. Hüseyin’le Mücadelesi.” *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1995): 103-148.
- Sasani, Han Melik. *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir: Han Melik Sasani*. Çev., Hakkı Uygur. İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- Sasani, Han Melik. *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*. Tahran: Çaphane-i Firdovsi, 1335.
- Savory, Roger. *Safeviler Devrinde İran*, Çev., Özgür Kolçak. İstanbul: Bilge-Kültür Sanat Yayınları, 2021.
- Sümer, Faruk. “Selçuklular”, TDV İslam Ansiklopedisi, 36 (İstanbul 2009), ss. 365-371.
- Şahin, İlhan ve Feridun Emecen. “Amasya Antlaşması”, TDV İslam Ansiklopedisi, III (İstanbul 1991), ss. 4-5.
- Topaloğlu, Fatih. “Şia’da Kerbela Matemini Ortaya Çıkışı ve Eski İran Kültürüyle İlişkisi.” *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)* C. I., ed., Alim Yıldız ve Ali Aksu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010.
- Yıldız, Güllü. “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda Şii Kimliği ve Hüseyniye İnşa Girişimi.” *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* VII/I (2021): 131-148.
- Yıldız, Güllü. “İstanbul’da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter.” *Osmanlı Araştırmaları* L (2017): 175-218.
- Yıldız, Harun ve Ferhat Maden. “Büveyhiler Dönemi Şii Düşünürleri.” *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (2017): 269-314.
- Yılmaz, Adem. “İmam Hüseyin’in Yaşçaları: Gelenekten Günümüze İran’daki Şii Matem Merasimlerinde Meddahlar.” *İran Çalışmaları Dergisi* 5/2 (2021): 303-336.
- Yılmaz, Müslüm. “Klasik Türk Edebiyatında Kerbela Hadisesi.” Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.

Elektronik Kaynak

<https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2021/the-orientalist-sale/the-tenth-of-muharram>.
Erişim Tarihi: 15 Ocak 2023.

İstanbul Örneğinde Haremeyn Vakıflarına Yönelik Suistimler [1587-1615]*

Misuses on Haramayn Waqfs in the Example of Istanbul [1587-1615]

Mustafa Güler** ; Ramazan Hüseyin Biçer***

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

**Afyon Kocatepe Üniversitesi
mguler@aku.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2811-6403

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

*** Afyon Kocatepe Üniversitesi
rhhbicer@aku.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2827-1411

Başvuru / Submitted :
31 Mayıs 2023

Kabul / Accepted :
8 Temmuz 2023

DOI: 10.21021/osmed.1308010

Atıf/Citation:

Güler, M; Biçer, R. H. "İstanbul Örneğinde Haremeyn Vakıflarına Yönelik Suistimler [1587-1615]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 121-139.

Benzerlik / Similarity : %9

Öz

Vakfiyesinde Mekke, Medine ya da Kudüs'e yönelik hayır şartı bulunan vakıflar, Haremeyn Vakıfları olarak adlandırılmıştır. Haremeyn vakıflarının sayısı hatırı sayılır bir miktara ulaştığında, 1587 yılında anılan vakıfların daha sistematik idare edilebilmeleri için Haremeyn Evkâf Nezâreti kurulmuştur. Bu vakıfların idaresi mevcut tasarrufların vefatından sonra Nezâretin bir görevlisi olan Haremeyn mütevellilerine geçmiştir. İntikalin ardından Haremeyn vakıfları, düzenli bir yönetim sistematiğine kavuşmuşlarsa da değişik saiklerle suistimale uğramışlardır. Hatta bu suistimallerden bazıları, kurucular veya aile üyeleri hayattayken gerçekleşmiştir. Suistimallerin çoğu, vakıfla bağı bulunan kişilerden kaynaklanmıştır. Bunun sebebi ise vakıf kurucusuyla bağı bulunan bu kişilerin suistimallerinin kolay kolay ortaya çıkartılmamasıydı. Diğer yandan Haremeyn Mütevellisinin de idaresi altındaki bazı vakıflara yönelik yanlış idare ve müdahalesi de vakidir. Bu çalışmada da vakıf muamelelerinde cereyan eden bu tür suistimler ile sebepleri, mahkemelere yansıyan kayıtlar ışığında ele alınmıştır. Çalışmanın ana çerçevesini, XVI. asrın sonları ile XVII. asır başlarına ait Haremeyn Müfettişliği Sicillerinden elde edilen dava örnekleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Müteveli, Suistimal, Osmanlı Devleti, Haremeyn Müfettişliği.

Abstract

Waqfs that have a charitable condition for Mecca, Medina or Al-Quds in their waqfiyah called as Haramayn waqfs. When the number of Haramayn waqfs reached a considerable amount, Haramayn Awqaf Ministry was established to be managed more systematically this waqfs in 1587. The administration of this waqfs passed Haramayn trustees (Haramayn mutawalli), who were an officer of the Ministry, after the death of the users of the waqfs. Although Haramayn waqfs attained a regular management system after the transfer, they were misused for various reasons. Most of the misuses resulted from people affiliated with the founders of waqfs. The reason of this was that the abuses of these people couldn't be revealed easily. Even, some of the abuses occurred while the founders of waqf or family members were alive. On the other hand, mismanagement and misuses in some waqfs under the administration of the Haramayn trustee also took place. In this study, such abuses in waqf transactions and this abuses's reasons have been discussed in the light of the samples reflected in the court records. The main framework of the study is the case samples obtained from the Haramayn Inspectorate Registers belonging to the end of the 16th century and the beginning of the 17th century.

Keywords: Waqf, Waqf Trustee, Misuse, Ottoman State, Haramayn Inspectorship

*Bu makale Ramazan Hüseyin Biçer'in Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında yapmış olduğu doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Osmanlı sosyal ve iktisadî tarihinde önemli bir yere sahip olan vakıflar, gelir eksenli bir yapı olması ve vakıf kurucusunun belirlemiş olduğu özerk bir idari yapıya sahip olması nedeniyle diğer kurumlardan daha fazla istismara uğramışlardır. Bu durum şüphesiz vakıfların umumî ve hususî birtakım özellikleri ile ilişkilidir. Vakıfların işletilmesi, gelirlerinin dağıtılması ve akarlarının kullanılması konusunda kurucunun belirlemiş olduğu şartların dışındaki uygulamaların tamamı ise o vakıflar üzerindeki usulsüzlükleri oluşturmaktadır. Bilindiği üzere, vakıf gelirlerinin harcanması, vâkıfın belirlemiş olduğu şartların yazılı olduğu vakfiyeye göre yapılmaktadır. Ancak vakıflar, kimi zaman vakfiyelerin elde bulunmaması, şartlara ulaşılamaması, zamanında teftişlerin yapılmaması gibi sebeplerle dışarıdan müdahale ve hukuk dışı kullanımlarla karşı karşıya kalmışlardır. Vakıfla hiçbir şekilde ilgisi olmayan kişilerin şarta uygun olmayan kullanımlarına nazaran, bir şekilde iltisakı bulunan kişilerin gerçekleştirdiği suistimaller ise daha yoğundur. Bunun sebebi kurucu ile akraba olan kişilerin müdahalelerini daha kolay gizleyebilmesi ve bu hususta keşif veya duyum üzerine hususî bir tahkikat yapılmadan kolay kolay bu tür taarruzların anlaşılabilmesidir.

Bu çalışmada da akarlardan istifadesi vakfiyede belirlenen vakıf kurucusu ile akrabalık veya kölelik ilişkisi bulunan kişiler tarafından gerçekleştirilmiş haksız kullanım veya el çektirme davaları değerlendirilecek ve sebepleri üzerinde durulacaktır. Bunun yanında, bu vakıflarda bizzat mütevelliden kaynaklanan suistimal örneklerine de değinilecektir. Ayrıca, XVI. asır sonunda kurulmuş olan Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin ve Haremeyn Evkâf Nezareti bünyesinde görev yapan Haremeyn Mütevellisinin de usulsüzlükler karşısındaki tutumu da ele alınacaktır. Çalışma ağırlıklı olarak XVI. asır sonu XVII. asır başına ait Haremeyn Evkaf Müfettişliği Sicillerinde bulunan kayıtlara dayanmaktadır.

Çalışmada örnek olarak sunulacak davaların detaylarında, Osmanlı Devleti'nin vakıflar üzerindeki suistimallerin önüne geçmek için yapmış olduğu kurumsal çalışmalar da daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Nitekim XVI. yüzyıl sonunda Haremeyn Evkaf Nezareti¹, bundan birkaç yıl sonrasında ise Haremeyn Evkâf Müfettişliği de vakıfların hem daha düzgün idare edilmesi hem de suistimallerin olabildiğince önüne geçmek maksadıyla teşkil edilmiştir.² Konu, bu tür kurumsal

¹ Konuyla ilgili çoğu çalışmada, Haremeyn Evkaf Nezâreti kurulduktan sonra diğer kalemlerinin de aynı tarihle birlikte ihdas edildiği ifade edilmektedir ve buna dayanak olarak da tek bir kaynak gösterilmektedir. O da İbn'ül-Emin Mahmut Kemal, Hüseyin Hüsameddin'in yazmış olduğu *Tarihçe-i Teşkilat*'tır. Bkz. İbn'ül-Emin Mahmut Kemal, Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyün Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilatı*, (İstanbul: Dârü'l- Hılâfeti'l-Âliye Şehzadebaşı Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335), 13. Ayrıca bkz, Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013) 364; Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 3.

² Haremeyn Evkaf Müfettişliği'nin kuruluş tarihi bize göre 1589 yılıdır. İlk Müfettiş Memikzade Mehmed Efendi'ye ait kayıtlar da bunu doğrulamaktadır. Darüsssaade Ağası Mehmed Ağa ile Haremeyn Evkâf Müfettişi Mehmed'in birlikte imzalarının olduğu en eski kayıtlı defter, 998/1589 tarihli, yani Nezâret'in kuruluşundan 2 yıl sonra çeşitli yerlerde bulunan Haremeyn vakıflarının gelirlerinin yazılı olduğu, başında da Padişah III. Murad'ın tuğrasının bulunduğu defterdir. Bu defterin arkasında Darüsssaade Ağası Mehmed Ağa ile Haremeyn Evkâf Müfettişi Mehmed Efendi'nin imzası yer almaktadır. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD). d. 1806*. Bundan başka, Evasıt-ı Safer 999/Aralık 1590 tarihli Üsküdar'a bağlı Cuma karyesi ile Akçakızanlık'taki Haremeyn Evkâfı'nın mütevellisi olan Recep Bey zamanının muhasebesini gösteren defter de yine bizim bulabildiğimiz eski tarihli defterler arasındadır. Bkz. *Topkapı Sarayı Arşivi Defterleri (TSMA.D). 3646.18, 6a*. Bundan daha eski tarihli olması muhtemel olan ise *TSMA.D.1322.1* numaralı defterdir. Bu defter, 996-997/1588-1590 senelerine ait Haremeyn'e bağlı İstanbul, Rumeli ve sair yerlerde bulunan vakıfların varidat kayıtlarını ihtiva

yapılanmalara neden olan unsurları da yakından görmek için önem arz etmektedir. Zira müfettişliğin kuruluşundan hemen sonra vakıflara yönelik bu tür suistimalleri önlemek için yoğun bir keşif ve teftiş faaliyetine başlanmıştır.³

Osmanlı'daki vakıf uygulamalarında, özellikle de evlatlık vakıfların tasarruflarında kız-erkek ayrımı genelde yapmadan⁴ tüm çocukların vakıftan yararlanması için şartların konulduğu görülmektedir. Hatta varsa azatlı köleler ve onların çocuklarının da herhangi bir ayırım gözetmeden vakıflardan faydalanmalarına dair hatırı sayılır miktarda uygulama bulunmaktadır.⁵

Vakfiyeye göre, kurucunun ölümünden sonra mirasçılarının tasarruf etmeleri şartı bulunuyorsa, akarın tasarrufunun mirasçılara geçmesi gerekmektedir. Ancak burada vakıfların tasarrufu ve menfaat yönünü belirleyecek olan tasarruf şartlarını ortaya koyan ifadeler, tasarrufta sıranın kimde olup olmadığını belirlemektedir. Örnek vermek gerekirse, vâkıfın zikrettiği *evlâd* ifadesiyle vâkıfın sulbî çocuklarının tamamı kastedilmekte, *evlâd-ı evlâd* ifadesi ile birinci, ikinci ve üçüncü batın evladının tahsis edilen vakıf gelirinden faydalanabileceği anlaşılmaktaydı.⁶ Bu çerçevede vâkıf, “*şu yerdeki mülkümü evlâdına şart ettim*” demiş olsa sulbî evlâdını kastetmiş olmaktadır

etmektedir. Defterin 7'nci sayfasının a yüzünde Haremeyn Evkâf Müfettişi Mehmed Efendi ile Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın imzası bulunmaktadır. Ancak, defterin tanzim tarihi yer almamaktadır. Defter, önceki yılların kayıtlarını içerdiği için 997-998/1589-1590 tarihli olması muhtemeldir. Ayrıca Şaban 999/31 Mayıs 1591 tarihli vâridat ve masraf defterinde de ilk Dârüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın da imzası yer almaktadır. Bkz. *T SMA.D., 1188.1, 13*. Bunlardan başka, Müfettiş Mehmed Efendi'nin bizzat kendisinin vermiş olduğu hüccetler de vardır ki, bunlardan en eskisi, evasıt-ı Şaban 997/Haziran 1589 tarihli yanan vakıf bir evle ilgili hüccettir. Bu kayıtlarda da Mehmed Efendi, “*el-me'mûr bi't-teftîş*” notunu isminden sonra ilave etmiştir. Bkz. *Topkapı Sarayı Arşivi (T SMA.E), 0810-65*.

³ *BOA, A.DVNMHM, 58. 619; BOA, A. A.DVN MHM, d. 62. 563.*

⁴ Bkz. *evlâd-ı evlâd* lafzı sadece erkek evlâda mahsus olmayıp kız çocukların evlâdını da kapsamaktadır. Bkz. Ömer Hilmi Efendi, *İthâfu'l-Ahlâf fî Ahkâm-il-Evkâf*, (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları,1977), 45, 152. Mesele; Ali Himmət Berkî, *Vakıflar*, (İstanbul: Cihan Kitaphanesi, 1940), 93-94.

⁵ Örneğin, Cemaziyelahir 977/Aralık-1569 tarihli Ayşe Hatun bt. Hacı Abdulganî'nin Arapça vakfiyesindeki tasarruf şartları şöyledir; “...*Menzil-i mezbûrun hakk-ı süknâsı mâdâm ki hayâtda ola evvelâ nefsi-i nefesine, sonra Sâkine bt. Abdullah nâm atıkasına* (azatlı kölesine), *sonra Dilârâm bt. Abdullah nâm atıkasına, sonra diğêr utekâsına ve evlâd-ı utekâsına, evlâd-ı evlâd-ı utekâsına, sonra Medîne-i münevvere fukarâsına şart etti*” *Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Evkâf-ı Hümayun (Haremeyn) Müfettişliği, 1 Numaralı Sicil, 77a-1; Haremeyn vakfına henüz geçmemiş şart-ı vâkıftan olan bir tasarrufçu olan Rahime Hatun, vakıf evi tamirini yaptırmaya gücü yetmediği için 25 yıllığına başkasına kiraladığı evin kaydında vakfın tasarruf sırası ile şu bilgileri vermiştir; “Siti Hatun Hasan b. Abdullah ile vâlidem Zahide bt. Abdullah'a ve bunların evlâdına ve evlâd-ı evlâdına ba'de'l-inkırâz Medîne-i Münevvere fukarâsına vakf ve şart edip hâlâ mezbûrân Hasan ve Zahide vefât edip ben mezbûre Zahide'nin sadriye kızı olmağla menzil-i mezbûrun süknâsı hakk-ı meşrûtum olup...*” dolayısıyla Osmanlı vakıf hukukunda kadın mutasarrıfların tasarruflarına hiçbir şekilde engel olunmamış vâkıflar da evlâd ifadesiyle kız çocuklarını da kastetmişlerdir. Bkz, *VGM, Evkâf-ı Hümayûn (Haremeyn) Müfettişliği Sicilleri (EHMS) 1 Numaralı Sicil, 5a-1; VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 31-3; 36-1; 58-2; 81-1; VGM, EHMS, 8 Numaralı Sicil, 46-1.*

⁶ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Fetvalar (*MŞH.FTV*). 1/33; Ayrıca bkz. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Yaşam*. Ed: Timur Kuran, C.5, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010), 45.

ki varsa üvey evlatlar ile torunlarının vakıftan yararlanamayacağı anlamına gelmekteydi.⁷ Bu gibi tasarrufla ilgili lafızlar ve ifade sırasına ise *vakfın növbet-i tasarruf* sırası denilmekteydi.⁸

Vakıflarda evlat ya da başka akrabalar eliyle gerçekleşmiş olan suistimallerin büyük bir kısmının bu belirttiğimiz lafızların çığnenmesi ile alakalı olduğu görülecektir. Bu alanda vakfi tanımama⁹, farklı şart beyan etme, sırası gelmeden vakfi tasarruf etme gibi daha birçok suistimal şekli karşımıza çıkmaktadır. Zikrettiğimiz usulsüz kullanımlar ortaya çıktığında veya ilgili merciler tarafından öğrenildiğinde ise aşağıda da görüleceği üzere hemen hukuki işlemler başlatılmış ve usulsüzlükler genelde tadil edilmiştir.

1. Mirasçıların Taarruzları

Mirasçılar eliyle gerçekleşen taarruzlar genelde ya vakıf şartı dışında kullanım ya da mülkün satışının yapılması yoluyla vuku bulmuştur. Bu tür suistimleri gerçekleştiren kişiler, vakıf bir malı mülk olarak tasarruf ederek, açıktan veya zımnen vakfi inkâr yoluna gitmişlerdir. Aynı şekilde kurucunun mirasçıları kendilerine intikal eden vakıf akarlarının usulsüz satışını da yapabilmişlerdir. Bu mirasçıların çoğu ise mahkeme aşamasında mülkün vakıf olduğundan haberi olmaması sebebiyle bu tür bir yola başvurduklarını söylemişlerdir. Bu şekilde, vakıf bir evin mirasçısı tarafından satışı ve sonrasında gerçekleşen dava süreci şöyle gelişmiştir:

Evâhir-i Muharrem 1020/Nisan 1611 tarihli davanın detaylarına göre dönemin Haremeyn vakıfları mütevellisi Hasan Bey b. Mehmed, Aynî Hatun bt. Mahmud'u şikâyet etmiştir. Müteveli, Aynî Hatun'un babası Mahmud Efendi'nin Küçük Ayasofya, Hüseyin Ağa Mahallesi'nde bulunan evini 955/1548-1549 yıllarında önce kendisine, sonra *evlâdına ve evlâd-ı evlâdına*¹⁰ onların inkırazından sonra ise Medine-i Münevvere fukarasına vakfettiğini, vakıf şartına göre Aynî Hatun'un tasarrufunda olması gereken evin Fatıma Hatun'a 20 bin akçe karşılığında satıldığını iddia etmiştir. Müteveli, vakfiye şartına göre tasarruf edilmesini talep ettikten sonra, Haremeyn müfettişi, evi satın alan Fatıma Hatun'a bu iddiayı sormuş, o da Aynî Hatun'un kendisine evin babasından intikal eden miras evi olduğunu söylediğinden evi satın aldığını, vakıf olduğundan haberinin olmadığını söylemiştir. Daha sonra satışı yapan Aynî Hatun'a durum sorulduğunda o da aynı şekilde babasından intikal eden mülkü olduğunu beyan etmiştir. Bunun üzerine, mütevelliden evin vakıf olduğunu kanıtlayacak delil (beyyine) talep edilmiş, müteveli de mahkemeye şahitleri

⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ali Himmet Berkî, *Vakıflar*, (İstanbul: Cihan Kitabevi, 1940), 94-96; Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf fî Ahkâm-il Evkaf*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977), 44-45; Ali Haydar Efendi, *Tertîbü's-Sunûf fî Ahkâmi'l-Vukûf*, (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1240), 323-327, ilgili maddeler; İbn-i Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr Ale'd-Dürri'l-Muhtar*, Ter: Mazhar Taşkesenlioğlu, C. IX, (İstanbul: Şâmil Yayınları 1986), 403-409; Fetâvâyı Hindiyeye, Ter: Mustafa Efe, C. IV, (İstanbul: Akçağ Yayınları), 531-535.

⁸ Növbet-i tasarruf ifadesi ile tasarruf sırası kastedilmektedir ve kayıtlarda da şu şekilde geçmektedir; "...icâresini Medîne-i Münevvere fukarasında şart etmiş idi bu takdîrce növbet-i tasarruf hâlâ benimdir diyü ...". Bkz. VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 68-1.

⁹ Bu konuda verilmiş bir fetva örneğinde bu husus net bir şekilde ele alınmış ve vârislerin vakfi inkâr edemeyecekleri ifade edilmiştir. Bkz. "Zeyd hâl-i sıhhatinde mülk menziline zevcesi Hind'e ba'dehâ Hind'in evlâdına ba'de'l-inkirâz Medîne-i Münevvere'ye vakf ve teslim-i müteveli edip ve tescil-i şer'i etdirse ba'de zamân Zeyd vefât etdikde sâir verese mücerred tutmazız demeğe kâdir olurlar mı? El-cevab: Olmazlar." MŞH.FTV.1/24.

¹⁰ Nesil tabiri batınlarda doğan tüm çocukları kapsamaktadır. Bkz. Berkî, *Vakıflar*, 99; Ali Haydar Efendi, *Tertîb*, 332, Madde: 646; Ayrıca bkz. *Tertîp*, 82-83, Madde:119.

hazır etmiştir. Şahitler, evin Aynî'nin babası Mahmud'un mülk evi iken vakıf yaptığını beyan edince evin, vakıf şartlarına uygun tasarruf edilmesine ve satışın iptaline karar verilmiştir.¹¹

Yukarıdaki olay sıradan bir dava kaydı gibi görünse de önemli bir ayrıntı dikkat çekmektedir. Zira davaya konu olan hadisede satışı yapılan evin geliri, 21 Zilhicce (9)35/26 Ağustos 1529 tarihinde Haremeyn'e intikal etmemiş olmasına rağmen Haremeyn mütevellisi, vakfiye şartlarını bildiğinden satışı engellemiş ve vakfın şartnamesine göre tasarrufu sağlamıştır.¹² Ayrıca zikrettiğimiz dava vakıflara yönelik suistimallerin bizzat vâkıfın kendi çocuğu (sulbî) tarafından gelebildiğine örnek teşkil etmesi açısından da önem arz etmektedir.

Kurucunun bizzat kendi evladından bu tür suistimaller olabildiği gibi torunlar tarafından da benzer işlemlerin gerçekleştirilebildiği görülmektedir. Kurucunun torununun yapmış olduğu bir satış işlemine dair davanın serencamı ise şöyledir:

Evail-i Rebiulevvel 980/Temmuz 1572 tarihinde Rabia Hatun bt. Mehmed, İstanbul Aksaray civarında Hacı Bayram Mahallesi'nde bulunan mülk evinin *hakk-ı süknâsını*¹³ önce kendisine, sonra 'evlâdına ve evlâd-ı evlâdına onların inkırazından sonra ise Medine-i Münevvere fukarasına vakfetmiştir. Râbia Hatun öldükten sonra evin tasarrufu, çocuklarından sonra torunu Saime'ye gelmiştir. Saime de tasarrufunda bulunan vakıf evi 60 bin akçeye başkasına satmıştır. Bunun üzerine, Haremeyn Mütevellisi Hasan Bey b. Mehmed, Evâhir-i Ramazan 1019/Kasım 1610 tarihinde, satışı yapılan vakıf evin satış işleminin iptal edilerek vakfiyedeki şartlar muvacehesinde tasarruf edilmesi maksadıyla mahkemeye başvurmuştur. Hem vakıf evi satan vâkıfın torunu Sâime hem de evi satın alan Mehmed Efendi mahkemede hazır bulunmuşlar, mütevellinin iddiasını dinlemişlerdir. Sâime'ye vakıf evi neden sattığına yönelik soru sorulduğunda, vakıf olduğundan haberinin olmadığını, evin kendisine intikal eden mülkü olduğunu söylemiştir. Evi satın alan Mehmed Efendi de Saime'nin kendisine evi 'mülk' olarak sattığını ve vakıf olduğundan haberinin olmadığını ifade etmiştir. Mütevelliden evin vakıf olduğunu kanıtlayacak delil talep edildikten sonra, müteveli de şahitlerle Râbia Hatun'un ölmeden evvel evini vakfettiğini kanıtlamıştır. Böylece müfettiş, evin vakıf şartları doğrultusunda tasarruf edilmesine karar vermiştir.¹⁴

Bu tür satışları gerçekleştiren ve taarruzlarda bulunan kişiler, genelde dava konusu olan mülkün vakıf olduğunu bilmediklerini ve bu sebeple satışı gerçekleştirdiklerini söylemişlerdir. Bunun tabii olarak ne derece doğru ne derece yanlış olduğu konusu ucu açık bir meseledir. Ancak şurası gerçektir ki, kendisinden önce vakıf olarak tasarruf edilen ve kendisine de vakıf şartı üzere tasarrufu intikal etmiş bir yerin vakıf olduğunun bilinmemesi müşkül bir durumdur. Genelde bu tür taarruzlarda bulunan vârislerin mahkemede benzer beyanlarda bulunduğunu da ayrıca belirtmek gerekmektedir.

Haremeyn vakıfları özelinden ele alınan bu tür davalarda, müfettişliğin kurumsal bir yapı halinde vakıflara yönelik gerçekleşen bu tür suistimallerde etkin bir şekilde çalıştığı da anlaşılabilir. Örneğin, yukarıda izahını yaptığımız vakıf evin satışıyla ilgili kayıta,

¹¹ VGM, EHMS, 1 Numaralı Sicil, 9b-3.

¹² Yalnızca vakıflarda değil, vakıf olmayan mülklerde de benzer vakaların yaşandığını görüyoruz. Örneğin 2 Numaralı Sicil'de geçen ve vakıf olmayan bir mülk, vârisler varken, dışarıdan kişiler tarafından satılmıştır. Bu satışı gerçekleştiren kişilerden davacı olan vârise Fâtıma Hatun, satış bedelini almış ve davadan vazgeçmiştir. VGM, EHMS, 2 Numaralı Sicil, 36-2.

¹³ Vakıf ev ve dükkânlarda yaşama ve tasarruf etme anlamında kullanılan ifade.

¹⁴ VGM, EHMS, 1 Numaralı Sicil, 7b-2.

“*Haremeyn-i Şerîfeyn Evkâfî ’na bil-fil mütevellî olup menzil-i âtiyü ’l-beyânın vakfiyetini dâ ’vâya kibel-i şer’den mütevellî nasb olunan fahrü ’l-akrân Hasan Bey b. Mehmed nâm bevvâb-ı sultânî*” ifadesi dikkat çekmektedir. Burada satışı yapılan evin vakıf olması ve satışın iptal edilmesi ile ilgili dava için mahkeme tarafından özellikle mütevellî tayin edildiği bilgisi yer almaktadır. Genelde bu tür suistimal davalarında da mütevellî davacı pozisyonundadır. Oysa yukarıda vakıf evin satışıyla ilgili verdiğimiz örnekte bizzat müfettişlik tarafından anlaşmazlığın çözümlenmesi ve vakıf davasının usulüne uygun bir şekilde işlemesi için Haremeyn Mütevellisi’nin atandığı görülmektedir. Burada vakıf üzerinde cereyan eden haksız satış işlemi, bizzat müfettişlik tarafından belirlenmiş ve davanın uygun bir şekilde görülmesi için Haremeyn Mütevellisi vazifelendirilmiştir.

Haremeyn cihetine geçmemiş olsa da bizzat Haremeyn Mütevellisi tarafından davası takip edilen ve hatta taraf olduğu çok sayıda vakıf bulunmaktadır¹⁵. Ancak bahse konu olan vakıfla ilgili gerçekleşen suistimalin bizzat müfettişlik tarafından öğrenilip mütevellîye bilgi verilmiş olduğu görülmektedir.¹⁶

Bu ayrıntılardan Haremeyn Evkaf Müfettişinin, dava konusu olan vakıflara dair, nâibler ve diğer mahkeme görevlileri aracılığıyla, çeşitli tahkikatlar yaptırabildiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Bu tür tahkikatlar sonrasında müfettiş, dava konusuyla ilgili daha geniş bilgilere sahip olmuş ve mahkeme sırasında daha sağlıklı kararlar verebilmiştir.

Dava örneklerinde, mirasçılardan özellikle büyük ve değerli akarları ellerinde tutmak için çeşitli yollara başvurabildikleri müşahede edilmektedir. Her ne kadar mahkemede mülklerin vakıf olduğu ortaya çıksa bile zaman zaman vakıf muamelesinin sıhhatine yönelik itirazlar öne sürüp mülkleri vakıf şartlarından koparmaya çalışmışlardır. Bu şekilde bir dava ise Muhasebeci Hüseyin Efendi Vakfı üzerinde gerçekleşmiştir. Buna göre Hüseyin Efendi, hayattayken Süleymaniye Ekmekçizâde Mahallesi’nde bulunan iki adet evini, Şehremine Koruk Mahmud Mahallesi’nde bulunan köşkünü, bahçesini ve evini, Bakırköy civarında bulunan bahçesini ve evini, İstanbul Surlarının Marmara tarafındaki Davutpaşa Kapısı dışında İskele önünde bulunan arazi ile çeşitli oda ve dükkanlardan oluşan gayr-i menkullerini vakfetmiştir. Hüseyin Efendi’nin ölümünden sonra kardeşi Mehmed Bey isimli şahıs bu akarları miras gibi kullanmaya başlamıştır. Vakfın mütevellisi Mehmed Ağa b. Ferhad ise vakıf şartına mütenasip olarak intikalleri gerçekleştirmek istediğinde Mehmed Ağa ile karşı karşıya gelmiştir. Bunun üzerine mütevellî, Mehmed Ağa’yı Haremeyn Müfettişliğine şikâyet edip, vakıftan el çektirilmesini talep etmiştir. Mehmed Ağa, mahkemede kendisinin Hüseyin Efendi’nin vârisi olduğunu, onun ölümünden sonra mülklerin

¹⁵ Örneğin, Haremeyn Evkaf mütevellisi Hasan Bey, Akbıyık Mahallesi’nde bulunan vakıf evi mülkiyet üzere tasarruf edip vakfi tanımayan Kamer Hatun’a dava açmış, evin vakıf olduğu mahkemede görülünce Kamer Hatun, evin vakfiyetini kabul etmiştir. Bkz. *VGM, EHMS*, 6 Numaralı Sicil, 87-2.

¹⁶ Vakıfla ilgili şer’î işlemlerin mütevellî tarafından takip edilmesi gerekmektedir. Ayrıca vakfın mütevellîye teslim edilmesi de vakfın sıhhat şartları arasında yer almaktadır. Bkz. Berkî, *Vakıflar*, 74-76. Tevliyeti kimseye meşrut olmayan bir vakfın ilk mütevellisi, İmam Ebu Yusuf’a göre bizzat vâkıf olur. İmam Muhammed, vakfın mütevellîye teslimi ile lâzım (bağlayıcı) olunacağını ifade etmektedir. Bkz. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*, 72-75; Ömer Hilmi Efendi, *İthâful-Ahlâf*, 85-86; Berkî, “İslamda Vakıf”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/IV (1957): 23.

¹⁷ Örneğin, “...menzil-i âtiyüz-zikr yedinde idüğü şer’an sâbit olduğı” *VGM, EHMS*, 6 Numaralı Sicil, 92-3., “...vâzî’atü’l-yed idüğü tarik-i şer’î üzere sâbit olan” *VGM, EHMS*, 1 Numaralı Sicil, 126b-1. “...vâziatu’l-yed olduğı nehc-i şer’î üzere sabit olan” *VGM, EHMS*, 6 Numaralı Sicil, 81-1., “...tarafından ikrâr-ı câi’z-zikri tasdîka vekîl olup vekâleti hasm-ı câhid mahzarında nehc-i şer’î-i mu’teber üzere sâbite olan, *VGM, EHMS*, 1 Numaralı Sicil, 140a-2.

kendisine intikal ettiğini beyan etmiş, haliyle vakıf olduğundan haberinin olmadığını söylemiştir. Mutat üzere mahkeme, mütevelliden evin vakıf olduğunu kanıtlayacak delil talebinde bulunduktan sonra mahkemeye gelen şahitler, gayrimenkullerin vakıf olduğu yönünde beyanda bulunmuşlardır. Sonuç itibarıyla akarların vakıf olduğuna karar verilmiştir. Sonrasında ise davalı Mehmed Bey bu kez vâkıfın kurmuş olduğu bu vakfın sıhhat ve lüzumunda problem olduğuna yönelik itirazda bulunmuş ancak bunda da bir sonuç elde edemeyince vakıftan el çekirilmiştir.¹⁸

Kimi vakıflarda hak sahibi olmayan bazı çocukların veya akrabaların da vakfiye şartlarına mugayir davrandıkları görülmektedir. Kanaatimizce bu tür tavırların temelinde evladın vakıf şartlarının dışında kalması bulunmaktadır.¹⁹ Ayrıca kurucuların, vakfiyelerinde koymuş oldukları bazı ayırıcı şartların da bu tür suistimallerin önünü açtığı düşünülebilir. Örneğin vakfiyede “*şu hatundan olan evladım*” veya eşi yaşamasına rağmen onu sıraya dâhil etmemesi gibi durumlarda daha sonra o eşin, çocuklarının veya akrabaların vakfa yönelik suistimal girişimi olabilmektedir. Ayrıca nadiren de olsa kimi kurucuların çocuklarından evvel kölelerini ya da eşlerini zikretmiş olması da çocukların taarruzuna sebebiyet verebilmiştir.²⁰

Bu konuya dair bir örnek Ahmed Ağa b. Ali'nin ölmeden evvel vakfettiği Fatih Hırka-i Şerifte Muhtesip İskender Mahallesi'nde, odaları ve ahırları bulunan evine dairdir. Evâsıt-ı Rebiulevvel 1023/Nisan 1614 tarihinde kurucu Ahmed Ağa b. Ali'nin eşi Kamer bt. Ahmed isimli kadın, Ahmed Ağa'nın kızı Sakine'yi (kurucunun evladı) vakıf eve el koyduğu için mahkemeye vermiştir. Mahkemede Kamer Hatun, Ahmed Ağa'nın ölmeden evvel anılan evininin tasarrufunu kendisine, sonra eşi Kamer Hatun'a, onun vefatından sonra evlâdına, inkırazlarından sonra Medine-i Münevvere fukarasının tasarrufuna vakfettiğini söylemiştir. Kamer Hatun, Ahmed Ağa'nın kızı olan Sakine'nin hukuksuz bir şekilde eve el koyduğunu ifade ederek vakıftan el çektilmesini talep etmiştir. Sakine'ye Kamer Hatun'un iddiaları sorulduğunda, babasının ölmeden evvel evini önce kendisine, sonrasında Kamer Hâtun ile evlâdına vakfettiğini belirtmiştir. Sonrasında Sakine'den bu şekilde bir vakıf şartı olduğunu delillendirmesi istendiğinde ise herhangi bir delil sunamamış, böylece haksız olduğuna karar verilerek vakıftan el çektilmiştir. Nihayetinde Kamer Hatun, hayatta olduğu sürece evlattan kimsenin vakfa müdahale etmemesi kararı verilmiş ve Sakine tembih edilerek vakıftan uzaklaştırılmıştır.²¹

Buradaki suistimal, aslında hem vakıf şartına hem de bizzat vakıf mülke yönelik olduğu görülmektedir. Şöyle ki, Sakine, vakfiyedeki tasarruf şartlarını beyanla değiştirmek istemiş, ancak iddiasını kanıtlayacak delil mahkemeye sunamamıştır. Ayrıca hâli hazırda başkası tarafından kullanılan bir vakfa el koyarak tasarrufa engel olmaya teşebbüs etmiştir. Bu taarruzun bizzat evlattan gelmiş olması da dikkate değer bir husustur. Nitekim evlat burada vakfiyedeki inkıraz ve intikal şartlarına *birliktelik* eklemek suretiyle devam eden bir tasarrufa *ortak* olmaya çalışmıştır. Bu davada dikkat çeken ayrıntılardan biri de Haremeyn'e henüz intikal etmeyen bu vakıf davasının Haremeyn Müfettişliğinde icrâ edilmesi ve mahkemeye dahil olmayan Haremeyn mütevellisinin

¹⁸ Bkz. VGM, EHMS, 1 Numaralı Sicil, 96b-1.

¹⁹ Bu hususa Mahmud Ağa b. İshak'ın Arapça vakfiyesinde geçen tasarruf şartlarını örnek verebiliriz. Burada geçen ifadeler şöyledir; “...*menzil-i mezburun hakk-ı süknâsını mâdâm ki hayâtda ola evvelâ nefşine, sonra evlâdına ve evlâd-ı evlâdına şart etti. Ba'de'l-inkirâzihim zevcesi Mihrimah bt. Abdullah'a şart etti. Ba'de vefâtihâ, Medine-i münevvere fukarâsına şart etti.*” Bkz. VGM, EHMS, 1 Numaralı Sicil, 98b-1.

²⁰ VGM, EHMS, 1 Numaralı Sicil, 107b-1.

²¹ VGM, EHMS, 1 Numaralı Sicil, 37b-2.

şuhûdü'l-hâlde yer alıyor olmasıdır.²² Mütevellinin buna benzer davalarda kimi zaman davacı olarak ya da davacı olan tasarrufçuyla birlikte hareket ettiği vakidir. Ancak bu davada mahkemeye dahli söz konusu olmamış, davacı kendi tasarruf hakkını ihlal eden evladı şikâyet ederek süreci ilerletmiştir. Müteveli ise yalnızca mahkemeyi izlemekle yetinmiştir.

Vâkıfın, tasarruf şartlarında yer vermediği yakınlarının vakıflara taarruzlarına bir başka örnekte de suistimalin bizzat eşten geldiği görülmektedir. Nitekim burada da vakıf kurucusu, tasarruf edecekleri sayarken eşini zikretmemiş, bu sebeple başka birisinin tasarrufu sırasındayken eş tarafından vakfa taarruzda bulunulmuştur. Evasıt-ı Muharrem 1023/Şubat 1614 tarihli davanın seyri şöyle gerçekleşmiştir: İstanbul Ayasofya-i Kebir Mahallesi'nde yaşayan Emine Hatun, ölmeden evvel evinin oturma hakkını önce kendisine, sonra annesi Kamer Hatun'a ondan sonra da Medine-i Münevvere fukarasına şart etmiştir. Ancak Emine Hatun öldükten sonra eşi Veli Bey eve el koymuş ve kurucunun annesinin evi tasarruf etmesine engel olmuştur. Sonrasında Kamer Hatun ile birlikte Haremeyn Mütevellisi Hasan Bey b. Mehmed, Veli Bey'den şikayetçi olmuşlardır. Veli Bey'e bu müdahalesinin sebebi sorulduğunda ise evin, eşi Emine Hatun'un mülkü olduğunu, o ölmesi sebebiyle kendisine intikal ettiğini ve '*vakıf olduğundan haberinin olmadığı*'nı beyan etmiştir. Müfettiş, Kamer Hatun ve Haremeyn Mütevellisi'nden evin vakıf olduğuna dair delil talep edince mahkemeye şahitler sunulmuştur. Şahitler de Emine Hatun'un ölmeden evvel evini vakfettiğini beyan edince Veli Bey, vakıftan el çektirilmiştir.²³

Bu davada da önemli ayrıntılar dikkat çekmektedir. Nitekim bir önceki verilen örnekte Haremeyn mütevellisinin bazı davalarda taraf olmadığı ifade edilmişti. Burada ise Haremeyn mütevellisi bizzat davacı olarak mahkemede yer aldığı görülmektedir. Vakıf, henüz kurucunun annesinin tasarrufu altındayken, Haremeyn Mütevellisi, mevcut tasarrufçu ile birlikte hareket ederek suistimalde bulunan kurucunun eşini şikâyet etmiştir. Dolayısıyla Haremeyn mütevellileri bu tür suistimallerde vakfı korumak amacıyla yeri geldiğinde taraf olarak bizzat davacı pozisyonunda bulunurken yeri geldiğinde ise mevcut tasarrufçuyla birlikte hareket etmiştir. Şüphesiz bu ayrıntılar Haremeyn mütevellilerinin çalışma usulü ile ilgili de önemli bilgiler sunmaktadır.

2. Vasîlerin Taarruzları

Vakıflarda yaşanan suistimallerden bir kısmı da yetim mallarının muhafazası ve işletilmesi için tayin edilen vasîlerden gelmektedir. Vasîlerin vakıflara müdahalesinin en önemli sebebi reşit olmayan bir çocuğun hukukî işlemlerine nezaret için kadı tarafından atandığı için (vasî-yi muhtâr)²⁴ çocuğun atalarının yapmış oldukları vakıftan haberinin olmamasıdır.

Bu şekilde gerçekleşmiş bir vasi ile ilgili vakıf davası, Evasıt-ı Şaban 1003/ Nisan 1595 tarihinde İstanbul Fatih Emir Buhari Zaviyesi yakınında Hacı İlyas Mahallesi'nde sakin olan Gazi Mustafa vakfı üzerinde cereyan etmiştir. Buna göre Gazi Mustafa ölmeden evvel mülk evini, hanımı Sakine bt. Mahmud'a, evladına ve onların inkırazından sonra da Medine-i Münevvere fukarasına şart etmiştir. Kurucu öldükten sonra oğlu Mehmet Çavuş, hanımı ve diğer kardeşleri evi tasarrufa devam etmişlerdir. Ancak vâkıfın oğlu Mehmet Çavuş da öldükten sonra onun

²² Bkz. “Şuhûdü'l-hâl: Fahrül-akrân Hasan Bey Mütevellî-i evkâf-ı Medîne-i Münevvere, İbrahim Bey b. Mustafa el-bevvâbü's-sultânî, Mehmed b. Ahmed, Ali b. Sinan ve gayruhüm.” VGM, EHMS, 1 Numaralı Sicil, 37b-2.

²³ VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 66-2.

²⁴ Bkz. Bardakoğlu, “Vesâyet”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 43, (2013): 66; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*, C. IV, 182-183.

oğlunun (kurucunun torunu) vasîsi eve el koymuş ve diğer mutasarrıfların evi tasarruf etmesine engel olmuştur. Bunun üzerine, Mehmed Çavuş'un kız kardeşleri, mahkemeye başvurarak evin vakıf olduğunu, kardeşlerinin çocuğunun vasîsinin eve el koyduğunu söylemişlerdir. Vasî, davacıların iddialarına karşılık evin, çocuğun babası Mehmet Çavuş'a ait olduğunu öne sürerek vakıf olduğundan haberinin olmadığını beyan etmiştir. Vasi, ayrıca, davacılardan evin vakıf olduğunu ortaya koyacak delil talebinde bulunmuştur. Sonrasında davacılar, şahitleri mahkemeye getirip evin vakıf olduğunu ortaya çıkarınca, vasî evden el çektilmiştir.²⁵

Buna benzer başka bir dava, Evail-i Muharrem 1021/4 Mart 1612 tarihinde İstanbul Kumkapı'da Muhsine Hatun Mahallesi'nde Fatma bt. Hacı Kasım'ın oğlu İbrahim b. Yusuf'un vasisi Süleyman b. Ahmed ile Haremeyn Mütevellisi Hasan Bey arasında cereyan etmiştir. Vasi, davaya konu olan evin vakıf olduğundan haberi olmadığı için eve el koymak istemiş, buna Haremeyn Mütevellisi engel olmuştur. Sonrasında ise vasi, Haremeyn mütevellisinden şikâyetçi olunca konu mahkemeye intikal etmiştir. Vasi, mahkemede beyanında, evin Ayşe Hatun'un eşi Mehmed Çelebi'nin mülkü olduğunu ve Mehmed Çelebi öldükten sonra Ayşe Hatun'a miras kaldığını, Ayşe Hatun öldükten sonra da vasisi olduğu çocuğa mülkün intikal ettiğini söylemiştir. Haremeyn Mütevellisinin evi tasarruf etmesi konusunda kendisine engel olduğunu beyan eden vasî, mütevellinin evden el çektilmesini talep etmiştir. Buna karşılık müteveli, evin daha önce Katnane isimli bir kadına ait olduğunu, onun da evi, vefatından sonra azatlısı Şahin Hatun'a, ondan sonra evladına ve evladın inkırazından sonra da Medine fukarasına vakfettiğini ifade etmiştir. Müteveli, Katnane Hatun'un vefatından sonra evin, sırası ile azatlı kölesi Şahin Hatun'a, akabinde Şahin Hatun'un kızı Fatıma Hatun'a, ondan sonra da oğlu Cebeci Mehmed'e ve ondan sonra da oğulları Mahmud ile Mehmed Çelebi'ye geldiğini ifade etmiştir. Son iki kişi ile birlikte evladın tasarruf şartının nihayete erdiğini ve vakıf tasarrufunun Haremeyn Mütevellisine geçtiğini ilave etmiştir. Kendisinin de Haremeyn mütevellisi olması sebebiyle vakfa el koyduğunu, vasiinin iddiasında haksız olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine vasi, mütevelliden evin vakıf olduğuna yönelik delil talep etmiştir. Müteveli de mahkemeye 3 şahit getirmiş, onlar da evin vakıf olduğunu beyan edince, vasi, evden uzaklaştırılmıştır²⁶.

3. Mütevellilerin Müdahalesi

Teknik açıdan Haremeyn Mütevellisi ve Haremeyn Evkâf Nezâreti'nin yönetiminde bulunan diğer vakıfların mütevellilerini, Nezâret çalışanı gibi düşünmek daha doğru olacaktır. Nitekim, Haremeyn Evkâf Nezâreti kurulunca, bu vakıfların asıl idaresi Darüssaade Ağası'na geçmiş o da bu yetkisini mütevelliler aracılığıyla icra etmiştir. Vakıf hukuku gereği vefat veya ferağ halinde mütevellisi bulunmayan vakıflara kadı tarafından yeni müteveli tayin edilmesi şeklinde bir uygulama, Nezâret bünyesindeki vakıflarda ise uygulanmamıştır.²⁷ Nitekim buradaki mütevelliler, bizzat padişah beratıyla ve Haremeyn Evkâf Nâzırı'nın işaretiyle bu görevlere getirilmişlerdir. Çoğu da saray çalışanı olup bizzat Darüssaade Ağası'nın yakından tanıdığı kimselerdir.²⁸

²⁵ VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 14/1.

²⁶ VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 36-1.

²⁷ Bkz. Ali Haydar Efendi, *Tertîb*, Madde 94, 73-75; Bu konuda Haremeyn Evkâf Nezâreti bünyesinde olmayan vakıflardaki müteveli atamalarıyla ilgili bkz. Elif Genca, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezâreti)", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 72/1, (2014), 534-535.

²⁸ VGM, EHMS, 3 Numaralı Sicil, 22-2; BOA, *İE.EV.* 23 – 2781. BOA, *TSMA.E.* 0699.19; BOA, *TSMA.E.* 0716.69; BOA, *TSMA.d.* 3646.18, 6a.

Bu şekilde atanan Haremeyn mütevellileri, sorumlulukları altındaki vakıflardan birine haksız bir taarruz ya da el koyma gerçekleştirdiğinde, bizzat davalı olarak mahkemeye çağırılabilmişlerdir. Mütevelliler aynı zamanda belli dönemlerde muhasebesi de kontrol edilerek de sürekli kontrol altında tutulmuşlardır.²⁹ Ayrıca mütevellilerin her sene kendi vakıf hesabını tutması ve faaliyetlerini de kadı siciline işletmesi de icap etmekteydi. Mütevellilerin vakıf işlerinde suistimal zannı oluştuğunda da olağanüstü teftiştten geçirilerek muhasebeleri kontrol edilirdi. Muhasebede, vakıflardan elde edilen gelirlerin ne kadar olduğuna, buna mukabil harcanan yerler ile vakıf mürtezikasına verilen bedellerin tutarlılığına bakılırdı.³⁰ Bu bedeller arasında bir tutarsızlık olduğunda ise gerekli soruşturmada geçirilen mütevelliler gerekirse azledilebilirdi.³¹

Nezaret altında çalışan Haremeyn mütevellilerinin de zaman zaman yanlış ve usulsüz müdahaleleri sebebiyle vakıfların mutasarrıflarıyla karşı karşıya geldiği görülmektedir. Örneğin, Evahir-i Şevval 1023/ Kasım 1614 tarihinde Haremeyn Mütevellisi haksız müdahalesi sebebiyle vakıf kurucusunun azatlı köleleri tarafından şikâyet edilmiştir. Bu minvalde vakıf kurucusu Suade bt. Abdullah'ın azatlı köleleri Pervane ve Kamile mahkemede, Suade'nin ölmeden evvel evini, önce kendisine sonra eşine onun vefatından sonra ise evladına, evladından sonra ise azatlı köleleri olan kendilerine, akabinde de Medine-i Münevvere fukarasına şart ederek vakıf yaptığını söylemişlerdir. Haremeyn mütevellisinin vakıf tasarrufunun henüz kendisine geçmemiş olmasına rağmen, eve el koyduğunu söylemişler, mütevellinin de bu haksız müdahalesinden vazgeçmesini talep etmişlerdir. Haremeyn mütevellisi ise bu iddia karşısında, şartnamede azatlıların yer almadığını, evladın inkırazından sonra Medine fukarasına vakfın intikalinin gerçekleştiğini ve bu sebeple de vakfi zabt ettiğini ifade etmiştir. Mütevellinin bu beyanı üzerine, davacılaran iddialarını kanıtlayacak delil istenince onlar da şahitleri mahkemeye getirmişler ve şahitlerin beyanından sonra evin azatlılarının beyanı üzere vakfın kurulduğu ortaya çıkmıştır. Böylece mütevellinin haksız yere vakfa taarruz ettiğine kanaat getirilerek mütevelliden vakıftan el çekmesi istenmiştir.³²

Yukarıdaki davadan farklı olarak mütevellinin davayı başlatıp haksız çıktığı durumlar da dikkat çekmektedir. Bu tür davalarda, mütevellinin vakıf şartlarını doğru bildiğini düşünerek tasarruflara dava açtığı anlaşılmaktadır. Bu gibi durumlarda da tasarrufların karşısında iddiasını ikrar eden müteveli, aksi beyanda bulunan tasarruflardan iddialarını ispatlayacak delil talep ettiğinde haksız olduğu ortaya çıkabilmektedir. Böyle durumlarda ise müteveli, mahkeme tarafından tembih edilerek vakıftan el çektirilmiştir.

Bu şekilde Evail-i Şaban 1023/Eylül 1614 tarihinde gerçekleşmiş bir vakıf davasında da bizzat müteveli kendi açtığı davada haksız çıktığı görülmektedir. Buna göre, İstanbul'da Mesihpaşa Mahallesi'nde oturan Zahide Hatun, ölmeden evvel evini evladına vakfetmiştir. Haremeyn Mütevellisi ise bu evin tasarrufunun Haremeyn'e geçtiğini düşünerek vakfı tasarruf etmek

²⁹ Örneğin, Kilari Mehmed Ağa Evkafı'nın mütevellisi olan Mehmed'in 1073 Zilkaadesi/ Haziran Temmuz 1663 ile 1074 Zilkaadesi arasındaki bir yıllık muhasebe kaydı için bkz. *BOA, TSMA.E.* 86-34.

³⁰ *BOA, TSMA. E.35/18.* Sultan Süleyman Evkafı'nın mütevellilerinin muhasebelerinin görülüp, müfredat defterlerini getirip tatbik edilerek yerli yerinde görülerek mütevellilerin teftiş edilmesiyle ilgili emir için bkz. *BOA, A.DVNSMHH.d.55.* 349 Numaralı emir; Yine 1025-1026/ 1616-1617 senelerine ait Sultan Murad Evkafı'nın Medine'deki Evkafı'nın mütevellisi Süleyman Ağa zamanının muhasebesinde de görüleceği üzere bir önceki müteveli döneminin gelirleri ve muhasebeleri ile ilgili de karşılaştırmalar yapılmıştır. Bkz. *TSMA.d.1494.3.*

³¹ Bkz. Berkî, Vakıflar, 224-229; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Ahkâm-ı Evkâf*, 220-221; Ömer Nasuhi Bimen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstalahatı Fıkhiyye Kamusu*, 87; Ali Haydar Efendi, *Tertîb*, Madde 1576, 545.

³² *VGM, EHMS*, 6 Numaralı Sicil, 92-3; 93.

istediğinde, evin Nesli Hatun isimli kadın tarafından kullanıldığını görmüştür. Anlaşmazlık sonrasında müteveli konuyu mahkemeye taşımıştır. Müteveli mahkemede, vakıf kurucusu Zahide Hanım'ın evladının son bulduğunu ve vakfın Medine-i Münevvere fukarasına (Haremeyn) intikal ettiğini ancak vakfın davalı Nesli tarafından kullanıldığını söylemiştir. Nesli'nin kurucunun evladından olmadığını da ifade eden müteveli, davalının vakıftan el çektirilmesi talebinde bulunmuştur. Nesli Hatun ise cevaben, kendisinin Zâhide'nin daha önce vefat eden kızı Aynî'nin Kızı olduğunu söyleyince Haremeyn Mütevellisi onun bu ifadelerini doğru olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine mahkeme, Nesli'den kurucunun evladından olduğuna dair delil talep etmiştir. Nesli de mahallesinden bulduğu şahitleri mahkemeye sunmuş, onların beyanıyla da vâkıfın evladından olduğu ortaya çıkmıştır. Böylece Haremeyn mütevellisi, kendi açtığı davada haksız çıkmış ve vakfı, tasarrufluya bırakmak zorunda kalmıştır.³³

Bu dava kaydı bazı soru işaretlerini bünyesinde barındırmaktadır. İlk cevaplanması gereken soru, vakıf kurucusunun evladı uzun yıllar vakfı tasarruf etmesine rağmen, Haremeyn mütevellisi neden eve el koymak istemiştir? Bir diğer soru ise tasarruflunun *evlad-ı vâkıftan* olduğu iddiasını kanıtlamak için vakfiye şartlarının yazılı olduğu deftere ya da belgeye bakmak yerine neden şahitler bulmak zorunda kaldığıdır. Birinci soruya cevaben, bu vakıflara yönelik uzunca bir süredir herhangi bir teftiş işlemi yapılmamış olmadığı söylenebilir. Aynı şekilde Haremeyn mütevellisinin ulaşamadığı vakıfların olduğu da bu davada görülmektedir. Bunlara vakfiye ve şartların da elde bulunmaması ya da mütevellinin bu şartlara ulaşamadığı ihtimali de eklenebilir³⁴. Nitekim uzun zamandır evladın tasarrufunda olan bir vakfa Haremeyn Mütevellisinin ani müdahalesi, vakfın daha önceki tasarruflarından Nezâret'in, dolayısıyla da mütevellinin haberinin olmadığı akla gelmektedir. Mahkemede, kurucunun evladı olan kişinin 50 yıldır vakfı tasarruf ettiğini ifade etmesi de bu şekilde bir çıkarımı desteklemektedir. İkinci soruya da iki farklı zaviyeden cevap vermek mümkündür. Birincisi, birçok davada da görüldüğü gibi ya vakfiye gerçekten elde yoktur ya da kayıtlı olduğu mahkeme sicili ya da vakfiye yeri tam bilinmediği için bulunamamıştır. İkinci olasılık ise İslam muhakeme sistematığının detayında saklıdır. Nitekim, İslam mahkeme sisteminde genelde delil (beyyine) olarak *şahitler* kesin ispat vasıtaları arasında görülmüştür³⁵. Bu husus, şahitliğin İslam hukukuna göre kesin delil grubuna girmesi ve hâkimin kararında, şahitlerin ifadelerinin bağlayıcı olmasından ileri gelmektedir.³⁶ Vakfiye gibi yazılı belgeler de kesin deliller ve ispat vasıtaları arasındadır.³⁷ Ancak şahitliğin ve ikrarın kesin ispat vasıtaları arasında ilk sırada yer alması sebebiyle genelde şahitler, davaların çözümlenmesi noktasında birincil tercih sebebi olmuştur. Genellikle yazı ile amel edilemeyeceğine, hatta üzerinde daha önceki kadıların yazıları

³³ VGM, EHMS, 1 Numaralı Sicil, 49b-1.

³⁴ Biz, bu tarihe yakın kayıtları ihtiva etmesi sebebiyle, 1009/1600 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir defterinde bu vakfın olup olmadığına baktık. Ancak, Zahide bt. Abdullah'ın kurmuş olduğu bu vakfa ait herhangi bir kayıt mezkûr defterde bulamadık. Bkz. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, Haz: Mehmet Canatar, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, (İstanbul 2004).

³⁵ Bkz. Mücahit Çolak, "İslam Muhakeme Hukukunda Şahitlik ve Hükümleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/ 85, (2016): 85-87; Cin ve Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 380-382; İmam Kuduri. Kitâbu'l-Kuduri. Çev: Süleyman Fâhir, (İstanbul: Özyayın Matbaacılık, 1967), 341-343; Ali Bardakoğlu, "Beyyine", TDV İslam Ansiklopedisi, 6, (1992): 97.

³⁶ Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, Çev: Mehmet Dağ ve Abdülkadir Şener, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1986), 197; Abdulaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku*, (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015), 165.

³⁷ Bkz. Ali Bardakoğlu, "İsbat", TDV İslam Ansiklopedisi, C.22, (2000): 483.

olan vakıf kitabeleriyle amel edilmeyeceğine fıkıh kitaplarında temas edilmiştir.³⁸ Bu sebeple beyyine-delil kastedildiğinde genellikle şahitler kesin delil olarak görüldüğü için mahkemeye sunulmuş ve şahitlerin ikrarlarına göre hükümler verilmiştir. Buna mukabil ispat vasıtalarından olan yazılı belgeler olarak değerlendirilen vakfiyelerin suretleri de Haremeyn Müfettişliği sicillerine peyderpey geçirilmiş ve özellikle de Haremeyn vakıfları ile ilgili bir kurumsal hafıza oluşturulmaya çalışıldığı da bir gerçektir. Bunun en önemli sebebi ise dönemin şartları gereği çok sayıda vakfiyeye ve şartların yazılı olduğu suretlere ulaşılammış olmasıydı. Hatta kimi vakıf davalarında da tarafların konuya dair şahit sunamamaları da buna sebep olarak zikredilebilir.³⁹

Tüm bunların yanında mahkemelerdeki veriler ışığında net olarak söylenebilir ki, davalarda genellikle şahitlerin beyanı esas kabul edilmiş, belge kullanımı ise oldukça az gerçekleşmiştir.⁴⁰ Yazılı belgelerin kesin delil olarak şahitlikten sonra görülmesinin sebebi, şüphesiz sonradan uyarlanabilir olmasıdır. Nitekim kimi davalarda sahte vakfiyelerin de delil olarak sunulduğu vakidir. Bunun önüne geçmek için vakfiye şartlarının bir sureti Hazîne-i Âmire’de saklanmıştır. Dolayısıyla şahitler önünde vakfiyesi hazırlanan vakıfların cihetleri ve tasarruf şartları Hazîne-i Âmire’den de yeri geldiğinde bakılabilmıştır.⁴¹ Ayrıca sicile işlenmeyen ve vakfiyesi hazırlanmasa da şahitler önünde kurulan bir vakfın lâzım olduğuna yönelik fetvalar da yok değildir.⁴² Bu ayrıntı sadece incelenen sicillerde değil başka arşiv belgelerinde de açıkça belirtilmiştir.⁴³ Ayrıca mahkemelerde de bu hususa vurgu yapılan vakalar da yer almaktadır.⁴⁴

Bu konuyu netleştirdikten sonra yeniden mütevellilerin haksız müdahalelerine dair başka bir örnekte de aynı şekilde haksız yere vakfa müdahalede bulunan mütevellinin vakıftan el çektilirdiği

³⁸ Vakıf mukataa üzerinde gerçekleşen bir mülkiyet davasında da bu detay görülmektedir. Mahkemeye delil olarak sunulan işlemin yapıldığını gösteren hüccetle dava çözümlenmemiş, akabinde iddiacının mahkemeye getirdiği şahitlerin beyanıyla dava sonuçlanmıştır. Bkz. VGM, EHMS, 5 Numaralı Sicil, 120-1; Ayrıca bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2012), 384; İbn Nüceym de, davalarda yazıya itimat edilmeyeceğini ve yazıyla amel edilemeyeceğini ifade etmektedir. Yine aynı fakih, Kadı’nın vakfiyelerle de amel edemeyeceğini söylemektedir. Bkz İbn Nüceym. *El-Eşbâh Ve’n-Nezâir*. Haz: Osman Bayder, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 624.

³⁹ Bkz. VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 68-1.

⁴⁰ *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Yaşam*. 9.

⁴¹ Halim Baki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, *Vakıflar Dergisi*, 1, (1938): 116; Berkî, *Vakıflar*, 83.

⁴² Şahitler huzurunda kurulmuş ancak sicile işlenmeyen ve vakfiye hazırlanmayan bir vakfa yönelik beytülmal emininin muamelesiyle ilgili Şeyhülislamdan fetva istenmiş, fetvada ise sicile işlenmemiş olsa da vakfın lazım olacağı bildirilmiştir. VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 10-3;11; Ayrıca bkz. Bkz. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, C. 4, 329; Berkî, *Vakıflar*, 76-77.

⁴³ Divân-ı Hümâyun’dan çıkan kararlardan bazılarında bu durum açıkça ifade edilmiştir. Şu kayıтта, kadıların ya da mütevellilerin arzı sonrasında defterhanedeki kayıtlara bakılarak ona göre karar verildiği vakidir Özge Teneş, “33 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, (yüksek lisans tezi, *Atatürk Üniversitesi*, 2019), 302-303.

⁴⁴ Örneğin 8 Numaralı Sicil’de geçen bir mahkeme kaydı bu hususta önemli bilgiler vermektedir.

Burada geçen, “...kadîmü’l-eyyâmdan ilâ hezihil-ân ma’mulün bihâ olan vakfiyesi hizâne-i âmirede mahfuz ve mazbut olup sureti mütevelliler yedlerinde mevcuddur ona nazar olunup mucabiyle amel olunsun ol takdirce hak-ı tasarruf-ı tevliyet benimdir diyüp sâbikan İstanbul kadısı olan merhum ve Demirder Saçlı Emir Efendi hazretleri imzasıyla mumzâ hizânedede mahfuz olan vakıfnamesinin suretini ibrâz idüp ve nazar olundukda...” ifadesi açık bir şekilde Hizâne-i Âmire’de vakfiye suretlerinin muhaza edildiğinden bahsetmektedir. Ancak bazı vakfiyelere buralarda da ulaşamadığı, hatta hiç vakfiyesinin bulunmadığı vakıflar da olabilmektedir. Bu tür davaların çözümleri de yine şahitlerin ifadelerine dayanılarak çözümlenmiştir. Bkz. VGM, EHMS, 8 Numaralı Sicil, 46-1.

görülmektedir. Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1023/Haziran 1614 tarihinde görülen suistimal davasındaki bilgilere göre, Haremeyn Mütevellisi Hasan Bey, İstanbul Fatih'te, Attar Halil Mahallesi'nde Hüma Hatun'un vakıf evini kullanan Saliha bt. Mustafa isimli kadını şikâyet etmek üzere mahkemeye gelmiştir. Müteveli, Saliha Hanım'ın da bulunduğu mahkemede, Hüma Hatun'un vefat etmeden önce evini evvela kendisine daha sonra Muhsine isimli kadın ile eşine, onların vefatından sonra onların evladına, akabinde Hüma Hatun'un azatlı kölelerine ve onların evladına, hepsinin inkırazından sonra ise Haremeyn'e şart ettiğini söylemiştir. Şikâyetin devamında kurucunun şartlarına göre gerekli tasarrufların tamamlandığını ve evin Haremeyn cihetine geçtiğini ancak Saliha Hatun'un eve el koyup kendisinin tasarrufuna engel olduğunu beyan eden müteveli, mahkemeden Saliha Hatun'un el çektilmesini istemiştir. Mütevellinin iddiaları Saliha Hatun'a sorulunca o da kendisinin vakıf kurucusunun azatlı kölesinin oğlu Mustafa'nın kızı olduğunu, kendisinden başka tasarrufçu kalmadığını söylemiştir. Haremeyn mütevellisine bu durum sorulunca o da Saliha Hanım'ın *evlad-ı utekâdan* olmadığını söylemiş eğer öyleyse bunu kanıtlamasını istemiştir. Bunun üzerine, Saliha Hanım, mahkemeye getirdiği şahitlerce iddiasını kanıtlayınca evi tasarrufa devam etme hakkı elde etmiş, müteveli ise tembîh edilerek vakıftan el çektilmiştir.⁴⁵

Yukarıdaki dava örneğinde Haremeyn Mütevellisinin kendi açtığı davada iddiasını ispatlayamadığı görülmektedir. Henüz tasarruf sırası sonlanmadan ve intikal gerçekleşmeden vuku bulan müdahaleler sonrasında açılan davalarda, bizzat Haremeyn mütevellilerinin de haksız çıkabildiği görülmektedir.

Bu tür davalarda üzerinde durulması gereken en önemli nokta, Haremeyn mütevellisinin vakfiye suretlerine nasıl ya da nereden ulaştığıdır. Özellikle Gurre-i Safer 1011/21 Temmuz 1622 tarihli bir dava kaydı, bu konuda önemli bilgiler sunmaktadır. Hatta müteveli atamalarının nasıl olduğu ve mütevellilerin yanlarında Hazîne-i Âmire'de⁴⁶ saklanan vakfiye suretlerini buldurmalarıyla ilgili detaylar da mezkur davadaki detaylardan anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Davud Paşa vakıflarında ortaya çıkan bir tevliyet davası Darüssaade Ağası Osman Ağa'nın da bulunduğu bir ortamda akdedilmiş, burada vakfin eski mütevellisi olan Mehmed Bey ile tevliyeti hukuksuz bir şekilde ele geçirdiğine dair şikâyette bulunduğu Zeyni Hatun isimli kadının vekili hazır bulunmuştur. İlk sözü alan eski müteveli Mehmed Bey, kendisi vakfa hizmet ederken hukuksuz bir şekilde tevliyetin elinden alındığını söylemiştir. Bunun üzerine, Zeyni Hatun'un vekili Mehmed Efendi ise "*vakıf kurucusu, tevliyet görevini kardeşi Mehmed Bey'e ve onun evladına ve evladı evladına şart etmiştir. Zeyni Hatun ise vâkıfın kardeşi olan Mehmed Bey'in kızının kızıdır. Kendisi vakıf şartına göre müteveli olmuştur. Bu şart vakfiyede yazılıdır*" diyerek itiraz etmiştir. Kendisi de bu ifadesini kanıtlayan bir vakfiye ibraz etmiştir. Buna mukabil, eski müteveli Mehmed Bey söz alarak, Zeyni Hatun'un sunduğu vakfiyenin sahte olduğunu, gerçeğinin Hazine-i Amire'de olduğunu ve kararın bu belgeye bakılarak verilmesini talep etmiştir. Sonrasında Hazine-i Amire'de bulunan vakfiyenin sureti çıkartılarak tevliyet şartlarına bakılmıştır. Vakfiye

⁴⁵ Bu durum mahkeme kayıtlarında, "*ba'det-ta'dil-i-ş-şer'iyye şehâdetleri makbul olmağın mücebiyle hükm ve müteveli-i mersûm hâlâ da'vâyı mezbureden men' olunub...*" ifadesiyle kaydedilmiştir. Bkz. VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 81-1.

⁴⁶ Devlete ait nakit, kıymetli eşya ve bunlara ait evrakın saklandığı yer olan hazîne, yazışmalarda "Hizâne-i Âmire" olarak ifade edilmiştir. Vakıflarla ilgili birtakım bilgilerin yer aldığı suretlerin de hazinede saklı olduğunu bu kayıttan anlıyoruz. Bkz. Cengiz Orhonlu, "Hazine", TDV İslam Ansiklopedisi, 17 (1998), 130-133; Ayrıca bkz. Mehmet Memiş, "Sanat Tarihi Araştırmalarında Vakfiyelerin Önemine Dair Şanlıurfa'dan İki Örnek: İbrâhimiye ve Rahîmiye Medreselerinin Vakfiyeleri", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa*, Ed: Kasım Şulul vd., (Şanlıurfa:2018), 151.

şartnamesine göre, eski mütevellî ve davacı olan Mehmed Bey'in padişahın atamasıyla mütevellî olduğu anlaşıldığından Zeyni Hatun'un mütevellîliği sonlandırılmıştır.⁴⁷

Bu davadan da anlaşılacağı üzere Haremeyn mütevellîlerinin ellerinde vakıfların şartlarının suretleri bulunmakta ve bunlara göre vakıflarla ilgili muameleleri gerçekleştirmişlerdir. Burada şu konunun da altı çizilmelidir ki, Haremeyn mütevellîsinin uhdesinde çok sayıda vakfın bulunması, bu vakıfların yönetimi ve takibini zorlaştırmıştır. Bu sebeple zamansız ya da yanlış müdahaleler gerçekleşmiş olmalıdır. Buna ilaveten, davalardan ve davaya konu olan hususlardan, tüm vakıfların vakfiyelerine ulaşamadığı ya da ibraz edilemediği sonucu da ortadadır. O zaman mütevellîlerin vakfiyelere ya da vakfiyelerdeki şartlara da tam vâkıf olamadıkları ya da bizzat vakfiyelere ulaşamadıkları da anlaşılmaktadır. Farklı sicillerde bulunan vakfiyelerin sonraki dönemlerde Müfettişlik eliyle toplanması da bu sorunu ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.

Mütevellîlerin açtığı davaların işleyişi ve Müfettişliğin çalışma usulü hakkında önemli ip uçları veren başka bir mahkeme kaydında da vakfiyelere ya da şartlara ulaşamadığı durumlarda nâibler eliyle tahkikatların yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde *mahallinde soruşturma* yöntemine, vakıf davalarının çözümünde sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Söz konusu davanın konusu ve çözümlenmesi şöyle gerçekleşmiştir: Haremeyn Mütevellîsi Hüseyin Bey b. Memi, İstanbul Koca Mustafa Paşa'da Arabacı Bayezid Mahallesi'nde bulunan bir evin vakıf olduğunu ancak vâkıfın yeğenlerinin⁴⁸ eve haksız yere el koyup tasarruf ettiklerini söyleyerek mahkemeye başvurmuştur. Davanın detayında mütevellî, mezkûr evin Emine bt. Pîr İlyas isimli kadın tarafından ölmeden evvel Haremeyn fukarasına vakıf yapıldığını söylemiştir. İddiasının devamında ise Emine Hanım'ın vakfı tescil ettirmeden ve vakfı mütevellîye teslim etmeden vefat ettiğini beyan etmiştir. Sonuç olarak vâkıfın yeğenleri Ayşe ve Melike Hatun isimli kardeşlerin vakfı zapt ettiklerini ekleyerek ilgili akarın Haremeyn'e intikali talebinde bulunmuştur.⁴⁹ Bunun üzerine söz konusu davalılara konu sorulduğunda, evin kendilerine miras olarak intikal ettiğini ve vakıf olduğunu bilmediklerini söylemişlerdir. Bu ifadeler sonrasında Haremeyn Müfettişliğinde görevli olan nâiblerden Abdurrahman Efendi'nin başında olduğu mahkeme heyeti⁵⁰, söz konusu eve giderek mahalle halkına evin vakıf olup olmadığını sormuşlardır.⁵¹ Bu ameliyeden davaya bir süre ara verilerek gerekli tahkikatın gerçekleştirildiği sonucu çıkmaktadır. Aynı zamanda mütevellîye de evin vakıf olduğunu ispat edecek şahit ya da başka bir delil bulması için bir süre de verildiği anlaşılmaktadır. Sonrasında ise mahkeme heyeti tekrar eve gitmiş ve davayı evin içerisinde görmüştür. Bu celsede de mütevellîye evin vakıf olduğunu kanıtlayacak herhangi bir delil bulup bulamadığı sorulmuştur. Mütevellî de evin vakıf olduğunu gösterir bir delil-şahit bulamadığını söyleyince, evin vakıf olmadığına kanaat getirilmiştir. Dava sonucunda Haremeyn

⁴⁷ VGM, EHMS, 8 Numaralı Sicil 46.

⁴⁸ Kayıtta, “*li-ebin karındaşlarının kızları*” ifadesi geçmektedir. Bu da bu kişilerin vâkıfın kız ya da erkek kardeşlerinin çocukları (yeğenleri) olduğunu ortaya koymaktadır.

⁴⁹ Vakfiyenin sicile kaydedilmeden ve mütevellîye de teslim etmemesi. Vakfiyenin kadı tarafından sicile işletilmemesi (tescil edilmemesi) ve mütevellîye teslim edilmemesi konusu vakıf meselelerinde tartışılmış bir konu olmakla birlikte genel görüş tescil-i vakıf yapıldıktan sonra bu vakf-ı lâzım olur ki artık bundan geri dönülemez. Bkz. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*, C. IV, 329; Berkî, *Vakıflar*, 76-77; Ayrıca mütevellîye teslim edilmeyen bir vakfın durumu ile ilgili bkz. Ömer Hilmi Efendi, *İthâful-Ahlâf*, 85-86; Berkî, “İslamda Vakıf”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.1, S. 4 (1957): 23.

⁵⁰ Nâib.

⁵¹ Burada vakıf tescil edilmediği için elde vakfiye de bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Mütevellisi Hüseyin Bey, haksız bulunmuş ve evin mülk olarak davalılar tarafından tasarruf edilmesine karar verilmiştir⁵².

Detayını zikrettiğimiz dava kaydı, vakıf gayrimenkulleriyle ilgili davaların nasıl yürütüldüğünü sunmakla birlikte, bazı soruları da sormamıza neden olmaktadır. Burada davaların belli bir süreç aldığı ve gerekli görülen durumlarda nâiblerin ilgili mahalle gönderilerek tahkikatlar yaptığı anlaşılmaktadır. Burada asıl dikkat çeken ayrıntı ise Haremeyn mütevellisinin kadı tarafından tescil edilmeyen ve dolayısıyla müteveliye teslim edilmeyen bir vakıf işlemiyle ilgili bilgiye nereden ve nasıl ulaştığıdır. Burada akla gelen ilk olasılık, mütevellinin ‘*duyum*’ üzerine böyle bir mahkeme sürecini başlatmış olmasıdır. Böylece müteveli, evin vakıf olduğu ortaya çıkarsa eve el koyacak ve eğer vakıf değilse de el çekecektir. Zira mütevellilerin bu tür yanlış müdahaleleri sonrasında herhangi bir yaptırıma uğramadıkları görülmektedir. Bu sebeple müteveli, *duyum* üzerine vakıf olduğunu düşündüğü eve bu şekilde bir müdahalede bulunmuş olmalıdır. Zira müteveli, vakıfsa el koyacak vakıf olmadığı ortaya çıkarsa da mülkten el çekecektir.⁵³

Evail-i Muharrem 1017/Nisan 1608 tarihinde gerçekleşmiş başka bir davada mütevellilerin, *növbet-i tasarruf* sırasını bilmemesi ya da yanlış bilmesi sebebiyle zamansız müdahale teşebbüsünün örneği mevcuttur. Burada da müteveli, vakıf tasarrufunun Haremeyn’e geçtiğini zannederek mevcut tasarrufçuya engel olmak istemiştir. Haksız çıkınca da yalnızca kendisine tembihte bulunulmuştur. Davaya göre, İstanbul Fatih Çadırcı Mahallesi’nde Bali Bey b. Abdullah isimli kişinin vakıf evini tasarruf eden Emine bt. Sinan isimli kadın, mahkemeye gelerek Haremeyn Mütevellisini şikâyet etmiştir. Şikâyetçi Emine Hanım, vâkıfın dava konusu olan evini ölmeden evvel kendisine, sonra evladına akabinde bir kısmını eşi Feraşad ile evladına, ardından da kölelerine ve onların evladına şart ettiğini söylemiştir. Onların inkırazından sonra ise Medine-i Münevvere fukarasına tasarruf şartı koydurduğunu bildiren davacı Emine, kendisinin de kurucunun azatlısı Pervane’nin kızı olduğunu, şarta göre vakıf evi tasarruf ettiğini ancak Mütevellinin kendisine engel olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine, Haremeyn mütevellisi Hamza Bey b. Abdullah’a müdahalesinin sebebi sorulmuştur. Hamza Bey ise cevabında, davacı Emine’nin, Pervane’nin kızı olmadığı halde vakfi tasarrufuna engel olduğunu söylemiştir. Sonuç olarak, mutad üzere, Emine’den kendisinin *evlad-ı uteka* olduğunu delillendirmesi istenmiş, Emine’nin bulduğu şahitler de şarta göre kendisinin *evlâd-ı utekadan* olduğunu ifade etmişlerdir. Böylece mütevellinin haksız olduğu öğrenilmiş ve davadan el çektirilmiştir.⁵⁴

⁵² VGM, EHMS, 1 Numaralı Sicil, 101a-1.

⁵³ Örneğin, kurucunun koyduğu vakıf şartına uygun olmayan bir şekilde növbet-i tasarrufa müdahale eden ve tasarruf azatlılardayken vakfa el koyan mütevellinin haksız olduğu öğrenilince mahkeme tarafından el çektirilmiştir. Buradaki kayıta, mütevellinin tembih edildiği şöyle kaydedilmiştir; “*müteveli-i mezbur kasr-ı yed ile tenbih olunub...*” Bkz. VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 92-3; Ayrıca bkz. müteveli, evlat ve evlad-ı uteka şartına göre evi tasarruf eden Saliha bt. Mustafa’nın vakfi haksız yere tasarruf ettiği iddiasıyla mahkemeye vermiştir. Ancak, dava sonunda mütevellinin haksız olduğu öğrenilmiş, Saliha’nın evlad-ı evlad-ı utekâdan olduğu ortaya çıkmıştır. Böylece mütevellinin açtığı dava düşmüş ve mahkemeden el çektirilerek vakfa müdahale etmemesi yönünde tembihte bulunulmuştur. Bkz. VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 81-1.

⁵⁴ VGM, EHMS, 6 Numaralı Sicil, 58-2; Biraz daha geç dönemlere yönelik ve şikâyet defterlerine göre yapılan vakıf suistimalleri de bazı çalışmalarda ele alınmıştır. Bu çalışmalarda da görüleceği üzere vakıflara yönelik şikâyetlerin çoğunu suistimaller oluşturmaktadır. Bkz. Saliha Okur Gümrükçüoğlu, “Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb’asının Şikâyetleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 61, S.1 (2012), 197.

Sonuç

Haremeyn vakıfları, gerek evlatların ya da sair akrabaların tasarrufu sırasındayken gerek intikaller sırasında suistimallere uğradığı görülmektedir. İdarenin, bu vakıfları korumak ve vakfiye şartlarına göre tasarrufları sağlamak için kurmuş olduğu en önemli müesseselerden birisi de Haremeyn Evkâf Nezâreti'dir. Bu Nezâretin çatısı altında çalışan Haremeyn mütevellileri, vakıf şartlarına göre Haremeyn cihetine geçen vakıfları zabt etmişler ve hayır cihetlerine gelirleri göndermişlerdir. Mütevelliler, vakıfların şartın dışında olan kişiler tarafından kullanıldığını da görmüşler ve bu suistimallere müdahale ederek dava sürecini başlatmışlardır. Suistimal olarak değerlendirilen ve şarta mugayir kullanımların büyük bir kısmının vakıf kurucusunun evladı veya akrabası tarafından gerçekleştiği görülmektedir. Bu noktada evlat ve diğer akrabalardan kaynaklanan taarruzların kolay fark edilemediği, ancak vakıf mülklerinde gerçekleşen hukuk dışı muamelelerin teftiş, tahrir gibi işlemlerden sonra açığa çıktığı görülmektedir. Bu çalışma çerçevesinde ele alınan davalarda da taarruzlardan sonra davaların çözümü hususunda şahitlerin beyanlarının esas alındığı müşahede edilmiştir. Yine, Haremeyn Evkaf Müfettişliği'nin, vakıfları korumak ve ileride yaşanacak suistimallerden kurtarmak amacıyla vakfiyeleri kayıt altına almak için çalıştığı görülmüştür. Bu sebeple, Müfettişlik kayıtlarında, yalnızca kendisinin hazırlamış olduğu vakfiyeler değil, farklı mahkemeler tarafından hazırlanmış olan vakfiyeler de bulunmaktadır. Çalışma sonucunda vakıflara yönelik taarruzları gerçekleştiren kişilerin elinde delil olmadığı hallerde vakfi inkâr yoluna gittikleri tespit edilmiştir. Haremeyn mütevellisi tarafından gerçekleşen usulsüz teşebbüslere dair davalarda ise genellikle ya vakfın hayır cihetine geçtiği düşünülerek evlat ya da tasarrufçulara mâni olmak suretiyle veyahut vâkıfın ölmesinin hemen akabinde zabt etme şeklinde gerçekleştiği görülmüştür. Bu durumda bizzat evlat ya da diğer tasarrufçular tarafından Haremeyn Müfettişliğine şikâyet edilen bu mütevelliler, vakıftan el çektilmişlerdir. Bu tür haksız ve zamansız müdahaleleri sonrasında ise mütevellilere herhangi bir yaptırım uygulanmamış tembih edilmekle yetinilmiştir. Bu durum vakıflarda meydana gelen diğer suistimleri gerçekleştiren diğer kişiler için de geçerlidir. Haremeyn Müfettişliği, yalnızca kendisine gelen davalara ya da anlaşmazlıklara bakmamış, aynı zamanda diğer kadıların veya nâiblerin vakıflarla ilgili işlemlerini de takip etmiştir. Bunu yapmasındaki maksat, kendi çalışma sahası olan Haremeyn Evkâfi üzerinde bir şer'î işlemin gerçekleşip gerçekleşmediğini teyit etmektir. Nitekim, Haremeyn Evkâf Nezâreti bünyesindeki vakıflarla ilgili yanlış bir hukuki işlem gerçekleştiğinde, Haremeyn mütevellileri bilgilendirilmiş, şer'i işlemler başlatılarak vakıflar korunmaya alınmıştır. Bu noktada son söz olarak vakıflar üzerinde vuku bulan her türlü suistimallerin asıl sebebinin, vakfiyelerin elde bulunmaması ve vakıflara yönelik keşif, teftiş, tahrir gibi uygulamaların detaylı yapılmaması olduğu söylenebilir. Ayrıca bu tür suistimallerin açığa çıkmasından sonra herhangi bir yaptırımın uygulanmaması ve yalnızca fâillerin *tembih* edilmesi de suistimallerin önünü açtığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

1.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. A. DVNSMHH.d (*Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri*). 62. 563 Numaralı Hüküm.

BOA. A.DVNSMHH.d. (*Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri*). 58. 619 Numaralı Hüküm;

BOA. A.DVNSMHH.d (*Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri*).55. 349 Numaralı Hüküm.

BOA. İE.EV. (*İbnül Emin, Evkaf*) 23 – 2781.

BOA. MAD.(*Maliyeden Müdevver Defter*)d. 1806.

BOA. MŞH.FTV (*Meşihat Fetavâ*). 1/33.

BOA. MŞH.FTV. (*Meşihat Fetavâ*). 1/24.

BOA. TS.MA.d(*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Defter*). 3646.18, s. 6a.

BOA. TS.MA.d (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Defter*).1188.1, s. 13.

BOA. TS.MA.d (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi- Defter*).1494.3.

BOA. TS.MA.E (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi- Evrak*) .35/18.

BOA. TSMA.E(*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi- Evrak*). 0699.19

BOA. TSMA.E (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi- Evrak*). 1322.1.

BOA. TSMA.E. (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi- Evrak*). 86-34.

BOA. TSMA.E. (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi- Evrak*). 0810-65.

BOA. TSMA.E. (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi- Evrak*). 0716.69.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGM. *Evkâf-ı Hümayûn (Haremeyn) Müfettişliği Sicilleri (VGM. EHMS)*, 1 Numaralı Sicil, s. 5a-1; 7b-2; 9b-3; 37b-2; 49b-1; 66b-1; 77a-1; 96b-1; 98b-1; 101a-1; 107b-1; 126b-1; 140a-1.

VGM. *Evkâf-ı Hümayûn (Haremeyn) Müfettişliği Sicilleri (VGM. EHMS)*, 2 Numaralı Sicil, s. 36-2.

VGM. *Evkâf-ı Hümayûn (Haremeyn) Müfettişliği Sicilleri (VGM. EHMS)*, 3 Numaralı Sicil, s. 1-1; 22-2.

VGM. *Evkâf-ı Hümayûn (Haremeyn) Müfettişliği Sicilleri (VGM. EHMS)*, 4 Numaralı Sicil, s. 24-1.

VGM. *Evkâf-ı Hümayûn (Haremeyn) Müfettişliği Sicilleri (VGM. EHMS)*, 5 Numaralı Sicil s. 120-1.

VGM. *Evkâf-ı Hümayûn (Haremeyn) Müfettişliği Sicilleri (VGM. EHMS)*, 6 Numaralı Sicil, s. 10-3; 11; 14/1; 31-3; 36/1; 58-2; 66-2; 68-1; 81-1; 87-2; 92-3.

VGM. *Evkâf-ı Hümayûn (Haremeyn) Müfettişliği Sicilleri (VGM. EHMS)*, 8 Numaralı Sicil, s. 46-1.

2. Basılı Eserler, Makaleler

Akgündüz, Ahmed. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013.

Ali Haydar Efendi. *Tertîbü's-Sunûf fî Ahkâmi'l-Vukûf*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1240.

Bardakoğlu, Ali. “Vesâyet”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 43 (İstanbul: 2013), ss. 66-70.

Bardakoğlu, Ali. “Beyyine”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.6, (İstanbul: 1992), ss. 97-98.

Bardakoğlu, Ali. “İsbat”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.22, (İstanbul: 2000), ss. 492-495.

Bayındır, Abdulaziz. *İslam Muhakeme Hukuku*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015.

Berkî, Ali Himmet. “İslamda Vakıf”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. I-IV, (Ankara:1959), ss. 19-26.

Berkî, Ali Himmet. *Vakıflar*. İstanbul: Cihan Kitaphanesi, 1940.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*. C. IV-V, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1970.

Cin, Halil, Akgündüz. Ahmed, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2017.

Çolak, Mücahit. “İslam Muhakeme Hukukunda Şahitlik ve Hükümleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.9, S. 85, (Erzurum:2016), ss. 85-104.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2012.

Fetâvâyı Hindiyeye. Ter: Mustafa Efe, C. 4, İstanbul: Akçağ Yayınları, 1985.

Genca, Elif. “Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 72, S. 1, (İstanbul:2014), ss. 531-554.

Saliha Okur Gümrükçüoğlu, “Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb’asının Şikâyetleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 61, S.1 (Ankara:2012), ss. 175-206.

İbn’ül-Emin Mahmut Kemal, Hüseyin Hüsameddin. *Evkâf-ı Hümayun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilatı*. İstanbul: Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Şehzadebaşı Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335.

İbn-i Âbidîn. *Reddü'l-Muhtâr Ale'd-Dürri'l-Muhtar*. Ter: Mazhar Taşkesenlioğlu, İstanbul: Şâmil Yayınları,1986.

- İbn Nüceym. *El-Eşbâh Ve'n-Nezâir*. Haz: Osman Bayder, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
- İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*. Haz: Mehmet Canatar, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 2004.
- Kahraman, Seyit Ali. *Evkâf-ı Hümayun Nezâreti*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- İmam Kuduri. *Kitâbu'l-Kuduri*, Çev: Süleyman Fâhir, İstanbul: Özyayın Matbaacılık, 1967.
- Kunter, Halim Baki. "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, C. 1, Ankara: 1938, ss. 103-129.
- Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Yaşam. Ed: Timur Kuran, C.5, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010.
- Memiş, Mehmet. "Sanat Tarihi Araştırmalarında Vakfiyelerin Önemine Dair Şanlıurfa'dan İki Örnek: İbrâhimiye ve Rahîmiye Medreselerinin Vakfiyeleri", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa*, Ed: Kasım Şulul vd., (Şanlıurfa: 2018), ss. 150-170.
- Orhonlu, Cengiz. "Hazine", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, C. 17, (İstanbul: 1998), ss. 130-133.
- Ömer Hilmi Efendi. *İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâm-il-Evkâf*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977.
- Schacht, Joseph. *İslam Hukukuna Giriş*. Çev: Mehmet Dağ ve Abdülkadir Şener, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Teneş, Özge. "33 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019.
- Umar, Bilge. *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1993.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Ahkâm-ı Evkâf-B, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul, 1327. (tıpkıbasım: Nazif Öztürk, Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar, Diyanet Vakfı Yayınları, 1995 içerisinde)

**Temettuat Verileri Işığında Bolu Kırsalında Ekonomik ve Sosyal Yapı: Şahnalar Köyü Örneği
[1844/1845]**

Economic and Social Structure in Rural Bolu in the Light of Temettuat Data: The Example of Şahnalar Village [1844/1845]

Tarık Yaldirak*

MAKALE BİLGİSİ

**Araştırma Makalesi
Research Article**

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
tyaldirak@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-9472-6942

Başvuru / Submitted : 4 Haziran 2023

Kabul / Accepted : 11 Ağustos 2023

DOI: 10.21021/osmed.1309646

Atıf/Citation:

Yaldirak, T. "Temettuat Verileri Işığında Bolu Kırsalında Ekonomik ve Sosyal Yapı: Şahnalar Köyü Örneği [1844/1845]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 140-154.

Benzerlik / Similarity : %6

Öz

Bu çalışma, Şahnalar köyünün XIX. yüzyıl ortalarındaki ekonomik ve sosyal durumunu tespit ve tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın ana kaynağı 1845 yılında tutulan 3283 numaralı temettuat defteridir. Bu dönemde Şahnalar köyü Bolu Sancağı'na bağlı Çağa Kazası'nın köylerinden biridir. Takriben 125 civarında nüfusu vardır. Köyün temel geçim kaynağı çiftçiliktir. 352 dönüm tarım arazisinin %34,51'i ekilmiş geriye kalanı nadasa bırakılmıştır. Nadasa bırakılan arazinin fazla olmasında, bazı hane reislerinin asker, hasta ya da kaçak olması etkilidir. Köyde arpa, buğday ve bölgeye özgü bir ürün olan siyez buğdayı yetiştiriciliği yapılmaktadır.

Şahnalar köyünün sosyo-ekonomik durumunu belirlemeye çalışırken çevresinde yer alan aynı büyüklükteki köyler ile kıyaslamalar yapılmıştır. Şahnalar diğer köylerden sadece vergi yükünün ağırlığı yönüyle öne çıkmaktadır. Köye tahakkuk ettirilen vergi miktarı, bazı hanelerin çeşitli sebeplerle işgücüne katılamamalarından olsa gerek, diğer hanelere yüksek oranda yansımaya sebep olmuştur. Çalışmada Şahnalar Köyü, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve sosyal yapısı içerisinde, temettuat verilerinin ışığında ele alınmıştır. Ayrıca alanda daha önce alanda yapılan tetkik araştırmalardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolu, Çağa, Şahnalar, Temettuat, Ekonomi.

Abstract

This study aims to identify and analyze the economic and social situation of the Şahnalar village in the middle of the XIXth century. The main source of the study is the temettuat register numbered 3283, which was kept in 1845. In this period, Şahnalar village is one of the villages of Çağa kaza of Bolu sanjak. It has approximately 125 inhabitants. The main source of livelihood of the village is farming. 34.51% of 352 acres of agricultural land is cultivated and the rest is fallow. The high amount of fallow land is due to the fact that some heads of households are soldiers, sick or fugitives. Barley, wheat and einkorn wheat, a product specific to the region, are cultivated in the village.

While trying to determine the socio-economic status of Şahnalar village, comparisons were made with the villages of the same size in the vicinity. Şahnalar village stands out from other villages only in terms of the heavy tax burden. The amount of tax accrued to the village, probably due to the fact that some households could not participate in the labor force for various reasons, caused a high rate of reflection on other households. In the study, Şahnalar Village was discussed in the light of temettuat data within the economic and social structure of the Ottoman Empire. In addition, research studies on temettuat notebooks were also used.

Keywords: Bolu, Çağa, Şahnalar, Temettuat, Ekonomi.

Giriş

Çalışmanın amacı Şahnalar köyü örneğinde, bölgedeki köylerin gerek sosyal gerekse iktisadi yapısı hakkında bilgi sahibi olmaktır. Ana kaynak olarak kullanılan Temettuat defterleri bu alanda çalışma yapan araştırmacıların vazgeçilmez kaynağıdır. Şahnalar'a ait kayıtlardan Türk Edebiyatı'nın ünlü şairlerinden Âşık Dertli'nin sosyo-ekonomik durumu hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır. Dertli Şahnalar köyünde doğup büyümüştür. Dertli'nin bu sayımların gerçekleştiği senede vefat etmiş olma ihtimali yüksektir. Yani bu araştırma aynı zamanda Dertli'nin yaşam koşulları hakkında da okurlara bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma ile hem Âşık Dertli'nin doğup büyüdüğü köy hakkında hem de Bolu çevresinde kırsal kesimin koşulları hakkında bilgi sahibi olunması hedeflenmiştir.

Şahnalar köyü Bolu Sancağı'na bağlı Çağa Kazası'nın on dört köyünden biridir. Şahnalar köyü, Bolu-Gerede yolunun güneyinde yer alır. Çağa'ya 7 km, Gerede'ye ise 11 km uzaklıktadır. Köyün Türk fütuhâtı öncesinde de bir yerleşim yeri olduğu, köy ve yakınlarındaki araziden çıkan Roma dönemine ait kalıntılardan anlaşılmaktadır. “Şahna” kelimesi anlam olarak zabıt, subaşı anlamlarına gelmektedir. 1530 yılına ait devlet kayıtlarında yöredeki Deliler¹ divanında Şahnaoğulları adı geçmektedir.² Türklerin yer adı verme geleneğinde şahıs isimlerinden yararlanılmıştır. Birçok Türkmen aşiretinin, iskân edildiği bölgeye, başlarındaki beyin adı verilmiştir.³ 1530 yılına ait devlet kayıtlarında, bölgede, Şahnaoğulları adının geçmesi köyün adını buradan aldığı gösteren bir işarettir.

Çalışmanın ana kaynağını oluşturan temettuat defterleri; köyün ne kadar araziye sahip olduğunu, hangi ürünlerden ne kadar üretim yapıldığını, çalışanların hangi meslekleri icra ettiğini, köydeki hayvan varlığını ve kimin hangi işten ne kadar kazanç elde sağladığına dair bilgiler vermektedir. Şahnalar köyüne ait 3283 numaralı Temettuat defterinde yer alan veriler doğrultusunda, Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının bir parçası olarak ele alınmaktadır. Çalışma bu minvalde, Şahnalar'ı bölgedeki diğer köylerle de kıyaslayarak köyün sosyal ve ekonomik yapısı hakkında fikir edinilmesini sağlamaya çalışmaktadır.

1. Şahnalar Köyünün Nüfus Özellikleri

XIX. yüzyıl ortasında Şahnalar köyünün nüfusunu tespit etmek için iki önemli kaynak bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 1841 yılına ait Çağa Kazası nüfus defteridir. İkincisi ise 1845 yılında kaydedilen Şahnalar köyüne ait temettuat defteridir. Nüfus defterleri sadece erkek nüfusu ihtiva etmektedir. Sayımlarda erkek nüfus sayıldığından, erkek kadar kadının da bulunduğu varsayılarak erkek nüfus 2 ile çarpılmak suretiyle tahmini toplam nüfusa ulaşılabilir.⁴ Temettuat defterleri ise hane reisleri ile birlikte hanede çalışan kişileri içermekte, vergi toplama amacıyla tutulduğu için daha çok ekonomik veriler barındırmaktadır. Bu defterlerde hane sayısından yola çıkarak tahmini bir nüfus sayısına ulaşılmaktadır. Ömer Lütfi Barkan tahrir defterlerinde, sayının

¹ Divan, özellikle Kuzeybatı Anadolu bölgesinde yaygın olan yönetimi kolaylaştırmak amacıyla birkaç köyün bir araya getirilmesiyle oluşan yönetim birimidir. Bkz. İlker Yiğit “Divan” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ek-1 (Ankara 2020), s. 333-334. XVI. yüzyıldaki Deliler divanı daha sonra, ihtiyacın kalmaması sebebiyle olsa gerek, dağıtılmış ve XIX. yüzyıla gelindiğinde karşımıza Deliler köyü olarak çıkmıştır. Deliler köyü günümüzde Akıncılar olarak bilinmekte olup Şahnalar köyüne 4 km mesafededir.

² İdris Keleş, *Çağa ve Köylerinin Tarihi*, (Ankara, Yücel Ofset Matbaacılık, 2007), 188-189.

³ Mehmet Süme, “Türklerde Yer Adı Verme Geleneği ve Oğuz Boylarının Bolu'daki İzleri”, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/1 (2018): 270.

⁴ Mehmet Süme ve Abdullah Lülecî, *Mudurnu Nüfus Defteri I (1840)*, (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022), 15.

bölgeden bölgeye değişebileceği kaydını düşerek, Anadolu vilayetleri için hane sayısı ile 5'i çarpmayı uygun görmüş⁵ ve bu yöntem pek çok temettuat defterinin değerlendirilmesinde de kullanılarak ekseri Osmanlı tarihçilerince kabul görmüştür.

1841 tarihli Şahnalar köyüne ait 698 numaralı nüfus defterinde 24 hane ve 62 erkek nüfus kaydedilmiştir.⁶ 62 erkek nüfus, 2 ile çarpıldığında 124 sayısına ulaşılmaktadır. 1845 tarihli Temettuat defterlerinde ise köyde 25 hane kaydedilmiştir. Buna göre de nüfus 125'e çıkmaktadır. Elde edilen veriler doğrultusunda, yüzyıl ortasında, köyün nüfusunun 125 civarında olduğu söylenebilir. Şahnalar'a ait 1841 tarihli nüfus kayıtları ve temettuat defteri incelendiğinde, nüfus tahminlerinde sadece 1 sayı farkla tespit edilmesi yöntemin geçerliliğini doğrular niteliktedir.

Temettuat defterleri hane reisinin yanı sıra evde başka çalışan kişi varsa onların da kazançlarını belirtmektedir. 25 haneli köyde, 3 hanede birden fazla kişi çalışmaktadır. Genellikle kadınların çalışmadığı, daha doğrusu doğrudan vergi mükellefi olmadığı bu dönemde, çalışanlar genellikle hane reislerinin yanı sıra oğulları ya da kardeşleridir.

2. Köy Halkının Meslekleri ve Kazançları

Şahnalar köyünde aktif olarak 23 kişi çalışmaktadır. Çalışan nüfusun dışında temettuat defterlerinde kaydı tutulan kişilerin durumu şu şekildedir: 2 kaçak, 1 dilenci, 2 hasta ve 2 kişi de askerdedir. Safranbolu'da bulunan 1 kişinin ise herhangi bir temettüsü gözükmemektedir. Bunların dışında 1 kişi de askeriye de çerağanlık⁷ mesleğinden emeklidir. Köydeki 23 aktif çalışanın 14'ü çiftçidir. Geriye kalan kişilerden ise 1'i çarıkçı, 1'i aşçı, 1'i zaptiye teşkilatında derbentçi⁸, 1'i çiftçi hizmetkârı, 2'si hizmetkâr ve 3'ü rençper olarak kaydedilmişlerdir.

Çiftçi hizmetkârı ve rençper olarak kaydedilenler anlaşılır şekilde tarım işçileridir. Hizmetkâr olarak kaydedilenler ise açık bir tarzda yazılmamış olsalar da köyde temel geçim kaynağının tarım olması ve başka bir meslekte hizmetkâr olsalar idi kâtip tarafından bunun kaydedileceği değerlendirilerek, ilgili kişilerin tarım işçisi olduğu düşünülebilir. Köyde çalışan nüfusun %63,63'ü çiftçi, %22,72'si tarım işçisidir. Buna göre çiftçiliğin köyün en önemli geçim kaynağı olduğu görülmektedir.

Köyün 1845 yılı itibarıyla toplam geliri 13.820,5 kuruştur. Bu miktar aynı sancağa bağlı Mengen Kazası'nın yine 25 haneli Kara Şeyhler ve Şeyhler köyleri kıyaslandığında düşük kalmaktadır. Tarafımızdan yapılan çalışmaya göre Mengen Kazası'nın Kara Şeyhler köyünün toplam kazancı 18.652,5 kuruş iken Şeyhler köyünün 24.344,5 kuruştur.⁹ Ancak yine Bolu Sancağı'nın diğer bir kazası olan Dörtdivan Kazası'na bağlı 26 haneli Dülger köyünün yıllık kazancı ise 11.113 kuruştur.¹⁰ Mengen'e bağlı köylerin toplam gelirlerinin yüksek olmasının nedeni köyde pek çok kişinin İstanbul'da aşçı olarak çalışmasıdır.

Şahnalar köyünün iktisadi gücünü belirlemek için hane başına düşen gelir miktarları üzerinden ilerlemek daha net bir görüşe sahip olunmasını sağlayacaktır. Çağa Kazası'na ait temettuat defterleri üzerine henüz bir çalışma yapılmamıştır. Ancak komşusu Bolu merkez,

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* 10/1, (1953): 12.

⁶ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Nüfus Defterleri (NFS.d.), 698.

⁷ Osmanlı'da aydınlatma için çıra, mum ve yağ lambaları kullanılmıştır. Çerağan ise aydınlatma vazifesiyle görevlendirilen kişidir.

⁸ İç güvenliği sağlamak için geçitlerde güvenliği sağlayan silahlı devlet gücüdür. Bkz. Ali Sönmez, "Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)" *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/39 (2006): 203.

⁹ Tarık Yaldrak, *XIX. Yüzyılda Mengen Kazası*, (Bolu, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, 2022), 75.

¹⁰ Serdar Demiral, *Temettuat Defterlerine Göre Bolu Dörtdivan Kazasının Sosyal-Ekonomik Durumu (1844-1845)*, (yüksek lisans tezi, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi, 2022), 89.

Mengen, Dörtdivan ve Gerede kazalarına dair çalışmalar mevcuttur. 3283 nolu temettuat defteri verilerine göre Şahnalar köyünde hane başına düşen ortalama gelir 552,82 kuruştur. Hane başına düşen gelir miktarı Mengen Kazası'nda ortalama 846,99 kuruş,¹¹ Dörtdivan Kazası'nda 468 kuruş,¹² Gerede merkez Kazası'nda 555 kuruş, köylerinde ise 518 kuruştur.¹³ Buna göre Şahnalar köyünün civar köylerle kıyaslandığında ortalama bir gelire sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mengen Kazası'ndaki gelirin görece yüksekliği ise, tarım dışı faaliyetin yoğun olması, her üç çalışandan birinin İstanbul'da aşçı olmasından¹⁴ kaynaklanmaktadır.

3. Tarım ve Hayvancılık

Şahnalar köyünün 352 dönüm tarım arazisi bulunmaktadır. Bu arazilerin 1845 yılı itibariyle 121,5 dönümü ekilmiş iken 230,5 dönümü nadasa bırakılmıştır. Ekili alan toplam arazinin %34,51'ine tekabül etmektedir. Bu oran çevre köylere göre düşüktür. Örneğin Dörtdivan Kazası'nda tarım alanların %42,34'ü ekilmiştir.¹⁵ Bu durumun sebebi 7 hanenin hiçbir tarım faaliyetinde bulunmamasıdır. Bir hanenin hiç tarım arazisi yoktur. Geçimini köylülerin yardımıyla sağlamaktadır. Geriye kalan altı hanenin toplam 41 dönüm arazisi vardır. Arazi sahiplerinin biri asker emeklisi, biri askerlik vazifesini yerine getirmekte, biri hasta/meczip, biri firari, diğer ikisi¹⁶ ise işçi olarak çalışmaktadır. XIX. yüzyılda mevsimlik ve gündelik işçi sayısında artış yaşanmıştır. Ekonomik durumlarını güçlendirmek isteyen köy ahali başka köylere ya da kaza merkezlerine çalışmak için gitmişlerdir.¹⁷ Hizmetkâr olarak kaydedilen iki kişi köy içinde, yakın köylerde ya da en yakın kaza merkezi olan Çağa ya da Gerede'de çalışmış olmalıdır.

Toplam tarım arazisi hane sayısına bölündüğünde hane başına 14,08 dönüm düşmektedir. Bölgedeki yerleşim yerlerinin arazi dağılımına bakılacak olunursa: Gerede Kazası'na bağlı köylerde hane başına ortalama 17,2 dönüm tarım arazisi düşmekteyken,¹⁸ Dörtdivan ve köylerinde ise bu oran 18,68'dir.¹⁹ Bu doğrultuda Şahnalar köyünde tarım arazisinin kıyasladığımız köylere göre daha sınırlı olduğu ortadır. Zikredilen durumun ortaya çıkmasında arazinin eğimli ve engebeli olması etkili olmalıdır.²⁰

Bölgede yetişen tarım ürünlerini, buğday (hınta), siyez buğdayı (kablucu)²¹ ve arpa (şair) oluşturmaktadır. Temettuat defterlerinde tarım ürünlerinin doğrudan üretim miktarı yazmamaktadır. Ancak ödenen öşür vergisinden üretim miktarı çıkartılabilir. Öşürü Osmanlı Devleti, arazinin verimine göre çeşitli bölgelerde çeşitli oranlarda tahsil ediyordu. Ancak 1839

¹¹ Yaldrak, *a.g.e.*, 75.

¹² Demiral, *a.g.t.*, 89.

¹³ Ramazan Kaşmer, 19. Yüzyılda Gerede Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1994), 87-88.

¹⁴ Yaldrak, *a.g.e.*, 118.

¹⁵ Demiral, *a.g.t.*, 49.

¹⁶ Bu kişilerden birinin 10 diğerinin 1 dönüm arazisi vardır. 1 dönüm arazisi olan elde ettiği ürünle hanesinin geçimini sağlayamazdı.

¹⁷ Ahmet Köç, "Orta Anadolu'da Bir Yörük Köyü: Kömürçü", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/11, (2020): 184.

¹⁸ Ahmet Ercivan, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Gerede*, (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022) 288.

¹⁹ Demiral, *a.g.t.*, 49.

²⁰ Google Earth üzerinden "Şahnalar köyünün görünümü" son güncelleme 16.05.2023, <https://earth.google.com/web/@40.77765854,32.07765242,1094.73190431a,960.54860129d,35y,95.11216714h,73.49892744t,-0r>

²¹ Kastamonu ve çevresinde yetiştirilen bu buğday türünün samanı hayvan beslemede, taneleri ise bulgur yapımında kullanılmaktadır. İza buğdayı olarak da bilinen siyez buğdayının %32'si bulgur yapımında %68 ise hayvan beslenmesinde kullanılmaktadır. Taş değirmenlerde öğütülerek yapılan bulgur daha çok ekşili pilav, kuru pilav ve salçalı pilav şeklinde tüketilmektedir. Bkz. Sevinç Karabak v.d, "İhsangazi Tarlalarından Soframıza Kültür Mirası Siyez Buğdayı", *Toprak Su Dergisi Özel Sayı* (2019): 87-90.

Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte tüm ülkede onda bir oranına sabitlendi.²² Verilerden elde edilen sonuçlara göre 1845 yılı itibariyle Şahnalar'da 630 kile buğday, 350 kile arpa ve 115 kile siyez buğdayı üretilmiştir. Buğday insanların en temel besin maddesidir. Toplanan buğdaylar değirmende öğütülerek un haline getirilmekte, elde edilen unla başta ekmek olmak üzere çeşitli besin maddeleri yapılmaktadır. Tevfik Güran'ın Karacahisar-ı Sahip Sancağı'nın Ziraat Müdürü'ne ait bir raporundan aldığına göre bir insanın yıllık ortalama buğday ihtiyacı 6 kiledir. Yine Güran'a göre köyün safi üretim değerine ulaşabilmek için üretilen ürünlerden %10 öşür vergisi, %20 oranında ise tohum ve diğer masraflar için düşülmek gerekir.²³

Şahnalar'da 630 kile buğdaydan %30'u düşüldüğünde ahaliye kalan 441 kiledir. Bu miktar yalnız 73 kişinin buğday ihtiyacını karşılayabilir. Köyün nüfusunun 125 civarında olduğu düşünüldüğünde köyün kendi ihtiyacı olan buğday üretimini sağlayamadığı anlaşılmaktadır. 115 kile siyez buğdayından yine %30 oranına tekabül eden 34,5 kile düşüldüğünde ise 80,5 kile kalmaktadır. Bu ürünün %32'si insan beslenmesinde kullanıldığı dikkate alındığında 25,5 kilesini kendileri 38 kilesini ise hayvanlar için kullanmaktadırlar. Köyün ürettiği 350 kile arpadan aynı oran düşüldüğünde köylülere hayvanlarını beslemeleri için 315 kile arpa kalmaktadır.

Şahnalar'ın bitkisel tarım üretimini değerlendirmek için yine aynı büyüklükteki köylere bakacak olursak Dörtdivan'a bağlı Dülger köyünde 310 kile buğday, 550 kile arpa, 410 kile siyez buğdayı²⁴; Mengen'e bağlı Kara Şeyhler köyünde ise 130 kile buğday, 170 kile arpa ve 420 kile siyez buğdayı üretilmiştir.²⁵ Şahnalar'ın her ne kadar kişi başı yıllık tüketim miktarını 6 kileden hesapladığımızda köyün ihtiyacını karşılayamadığı sonucuna varsak da, çevresine göre buğday üretim miktarının yüksek olduğu görülmektedir. Bölgeye özgü siyez buğdayının üretimi ise kıyasladığımız köylere nazaran kısıtlıdır.

Hayvancılık bitkisel üretim faaliyetinin tamamlayıcı bir unsurdur.²⁶ Bu yüzden tarımla uğraşan çiftçiler, hayvancılıkla da uğraşırlar. Aşağıdaki tabloda 1845 yılına ait Şahnalar köyündeki hayvan varlığı gösterilmektedir.

Tablo 1: Şahnalar Köyünde Bulunan Hayvanlar ve Sayıları

Hayvan Türü	Baş	Hayvan Türü	Baş
Sağmal Kara Sığır	23	Sağmal Koyun (Ağnam)	4
Kara Sığır Öküzü	30	Erkek Koyun (Ağnam)	4
Kara Sığır Düğesi	1	Dişi Kuzu	2
Sağman Manda	1	Erkek Kuzu	3
Dişi Malak	1	Dişi Oğlak	12
Erkek Buzağı	12	Erkek Oğlak	13
Dişi Buzağı	14	Sağman Keçi	20
Beygir	11	Erkek Keçi	14
Kısrak	1	Merkep	2
Dişi Tay	2		

²² Mehmet E. Palamut, "Aşar ve Düşündürdükleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 43/1-4, (1984): 70-71.

²³ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 270.

²⁴ BOA., Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d.), 3437.

²⁵ BOA., ML.VRD.TMT.d., 4373

²⁶ Güran, *a.g.e.*, 272.

Bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı tasarrufu altında bulduran köylü ailesi zirai üretimin temelini teşkil etmektedir.²⁷ Tarlaların sürülmesinde öküzün dışında at ya da katırlar da kullanılabilir. Ancak Anadolu’da en çok tercih edileni öküzdür. Bir çift at 1 iş gününde 6-7 dönüm araziye sürebilirken bir çift öküz 3-4 dönüm sürebilmektedir. Ancak eğimli ve dik alanlarda toprağı sürebilmek için öküz daha elverişlidir. Üstelik öküzü beslemek at ve katıra göre daha az maliyetlidir.²⁸ Temettuat defterlerinde “karasığır öküzü” diye kaydedilen bu hayvanın Şahnalar köyünde en yüksek sayıdaki hayvan olduğu görülmektedir.

İnsanların tarlalarını sürebilmeleri için bir çift öküze ihtiyaçları vardı. Ancak bazı haneler daha fazlasına sahipken bazılarında ya bir tane bulunmakta ya da hiç bulunmamaktaydı. Bu durumda öküzü kiralama yoluna gidiyorlardı.²⁹ Ancak Şahnalar köyünde arazisini işleyen bütün çiftçilerin en az bir çift karasığır öküzü bulunmaktadır. Tarlaların bir defa sürülmesi yetmiyordu verim alabilmek için yerine göre 2 ila 9 kez arası sürülmesi gerekiyordu. Mevsim koşulları dikkate alındığında tarlaların sürülmesi için uygun zaman iki aydan fazla değildir.³⁰ Şahnalar köyünde karasığır öküzü sayısı 30’dur. Bu 15 çift öküz bulunduğu anlamına gelmektedir. Köyde bütün öküzler işe koşulduğunda ekilecek bütün alanları maksimum değer olan 9 kez sürülmesi için 20-21 günlük sürenin yeterli olduğu görülmektedir. Bu durum üretim aracı konusunda köyün yeterli hayvan donanımına sahip olduğunu göstermektedir.

Köyde binek hayvanı olarak 11’i erkek (beygir), 1’i dişi (kısarak) olmak üzere 12 baş at ve bunların 2 baş da dişi tayları vardır. Atlar ayrıca arabalara bağlanarak taşımacılıkta da kullanılmaktadır. Eşek (merkep) daha kısa mesafeler için bilhassa köy içinde kullanılan binek hayvanıdır. Köyde 2 baş, iki ayrı hanede eşek bulunmaktadır ve bu hanelerin atı yoktur.

Sağmal hayvanlar süt sağılan hayvanlardır. Sağılan süt doğrudan tüketildiği gibi peynir, yoğurt ve yağ ürünlerinin üretilmesi için de hammaddedir. Temettuat defterine yazılan yıllık kazanç sağmal kara sığır başına 30, manda için 40, koyun için 4 ve keçi için 3 kuruştur. Koyun ve keçilerin ayrıca yünlerinden ve kıllarından da faydalanılmaktadır. Bu doğrultuda erkeklerinden de hasılat elde edilmektedir. Bu tutar erkek koyun için 4, erkek keçi için 1 kuruştur. Temettuat defterlerinde buzağı, kuzu, oğlak ve malak hayvanları henüz yavru oldukları için daha sonraki yıllarda hasılat alınacağı belirtilmiştir. Köyün sağmal hayvanlardan, erkek koyun ve keçilerden elde ettiği gelir 836 kuruştur. Köyün toplam gelirinin sadece %6,06’sını oluşturmaktadır.

4. Vergiler

Temettuat defterleri üzerinden üç tür vergi tespit edilebilmektedir. İlki Tanzimat Fermanı’nın ilanından önce tekalif-i örfiye adı altında tahsil edilen, çeşitli vergilerin Tanzimat ile birlikte “vergi-yi mahsusa” adı altında toplanmasıyla oluşan vergiydi. Devlet, eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar ise kaza birimi için bir vergi meblağı belirliyor, sonunda kazalar köylere, köyler ise hanelere tahakkuk ettiriyordu. Dağılım herkesin ekonomik gücü nispetinde yapıyordu. 1840-1845 yılları arasında tahsilat, Anadolu Halk takvimine göre³¹, Kasım ve Hızır aylarında iki

²⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 250-251.

²⁸ Güran, *a.g.e.*, 97.

²⁹ Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisâdi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Bellefen* 59/225 (1995), 410.

³⁰ Güran, *a.g.e.*, 96-97.

³¹ Anadolu Halk takvimine göre bir yıl Kasım ve Hızır günleri olmak üzere ikiye bölünür. Kasım günleri 8 Kasım ila 6 Mayıs arası dönemi kapsar ve 179 gün sürer. Bu süre Şubat ayının 29 gün olduğu artık yıllarda ise 180 gündür. Hızır günleri ise 6 Mayıs’ta başlayıp 8 Kasım’da sona erer. 186 günlük bir dönemdir. Hızır günlerinin ilk günü 6 Mayıs’ta yazın gelişi olarak kutlanır. Bkz. M.

taksit halinde yapılırken sonrasında mahsulat alındıktan sonra yılsonuna değin peyderpey tahsil ediliyordu.³²

İkincisi tarım üretiminden tahsil edilen Öşür vergisidir. Tanzimat'tan önce toprağın verimine göre çeşitli oranlarda alınan bu vergi Tanzimat ile birlikte onda bir oranında alınmaya başlanmıştır.³³ Üçüncüsü ise adet-i ağnam vergisidir. Küçükbaş hayvancılık üzerinden alınan bu vergi 1840 yılına kadar aynen tahsil edilirken sonrasında bu uygulamadan vazgeçilmiştir.³⁴

Şahnalar köyünün ödemesi gereken vergi-yi mahsusa, 4.630, öşür 598,5, adet-i ağnam ise 27 kuruştur. Toplam vergi tutarı 5.255,5 kuruştur. Bu meblağın %88,09'unu vergi-yi mahsusa, %11,38'ini öşür, %0,51'ini ise adet-i ağnam vergisi oluşturmaktadır. Ahalinin toplam kazancı 13.820,5 kuruştur ve bunun 5.255,5 kuruşunu vergi olarak ödemektedir. Buna göre köy ahali gelirin %38,02'sini vergiye ayırmaktadır.

Çevredeki köylerle karşılaştırıldığında Şahnalar köyünün gelirine oranla yüksek vergi ödediği görülmektedir. Özellikle vergi kalemlerinde önemli bir yekunu tutan vergi-yi mahsusanın kazalar tarafından köylere taksim edildiği dikkate alınacak olursa öncelikle Şahnalar gibi çevredeki 25-26 haneli köyleri incelemek yerinde olacaktır. Gerede Kazası'na bağlı Mirce Zopran köyünün 10.702 kuruş yıllık geliri bulunmakta olup ödemekle yükümlü olduğu toplam vergi 3.547 kuruştur.³⁵ Bu tutar gelirin %28,30'una tekabül etmektedir. Mengen Kazası'na bağlı Kara Şeyhler köyünün 18.652,5 kuruş yıllık geliri bulunmakta ve ödemesi gereken vergilerin yekûnu 4.251 kuruştur.³⁶ Bu meblağ toplam kazancının %22,79'unu oluşturmaktadır. Aynı kazanın Şeyhler köyünün ise toplam yıllık kazancı 24.344,5 kuruş olup vergilerinin toplamı 5.088,5 kuruştur. Ahali toplam kazancının %20,9'unu vergi olarak ödemekle yükümlü kılınmıştır. Gerede Kazası'na bağlı köyler toplam kazancının %32,59'unu³⁷ Mengen Kazası %25,45'ini vergi olarak ödemektedirler.³⁸ Tevfik Güran "19. Yüzyıl Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağı'nın Koyuntepe Nahiyesine Bağlı 9 Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması" isimli makalesinde bir köyün gelir kaynakları arasında çiftçilik faaliyetlerinin ağırlığı arttıkça vergi yükünün de arttığını söylemektedir.³⁹ Güran'ın tespiti Mengen Kazası'na bağlı köylerin vergi oranının neden daha düşük olduğuna açıklık getirmektedir. Bu durumun sebebi açıcılık mesleğinin yaygınlığı olmalıdır.

Şahnalar köyünün çevresine göre daha yüksek oranda vergi ödemesinin sebebi hane reislerinin bir kısmının aktif olarak çalışmaması ve bu nedenle de arazilerin atıl kalması olabilir. Yukarıda değinildiği gibi asker emeklisi, firari, dilenci, askerlik görevinde ve hasta olarak kaydedilen altı hane reisi vardır. Bu haneler köyün %24'üne tekabül etmektedir. Vergilerde ağırlığı oluşturan vergi-yi mahsusa altı haneye tahakkuk ettirilmemiştir. Bu sebeple ödenmesi gereken vergi diğer hanelere yüklenmiş olmalıdır.

Ali Özdemir ve Okan Bozyurt, "Afyonkarahisar Halk Takviminin Sıcaklık Verileri ile Karşılaştırılması", *Doğu Coğrafya Dergisi* 11/15 (2011): 59-64.

³² Güran, *a.g.e.*, 274.

³³ Palamut, *a.g.m.*, 70-71.

³⁴ Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1 (Ankara 1988), s. 478.

³⁵ Ercivan, *a.g.e.*, 258-274.

³⁶ Yaldrak, *a.g.e.*, 75-82.

³⁷ Ercivan, *a.g.e.*, 259-275.

³⁸ Yaldrak, *a.g.e.*, 75-82.

³⁹ Güran, *a.g.e.*, 277.

5. Geliri Az ve Çok Olan Hanelerin Kayıtları

Köyde 5 hanenin yıllık geliri 1.000 kuruşun üzerindedir. Çalışmada bu haneler diğerlerine göre daha iyi bir gelire sahip olduğu için varlıklı kabul edilmiştir. 250 kuruşun altında geliri bulunan hanelerin ise yoksul olduğu düşünülmektedir. Burada en varlıklı ve en yoksul 5 hanenin temettuat defterinde kaydedilen kayıtları incelenecek ve böylece ekonomik durumları tasvir edilecektir. Köyün en varlıklı haneleri Eğercioğlu İbrahim bin Ahmed'in, Eğercioğlu İsmail bin İsmail'in, Bekiroğlu Öksüz Mehmed bin Mehmed'in, Karahasanoğlu İbrahim bin Ali'nin (Şair Dertli) ve Akçaoğlu Mehmed bin Mehmed'in haneleridir. En yoksul 5 hane ise; Eğercioğlu Osman bin Mehmed'in, Karahasanoğlu Mustafa bin İbrahim'in, Abdaloğlu Ahmed bin Ahmed'in, Eyüboğlu Mehmed bin Mustafa'nın ve Bekiroğlu Ömer bin Osman'ın haneleridir. Yukarıda zikredilenlerin dışında 3 hanenin ise hiçbir geliri bulunmamaktadır. Bu hanelerin reislerinin biri firari, biri hasta, bir diğeri ise dilenci olarak kaydedilmiştir.

Köyün görece yüksek gelire sahip hanelerinden biri 1 numara ile kaydedilen Eğercioğlu İbrahim bin Ahmed'in hanesidir. Haneye, çiftçilik yapan Eğercioğlu İbrahim dışında çarıkçılık yapan oğlu Mehmed ve rençperlik yapan diğer oğlu Selim de gelir sağlamaktadır. Oğullarının işlerinden yıllık kazançları 200'er kuruştur. Aynı şekilde temettuat defterlerinde zuhurattan⁴⁰ olarak kaydedilen meblağ da 200 kuruştur. 13 dönüm arazileri vardır ve bunun 6,5 dönümünü ekmişler kalan 6,5 dönümünü ise nadasa bırakmışlardır. Bölgede hanelere ait tarım arazilerinin yarısının ya da daha fazlasının nadasa bırakıldığı görülmektedir. Bu durumun sebebi ise verimin düşük olmasıdır. Tarladan elde edilen gelir 621 kuruştur. Sahip oldukları sağmal karasığırdan ise 30 kuruş kazanç elde etmişlerdir. Hanenin nihayetinde 1845 yılı kazancı 1251 kuruştur. Ayrıca hanenin tarlanın sürümünde yararlanılan 3 baş karasığır öküzü ve binek hayvanı ya da taşımacılıkta kullanılan 1 baş beygiri vardır. Hane 530 kuruş vergi-yi mahsusa ve 69 kuruş öşür olmak üzere 599 kuruş vergi ödemekle yükümlüdür. Gelirlerinden bu meblağ çıkarıldığında kalan 652 kuruştur. Kazançlarının %47,88'ini vergi olarak ödemektedirler.

Köyün diğer bir yüksek gelirlili hanesi yine Eğercioğlu lakaplı İsmail bin İsmail'in hanesidir. Aynı lakabı taşıyan ailelerin aynı soydan geldiklerine dair kesin bir bilgi yoktur ancak aynı köyde ve yakın mahallerde yaşayanları muhtemelen akrabadır. 4 numaralı hanenin reisi İsmail bin İsmail de çiftçidir. Temettuat defterlerinin sonunda muhtar, imam ve köyün ileri gelenlerinin mühürleri bulunmaktadır. Şahnalar'a ait temettuat defterinde muhtar dışında köyün iki ileri geleninin mührü bulunmaktadır. Eğercioğlu İsmail bunlardan biridir. Hanede çalışan tek kişidir. 20 dönüm arazisi vardır. 10 dönümünü işlemiş geriye kalan 10 dönümünü ise nadasa bırakmıştır. Tarlasından 740 kuruş gelir elde etmiştir fakat bir bölümünü ortakçılık yöntemiyle kasabadan Seyit Ahmet isimli kişiye işletmiştir. Bu meblağdan 218 kuruş Seyit Ahmet'in hissesi düşüldüğünde kendisine 522 kuruş kalmıştır. 1 baş sağmal karasığırı bulunmaktadır ve yıllık kazancı 30 kuruştur. Dişi buzağısından dört yıl sonra hasılat alınacağı kaydedilmiştir. 2 baş beygiri ve 2 baş da karasığır öküzü bulunmaktadır. Zuhuratından elde ettiği 600 kuruş, toplam temettüsü ise 1152 kuruştur. Vergi-yi mahsusa 300, Öşür bedeli ise 58 kuruş tahakkuk etmiştir. Toplam ödenen vergi 358 kuruştur. Vergi kalemi çıkarıldığında haneye kalan 794 kuruştur. Hane toplam gelirinin %31,07'si vergi olarak ödemektedir.

⁴⁰ Hanenin emek sarf etmeden elde ettiği gelirlerdir. Genellikle hanedeki öküzlerin sayısı nispetinde zuhurat gelirinin arttığı görülmektedir. Tarla sürümünde öküzlerin kiralanması sonucu elde edilen gelir olma ihtimali yüksektir. Bkz. Mübahat Kütikoğlu, *a.g.m.*, 410.

Köyün en varlıklı hanesi 7 numara ile kaydedilen Bekiroğlu Öksüz Mehmed bin Mehmed'in hanesidir. Nitekim Öksüz Mehmed köyün ileri geleni olarak da temettuat defterinin sonunda mührü olan diğer kişidir. Hanede çalışan tek kişidir. Çiftçilik yapan Öksüz Mehmed'in 35 dönüm tarlası olup 1845 yılı itibariyle 15 dönümünü işleyip 20 dönümünü nadasa bırakmıştır. Tarlasından 648 kuruş gelir elde etmiştir. 5 baş sağmal karasığırı bulunmaktadır ve bunlardan 150 kuruş kazanmıştır. 4 baş dişi buzağısı vardır ancak kiminden iki kimindense üç sene sonra hasılat elde edileceği kaydedilmiştir. Dişi buzağılarının dışında 3 baş da erkek buzağısı bulunmaktadır. Ayrıca 4 baş karasığır öküzü ve 1 baş beygiri vardır. Tarla gelirleri dışında zuhurattan kazancı 500 kuruştur. Temettü vergisine tabi olan yıllık geliri 1298 kuruştur. Vergi-yi mahsusa 720, öşür ise 72 kuruş tahakkuk etmiştir. Gelirinden 792 kuruş vergi çıkarıldığında haneye kalan 506 kuruştur. Gelirin %61,01'ini vergi olarak ödemektedir.

Ele alacağımız bir diğer hane ünlü âşık Şair Dertli'nin 20 numaralı hanesidir. Karahasanoğlu İbrahim bin Ali ismiyle deftere kayıtlı olan âşıkın ismi,⁴¹ 1841 tarihli nüfus defterinde de adı aynı şekilde kaydedilmiştir.⁴² İslam Ansiklopedisinde aile ismi Karahüseyinoğlu şeklinde, hatalı verilmiştir. İlgili makalede aynı şekilde ölüm tarihi için 1845, 1846 ve 1848 olarak çeşitli iddiaların olduğu bir belirsizlik durumu belirtilmektedir.⁴³ Hâlbuki temettuat sayımları 1845 yılında yapılmış ve burada "fevt" ibaresiyle vefat ettiği belirtilmiştir. Ödediği vergi vesilesiyle bir önceki yıl yaşadığını da yine temettuat defterleri aracılığıyla biliyoruz. O halde 1845 yılında vefat ettiğini söylemek mümkündür.

Dertli'nin hanesinde çiftçilik ile uğraşan kardeşi İsmail'in dışında "tebaası"⁴⁴ diye kaydedilen Arnavut Mehmed isimli bir hizmetkâr bulunmaktadır. 35 dönüm tarlaları vardır ve 12,5 dönümü ekili, 22,5 dönümü ise nadasa bırakmışlardır. Buradan kazançları 400,5 kuruştur. 4 baş sağmal koyunları ve 20 baş keçileri vardır. Koyunlardan 16 kuruş, keçilerden ise 60 kuruş kazanç elde etmişlerdir. Bunların yanı sıra 4 baş erkek koyun ve 14 baş erkek keçileri vardır. 2 baş dişi kuzudan bir sonraki yıl hasılat alınacağı kaydedilmiştir. Ayrıca 1 erkek kuzu, 12 dişi oğlak, 13 erkek oğlak ve 2 karasığır öküzüne de sahiptirler. Yukarıda zikredilen kalemlerden 498,5 kuruş, kardeşinin rençperliğinden 310 kuruş ve tebaa olarak kaydedilen Arnavut Mehmed'in rençperliğinden ise 200 kuruş olmak üzere hanenin 1008,5 kuruş temettüsü vardır. Kardeşi İsmail'in ve hizmetkârlarının rençper olarak kaydedilmesi başkasına ait tarlada emekçi olarak çalıştıkları anlamını taşımaktadır. Dertli'nin hanesinin ödediği vergi, 230 kuruşu vergi-yi mahsusa, 44,5 kuruşu öşür ve 27 kuruşu adet-i ağnam olmak üzere 301,5 kuruştur. Bu bedel gelirlerinden çıkarıldığında 707 kuruş kalmaktadır. Hane toplam gelirinin %29,89'unu vergi olarak ödemektedir.

1.000 kuruşun üzerinde yıllık kazancı olan son hane 21 numaralı Akçaoğlu Mehmed bin Mehmed'in hanesidir. Ziraat işi ile uğraşan zikredilen kişinin 10 dönüm arazisi olup 5 dönümünü ekmiş diğer 5 dönümünü ise nadasa bırakmıştır. Araziden kazancı 607,5 kuruştur ancak bir kısmını ortakçısı işlediği için 202,5 kuruşu ona aittir. Geriye 405 kuruş kalmaktadır. 3 baş sağmal karasığırdan 90 kuruş elde etmektedir. Ayrıca bir sonraki sene sahip olduğu 1 baş dişi buzağıdan da hasılat alınacağı kaydedilmiştir. İlâveten 2 baş erkek buzağı, 1 baş beygir ve 2 baş karasığır öküzü bulunmaktadır. Zuhuratından 600 kuruş elde ettiği görülmektedir. Toplam temettüsü 1095

⁴¹ Aykut Aksu, Bolu Sancağı Çağa Kazası Müslim Defteri H. 1256/ M. 1840, (Yüksek lisans tezi, Bolu Abant İzzet Baysal 2021), 24.

⁴² BOA, NFS.d., 698, 82.

⁴³ Nuri Yüce, "Âşık Dertli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9 (Ankara 1994), s. 186.

⁴⁴ Tebaa diye adlandırılan kişiler hizmetkâr olup hizmet verdikleri ailenin yanına kaydedilmiştir. Bkz. Süme – Lüleci, a.g.e., 25.

kuruştur. Vergi-yi mahsusa 300, öşür ise 45 kuruş tahakkuk etmiştir. Gelirinden vergisi düşüldüğünde kalan miktar 750 kuruştur. Hane gelirinin %31,50'sini vergi olarak ödemektedir.

Geliri en düşük hanelerden biri 5 numaralı Eğercioğlu Osman bin Mehmed'in hanesidir. Osman bin Mehmed askeriyede çerağanlık vazifesinden emeklidir. 1841 tarihli nüfus defterinde 39 yaşında kaydedilmiştir. Temettü sayımlarının yapıldığı dönemde 43 yaşında olmalıdır. Yaşı çalışmak için genç olmasına rağmen 6 dönüm arazisi atıl vaziyettedir. Emekli maaşı aylık 13 kuruş olmak üzere senelik 156 kuruştur. Kendisine 60 kuruş vergi-yi mahsusa tahakkuk ettirilmiştir. Bu meblağ düşüldüğünde haneye kalan miktar senelik 96 kuruştur.

Bir diğer yoksul hane Karahasanoğlu Mustafa bin İbrahim'in hanesidir. Çiftçi hizmetkârı olarak kaydedilen Mustafa bin İbrahim'in 10 dönüm arazisi vardır fakat tamamı atıl durumdadır. Hizmetkârlığından geliri senelik 200 kuruştur. Kendisine 60 kuruş vergi-yi mahsusa tahakkuk etmiştir ve bu miktar düşüldüğünde haneye kalan senelik miktar 140 kuruştur. 12 numarada kaydedilen Abdaloğlu Ahmed bin Ahmed de çiftçi hizmetkâridir. Sadece 1 dönüm arazisi vardır ve bunu eklemiştir. Hizmetkârlığından yılda 100 kuruş kazanmaktadır. Kendisine vergi yansıtılmamıştır.

Geliri düşük hanelerden biri de Eyüboğlu Mehmed bin Mustafa'nın hanesidir. Kendisi askerde olduğu için yıllık kazancı 60 kuruş, kendisine yansıtılan vergi-yi mahsusa ise 40 kuruştur. Mehmed bin Mehmed'in gelirinin düşük olmasının sebebi kendisinin askerde olmasıdır. 6 dönüm arazisi bu yüzden atıl kalmıştır. Sağmal iki karasığırı bulunmakta zikredilen gelir bu hayvanlardan elde edilmektedir. 1 baş dişi buzağısı vardır ve bundan 4 yıl sonra hasılat elde edilebilecektir. Ayrıca 1 baş da erkek buzağıya sahiptir.

Yıllık kazancı düşük hanelerden bir diğeri de Bekiroğlu Ömer bin Osman'ın hanesidir. Kendisi askeredir. 11 dönüm arazinin sadece 2 dönümü işlenmiştir. Hanede çalışan başka erkek kaydedilmediğine göre bu iki dönümlük arazinin eşi tarafından ya da akrabalarının yardımıyla ekilmiş olması gerekir. Ekilen tarladan 50 kile buğday el edilmiştir. Bunun karşılığı 27 kuruştur. Kendisine vergi-yi mahsusa tahakkuk etmeyip 3 kuruş öşür vergisi yansıtılmıştır.

Tevfik Güran "19. Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyoekonomik Özellikleri" isimli makalesinde, kasabadaki Müslüman nüfusun vergilerinin gelir seviyesine göre oranının arttığını ancak belli bir eşikten sonra yüksek gelirli hanelere doğru gidildikçe bu oranın düştüğünü ifade etmiştir. Aynı makalede gayrimüslimler için ise daha da eşitsiz bir durum olduğunu, düşük gelirli hanelere daha yüksek oranda vergi yükü getirildiğini belirtmiştir.⁴⁵ Bu doğrultuda vergi-yi mahsusa adı altında alınan verginin gelire oranla dağılımının yapıldığı söylenemez. Araştırmamızda görüldüğü üzere vergi dağılımında eşitsizlikler vardır. Köyün en fazla gelire sahip olan 7 numaralı hanesi %61,01 oranında verdiği için elinde 506 kuruş kalırken 21 numaralı hane 1.095 kuruş elde etmekte ve gelirinin %31,50'sini vergi olarak ödeyerek hanesine 750 kuruş kalmaktadır. Ancak bu durum vergi dağılımının keyfi olarak yapıldığını düşündürmemelidir. Nitekim en fazla vergiyi ödeyen Bekiroğlu Öksüz Mehmed bin Mehmed köyde en fazla araziye, koşum hayvanı olan karasığır öküzüne, sağmal öküze ve buzağıya sahiptir.

Vergideki adaletsizlik taşranın itirazları sonucunda Meclis-i Vala tarafından ele alınmıştır. Meclis-i Vala tarafından 22 Mart 1846'da düzenlenen mazbatada hanelerin %1,5 ila %55 arasında

⁴⁵ Güran, a.g.e., 277.

çeşitli oranlarda vergi ödediği ifade edilmiştir. Ayrıca kazalara paylaştırılan vergilerde de orantısızlık vardır. Bu doğrultuda vergilendirmede iyileştirme çabaları başlamıştır.⁴⁶

Sonuç

Köylerde yaşayan insanlar şehir ve kasabalarda yaşayanlardan, nüfus ve iş hayatı bakımından farklıdır. Köylerde, sosyal statü farklılıkları azalmakta ve genellikle tarım faaliyeti ön plana çıkmaktadır. Bazı istisnaları olsa da, bir alanda uzmanlaşanların sayısı sınırlıdır. Genellikle köylüler benzer faaliyetleri yapmaktadır.⁴⁷ Günümüzde Osmanlı dönemine dair şehir tarihi çalışmaları lisansüstü tezi olarak yoğun olarak çalışılmaktadır. Genellikle kaza idari birimleri bütün olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmalarda köyler birer istatistikî veri olarak değerlendirilmekte, kırsal yaşam ve köylerin sosyo-ekonomik durumları tam olarak ortaya konulmamaktadır. Pek çok çalışmada köylerin yeri dahi belirtilmemektedir.

Bu çalışma temettuat defterlerine dayanarak bir köyün XIX. yüzyıl ortasındaki sosyal ve ekonomik yapısını ortaya koymayı amaçlamıştır. Köy seçiminde ünlü âşıklardan Şair Dertli'nin köyü seçilerek Dertli hakkındaki literatüre katkı sağlamak da istenmiştir. Şahnalar'ı çevre kazalara bağlı aynı büyüklükteki köylerle kıyaslama gayretinde bulunulmuştur. Ayrıca en yüksek ve en düşük gelire sahip 5 hanenin ekonomik varlıkları detaylı olarak incelenmiştir. Varlıklı haneler, hakkında daha fazla veriye sahip olduğu için XIX. yüzyıl ortasında bir köy yaşamını daha iyi resmetmektedir. Ancak sadece bu haneleri incelemek yoksul hanelerin görmezden gelinmesine ve köyün ekonomik durumu hakkında yanıltıcı bir izlenim edinilmesine yol açardı. Bu yüzden haklarında veri daha sınırlı olsa da yoksul haneler de araştırma kapsamına dâhil edilmişlerdir.

Şahnalar köyü Gerede-Bolu arasındaki şose yol üzerinde 11. km'de güney tarafta kurulmuş bir köydür. Nüfusu 125 civarındadır. Köyün geçim kaynağı pek çok köyde olduğu üzere çiftçiliktir. Kayıtlardaki çiftçi hizmetkârı, hizmetkâr ve rençper gibi meslekler de bu meslek grubunda yardımcı hizmetlerdir. Bunların dışındaki meslekler aşçılık, çarıkçılık ve zaptiye teşkilatında derbentçiliktir. Aşçı, mesleğini İstanbul'da yapmaktadır. Çarıkçı ise köyde tarım dışı üretim yapan tek kişidir.

Şahnalar köyünde kaçak⁴⁸ ve hasta kişilerin sayısı göze çarpmaktadır. 8 ve 10 numaralı hanelerin reisleri firaridir. Bu kişilerin varsa suçları ya da neden kaçtıkları bilinmemektedir. Bahsedilen kişilerin birinin 10, diğerinin 6 dönüm tarım arazisi vardır. Durumlarından dolayı tarlaları atıl kalmıştır. Ayrıca Askeriyeden emekli olan bir kişinin 6 dönüm tarlası vardır ve tamamen atıldır. Askerde bulunan iki hane reisinin birinin 6 dönüm tarlası vardır ve kardeşi hastadır. İşleriyle ilgilenecek kimse olmadığından olsa gerek tarlaları tamamen atıldır. Diğerinin ise 11 dönüm tarlası vardır. Ancak kendisinin bulunmayışından olsa gerek sadece 2 dönümü işlenmiştir. Tarlalar atıl kalmayıp işlenecek olsa üretim miktarı ve köyün toplam kazancı bir nebze artmış olurdu. Böylece bu haneler de bir miktar fazla vergi-yi mahsusa öder, hem görece varlıklı ailelere daha az vergi ödemek düşer hem de köyün toplam kazancından daha az bir kısmı vergi için ayrılmış olurdu.

Köyde büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yaygındır. Küçükbaş hayvancılık yapan ise sadece 1 hane mevcuttur. Koşum hayvanı olan karasığır öküzü yeteri miktarda bulunmaktadır. Daha sonra

⁴⁶ Arzu Tozduvan, "Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)", (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992), 26.

⁴⁷ Ahmet Ercivan, "Şehir Tarihçiliği ve Türkiye'deki Yansımaları", *Tarih ve Günce* 12 (2022): 121.

⁴⁸ Temettuat defterinde zikredilen iki kişinin hangi sebeple kaçak olduklarına dair bir bilgi yer almamaktadır.

en fazla bulunan hayvan sağmal karasığırdir. Bu durum özellikle köy halkının büyük baş hayvanın sütünden yararlanmanın, etini tüketmekten daha ön planda olduğunu göstermektedir. Binek hayvanı olarak kullanılan at ve eşek ise bazı hanelerde 1-2 baş bulunurken bazılarında hiç bulunmamaktadır.

Şahnalar köyü tarlalarını işleyemeyen hanelerin varlığından ötürü, gerçekleştirebileceğinden daha azını üretmektedir. Tarlaların atıl kalmasının sebepleri arasında verimin düşüklüğü, köye ait tarım arazilerinin eğimli olmasının yanı sıra hanelere ait hastalık, askerde bulunma, kaçaklık gibi özel durumların etkili olduğu görülmektedir. Bazı hanelerin temettüsü bulunmadığından tahakkuk etmesi gereken vergi-yi mahsusa diğer hanelere yansıtılmış gözükmektedir. Gelirlerine nispetle vergi oranının yüksek olması dışında, yöredeki emsali köylerden bir farkı bulunmamaktadır. Buna göre Şahnalar köyü üzerine yapılan bu araştırma çevredeki herhangi bir köyün sosyal ve iktisadi hayatı hakkında da fikir vermektedir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d.), 3283, 3437, 4373.

Nüfus Defterleri (NFS.d.), 698.

2. Tetkik Eserler

Aksu, Aykut. Bolu Sancağı Çağa Kazası Müslim Defteri H. 1256/ M. 1840. Yüksek lisans tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2021.

Barkan, Ömer Lütfi. "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". *Türkiyat Mecmuası* 10/1 (1953): 1-26.

Demiral, Serdar. Temettuat Defterlerine Göre Bolu Dördüdivan Kazasının Sosyal-Ekonomik Durumu (1844-1845). Yüksek lisans tezi, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi, 2022.

Emecen, Feridun. "Ağnam Resmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1(Ankara 1988), s. 478-479.

Ercivan, Ahmet. "Şehir Tarihçiliği ve Türkiye'deki Yansımaları". *Tarih ve Günce* 12, (2022): 115-131.

Ercivan, Ahmet. *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Gerede*. İstanbul, Kriter Yayınevi, 2022.

Güran, Tevfik. *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Karabak, Sevinç, Rahmi Taşçı, Vedat Ceyhan, Kürşad Özbek, Hilal Yüce Arslan. "İhsangazi Tarlalarından Soframıza Kültür Mirası Siyez Buğdayı". *Toprak Su Dergisi Özel Sayı* (2019) : 86-93

İnalçık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

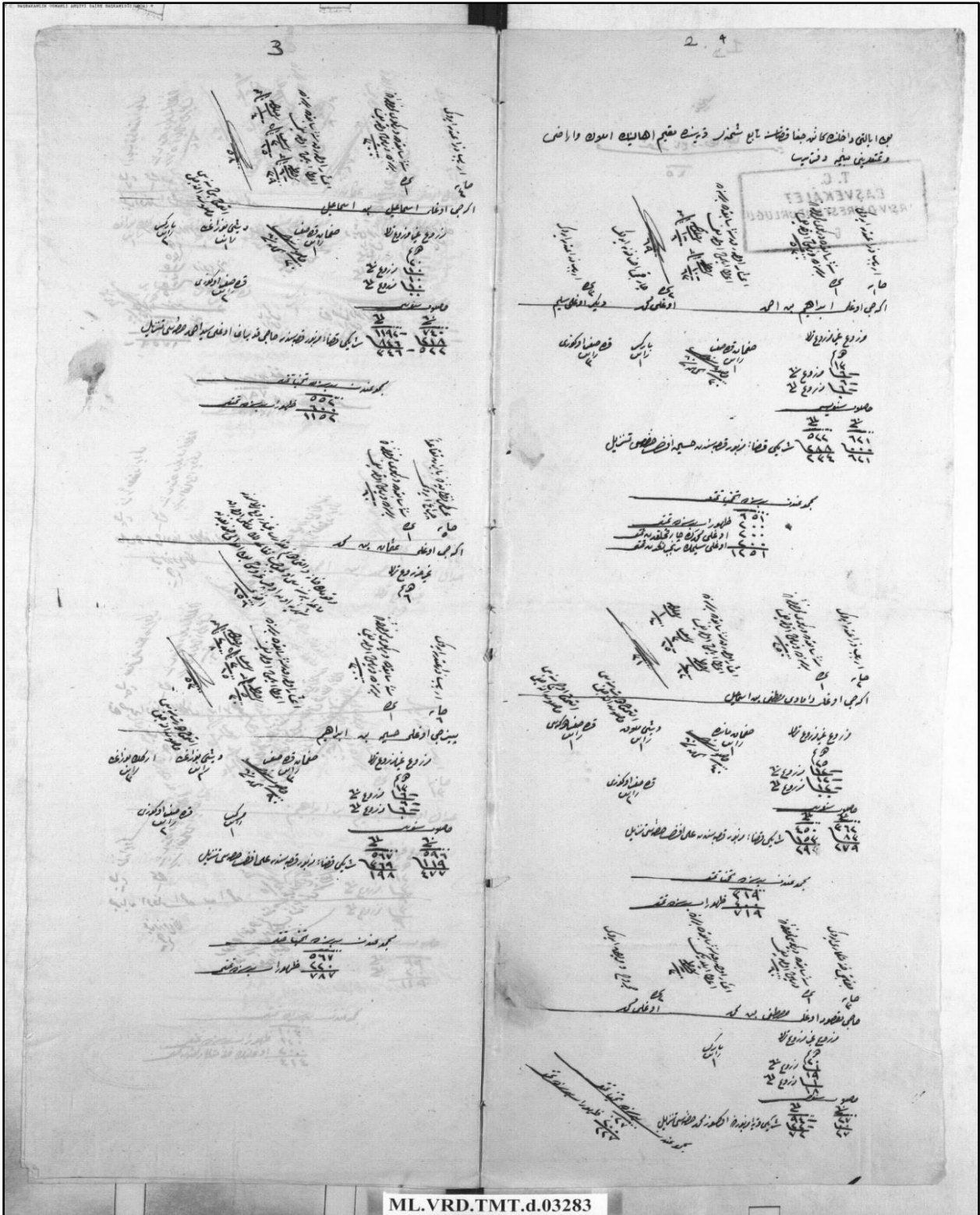
- Kaşmer, Ramazan. 19. Yüzyılda Gerede Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1994.
- Keleş, İdris. *Çağa ve Köylerinin Tarihi*. Ankara, Yücel Ofset Matbaacılık, 2007.
- Köç, Ahmet. “Orta Anadolu'da Bir Yörük Köyü: Kömürcü”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/11, (2020): 184-199.
- Mübahat Kütükoğlu. “Osmanlı Sosyal ve İktisâdî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”. *Bellekten* 59/225 (1995): 395-412.
- Özdemir, M. Ali ve Okan Bozkurt. “Afyonkarahisar Halk Takviminin Sıcaklık Verileri ile Karşılaştırılması”. *Doğu Coğrafya Dergisi* 11/15 (2011): 53-82.
- Palamut, Mehmet E. “Aşar ve Düşündürdükleri”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 43/1-4, (1984): 69-78.
- Sönmez, Ali. “Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/39 (2006): 199-219.
- Süme, Mehmet ve Abdullah Lüleci. *Mudurnu Nüfus Defteri I (1840)*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022.
- Süme, Mehmet. “Türklerde Yer Adı Verme Geleneği ve Oğuz Boylarının Bolu'daki İzleri”. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/1 (2018), 263-291.
- Tozduman, Arzu. Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844). Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992.
- Yaldırak, Tarık. *XIX. Yüzyılda Mengen Kazası*. Bolu, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Yiğit, İlker. “Divan” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ek-1 (Ankara 2020) ss. 333-334.
- Yüce, Nuri. “Dertli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9 (Ankara 1994), ss. 186-187.
- 3. Genel Ağ Kaynakları**
- Google Earth üzerinden “Şahnalar köyünün görünümü” son güncelleme 16.05.2023.
<https://earth.google.com/web/@40.77765854,32.07765242,1094.73190431a,960.54860129d,35y,95.11216714h,73.49892744t,-0r>

Ekler

Ek 1. Google Earth internet sitesinden elde edilen uydu görüntüsünde Şahnalar köyü ve üzerinde bulunduğu coğrafya görülmektedir. Tarım arazileri eğimli ve engebeli bir yapıdadır. (Google Earth üzerinden “Şahnalar köyünün görünümü” son güncelleme 16.05.2023. <https://earth.google.com/web/@40.77765854,32.07765242,1094.73190431a,960.54860129d,35y,95.11216714h,73.49892744t,-0r>)

Ek 2. Bolu Sancağı Çağa Kazası'na bağlı Şahnalar köyüne ait temettuat defterinin ilk sayfasıdır. (BOA., ML.VRD.TMT.d., 3283)

ML.VRD.TMT.d.03283

Preschool and Primary/Secondary Education from the Ottoman Empire to the Republic According to Kâzım Nami Duru

Kâzım Nami Duru'ya Göre Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Okulöncesi ve İlk/Orta Öğretim

Mehmet Salih Erkek*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Uşak Üniversitesi
erkek_3564@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-1508-1803

Başvuru / Submitted :

24 Haziran 2023

Kabul / Accepted :

14 Ağustos 2023

DOI: 10.21021/osmed.1319224

Atıf/Citation:

Erkek, M. S. "Preschool and Primary/Secondary Education from the Ottoman Empire to the Republic According to Kâzım Nami Duru". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 155-171.

Benzerlik / Similarity : %7

Abstract

With the Constitutional Monarchy that was re-declared in 1908, the Ottoman Empire underwent a great political, economic and social change. The Committee of Union and Progress, the revolutionary party that seized power, attached special importance to education. Kâzım Nami (1876-1967), who was a member of this committee and fought as an officer against the Abdulhamid II regime, moved to the field of education after leaving his job and became one of the radical educators of the Ottoman and Republican era. Kâzım Nami, who pioneered the beginning of pre-school education in the Ottoman Empire, opened the first kindergarten in the empire and tried to implement and promote the Froebel style education that he admired greatly. Kâzım Nami, who is the advocate of mixed and secular education based on national principles, has been influential in determining the education policies of the new Turkish Republic after 1923. In addition, he translated the books of educators such as Froebel, Jean Piaget, Angelo Patri and Jules Payot into Turkish and offered them to Turkish educators.

Keywords: Kâzım Nami, Education, Froebel, Ottoman State, Pedagogy, Preschool Education.

Öz

1908 yılında yeniden ilan edilen Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı Devleti siyasi, iktisadi ve sosyal anlamda büyük bir değişim geçirmiştir. İktidarı ele geçiren devrimci parti İttihat ve Terakki Cemiyeti eğitime özel bir önem vermekteydi. Bu cemiyetin bir üyesi olan ve II. Abdülhamid rejimine karşı bir subay olarak mücadele eden Kâzım Nami (1876-1967) görevinden ayrıldıktan sonra eğitim alanına geçmiş ve hem Osmanlı hem de cumhuriyet döneminin radikal eğitimcilerinden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nde okul öncesi eğitimin başlamasına öncülük eden Kâzım Nami imparatorlukta ilk ana mektebini açmış ve büyük bir hayranlık duyduğu Froebel tarzı eğitimi uygulamaya ve tanıtmaya çalışmıştır. Millî esaslara dayalı, karma ve laik eğitimin savunucusu olan Kâzım Nami 1923'ten sonra yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim politikalarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Froebel, Jean Piaget, Angelo Patri, Jules Payot gibi eğitimcilerin kitaplarını Türkçeye çevirerek Türk eğitimcilerinin hizmetine sunmuştur.

Anahtar kelimeler: Kâzım Nami, Eğitim, Froebel, Osmanlı Devleti, Pedagoji, Okul Öncesi Eğitim.

Introduction

Kanun-u Esasi, which was shelved by Sultan Abdulhamid in 1878 as a result of the rebellions carried out by the members of the Committee of Union and Progress in the Macedonian Region, was put into effect again on July 23, 1908, and the Second Constitutional Period began. The notables of the Committee of Union and Progress, the architect of the Second Constitutional Monarchy, attached a different importance to education. There were three reasons for attaching such importance to education. The first reason was education, the area where they were most critical of the policies of the reign of Abdulhamid II. A policy of dissatisfaction and criticism was carried out by the Unionists, which included the organization of education, its budget, its purpose, administrators, philosophy, quantitative and qualitative characteristics of schools, in short, the entire educational structure. But now the old period was over and people were asking those who proclaimed the Second Constitutional Monarchy to restructure and change this criticized educational system. Due to the feeling of such a necessity, the Committee of Union and Progress started an activity in almost every field of education, especially in the organizational structure. The second reason was more vital for the society. Since the regimes need staff to sustain themselves, they have to train people to meet this need quickly. The same obligation was valid for the Committee of Union and Progress. Because the society did not have a staff to rely on other than young officers and junior officers, who were not too many in number. In addition, the public support was not sufficiently provided in the declaration of the Second Constitutional Monarchy. Although the Committee of Union and Progress was seen as the power that declared the Constitutional Monarchy, the people of the Empire living in the Anatolian and Arabian regions considered the Second Constitutional Monarchy as a blessing of the Sultan. The easiest way to reach the public in order to overcome this problem was schools; that means education. Apart from the ones listed above, there is a third reason, which is that most of the staff who proclaimed the Constitutional Monarchy consisted of people who struggled for this cause by perceiving the universal values brought by the French Revolution, especially the Enlightenment philosophy. These intellectuals and members of the civil bureaucracy were people who had read and learned ideas such as freedom, justice and equality from Ottoman intellectuals such as Namık Kemal, Ziya Pasha, Şinasi and even from European thinkers themselves. They were living in Rumelia because of their duty and this led them to learn more about Europe. In fact, many of them personally witnessed what the Balkan States achieved thanks to education, especially before and after the Balkan Wars. For this reason, they were aware of the need for educated manpower to save the state from collapse.

This period, in which Kazım Nami, a Unionist, spent his youth years, is important in terms of both revealing the historical background, and pre-school, primary and secondary education. With the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, new educational institutions began to be opened in line with Western-style education understandings. One of these institutions is "Kindergarten/Children's Gardens". It seems that there has been a general agreement on the benefit of establishing these institutions since the beginning of the era. Sabah Newspaper considered kindergartens as "one of the most beneficial institutions that will ensure the renewal of the country".¹ Sabri Cemil Bey, one of the important educators of the period, said that kindergartens were highly placed a special importance in Europe, but these schools were not valued enough in our country, whereas "the most essential need of the Ottomans, who had to get a good education

---

¹ "Ana Mektebi", *Sabah*, (17 Temmuz 1909): 4.

and whose life depended on the education they would receive, is such kindergartens".² The Committee of Union and Progress started to open kindergartens that were integrated with other school they founded in 1910. For example, as will be mentioned later, when the Club of Union and Progress in Thessaloniki took the Ravza-ı Sıbyan School under its protection, Kazım Nami Bey opened a kindergarten that gave education in the "Frobel Method". In addition, Beşiktaş Union and Progress School had a kindergarten for boys and girls aged 4-6. Kadıköy Union and Progress School had a one-year kindergarten, İzmir Hadika-yı Maarif School had a one-year kindergarten, Şark Mektebi had a two-year kindergarten, and Menba-ı Füyüzât School had a two-year kindergarten.³ The main purpose of the Committee of Union and Progress to open such schools was to spread the idea of Ottomanism among the students.

In 1913, the Ministry of Education took over pre-school education. The task of establishing and disseminating these schools was given to the Director of Darülmualimât, İsmail Mahir Efendi. İsmail Mahir Efendi brought regulations and instructions for these schools from Europe and gave orders to Europe for the tools and equipment to be used in the school. The first kindergarten that was affiliated to the Ministry of Education started education in 1914 with 50 students.⁴

Rüşdiye schools (junior high schools), which were established just before the Tanzimat period to prepare students for higher education but were turned into the lowest level of secondary education with the regulation made after the Tanzimat, were included in primary education with an important decision in this period and even combined with ibtidai schools (primary schools).⁵ For this reason, it would be more accurate to examine the primary education of the Second Constitutional Period in two parts, namely ibtidais and rüşdiyes.

Although the number of schools opened during the reign of Abdulhamid II increased in number and the characteristics of modern education began to be followed, the legacy of the Second Constitutional Monarchy was not at all encouraging. While there were 1,270 official ibtidai schools throughout the country before 1908, 2,668 schools were opened after 1908, thus the total number of official ibtidai schools in the country reached 3,938.⁶

Since 1910 great importance has been given to primary education. However, the biggest problem in primary education was the lack of sufficient number of teachers. Along with the teacher problem, there was a serious problem in the number of schools. The Committee of Union and Progress started a school mobilization at this point and schools started to be opened in different centres under the auspices of the society. One of the biggest problems in these schools was the textbook to be used. Especially in the provinces, the biggest problem was the lack of books and the parents were saying that they were tired of giving money for books every year. While there were no history, geography and account books, the children were reading the spelling and recitation books published twenty years ago.⁷ After the declaration of the Second Constitutional Monarchy, the Ministry of Education opened a book writing competition to be used in primary

² Sabri Cemil, "Çocuk Bahçeleri", *Yeni Fikir*, III/16, (October 1913): 495-496.

³ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri*, (Ankara: Ocak Yayınları, 1994), 192-193.

⁴ Ergün, *ibid*, 193.

⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1982), 174.

⁶ Şamil Mutlu, "II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", *Belgeler*, XVII/21'den Ayırbaşım, (1996), 134.

⁷ Ergün, *ibid*, 291.

schools in order to meet this need.⁸ The traces of the old period began to be erased from the schoolbooks of the new period. Except for a couple of textbooks, the books no longer started with the Basmala and there was no prayer to the Sultan.⁹ Another change seen in the textbooks is the inclusion of words such as homeland, nation, freedom, civilization, constitutionalism and more. A period in which military nationalism predominated in schools was beginning.¹⁰

In 1913, “Tedrisât-ı İbtidaiye Kânûn-ı Muvakkâtı” was published as a result of the educational activities that had started since 1908. Although this law, which was enacted during the period of Şükrü Bey's Ministry of Education, seemed to bring about regulations on primary education, it also contained some general statements and articles pertaining to children in need of preschool education and special education.¹¹ As the name suggests, the law was temporarily enacted, but with some changes, it remained in force until 1961.

Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı consists of ten chapters and one hundred and one articles. First part includes schools and their organization, second part includes courses, third part includes tedrisat-ı İbtidaiye officer committees, fourth part includes committee of education, fifth part includes tedrisat-ı ibtidaiye income, expenses and salary, sixth part includes attendance, police and punishment, seventh part includes supply, eighth section includes inspections, the ninth section includes joint provisions, and the tenth section includes temporary provisions.¹²

According to the first article of the law, primary education is compulsory and free of charge. For the first time in the Ottoman Empire, primary education was compulsory with the edict issued during the reign of Mahmud II.¹³ However, this decision could not be fully implemented due to reasons such as low educational income, insufficient number of buildings and insufficient number of qualified teachers to teach. This obligation was repeated in Article 114 of the Kanun-u Esasi, and in the reform movement initiated by the Minister of Education, Haşim Pasha in 1904, it was requested to pay maximum attention to this issue. It is known that after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, a more meticulous approach was taken on this issue and layihayı kanuniye (a legal statement) was prepared regarding the obligation of primary education.¹⁴

Rüşdiye schools were opened just before the Tanzimat and their general purpose was to train students for higher education. However, until the Second Constitutional Monarchy, this institution had undergone many changes and regulations were made in various dates. During the reign of Abdulhamid II, these schools only aimed to train clerks for government offices, and the emphasis was on writing and spelling lessons in their curriculum.

After the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, temporary programs with the phrase "only for this year" were written about the rüşdiye schools as well as in primary education. In 1909, the assembly handed over the establishment of rüşdiye schools -like the iptidais- to the

---

⁸ “Meşrutiyet İdaresi İçin Kitap Müsabakası”, *Sabah*, (28 Mart 1909): 4.

⁹ Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994), 71.

¹⁰ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, (Der. Kemal H. Karpat), (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 205.

¹¹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 190.

¹² *Düstür*, İkinci Tertip, Volume 4, (23 Eylül 1913): 804-823.

¹³ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 59.

¹⁴ “Tahsil-i Mecburi”, *Sabah*, (24 Mayıs 1909): 4.

provincial education councils. As an innovation, history, civics and civilized knowledge were added to the programs of rüşdiyes in this period.¹⁵

We see that these schools, which were in the secondary education level when they were first established, were gradually included in primary education with the Second Constitutional Monarchy. In the "Tedrisat-ı İbtidaiye Kanununu Layihası" prepared by Emrullah Efendi and presented to the parliament in 1910, he described rüşdiye school as the upper level of primary education and said that "these schools complete the knowledge of primary schools and prepare students for secondary education." According to him, rüşdiye school was a bridge between primary schools and high schools. In accordance with the Tedrisat-ı İbtidaiye Kânûn-ı Muvakkatı in 1913, rüşdiye schools were accepted as primary education institutions.¹⁶

Continuing on the road as the heir of a collapsed empire, the young republic inherited a great wreck as educational institutions and teaching staff. However, Mustafa Kemal and his friends, who were aware of education, especially primary education, started a serious education campaign in order to train staff who would adopt the new regime and continue the reforms. In the first five years of the Republic, it was aimed to move to a modern education by taking steps on issues such as reforming the educational organization, ensuring unity in education with Tevhid-i Tedrisat Kanunu, transition to coeducation and creation of new curriculum programs.¹⁷

While it was stated in the government program on August 14, 1923, before the republic was declared, that the education programs would progress on the basis of general education, vocational training and unity, Mustafa Kemal stated that education had three main tasks: educating children, educating the public and preparing the necessary means for raising distinguished people.¹⁸ In order to create a modern education system, to get to know the methods applied in the west and to determine the current education situation in the country, the American educational scientist John Dewey in 1924, the German Alfred Kühne in 1925, and the Belgian Ömer Buyse in 1927 were invited to Turkey and important steps have been taken in line with the reports they have prepared.¹⁹

1. Kazım Nami Duru's Life [1876-1967]

Kâzım Nami Duru was born in Üsküdar in March 1876, about five months before Abdulhamid II ascended the throne, and was given the name Mehmet Kâzım.²⁰ Nami is Mehmet Kâzım's nickname given later. He started to be called by this name when he became interested in literature while still in military school. Kâzım Nami learned to read and write from his mother before he went to school. He describes this situation as follows: "Forty years ago, I started to read the elifba juz, which are still taught in these neighbourhood primary schools. I was memorizing it without realizing it. I learned the actual reading from Selim Sabit's Elifba-yı Osmanî about a year later;

¹⁵ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, III-IV, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1416.

¹⁶ Arzu M. Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 169-172.

¹⁷ Hayrunisa Alp, "Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve İlköğretimine Bir Bakış (1923-1929)", *Türkoloji Kültürü*, IV/7, (Winter 2011): 97.

¹⁸ Nurdan Kalaycı, *Cumhuriyet Döneminde İlköğretim*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 18.

¹⁹ Ülker Akkutay, *Milli Eğitimde Yabancı Uzman Raporları (Atatürk Dönemi)*, (Ankara: Avni Akyol Kültür ve Eğitim Vakfı, 1996), 26-33.

²⁰ Feriha Baymur, "Kâzım Nami Duru", *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri* Editör Hüsnü Ciritli&Bahir Sorguç, (Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu Yayınları, 1987), 165.

however, I know that I benefited from my deceased mother rather than school”²¹ He started primary school in the neighbourhood school on the corner of Valide Mosque in Üsküdar, but when he graduated from there, he says that he could not combine two numbers yet and tried to achieve something only with his own efforts.²² The fact that Kırklareli, where he attended primary school, is a place with beautiful vineyards and gardens, affected the education approach that Kâzım Nami would adopt when he became a teacher in the future. The tours they took with İbrahim, who was his father's aide, in these vineyards and gardens left a very permanent mark on him. İbrahim, whom he called "My Teacher of Life", would introduce him to the trees and grasses they encountered in the countryside, and taught him the names of wildflowers. These rural trips created a feeling of love and interest in nature in him, and the village dinners he attended with İbrahim from time to time gave him the opportunity to get to know the village and the villagers.²³ The love of nature and the influence of nature on learning led him to understand the role of nature in the education of children and later he became a supporter of this type of education.

He completed his education in Edirne and Thessaloniki Military High School and Bitola/Monastir Military High School, respectively. After completing his education there, he came to Istanbul Harbiye and was influenced by the idea of the Constitutional Monarchy in this school, and joined the movements opposed to Abdulhamid II. Kâzım Nami, who graduated from the Military Academy in 1897, was appointed to Tirana, Albania, where he became a member of the Committee of Union and Progress. Kâzım Nami, who was looking for a way to spend his spare time because his military service was not very busy in Tirana, a small place, started to teach some classes in secondary school. According to Kâzım Nami, who took the first step in the profession of teaching, which he would be passionate about in the future, his love for teaching started from those days.²⁴ He learned Albanian while he was working in Tirana.

Kâzım Nami, who was later appointed to Thessaloniki, the most powerful city of the CUP (Committee of Union and Progress) members who opposed Sultan Abdulhamid, continued to teach while he was an officer there. He learned French with his own efforts and had the opportunity to read the works of many French writers in those years. After reading the topics related to pedagogy from a few French journals he followed, he became interested in this field, and for this he first started to learn anatomy and psychology. As can be seen from the pedagogy books he wrote after leaving the military, he trained himself very well in this field. The patriotic and libertarian officers gathered in Thessaloniki, including Kâzım Nami, desired to continue these activities as a political committee. In September 1906, ten friends reaped the fruits of their long-term meetings and established the revolutionary "Ottoman Freedom Committee" in a place called "Beş Çınar".²⁵ Except for four of the ten people who founded the Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (Committee of Ottoman Freedom) -Bursalı Mehmet Tahir, Ömer Naci, Hakkı Baha and İsmail Canbolat - were freemasons before the committee was founded.²⁶ Kâzım Nami, who undertook important duties in Thessaloniki when the Constitutional Monarchy was declared in 1908, played the leading role in the demonstrations, gave speeches and even played the leading role in one of the plays. Meanwhile,

---

²¹ Kâzım Nami, *Türkçeyi Nasıl Öğretmeli?*, (İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1925), 7.

²² Kâzım Nami, *Türkçeyi Nasıl*, 7.

²³ Kâzım Nami Duru, "Bir Otodidakt", *İlköğretim*, 98 (1942): 1251-1252.

²⁴ Kâzım Nami Duru, "Bir Otodidakt", *İlköğretim*, 114 (1942): 1477.

²⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980), 57; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt I, (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1988), 21.

²⁶ Kâzım Nami Duru, "Hatıralarım", *Büyük Doğu*, I/XIII (1943): 12.

Kâzım Nami started to teach physics and geometry at the Hamidiye Industry School, and by improving his pedagogical knowledge thanks to the French journals and books he read, he began to write articles on pedagogy in the “Bahçe” journal published by a friend.

Kâzım Nami, who participated in a trip of two hundred and fifty people to the Austria-Hungarian regions in 1909, preferred to visit educational institutions instead of factories while wandering around Pest, Vienna and Prague. During his visit to a kindergarten in Budapest, he was very impressed by this school and when he returned to Thessaloniki, he opened a kindergarten in the Ravza-i Sıbyan School.* Thus, he became the founder of the first kindergarten within the borders of the Ottoman Empire.²⁷ Kâzım Nami, who continued to work as an education director, education inspector and teacher in various branches after 1908, published a newspaper called "Türk Dünyası" in 1919. Kâzım Nami, who was elected as a member of the parliament from the CHP in 1927 and 1931, later joined the Democratic Party. Kâzım Nami, who has 45 books, 18 of which are translations, has nearly 600 articles in various journals. Kâzım Nami, who took the surname Duru, given by Atatürk after the surname law in 1934, spent the last moments of his life traveling around the places of his country he had not visited and writing poems. He died on 14 October 1967 in Istanbul.

2. Kâzım Nami's View on Preschool and Primary Education from the Ottoman Empire to the Republic

One of the main points that Kâzım Nami attaches importance to in pre-school and primary education is the teacher's getting to know the students. If a good teacher wants to be successful, first of all, he should be familiar with the interests and wishes of his students, who are his target audience. According to him, the teacher has to know his class and the children assigned to his class, regardless of boy or girl. For this, the teacher does not need to have a deep knowledge of psychology. In order to get to know them, it is necessary to think as if they are the same age as them and to understand their every move. What is called discipline in the classroom is achieved by the teacher, who loves and understands children, not by acting harshly, but by attracting the attention of all children and gathering them at the desired point.²⁸

Kâzım Nami states that the education to be given to children can change the features in their disposition. But it puts as a prerequisite that the education to be given should be in accordance with the characteristics of the subject. According to him, in order for the training to be effective, the physiological, psychological and social status of the subject to be applied must be known. According to Kâzım Nami, the body, spirit and social environment of the child we are going to discipline have to be known. If they are not known, how can a child be disciplined? Discipline is not an abstract effect, but a concrete action.²⁹

We can clearly see in his work “Türkçeyi Nasıl Öğretmeli? (How to Teach Turkish?)” that Kâzım Nami started to work by taking into account the characteristics of the children he would teach in primary education. Kâzım Nami begins the introductory part of his book as follows:

* Word meaning of “Ravza-ı Sıbyan” is kindergarten.

²⁷ Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, (İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957), 38.

²⁸ Kâzım Nami Duru, “Öğretmenlik Üzerine, *Emekli Öğretmen*, II/5 (1960): 13.

²⁹ Kâzım Nami Duru, “Eğitim Üzerine”, *Yeni Kültür*, XV (1937): 130.

“I have nine children ahead of me: six boys and three girls. With the first letters of their names, I write their ages and the schools they attended until they came to me:

1. N.D.- Girl, thirteen years old; She studied at Malhatun, Nilüfer and Mihrimah Sultan Schools in Istanbul. She came to me after she passed her sophomore year of middle school.

2. F.M.- Girl, twelve years old; She studied in Çanakkale. She came to me when she was in her freshman year of middle school.

3. N.N.- Girl, twelve years old; She studied in Amasya, Samsun and Maltepe. She came to me when she was in the first grade of middle school.

4. Ş.- 9 years old. He studied at Büyükkada, Kuruçeşme and Ortaköy Schools. Middle school freshman.

5. N.- 11 years old; He studied at Anadolu Hisarı, Çengelköy Schools. Middle school freshman.

6. H.H.- 8 years old; From Kâzım Karabekir Pasha School in Tirebolu. From the sophomore year of primary school.

7. M.- 13 years old; From Zincirlikuyu, Reşitpaşa. Middle school freshman.

8. H.H.- 9 years old; Büyük Reşit Paşa School from the first grade of primary school.

9. M.N.- 13 years old, Mahmut Şevket Paşa School Second year of secondary school.”

Kâzım Nami, who stated the ages and schools of his students, continued to try to determine their social, physiological and psychological conditions.

“Student Number 1: Last child of an elderly father, tall for her age; there is nothing big in her face, only her lower jaw is forward; Her health is not bad, she is distracted, left-handed, has low ability, medium zeal.

Number 2: She has a solid constitution, and she has not learned anything because she has not lived in only one place; she has no attention, her ability is limited; she has no effort.

Number 3: Naive, very irritable, talented, diligent, attentive.

Number 4: Orphan, he has a stepfather, his body is not bad, but he suffers from malaria, his abilities are limited, he has no zeal, and he is distracted.

Number 5: His constitution is strong, he has no spiritual defect, he is talented, but lacks attention and effort.

Number 6: Small. His body is not bad, but under the influence of measles, he has talent, little effort, and is distracted.

Number 7: He is in good health, he has got exceptional ability, his attention is moderate, and his zeal is irregular.

Number 8: he is in good health, his body is fit, and he has attention, but it is not enough, he has difficulty in changing what he is used to. His talent is sufficient, his effort is on point.

Number 9: He suffers from malaria a lot, is weak, distracted, has sufficient ability, little effort.”³⁰

Kâzım Nami made opinions about education levels from pre-school education to universities. Undoubtedly, the fact that he teaches in almost all of these educational institutions, except universities, has an effect on this.

Kâzım Nami, who we see attaching special importance to pre-school education, was interested in this subject after 1908. The Committee of Union and Progress attached great importance to education and schools after the proclamation of the Constitutional Monarchy, and it was decided that each club of the committee would take a school under its protection. The first club, of which Kâzım Nami was a member, also took the “Ravza-i Sıbyan” school in Thessaloniki under its protection. Kâzım Nami was appointed as the head of the committee established for the administration of the school. At the request of the Austrians and the Committee of Union and Progress, who wanted to rectify the deteriorated relations with the Austria-Hungarian Empire, a large trip was organized to Hungary, while the majority of the participants visited the factories, Kâzım Nami visited the schools. Among these schools, he visited a school that trains kindergarten teachers, and was amazed by the “Froebel Style” education given in this two-class school. Kâzım Nami took advantage of this visit and, after returning to Thessaloniki, had the honour of opening the first kindergarten in the Ottoman Empire by opening a kindergarten in the “Ravza-i Sıbyan” school.³¹

Kâzım Nami, who was particularly affected by Froebel's* view that nature is an important factor in the education of children,³² made the following comments about Froebel in the book titled “The Froebel’s Style of Education of Young Children” which was translated into Turkish by him in 1924: “Pestalozzi (1746-1827) is the great educator who founded the education of emotions. Froebel is both his student and follower. Our personal traits deceive us unless they are subjected to careful training. The phenomenon known to everyone as colour blindness is a clear proof of this. However, the Froebel-style education does not only aim at educating and revealing our personal characteristics. Perhaps religious and moral education was also intended to be provided in this way. Froebel has made a very important, very big step in the education of children that his schools, which he called “Children's Garden”, are scattered around the world.”³³ Kâzım Nami, who stated that France did not like this method and did not apply it, states that in the Ottoman Empire, the Armenians were the first to apply this method, and the Bulgarians were the second ones who followed them. Nami Bey complains that during Şükrü Bey's Ministry of National Education period, kindergartens started to be established in the Ottoman Empire, but there were not qualified instructors who knew the Froebel Method and who would introduce it to teachers.

³⁰ Kâzım Nami, *Türkçeyi Nasıl Öğretmeli?* (İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1925), 4.

³¹ Kâzım Nami Duru, *Cumhuriyet Devri Hatıralarım*, (İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1958), 38.

* Friedrich Froebel: He was born 1782 at Oberweissbach, a village in the Thuringia, in the mountainous forest of Germany. He is the person who established the first kindergarten with the school he founded under the name of ‘Kindergarten’. Froebel pioneered teaching through play and emphasized the educational value of play. He included songs, finger games, educational toys and materials in his educational programs. Froebel, who argued that raising children with the principle of self-government is important in giving them personality, stated that education in nature is a healthy style.

³² Froebel, *Autobiography of Friedrich Froebel*, transl by Michaelis and Moore. (London: Swan Sonnenschein, 1886), 72-73.

³³ Kâzım Nami, *Froebel Usulüyle Küçük Çocukların Terbiyesi*, (İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1924), 5.

He mentions that when he wanted to open a kindergarten in Izmit when he was the Director of Education, he did not seek help from Armenian female teachers because they disrupted the language development of children due to their bad Turkish, and that he gave lessons to a Turkish teacher from the book he translated, saying that she passed the exam and became a kindergarten teacher.³⁴ As can be understood from here, Kâzım Nami has made every effort to implement the Froebel-style education.

The kindergarten that Kâzım Nami opened in Thessaloniki and the Froebel kindergarten he founded in Izmit, have been a great revolution in the understanding of Ottoman education. Kâzım Nami argued that pre-school education should start from the age of three. This idea was a very contemporary proposal for its period. In any case, Kâzım Nami's education principle envisaged a process from the cradle to the grave. To him, the earlier the education of children started, the more successful they would be. The child is born with innate creative abilities and wants to reveal and use these abilities. After a certain age, the friendship of his mother is no longer enough for the child. Here, Kâzım Nami talks about the role of the street in pre-school education. The streets, where preschool children also learn negative things, are still a better educational place than home, despite this bad feature. Therefore, he states that life is on the street where the child feels free with all its good and bad aspects. The child falls, stands back, laughs and cries there. He makes and implements decisions on the street with his will, without anyone's help.³⁵

Indeed, Kâzım Nami was in favour of primary education to be compulsory and to last for eleven years. Considering the first years of the Republic, it is an indisputable fact how progressive this view was. As can be understood from the example given above, Duru says that the sociological, psychological and physiological conditions of the child in primary education should be known first. He enquires that the information received from the families of the children who come to primary education is based on superstitions and that the schools aim to replace this information with a modern, humanistic and Kemalist philosophy. He recommends that the educational philosophy of primary schools be as follows:

“The school that demands blind obedience and submission from children, threatens and restricts them with a strict order and punishment that they do not understand the necessity of, does not allow their personalities and characters to emerge, and does not allow the formation of feelings of cooperation, can only raise individuals desired by the absolutist administration. It is necessary to include children in the discussion and solution of all issues related to the material and spiritual life of the school, to give them duties according to their understanding and abilities, to prepare opportunities to use their freedoms and to reveal their personalities. In this way, children gain the skills to freely express their ideas and thoughts, to defend their rights and to fulfil their duties, to take their share of social responsibilities, to be interested in public affairs, to sacrifice their personal interests against the common interests of the community, to obey the laws and regulations and they grow up as free, active, dutiful, authorized citizens of the Turkish Republic. The young people who grow up in this way in our schools have learned through their own experience that the most appropriate and perfect administration is the Republic administration, and they will not hesitate to make any sacrifices to defend and protect it if necessary.”³⁶

---

³⁴ Kâzım Nami, *Froebel Usulüyle*, 4.

³⁵ Kâzım Nami Duru, *Ankara Radyosunda Söylediklerim*, (Ankara: Ulus Basımevi, 1937), 22.

³⁶ Kâzım Nami, *Mekteplerde Ahlâkı Nasıl Telkin Etmeli?*, (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1925), 17-18.

2.1. National and Co-Educational Education

According to Duru, primary school, which is an example of a community, should be a place where children's national feelings will be cultivated. For this reason, an education system should be followed according to the needs of the society in primary education. Drawing attention to two fundamental changes in the primary education program that came into force in 1936, Duru indicates that the first amendment is the same as the CHP (The Republican People's Party) program, which is not separate from the state, and that the new program is the same, and that the second innovation, unlike other programs, provides information about teaching methods and techniques, as well as the objectives of the courses. Kâzım Nami welcomes these changes in the new program.

Kâzım Nami is in favour of coeducation in primary education. Republican Turkey had inherited a very small amount of literate population from the Ottoman Empire. Particularly, girls started to attend school at a late time, but those who went were educated in separate schools for boys and girls. It is known that especially in secondary schools and high schools, education between boys and girls started during the ministry of Mustafa Necati. Kâzım Nami has never been conservative, has been open to the new, and has advocated mixed education in line with the principle of revolutionism. He tried to emphasize the importance of this both in terms of the healthy development of social and sexual life and in eliminating the inequality between men and women.³⁷

Kâzım Nami states that during the Constitutional Era (1908-1918), families did not see any harm in actually schooling boys and girls together until a certain age, but when they reached the age of 13-14, they sent their children to schools separately.³⁸ Kâzım Nami states that a similar practice continued for a while during the Republic period and that he could not understand the mentality that allowed girls and boys to be together in primary and university schools and compare children in secondary and high schools to fire and gunpowder. He said, "No, I only see the necessity of showing that living of the two sexes separately from each other is not based on any natural or social basis, and that the best education is to train boys and girls together at all ages."³⁹ He put his stance in favour of co-education by saying in another article that he wrote, "The first thing to do is to accept co-education in schools, that is, not to separate primary schools under the name of boys and girls, to try to teach them all together, then to increase the number of girls' teacher schools as much as possible or to look after them in separate buildings, to create mixed teacher schools."⁴⁰

2.2. Kâzım Nami and Froebel Style Education

Kâzım Nami, who sees the biggest deficiency in the Ottoman education system as not being aware of the educational trends and the views of educators in Europe, reveals this situation with the following words: "Today, in the West, there are scholars whose names we have not even heard of. Educational sciences have advanced so much in the West and they have been divided into such branches that our educators remain students next to them. The West is as close to us as we are. The rays of knowledge shining there illuminate even here. Until yesterday, we were creatures that would run away from light like bats. However, the Constitutional Monarchy yesterday, today the

³⁷ Kâzım Nami Duru, *Kemalist Rejimde Eğitim ve Öğretim*, (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938), 154-158.

³⁸ Kâzım Nami, "Muhtelit Terbiye", *Resimli Şark*, 13, (Ocak 1932): 10.

³⁹ Kâzım Nami Duru, "Birlikte Eğitim," *Yeni Kültür*, XXII (1938): 34.

⁴⁰ Kâzım Nami, "Muallim Buhranı", *Cumhuriyet*, (30.06.1928): 3.

republic opened our eyes, we can see the light”.⁴¹ Kâzım Nami, who wants to implement pedagogical programs similar to those in Europe and America in schools in Turkey, emphasizes that the programs held there are excellent and that these programs should be promoted in Turkey as well with the following words:

“In America, a man named Washburne makes a program according to his own pedagogical system. He finds it beneficial that the lessons are taught by teachers in practice. Decroly comes out in Belgium and opens a school named “Hermitage” according to his own system. In Italy, a pedagogue named Montessori puts new methods in education. All world educators read and follow them.”⁴²

Kâzım Nami believes that democracy is the best form of government. The environment in which young people can develop themselves best is democracy. These thoughts of Duru, who was against a strict understanding of discipline and authority, also affected his thoughts on education. Especially the strict and disciplined education at the Military Academy in Istanbul led him to adopt a more liberal education system. He stresses the fact that the oppressive regime and beating, which he cannot reconcile with human dignity, should be removed from family and school. In the introduction to Angelo Patri's “Vers l'école de demain; souvenirs d'un maître d'école Américain”, which he translated into Turkish in 1934, stating that as educators and families, they were brought up with the orders "do it this way, do it that way" in their childhood, he explains why he chose the principles that form the basis of his education philosophy by telling ‘We will not give orders to our children, we will not raise our children as puppets, we will not raise our children as ourselves. Whatever they will be, they will be themselves, whatever they will do, they will do it themselves. We will only respect them. We will respect their freedom and works.’⁴³

Kâzım Nami is passionately attached to the Self-government principle developed by Jean Piaget*, which helped shape his education philosophy. He translated Jean Piaget's book "Self-government" into Turkish and tried to apply this system, which he learned considerably, during his teaching and administration years. While he was the Director of the Orphans' School in Izmir, he converted a large mansion into a school in Bornova and tried to give the children of the art department a 'self-government' system. He asked the children he gathered in the garden that he was trying to make them into a youth republic and asked them to choose an administrative committee by making an election, and the elected administrative committee and the chairman carried out the affairs very well and regularly.⁴⁴ While he was applying this method in Izmir in 1928, the Managing Director of the American Near East Relief Delegation, Mr. Jaquith, came to visit him and asked him about the method he followed. When he said what he was doing on his self-administration style, he said that it was the American system, and Kâzım Nami said, "Yes,

---

⁴¹ Kâzım Nami, “Terbiye Buhranı”, Cumhuriyet, (28.07.1924): 3-4.

⁴² Kâzım Nami Duru, “Deneme Okuluna Lüzum Var mı?”, *Emekli Öğretmen*, IV/44 (1963): 10.

⁴³ Kâzım Nami, *Vers l'école de demain; souvenirs d'un maître d'école américain*, translated by Angelo Patri, *Yarıncı Mektebe Doğru, Bir Amerikan Mektep Mualliminin Hatıraları*, (Ankara: Devlet Basımevi, 1934), 2.

* Jean Piaget (1896-1980). Although he was educated in biology, he later became interested in psychology and made important contributions to developmental psychology by applying the principles and methods of biology to psychology. Piaget's philosophy places play directly in the context of cognitive processes and cognitive development. Piaget outlined the evolution of children's play during the first seven years of life by describing three successive systems—practice play, symbolic play, and play with rules.

⁴⁴ Kâzım Nami Duru, *Cumhuriyet Devri Hatıralarım*, (İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1958), 23.

although it is the American system, I made minor changes for Turkish children according to our national character' and says that the man left school happily.⁴⁵

Kâzım Nami states that the basis of the upbringing to be given to children should be “to raise them in a society in nature and naturalness” and states that the purpose of being natural is “to raise the child with real things in a real environment, away from pretence and showing off”. Kâzım Nami, who says that he learned more from the trips he made in Kırklareli with his father's aide İbrahim in the countryside and nature than schools, argues that the best education is the Self-government system that establishes a direct relationship with nature and gives freedom of behaviour.⁴⁶

Kâzım Nami, who seems to have been highly influenced by Piaget like Froebel, claims that children who are intertwined with nature are more successful in having character and expresses the role played by schools as follows: “Why is the school? Just to try to fill the mind with some information? Unfortunately, until recently, our schools were thinking about knowledge, not character. I still came across fathers and parents of children who complain that the school does not train the child enough, they say that they do not understand anything about gymnastics, excursions, sports, handicrafts. They still do not understand the fact that “a sound mind is in a sound body” and that physical training is specific to creating a healthy power. However, character cannot occupy a place in sick bodies. A strong body requires strong nerves. This is one of the conditions that the character will hold on to. Walks show nature and life as it is to the child. A young person who is accustomed to living in nature with nature tends to acquire character, because nature cannot allow artificialities that are the opposite of character.”⁴⁷

Kâzım Nami, who made forward-looking advice and suggestions about the national education system and teaching methods in his articles, was in favour of the “single school” system in terms of populism and democratic education, and suggested opening trial schools to better prepare students for life. If such schools were opened, students would be tested and better equipped for life.⁴⁸

Kâzım Nami regards the “collective education” method, which entered our education life with the primary school program accepted in 1927, as a very positive development. He thinks that this development is more meaningful than a method. Collective education is a way of life and practice for him; it is necessary to collect various information at a relevance-centred point, and especially in the life-studies course, the topics should be relevance-centred. For example, the harvest is not mentioned when it is snowing; snowfall is the main topic for the life-studies lesson in winter. The life-studies lesson of that day is devoted to the topic of snow, although it is not in the plan or scheme. If the snow is felt to be explained on the day shown in the plan and it does not snow that day, that lesson does not make much sense for students.⁴⁹ In other words, Duru supports that the curriculum and lesson plans should not be too rigid and should be able to change in accordance with the conditions of time, situation, and psychology. Teacher is the only person who plans and adapts these changes.

⁴⁵ Kâzım Nami Duru, “Pedagoji ve Sosyoloji”, *Sosyoloji Dünyası*, I/3 (1953): 3.

⁴⁶ Kâzım Nami Duru, *Ankara Radyosunda Söylediklerim*, (Ankara: Ulus Basımevi, 1937), 69.

⁴⁷ Kâzım Nami, *Pedagoji Önünde Gazi*, (Ankara: Devlet Basımevi, 1928), 9.

⁴⁸ Kâzım Nami, *Terbiyevî Yazılar*, (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1931), 32.

⁴⁹ Kâzım Nami Duru, “Öğretim Yolları Üzerine”, *Yeni Kültür*, XXVI (1938): 164.

Kâzım Nami shows that the prerequisite for the development of positive attitudes by students towards a lesson is to attract the attention of the student. There has been a close link between the biological ages of the students and their attention. Children of all ages are interested in other things. Kâzım Nami Duru states that it would be healthier to know the attention level of the child before starting education and to choose the subject accordingly, and generally expresses the age groups and interests of children as follows:⁵⁰

“Here I am content to indicate the (distracted attentions) phase or (game period) which is really well analysed and explained by the inventor (Madame Montessori) of the (Children's house-Cese dei Bamblini) from the age of 4 to the age of 6.

From 7 to 9 years old, the child is in the age of unmediated interests. Particularly, he shows interest in something that arises spontaneously. He puts his world, which consists of his own interests, at the centre. The child likes to do more than to see, to see rather than to hear. First of all, it is active and utilitarian, which is natural. The events of nature also attract his attention.

From the age of 10 to 12, we come across the age of specialized concrete interests, which we can call the age of Monographs in pedagogy. The child's mind begins to leave from itself, from the present tense and space. For example, he deals with the expeditions of a real, or fictitious person who lived in other places (this is where the interest in travels arises: geography), at other times (from which the interest in biographies arises: history). That is to say, the field of relations is growing and expanding quite a lot. Indeed, younger children are also interested in these stories, but this interest is not yet as strong: there is only one attraction, however. On the contrary, a child between the ages of 10 and 12 works spontaneously on concrete, useful things, namely history, geography, nature.”

As can be seen, Kâzım Nami puts the student in the centre of education and determines an education style according to their interests and abilities. Kâzım Nami, who states that the education of children who enter secondary education should be different, emphasizes that in this period, students have come out of childhood and become adults, therefore, there should be an orientation towards research and areas where the student will be successful. He is in favour of conducting education according to Kemalist principles so that the young people to whom the Republic is entrusted can acquire a secular, peaceful and contemporary quality.

---

⁵⁰ Kâzım Nami, *Mekteplerde Ahlâkı Nasıl Telkin Etmeli?*, (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1925), 28-29.

Conclusion

Kâzım Nami (Duru), one of the important personalities of the Second Constitutional and Republican era, is a name that has left his mark on the recent history of Turkey with both his soldier and educator identity. Kâzım Nami, who served in almost every level of education after resigning from his military service, played an important role in the beginning of pre-school education in the Ottoman Empire. In addition, he was an educator who applied the educational methods of Froebel and Piaget, and especially the Montessori style. Kâzım Nami, who closely followed the European education systems during his tenure in Albania and Thessaloniki, closely followed the developments in the field of pedagogy, especially the systems applied there, and made efforts to implement these systems in the Ottoman lands. In particular, his views on the instructive effect of nature on children and the fact that education should not be limited to school buildings set an example in the education models from the Second Constitutional Era to the Republican period and were put into practice.

One of the ideas defended by Kâzım Nami Bey, who was deeply devoted to the ideas of Turkism and Turanism after the defeats in the Balkan Wars, is national education. According to him, an education model based on Turkish culture and history is an important step to save the Ottoman Empire from collapse. Therefore, the close friendship he established with Ziya Gökalp (1876-1924), one of the ideologists of Turkism, shaped his understanding of education based on Turkish culture.

Kâzım Nami is known for putting forward radical ideas in both the Ottoman and Republican periods. While the first step of the classical Ottoman education system was the institutions called 'sıbyan mektebi' (primary school), Kâzım Nami suggested opening kindergartens that could be called 'çocuk bahçeleri' (children's garden). His opposition to the education of boys and girls in separate buildings and his assertion that co-education should be given in the same classroom can be described as a revolutionary opposition in a society where Islamic traditions are quite strong. We can also say that Kâzım Nami had a great influence on the establishment of the new Turkish Republic in 1923 as a nation-state and the design of its education in Atatürk's nationalism and secular style. In a period when the personal traits and developmental stages of the students are not taken into consideration in traditional education methods, the character analysis of each student and choosing learning methods according to personal differences is one of the aspects that distinguishes him from other educators of the period. Kâzım Nami, who wrote many literary works such as poetry, stories, theatre plays and criticism in his 90 years of life, and who wrote numerous articles, works and columns on education, especially pedagogy, seems to be worth examining and researching in many ways.

References

- “Ana Mektebi”, *Sabah*, (17 Temmuz 1909).
- “Meşrutiyet İdaresi İçin Kitap Müsabakası”, *Sabah*, (28 Mart 1909).
- “Tahsil-i Mecburi”, *Sabah*, (24 Mayıs 1909).
- Akkutay, Ülker. *Milli Eğitimde Yabancı Uzman Raporları (Atatürk Dönemi)*, Ankara: Avni Akyol Kültür ve Eğitim Vakfı, 1996.
- Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1982.
- Alkan, Mehmet Ö. “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, (Der. Kemal H. Karpat), (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005): 73-242.
- Alp, Hayrunisa. “Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve İlköğretimine Bir Bakış (1923-1929)”, *Türkoloji Kültürü*, IV/7, (Winter 2011): 97-110.
- Baymur, Feriha. “Kâzım Nami Duru”, *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*. Editör Hüsnü Ciritli&Bahir Sorguç, Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu, 1987.
- Doğan, Nuri. *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Duru, Kâzım Nami. “Öğretim Yolları Üzerine”, *Yeni Kültür*, XXVI (1938): 164-166.
- Duru, Kâzım Nami. “Bir Otodidakt”, *İlköğretim*, 114 (1942): 1507.
- Duru, Kâzım Nami. “Bir Otodidakt”, *İlköğretim*, 98 (1942): 1250-1252.
- Duru, Kâzım Nami. “Birlikte Eğitim,” *Yeni Kültür*, XXII (1938): 34-35.
- Duru, Kâzım Nami. “Deneme Okuluna Lüzum Var mı?”, *Emekli Öğretmen*, IV/44 (1963): 10-11.
- Duru, Kâzım Nami. “Eğitim Üzerine”, *Yeni Kültür*, XV (1937): 130-131.
- Duru, Kâzım Nami. “Hatıralarım”, *Büyük Doğu*, I/XIII (1943): 12.
- Duru, Kâzım Nami. “Öğretmenlik Üzerine”, *Emekli Öğretmen*, II/5 (1960): 13-15.
- Duru, Kâzım Nami. “Pedagoji ve Sosyoloji”, *Sosyoloji Dünyası*, I/3 (1953): 1-4.
- Duru, Kâzım Nami. *Ankara Radyosunda Söylediklerim*. Ankara: Ulus Kitabevi, 1937.
- Duru, Kâzım Nami. *Cumhuriyet Devri Hatıralarım*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1958.
- Duru, Kâzım Nami. *İttihat ve Terakki Hatıralarım* İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957.
- Duru, Kâzım Nami. *Kemalist Rejimde Eğitim ve Öğretim*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938.
- Düstür, İkinci Tertip, Volume 4, (23 Eylül 1913).
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*, III-IV, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ergün, Mustafa. *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri*, Ankara: Ocak Yayınları, 1994).
-

-
- Froebel, Fredrich. *Autobiography of Friedrich Froebel*, transl by Michaelis and Moore. London: Swan Sonnenschein, 1886.
- Kalaycı, Nurdan. *Cumhuriyet Döneminde İlköğretim*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- Kâzım Nami. “Muallim Buhranı”, *Cumhuriyet*, (30 Haziran 1928).
- Kâzım Nami. “Muhtelit Terbiye”, *Resimli Şark*, 13, (Ocak 1932): 10-11.
- Kâzım Nami. “Terbiye Buhranı”, *Cumhuriyet*. (28.07.1924).
- Kâzım Nami. *Frobel Usulüyle Küçük Çocukların Terbiyesi*. İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1924.
- Kâzım Nami. *Mekteplerde Ahlâkı Nasıl Telkin Etmeli?*. İstanbul: Kanaat Matbaası, 1925.
- Kâzım Nami. *Pedagoji Önünde Gazi*, Ankara: Devlet Basımevi, 1928.
- Kâzım Nami. *Terbiyevî Yazılar*. İstanbul: Kanaat Matbaası, 1931.
- Kâzım Nami. *Türkçeyi Nasıl Öğretmeli*. İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1925.
- Kâzım Nami. *Vers l'école de demain; souvenirs d'un maître d'école américain*, translated by Angelo Patri, Yarınki Mektebe Doğru, Bir Amerikan Mektep Mualliminin Hatıraları. Ankara: Devlet Basımevi, 1934.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Mutlu, Şamil. “II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim”, *Belgeler*, XVII/21’den Ayırbasım, (1996): 127-143.
- Nurdoğan, Arzu M. *Modernleşme Döneminde Osmanlı’da İlköğretim*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Sabri Cemil, “Çocuk Bahçeleri”, *Yeni Fikir*, III/16, (October 1913): 495-500.
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt I, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1988.

I. Dünya Savaşı Yıllarında Millî Ruhu Canlı Tutmanın ve Asker Ailelerine Yardım Toplamının Bir Vesilesi: Hâtıra-i Celâdet Topu

An Occasion of Keeping the National Spirit Alive and Collecting Aid for Soldiers' Families During the First World War: Souvenir of Bravery Cannon

Şaban Ortak*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Afyon Kocatepe Üniversitesi
sortak@aku.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9180-0158

Başvuru / Submitted :

16 Haziran 2023

Kabul / Accepted :

22 Ağustos 2023

DOI:

10.21021/osmed.1315570

Atıf/Citation:

Ortak, Ş. "I. Dünya Savaşı Yıllarında Millî Ruhu Canlı Tutmanın ve Asker Ailelerine Yardım Toplamının Bir Vesilesi: "Hâtıra-i Celâdet Topu". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 172-212.

Benzerlik / Similarity : %16

Öz

I. Dünya Savaşı dönemi Osmanlı toplumunun tarihteki en zor dönemlerinden birisidir. Savaş sırasında bütün toplum kesimlerinin hayatı olumsuz etkilenmiştir. Ama en çok etkilenen kesimlerden birisi de asker aileleri olmuştur. Asker ailelerinin sıkıntılarını hafifletmek ve mağduriyetlerini gidermek amacıyla 24 Aralık 1914'te "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti" kurulmuştur. Üst düzey yöneticilerin hanımlarının öncülüğünde kurulan bu cemiyet, çeşitli yöntemlerle bağış toplayarak asker ailelerine erzak ve elbise dağıtmıştır. Yardım toplama yöntemlerinden birisi de Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan Almanya ve Avusturya'daki örneklerinden ilham alınarak "Hâtıra-i Celâdet Topu" vücuda getirilmesidir. Padişah, müttefik devlet imparatorları, Osmanlı Devleti yöneticileri, okullar ve halkın yardımlarının karşılığı olarak çivi çaktığı bu tahta top maketine yardımın miktarına bağlı olarak altın, gümüş ve demir çivi çakılmıştır.

Toplumsal yardımlaşmanın bir vesilesi olmanın yanında halkta milli ruhun canlı tutulması ve yükseltilmesinin bir aracı olarak görülen Hâtıra-i Celâdet Topu, Beyazıt Meydanı'nda iki sene halkın ziyaretine açık tutulmuştur. 1917 yılında ise Askeri Müze'ye kaldırılmıştır. Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti ve onun bir etkinliği olan Hâtıra-i Celâdet Topu, I. Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuz şartlarda Türk Milletinin birlik ve beraberliğinin bir örneği olarak milletin hafızasında ve tarihteki müstesna yerini almıştır. Bu çalışmanın amacı; Türk tarihi açısından ilginç ve değerli bir uygulamanın ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve değerlendirilmesidir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Asker Ailelerine Yardım, Hâtıra-i Celâdet Topu.

Abstract

The period of World War I stands as one of the most challenging periods in Ottoman society. The lives of all segments of society were adversely affected during the war, but one of the most impacted groups was the families of soldiers. The "Association of Ladies Helping Soldiers' Families" was established on 24 December 1914 to alleviate the troubles of the families of the soldiers and to relieve their grievances. This society, which was formed under the leadership of the wives of high-ranking executives, collected donations through various methods and distributed food and clothing to the families of the soldiers. One of these fundraising methods was the creation of the "Souvenir of Bravery Cannon" inspired by the examples of Germany and Austria, which were the allies of the Ottoman Empire. Depending on the amount of aid, gold, silver, and iron nails were hammered into this wooden cannon model, which the Sultan, the allied state emperors, the Ottoman State administrators, schools, and the public nailed in return for their help.

The Hâtıra-i Celâdet Cannon, considered as an occasion not only for social solidarity but also for preserving and raising the national spirit among the people, was exhibited to the public in Beyazıt Square for two years. In 1917, it was moved to the Military Museum. The "Association of Ladies Helping Soldiers' Families" and its event, the Souvenir of Bravery Cannon, took its exceptional place in the memory of the nation and in history as an example of the unity and solidarity of the Turkish Nation in the face of the adverse conditions brought about by World War I. The aim of this study; It is a detailed examination and evaluation of an interesting and valuable application in terms of Turkish history.

Keywords: World War I, Aid for Soldier' Families, Souvenir of Bravery Cannon.

Giriş

Milletlerin tarihinde siyasi, askeri ve ekonomik açıdan başarılarla dolu, hayat standardı açısından müreffeh dönemler olduğu gibi bu alanlarda yenilgilerin ve başarısızlıkların yaşandığı, hayat şartları açısından sıkıntılı dönemler de vardır. XX. Yüzyılın ilk çeyreği Türk tarihinde yukarıda belirtilen olumsuzlukların yoğun olarak yaşandığı dönemlerden birisidir. Ardı ardına yaşanan savaşlar, kısmi başarılar olsa da genel anlamda gelen yenilgiler milletin hayat şartlarını daha da ağırlaştırmaktaydı. Hele kaybedilen I. Balkan Savaşı sonrasında milyonları aşan Türk mültecinin İstanbul ve Anadolu'ya gelmesi Türk Milletinin sosyo-ekonomik dengesini altüst etmişken, hazırlıklar tamamlanmadan (ve hatta tamamlanması da pek mümkün gözükmeyen) I. Dünya Savaşı'na girilmesi durumu daha da ağırlaştırmıştır. Seferberlik ilanı, temel ihtiyaç maddelerinin önemli bir kısmının ordu için stoklanmaya başlanması, ayrıca üretimi gerçekleştirecek genç nüfustan milyonların silah altına alınmasıyla durum daha da kötüleşmişti. Tabii ki; vatan ve bağımsızlık söz konusu olduğunda bu ve benzeri durumları katlanmak gerekir. Bununla birlikte bu ağır şartları en çok hissedenler ise evlatları/kocaları silah altına alındığı için gelirleri azalan ve geçim sıkıntısına düşen asker aileleriydi. Gerek Hükümet, gerek Hilâl-i Ahmer (Kızılay) ve gerekse diğer hayır kurumları tarafından geçim sıkıntısı çekmekte olanlara yardım yapmak için bazı kararlar alınmış ve yardım kampanyaları gibi adımlar atılmıştır.

Her türlü doğal afet, savaş, göç gibi olumsuzluklardan etkilen halka yardım için 1868'de kurulan Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti faaliyetlerine devam ederken Balkan Savaşları sonrasında Rumeli'den İstanbul'a akın eden muhacirlerden yetim ve himayeye muhtaç çocuklar için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi kurulmuştur. Ayrıca ordunun ihtiyaçları için kurulan Müdafaa-ı Milliye ve donanmaya yardım için kurulan "Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin yanında yoksullara yardım için kurulan Fukaraperver Cemiyetleri, Şişli Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyesi, Rehber-i Teavün Cemiyet-i Hayriyesi gibi hayır kurumları da I. Dünya Savaşı süresince faaliyet göstermekteydi¹. Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti dışında I. Dünya Savaşı yıllarında faaliyette bulunan kadın cemiyetlerinden bazıları; Te'âlî-i Nisvan, Hilâl-i Ahmer Kadınlar Şubesi, İstihlâk-i Millî Kadınlar Cemiyeti, Türk Kadınları Biçki Yurdu, Kadınlar Esirgeme Derneği idi².

Çeşitli yöntemlerle bağış toplamaya çalışan bu cemiyetlerden örneğin; Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti tarafından "Cihâdiye" ismiyle bir yüzük satışı çıkarılmıştır. Padişah, veliaht ve hanım sultanlara da takdim edilecek olan ve 5 kuruştan satışı çıkarılan bu yüzüklerin satışından elde edilecek gelir asker ailelerinin ihtiyaçlarının karşılanması için harcanacaktır³.

Asker ailelerine yardım edilmesi daha savaşın ilk anlarından itibaren gündeme gelmiştir. Çünkü, evin ve ailenin geçimini sağlayan genç ve orta yaştaki erkeklerin silah altına alınması, bazılarının şehit veya gazi olmasıyla ailelerinin geçimini sağlama konusunda sıkıntılara düşünülmesi kaçınılmazdı. Bu çerçevede "Muinsiz Efrâd Ailelerine" maaş bağlanmıştır. İlgili

¹ Yeliz Usta, *Meşrutiyet Döneminde Sosyal Yardım Cemiyetleri ve Faaliyetleri (1908-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s. 18-164; Lokman Erdemir, "Çanakkale Muharebeleri Sırasında İstanbul'da Yardım Faaliyetleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 10, Sayı: 12 (Bahar 2012), s. 35-60; Ceren Çilek, *Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri (1912-1923)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2018, s. 27-58.

² Selim Lebîb, "Türk Kadınlığının Harb-i Umumîdeki Faaliyeti", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Cilt: 9, Sayı: 3, (8 Teşrinievvel 1331/21 Ekim 1915), s. 2782-2784; Selim Lebîb, "Türk Kadınlığının Harb-i Umumîdeki Faaliyeti", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Cilt: 9, Sayı: 4, (22 Teşrinievvel 1331/ 4 Kasım 1915), s. 2797-2799; Selim Lebîb, "Türk Kadınlığının Harb-i Umumîdeki Faaliyeti", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Cilt: 9, Sayı: 5, (5 Teşrinisani 1331/ 18 Kasım 1915), s. 2812-2816.

³ "Beyanname", *Servet-i Fünun*, Sene: 24, No: 224, (29 Mart 1331/11 Nisan 1915), s. 4.

kanun uyarınca aileyi geçindiren eş veya oğul askere gitmiş ve aile yardımcısız kalmışsa Hükümet tarafından aylık 30 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Ancak zamanla bu maaş yarıya düşürülerek ailelere aylık 15 kuruş ödenmişse de bu para ile geçinilmesinin zorluğu nedeniyle tekrar tam maaş ödenmesi kararlaştırılmıştır⁴. Devletin tahsis ettiği bu maaş dışında asker ailelerine destek amacıyla, Türk milleti tarih boyunca olduğu gibi bazen bir kuruluşun öncülüğünde, bazen de kendi gayretiyle yardım faaliyetlerine başlamıştır. Bu çerçevede; Ocak 1915'te Antep'te asker ve sivil memurların öncülüğünde bir yardım kampanyası başlatılmış ve kısa süre içerisinde yardıma muhtaç yaklaşık üç bin asker ailesine otuzar kıyye buğday (yaklaşık 38-40 kg.) ve kömür dağıtılmıştır⁵.

I. Dünya Savaşı döneminde temel ihtiyaç maddelerini temin etme ve geçimi sağlama konusunda sıkıntı yaşayan asker ailelerine yardım için kurulan teşkilatlardan birisi "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti"dir. Diğer hayır kurumları gibi bu Cemiyet de düzenlediği kampanyalarla topladığı yardımları hedef kitle olan ihtiyaç sahiplerine ulaştırma çabasına girişmiştir. Muhtaç olanlara yardım toplamak için birçok etkinlik ve faaliyet düzenlenmiştir. Geleneksel ve alışılmış yardım toplama faaliyetlerinin yanı sıra farklı bir yöntemle de yardım toplanılmıştır. Bu da; tahtadan yapılmış olan "Hâtıra-i Celâdet Topu" maketine yardım karşılığı çivi çakılmasıdır.

Tahta sembollere çivi çakmak suretiyle yardım toplama girişimi konusunda da, Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinden etkilendiği anlaşılıyor. Çünkü; savaşın ilk anlarından itibaren bu ülkelerde benzeri etkinliklerin yapıldığı görülmektedir. Nitekim, halkın dikkatini çekip moral vermek amacıyla, Almanya'nın I. Dünya Savaşı dönemi komutanlarından meşhur Mareşal von Hindenburg'un en büyüğü Berlin'deki 12 metrelik demir heykel üzere metal anıtların yanı sıra tahtadan heykelleri hazırlanmış ve yardım karşılığında çivi çakılmıştır. Avusturya'nın başkenti Viyana'da bağış yapanların çivi çakmaları için Mart 1915'te bir şövalye anıtı (Wehrmann in Eisen: Demir Asker) hazırlanırken Almanya'nın Lingen şehrinde yardımseverlerin çivi çakması için meşe ağacından şehrin armasının da bulunduğu bir Haç maketi meydana dikilmiştir. Aynı şekilde Avusturya'nın değişik şehirlerinde de "Friedenskreuz: Barış Haçı" veya "Kriegskreuz: Savaş Haçı" hazırlanmış ve bu maketlere yardımseverler tarafından çiviler çakılmıştır.⁶ Bu çerçevede; Avusturya-Macaristan Ordusu'nda görev yapan Macar askerlerin ailelerine yardım toplamak için Macaristan'da dikilen abideye katkı olmak üzere Osmanlı Padişahı V. Mehmed Reşad da bağışta bulunmuştur (Temmuz 1916)⁷. Aynı şekilde, Viyana'da dikilmiş olan tahta heykeli ziyaret eden Viyana Osmanlı-Musevi topluluğundan bir heyet, anıta çivi çakmış ve savaş dolayısıyla yetim ve dul kalanlar için para yardımında bulunmuştur. Bağışı teslim alan Prens Visterrihten, yaptığı konuşmada Osmanlı-Avusturya dostluğuna katkı sağlayan cemaat temsilcilerine övgü dolu sözler sarf etmiştir⁸. Bu örnekler, savaş sırasında müttefik ülkeler arasındaki dayanışmayı güçlendirmiştir. Bu giriş bahsinden sonra, müttefikler arası dayanışmanın ve toplumsal

⁴ "Mu'insiz Efrâd Aileleri Ma'aşâtı", *Tanin*, No: 2197, (8 Kanunuevvel 1330/21 Aralık 1914), s. 2.

⁵ "Asker Ailelerine Yardım", *Tanin*, No: 2197, (19 Kanunusani 1330/1 Şubat 1915), s. 3; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Akaydın Yay., Ankara, 2010, s. 596-597.

⁶ Nicole A.N.M. van Os, "Aiding The Poor Soldiers' Families: The Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 21, Sayı: 2 (Güz 2011), s. 255-290; Yiğit Akın, "Savaş, Milliyetçilik, Sivil Toplum: Çivi Anıtların İstanbul'daki Örneği Hatıra-i Celadet Topu", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 243 (Mart 2014) s. 22-27; <https://heimatverein-lingen.de/history/archivaliedesmonats/die-kriegsnagelung-von-1916/> (Erişim Tarihi: 12.05.2023),

⁷ *BOA.MB.İ.* 187/33; *BOA.MB.İ.* 187/34.

⁸ *Servet-i Fünun*, Sene: 24, No: 215, (20 Mart 1331/2 Nisan 1915), s. 4.

birlikteliğin örneği olan "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti"nin kuruluşundan da bahsetmek gerekmektedir.

1. Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin Kuruluşu ve İlk Faaliyetleri

Asker ailelerinin yaşamakta oldukları sıkıntıların giderilmesine katkı sağlamayı amaç edinen Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, dönemin Türk ve müttefik ülke asker ve sivil üst düzey yöneticilerin himaye ve teşvikiyle kurulmuştur. Bu cümleden olarak, Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan ile Mareşal Liman von Sanders'in büyük kızı Matmazel Nelly'nin cemiyetin kurulmasındaki himayeleri dikkati çekmektedir. Bu manevî ve fahrî himayenin yanında yine üst düzey yöneticilerin hanımlarının resmi girişimleri ile Cemiyetin kuruluşu 24 Aralık 1914 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat Bey'in eşi Nuriye, Matbuat Müdürü Hikmet Bey'in eşi Celîle, Polis Umum Müdürü Bedri Bey'in eşi İrfân, Selim Sırrı Bey'in eşi Hâdiye, Gümölcine eski mebuslarından Ârif Bey'in eşi Dîdâr, Zeki Bey'in eşi Hâlet Hanımlar ile Tevfik Âmir, Suad, Rıf'at, Mehmed Ali Beylerin hanımları ve Osmanlı Ordusunda görevli Erich Weber Paşa ve Prag'ın eşleri de bu cemiyetin kurucu üyeleri arasında yer almaktaydı. Nuriye Hanım'ın resmi başkanlığını yürüttüğü Cemiyetin veznedarlığını İrfan Hanım ve sekreterliği ise Emine Hanım üstlenmiştir. Diğer hanımlar da üye olarak yönetimde yer almaktaydılar. Cemiyet, ilk toplantısını İsmail Canbolat Bey'in evinde yapmış ve faaliyetlerin nasıl yürütüleceğine dair kararlar almıştır⁹.

İlk faaliyetlerden olmak üzere; Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti adına, Liman von Sanders'in büyük kızı başkanlığındaki bir heyet Padişahın izni ile Harem Dairesini ziyaret etmiştir. Heyette Polis Müdür-i Umumisi Bedri ve Padişahın Yaverlerinden Binbaşı Mehmed Ali Beylerin hanımları da bulunmaktaydı. Ziyaret sırasında Padişah, Cemiyetin faaliyetlerinden övgü ile bahsetmiştir. Yine bu ziyaret esnasında Padişah 150 lira, Birinci ve İkinci Kadınefendiler de 50'er lira bağışlamışlar, şehzadeler de farklı miktarlarda bağışta bulunmuşlardır. Ayrıca; Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ilk etapta 100 lira destek verirken, bir diğer hayır kuruluşu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti de yardımda bulunmayı taahhüt etmiştir. Bunun yanında bakkallar aynî yardım verirken, bazı ticarethaneler de elbise ve kumaş bağışında bulunmuşlardır. Diğer taraftan, faaliyetlerine son veren Topkapı Fukaraperver Cemiyeti mevcut sermayesi olan 60 lirayı da Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'ne devretmiştir¹⁰.

Faaliyetleri hakkında halkı bilgilendirmek ve yardıma davet için Cemiyetin kuruluş amaçları basına şu şekilde belirtilmiştir: *"Bizim vazife ve faaliyetimiz sırf bir emr-i insaniyetkârânedan ibaret kalmıyor. Düşmanın tecavüzüne karşı vatanını müdafaa için meydan-ı şerefe şitâb eden (şeref meydanına koşan), mu'insiz (yardımcısız), vasıtasız, sefaletin her türlü âlâmına (elemlerine) maruz bir aile terk eden bir asker tasavvur ediniz. Bu askerin müdafaasız, muavenetsiz ihtiyar anası, babası, aile yurdu, zevcesi, çocukları hatırına geldiği zaman tahassul edecek inkisâr-ı cesârete (cesaret kırıklığı) karşı mücadele için ne kadar bir azm ve metanet-i maneviye ile meftûr (bezgin) olması lazım gelir. Vakıa Hükümet bir dereceye kadar ibrâz-ı muavenet ediyor. Fakat*

⁹ BOA.İ.DUİT. 72/121; "Asker Ailelerine Elimizden Gelen Her Türlü Yardım En Büyük Vazifemizdi", *Tanin*, No: 2176, (29 Kanunuevvel 1330/11 Ocak 1915), s. 4; "Bir Eser-i Cedîd-i Şefkat", *Sabah*, No: 9095 (29 Kanunuevvel 1330/11 Ocak 1915), s. 2; Yeliz Usta, *agt.* s. 140-142; "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyeti", *Servet-i Fünûn*, No: 1234 (15 Kanunusani 1330/28 Ocak 1915), s. 179; "Arz-ı Teşekkürât", *Tanin*, No: 2199, (21 Kanunusani 1330/3 Şubat 1915), s. 4; *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Olunan Takvim II*, 1332, s. 53-55; "Bir Fazilet Dersi", *İctihad*, No: 126 (15 Kanunusani 1330), s. 462; BOA. DH.İ.UM.EK. 8/83. Cemiyetin Mührü için bakınız: EK 4.

¹⁰ "Bir Lütf-u Padişahi", *Tanin*, No: 2181, (3 Kanunusani 1330/16 Ocak 1915), s. 3; "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyeti", *Servet-i Fünûn*, No: 1234 (15 Kanunusani 1330/28 Ocak 1915), s. 179.

kısm-ı bâkîsi teşebbüsât-ı hususiyenin vazifesidir. Binaenaleyh bizim heyetimiz bir vazife-i vatanperverâne dahî ifa ediyor. Çünkü meydan-ı harbdeki askerlerimizin kuvve-i maneviyesini i'lâyâ (yükseltmeye) çalışıyor(uz)." Cemiyet prensip olarak; nakdi yardım yapmayıp her ay yağ, pirinç, fasulye gibi gıda maddeleri ve elbise dağıtmayı kararlaştırırken, yardıma muhtaç ailelerinin yanında Ahz-ı Asker (Asker Alma) Kanunu çerçevesinde aylık 30 kuruş ödenek tahsis edilmiş olan "mu'însiz: yardımcısız, ailenin geçimini sağlayacak kimsesi olmayan" asker ailelerine de yardımda bulunmayı prensip edinmiştir¹¹.

Asker ailelerine maddî yardımda bulunmak için kurulan Cemiyet, bir taraftan da şehit ve gazi çocuklarının okullarda eğitime devamı için kolaylık sağlanması, yetişmiş kızlar için çeyiz verilmesi, şehit ve gazi hanımlarının kadınlara mahsus kurumlarda çalıştırılması için de gayret göstermiştir. Bunun yanında savaşın sonuna kadar muhtaç durumdaki asker ailelerine elbise ve erzak dağıtılması da Cemiyetin faaliyetlerindedir. Cemiyet bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için sergi, müsamere, gezi, tiyatro, konferans ve piyango çekilişleri gerçekleştirmiştir¹².

Cemiyet yönetimi, ilk başlarda asker ailelerine her gün sıcak çorba dağıtmayı planlamışsa da işe başladıktan sonra bunun imkânsızlığı anlaşılınca çorba ikramı yerine; fasulye, pirinç, yağ gibi gıda maddeleri, ilaç ve elbise dağıtmaya karar vermiştir. Cemiyetin finans kaynakları; bağışlar, düzenlediği konser ve müsamerelerden elde ettiği gelirlerdir. Bununla birlikte Hükümet, Şehremaneti (Belediye) ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından da maddi olarak desteklenmekteydi. Bu kaynaklardan elde edilen gelirlerin toplamı -Ekim 1915 itibariyle- 130.000 lirayı ve harcamaların toplamı da 120.000 lirayı bulmuştur¹³.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyeti gazetelere verdiği ilanlarda hem vatandaşları yardıma davet etmekte ve hem de toplanan yardımların dağıtımıyla ilgili bilgilendirme yapılmaktaydı. Bu ilanlarda yer alan hususlar şöyle sıralanabilir:

1- Erzak daima Perşembe günü dağıtılacak ve yalnızca silah altında bulunan askerlerin ailelerine verilecektir. Başka fakirlere verilmeyecektir.

2- Dağıtım Polis Merkezlerince düzenlenen listelere göre yapılacaktır. Mahalle muhtarından ilmühaber alan aileler bunları Polis Merkezlerine vermelidirler. O tarihe kadar İsmail Canbolat Bey'in evine bırakılan ilmühaberler ilgili Polis Merkezlerine verilmiştir.

3- Geçen Perşembe (14 Ocak 1915) günü on beş günlük erzak dağıtıldığı için 21 Ocak 1915 Perşembe günü önceki hafta gelemeyenlere erzak dağıtılacaktır.

4- Polis Merkezlerince hazırlanan listelerinde yer alan veya ilmühaberlerini tasdik ettirenlere 21 Ocaktan itibaren dağıtımına başlanacaktır.

5- Hükümetten tahsisat alan asker ailelerine de yardım dağıtılacaktır. Ancak terzilik gibi mesleklerle hayatlarını devam ettirenlere yardım verilmeyecektir.

¹¹ "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyeti", *Servet-i Fünûn*, No: 1234 (15 Kanunusani 1330/28 Ocak 1915), s. 179.

¹² "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti Hakkında", *Servet-i Fünûn*, No: 1332 (22 Kanunuevvel 1332/4 Ocak 1917), s. 62. Cemiyetin faaliyetleri, diğer müttefik ülkelerdekilerle benzerleri ve diğer kuruluşlarla ilişkileri konusunda ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bakınız: Nicole A.N.M. van Os, "Aiding The Poor Soldiers' Families: The Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 21, Sayı: 2 (Güz 2011), s. 255-290.

¹³ Selim Lebib, "Türk Kadınlığının Harb-i Umumideki Faaliyeti", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Cilt: 9, Sayı: 3, s. 2797-2799.

Para, erzak, kadın ve çocuklara mahsus yeni ve eski elbiseler memnuniyetle kabul edilmekte ve karşılığında makbuz verilmektedir.¹⁴ Ayrıca Cemiyete bağışta bulunan kişileri "Şefkat Nişanı" verilmektedir¹⁵.

Cemiyet, yukarıda belirtilen amaçlarına ulaşmak ve faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için hayırseverlerin yardımlarını kabul etmeye başlamıştır. Ayrıca Hatıra-i Celâdet Topu için düzenlenen kampanyaya bağışta bulunanlara dair Makale ekinde verilen listeden* de anlaşılacağı üzere birçok kuruluş, Cemiyetin faaliyetlerine katkı sağlamıştır.

Yukarıdaki ilanda da belirtildiği üzere, 14 Ocak 1915 tarihinden itibaren yardım faaliyetlerine fiilen başlayan Cemiyet, merkez olarak kullanılan Emniyet Umum Müdürü İsmail Canbolat Bey'in evinde 14 Ocak 1915 Perşembe günü erzak dağıtmıştır. Daha sistemli bir şekilde 21 Ocak 1915 tarihinde ise yardıma muhtaç 297 asker ailesine (aile bireyleri ile yaklaşık 500 kişi) yağ, pirinç, fasulye ve tuzun yer aldığı yardım paketleri dağıtılmıştır¹⁶.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyeti, başlangıçta cemiyet merkezi olarak, yukarıda da bahsedildiği üzere, Polis Müdür-i Umumisi İsmail Canbolat Bey'in evini kullanmıştır. Kalabalık ve işlerin artması üzerine çeşitli yerlerde şubeler açılmaya başlanmıştır¹⁷.

Cemiyetin halka ulaşmasında en önemli destek basından gelmiş, yayınlanan haber ve yorumlarla halk teşvik edilmiştir. Örneğin, Cemiyet hakkında 20 Ocak 1915 tarihli *Tanin*'de yayınlanan imzasız başyazıda; sınır boylarında vatan için, din için, gelecek için savaşan kahramanların geride bıraktıkları ve milletin yardım ve şefkatine bıraktıkları muhtaç durumdaki yaşlılar ve çocukların durumuna dikkat çekilmektedir. Bunları koruyacak olan gençler cephede savaşırken geride bıraktıkları aileleri için endişe duymamalarının gerektiği hatırlatılan yazıda; ailelerinin emniyet içinde ve ihtiyaçlarının karşılandığını haber alan askerlerin daha büyük bir şevkle savaşacağı, ayrıca askerler olumsuz şartlar altında savaşırken sıcak evlerinde oturanlara da onların ailelerine yardım etmek görevinin düştüğüne dikkat çekilmekteydi. Asker ailelerinin ihtiyaçlarının karşılanması için devletin elden gelen tedbirleri aldığı, ancak bunların yetersiz kaldığı belirtilen makalede; Liman von Sanders'in eşinin (kızının olmalı idi) öncülüğünde bir merkez heyeti oluşturulduğu ve şubeler açıldığı anlatılmaktadır. Bu heyetin gazetelere verdiği ilanlarda ailelerin ihtiyaçları için yiyecek, giyecek her şeyin yardım olarak kabul edildiği duyurulan makalede; bazı insanların evlerinde işlerine yaramayan bazı şeylerin başkalarının önemli ihtiyacını gidereceği vurgulanmakta ve halkı yardıma teşvik için şu ifadelerle yer verilmekteydi: "..... Böyle fevkalade hayat-ı milliye buhranlarında, hatta ahvâl-i âdiyede (sıradan olaylarda) bile iki gömleğinden birini mutlaka bir fakire vermek düsturuyla yaşamış insanlar vardır. Bu insanlar en zengin ve en mes'ud insanlardan daha mes'ud olmuşlardır. Yardım, yardım..... birbirimize, herkes herkese yardım. İstanbul'da, vilâyâtta, şehirlerde, köylerde, mahallelerde, en uzak ve en küçük yerlerde herkes sabah akşam bir şeyi düşünmeli: Yardım. Çünkü

¹⁴ "Asker Ailelerine Yardım", *Tanin*, No: 2184, (6 Kanunusani 1330/19 Ocak 1915), s. 3; "Muhtaç Asker Ailelerine", *Sabah*, No: 9104 (7 Kanunusani 1330/20 Ocak 1915), s. 4.

¹⁵ <https://www.levant.com.tr/urun/4757746/osmanli-donemi-asker-ailelerine-yardimci-hanimlar-cemiyeti-madalyasi-rozeti-19> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2023) Şefkat Nişanı için bakınız: EK 8.

* Makalenin hacmini biraz arttırmakla birlikte hayırlı bir amaç için gerçekleştirilen bir "Hâtıra"ya katkı sağlayanların hatırasını unutturmamak için isimleri ve yardım miktarları tespit edilenlerin isimlerinin listesinin verilmesi uygun görülmüştür. Bakınız: EK 1.

¹⁶ "Me'ser-i Hamiyyet ve Şefkat", *Tanin*, No: 2180, (2 Kanunusani 1330/15 Ocak 1915), s. 3; "Me'ser-i Hamiyyet ve Şefkat", *Sabah*, No: 9099 (2 Kanunusani 1330/15 Ocak 1915), s. 2; "Bir Fazilet Dersi", *İçtihad*, No: 126 (15 Kanunusani 1330), s. 462.

¹⁷ "Asker Ailelerine", *Tanin*, No: 2183, (5 Kanunusani 1330/18 Ocak 1915), s. 3.

*bu büyük buhran seneleri ancak bu suretle bizim için hayır ve selamet şafaklarıyla açılacaktır. Harbin uzun süreceğini, acı ve tatlı, önümüzde bizim için daha pek çok vukûât bulunduğunu zihnimize iyice yerleştirmek ve bizi mutlaka zafere isâl edeceğinden kat'iyyen emin olduğumuz bu azîm mücâhede-i milliyenin sade düşman kurşunlarına göğüs germekle değil, her şeyde ve her yerde büyük bir sebât göstermekle ihrâz edileceğini (gösterileceğini) hatırdan çıkarmamalıyız. Büyük şeylerden biri de sade evlerinde rahat rahat oturan bizler için değil, bütün bir dinin istikbâli, bütün bir millet ve saltanatın bekâ ve selâmeti için cenk edenlerin sevgililerini düşünmektir."*¹⁸

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti bağış toplamak için her vesileye başvuruyordu. Nitekim Padişah V. Mehmed Reşâd'ın tahta çıkış yıldönümü (27 Nisan 1909) için rozetler hazırlanmış ve 26 Nisan 1915 günü satışa sunulmuştur. Kısa sürede bu satıştan elde edilen gelir 48.849 kuruşa ulaşmıştır¹⁹.

Veliâhd Yusuf İzzeddin Efendi, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyetine 30 lira bağışta bulunmuştur²⁰. Ayan Meclisi üyeleri tarafından toplanan 405 lira Aram Efendi tarafından Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'ne teslim edilmiştir. Emekli Bahriye doktorlarından İsak Paşa 15 ve Emekli Mabeyn-i Hümayun katiplerinden Cevad Bey'in eşi tarafından 1 lira bağışlanmıştır²¹.

Cemiyete külliyetli miktarda yardım yapanlar arasında ilginç isimler de bulunmaktaydı. Nitekim, Harbiye Nezareti müteahhitlerinden Alman Mösyö Richter 500 Osmanlı lirası nakdi bağışın yanında bir vagon fasulyeyi dağıtılmak üzere Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'ne bağışlamıştır²².

Birinci Dünya Savaşı sırasında müttefikler arasında sadece savaş ortamında değil sosyal yardımlar hususunda da işbirliğine gidilmiş ve destek için çeşitli kuruluşlar vücuda getirilmiştir. Nitekim 1915 Haziranında Berlin'de İmparatoriçe Augusta Viktoria'nın himayesinde ve Prens Eitel Friedrich başkanlığında "Osmanlı Asker Dul ve Yetimlerine Muavenet Cemiyeti" isimli bir dernek kurulmuştur. Cemiyet yardım toplamak amacıyla "Hilâl" şeklinde rozet vesair takı ürünü hazırlatmış ve 1 mark bedel ile satışa sunmuştur. Elde edilen gelir ve yapılan yardımlar Almanya'nın İstanbul Sefiri Baron Wangenheim'in eşi Madam Wangenheim aracılığıyla ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmıştır (Haziran 1915)²³.

Yine, benzer bir şekilde savaş dolayısıyla dul kalan Osmanlı kadınlarına yardım amacıyla Almanya Veliâhdının eşi Prenses Cecil'in himayesinde Şarlotenburg Opera binasında bir opera gösterisi düzenlenmiştir. 2500 biletin satıldığı operayı izleyenler arasında Prensesin dışında üst düzey Alman yöneticilerin eşleri, Osmanlı Ordusunda görev yapan von der Golz Paşa'nın eşi, Berlin'deki Osmanlı Ateşemiliteri Şükrü Bey, Şeyh Abdülaziz Çavuş ve Almanya'nın İstanbul'daki Deniz Ateşi Yüzbaşı Human'ın eşi olan ve aynı zamanda bu etkinliğin düzenleme komitesi başkanlığını yürüten Madam Human da hazır bulunmuşlardır. Etkinlikte toplanan yardım iki

¹⁸ "Asker Ailelerine Yardım", *Tanin*, No: 2185, (7 Kanunusani 1330/20 Ocak 1915), s. 1.

¹⁹ "Rozet Tevzî'i", *Tanin*, No: 2278, (10 Nisan 1331/23 Nisan 1915), s. 5; "Teşekkür", *Tanin*, No: 2293, (25 Nisan 1331/8 Mayıs 1915), s. 3.

²⁰ "Veliâhd Hazretlerinin Teberru'u", *Tanin*, No: 2228, (16 Şubat 1330/4 Mart 1915), s. 2.

²¹ "Teberru'ât-ı Vatanperverâne", *Tanin*, No: 2313, (15 Mayıs 1331/28 Mayıs 1915), s. 4.

²² "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyetinden", *Tasvir-i Efkâr*, No: 1641 (7 Kanunuevvel 1331/20 Aralık 1915), s. 2.

²³ "Berlin'de Yeni Bir Nişâne-i Meveddet", *Tanin*, No: 2340, (11 Haziran 1331/24 Haziran 1915), s. 1; https://tr.wikipedia.org/wiki/II._Wilhelm (Erişim Tarihi 17.04.2023)

Osmanlı Hanımı tarafından İstanbul'a götürülecek ve dul kalmış olan asker eşlerine dağıtılacaktır (Nisan 1916)²⁴.

Cemiyete bağışu arttırmak ve yeni gelir sağlamak için çeşitli etkinlikler düzenlemeye karar veren Tertip Heyeti, 20 Haziran 1915 Pazar günü Tepebaşı'nda bir etkinlik ve eşya piyangosu düzenlemiştir. Aynı şekilde 25 Haziran 1915 Cuma günü gündüz hanımlara ve gece de umuma açık olarak bir müsamere tertip etmiştir. Taksim Belediye Bahçesinde icra edilecek bu etkinlikte Saray Bandosu da bir konser verecektir. Konser sonrasında eşya piyangosu düzenlemiştir. Diğer bağışçıların yanında Prens Mahmud Hamdi Paşa, bu piyangoya değerli eşyalar bağışladığı gibi satışa sunulan biletlerden de satın alarak cemiyete desteğini daha da arttırmıştır²⁵. Yine Cemiyet yararına, Beyoğlu'ndaki Alman Mektebi'nin Türk öğrencileri tarafından 13 Mayıs'ta "Muhterem Katil" piyesi temsil edilmiştir²⁶.

Yine; Cemiyete gelir sağlamak amacıyla, giriş ücreti 1 kuruş olmak üzere Gülhane Parkı halkın gezintisine açılmış ve bu gezinti sırasında Darülaceze Musiki Heyeti'nce konser verilmiştir²⁷.

Yukarıda bahsedilen faaliyetlerle yardım toplayan Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin Kadıköy Şubesi tarafından 5 bin olmak üzere İstanbul ve Beyoğlu yakalarında toplam 25 bin yardıma muhtaç asker ailesine yardım dağıtılmıştır. Bu çerçevede; her ay nohut, patates, zeytin, mercimek, börülce, yağ, fasulye, tuz, pirinç ve bulgurdan oluşan erzak paketi ailelere teslim edilmiştir. Tabii bu erzak dağıtımının her ay ve aynı miktarda yapılması, halkın yapacağı yardıma bağlı idi. Bu anlamda Cemiyet, gazetelere verdiği ilanlarda halkı yardıma teşvik etmenin yanında iyi bağış toplandığında, gazetelerde açık teşekkür mesajı yayınlamaktaydı. Bazen bu teşekkürlerde isim de belirtilmekteydi. Nitekim Almanya'nın eski İstanbul Sefiri Wangenheim'in eşine katkılarından dolayı özellikle teşekkür edilmekteydi. Cemiyetin ikinci fahri başkanlığını kabul eden Madam Wangenheim, kendi ülkesinde toplanan yardımları İstanbul'a ulaştırmanın yanında, hem İstanbul yakasının bir aylık erzak masrafını karşılamış ve hem de yardım dağıtımında da fiilen görev almıştır²⁸.

Kurulduğu andan itibaren yardıma muhtaç aileleri kaydetmeye başlayan Cemiyetin yardım yaptığı aile sayısı Eylül 1915'te 15 bine ulaşmakta ve bu ailelerin toplam nüfusu ise 37 bini geçmekteydi²⁹. Yardım yapılan aile sayısı gün geçtikçe artmış ve Mart 1916 sonlarına kadar yaklaşık 25.000'den fazla aileye yardımda bulunulmuştur³⁰.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin yıllık toplantısının 4 Mart 1917 Pazar günü İsmail Canbolat'ın evinde yapılması kararlaştırılmış ve üyelerle yardımseverlerin katılımı için duyuru yapılmıştır³¹.

²⁴ "Berlin'deki Müsamere", *Tanin*, No: 2625 (22 Mart 1332/ 4 Nisan 1916), s. 4.

²⁵ "Tepebaşı'nda Müsamere", *Tanin*, No: 2330, (1 Haziran 1331/14 Haziran 1915), s. 4; "Müsamere", *Tanin*, No: 2339, (10 Haziran 1331/23 Haziran 1915), s. 3; "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti Tarafından", *Tanin*, No: 2341, (12 Haziran 1331/25 Haziran 1915), s. 3.

²⁶ *İkdam*, No: 6927 (12 Mayıs 1332/ 25 Mayıs 1916), s. 2.

²⁷ "Asker Aileleri İçin", *Servet-i Fünun*, Sene: 24, No: 251, (25 Nisan 1331/8 Mayıs 1915), s. 4.

²⁸ "Yardımcı Hanımlar Hey'etinden", *Tanin*, No: 2442, (21 Eylül 1331/4 Ekim 1915), s. 2; "Asker Ailelerine Muavenet", *Tanin*, No: 2443, (22 Eylül 1331/5 Ekim 1915), s. 4; "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Hey'etinden", *Tanin*, No: 2496, (14 Teşrinisani 1331/27 Kasım 1915), s. 3; "Asker Ailelerine Erzak Tevzi'i", *Tanin*, No: 2559, (16 Kanunusani 1331/29 Ocak 1916), s. 3; *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Olunan Takvim II*, 1332, s. 55.

²⁹ "Asker Ailelerine Muavenet", *Tanin*, No: 2443, (22 Eylül 1331/5 Ekim 1915), s. 4.

³⁰ "Hâtıra-i Celâdet", *Tanin*, No: 2629 (26 Mart 1332/ 8 Nisan 1916), s. 1; "Hâtıra-i Celâdet", *İkdam*, No: 6880 (26 Mart 1332/8 Nisan 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet Topunun Resm-i Küşâdî", *İkdam*, No: 6885 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 1.

³¹ "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nden", *Tanin*, No: 2954 (3 Mart 1333/ 1917), s. 4.

Cemiyet 1918 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Ancak bu süreçte cemiyetin yönetiminde zamanla bazı değişiklikler olmuştur. Mart 1918'de Cemiyetin başkanlığını Nuriye (Canbolat), İkinci başkanlığı Hayriye (Talât), Sekreterliği Emine (Reşid), Muhasebeciliği Suad (Reşad), Veznedarlığı Sabîha (Nuri) Hanım yürütürken, İrfan (Bedri), Leylâ (Vâhid), Nezihe (Veli), Tevhide (Osman), Hâdiye (Selim Sırrı), Kâmile (İsmail) ve Madam Pançeri üyelik görevlerini ifa etmekteydiler³².

Asker ailelerine yardım için kurulmuş olan cemiyetin faaliyetleri takdirle karşılanmış ve yöneticileri hem Osmanlı Padişahı ve hem de Alman İmparatoru tarafından madalya ile ödüllendirilmişlerdir. Bu çerçevede; Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin 16 Nisan 1916 tarihli toplantısında, ülkede yardıma muhtaç ve kimsesiz asker ailelerine yardım ederek bir buçuk senedir Hilâl-i Ahmer vazifesi görmektedir olan "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti" yöneticilerinin Gümüş Hilâl-i Ahmer Madalyası ile ödüllendirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar ve ekli liste, irade-i seniyye ile tasdiki için Reis-i Sâni Doktor Besim Ömer imzasıyla 18 Nisan 1916 tarihinde Padişah'a sunulmuştur. 10 Nisan 1332 (23 Nisan 1916) tarihli irade-i seniyye ile Gümüş Hilâl-i Ahmer Madalyası ile taltif edilen Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti yöneticileri şunlardır: Cemiyet Başkanı Nuriye (İsmail Canbolat), Veznedar İrfan (Bedri), azalar Hayriye (Talât), Sabîha (Nuri), Dîdâr (Ârif), Hâlet (Zeki), Meliha (Kâsım İzzeddin), Celîle (Hikmet), Hâdiye (Selim Sırrı) ve Emine (Reşid) Hanımlar³³.

Aynı şekilde; Alman İmparatoru II. Wilhelm, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti Fahrî Başkanı olan Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'a Birinci Rütbeden Salîb-i Ahmer (Kızılhaç) Madalyası, Cemiyetin Başkanı olan İsmail Canbolat'ın eşi Nuriye Hanım ile Cemiyet üyelerinden Dahiliye Nazırı Talat Bey'in eşi Hayriye, Hariciye Nazırı Halil Bey'in eşi Lütfiye ve Şehremini Bedri Bey'in eşi İrfan Hanımlara İkinci Rütbeden Salîb-i Ahmer Nişanı ile ödüllendirmiştir³⁴. Cemiyetin kuruluş ve genel faaliyetlerinden sonra bu araştırmanın merkezini oluşturan "Hâtıra-i Celâdet Topu" hakkında daha ayrıntılı bilgi vermekte fayda bulunmaktadır.

2. Hâtıra-i Celâdet Topu İçin Yapılan Hazırlıklar

Almanya ve Avusturya'daki örneklerden ilham alınarak Osmanlı Devleti'nde de tahtadan bir maket hazırlanması ve yapılacak bağış karşılığı çivi çakılması gündeme gelmiştir. Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti tarafından bu amaçla Başkumandanlık Vekaletine başvuruda bulunulmuştur. Yürütülen yazışma ve görüşmelerden sonra, "Hatıra-i Celâdet Topu" adı verilen ve 18 Mart 1915'te Çanakkale Deniz Zaferinin kazanılmasında büyük etkisi olan Osmanlı toplarından birisinin tahta maketinin hazırlanarak İstanbul'un meydanlarından birisine yerleştirilmesi planlanmıştır. Savaş sırasında halkın ziyaretine açık tutulacak ve bağış karşılığı çivi çakılacak maketin savaş bittikten sonra gelecek nesillere tarihi bir hatıra olarak Askeri Müzeye kaldırılması kararlaştırılmıştır³⁵.

Başkumandan Vekili Enver Paşa başkanlığında olmak üzere; Dâhiliye Nazırı Talât, Meclis-i Mebusan Reis Vekili Hüseyin Cahid, Şehremini İsmail Canbolat, Polis Müdîr-i Umûmîsi Bedri, İttihat ve Terakkî Kâtib-i Umûmîsi Mithat Şükrü, Doktor Nâzım ve Meclis-i Ayân Kâtib-i Umûmîsi İsmail Müştâk Beylerden oluşan bir **Tertip Komitesi** oluşturulmuştur. Komitenin

³² "Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Vakit*, No: 131 (1 Mart 1918), s. 2.

³³ *BOA.İ.DUİT. 72/121; Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*, (Yay.Haz: Ersin Kırcı, Kevser Şeker), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul, 2015, s. 362-365. Madalya ile taltif edilenlerin listesi için bakınız: EK 5.

³⁴ "Madalya", *Tanin*, No: 2725 (30 Haziran 1332/ 13 Temmuz 1916), s. 2; *BOA.İ.DUİT. 72/121; BOA.İ.TAL. 507/43*.

³⁵ "Hâtıra-i Celâdet", *Tanin*, No: 2477 (26 Teşrinievvel 1331/8 Kasım 1915), s.1.

başkanlığını İttihat ve Terakkî Fırkası Kâtib-i Umûmîsi (Genel Sekreter) Mithat Şükrü Bey yürütmüştür. Hatıra topunun Beyazıt Meydanı'na konulması kararlaştırılmıştır. Padişah V. Mehmed Reşad, Müttefik Devletler olan Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorları ile Bulgaristan Kralı'na da bu Hâtıra topuna bağışta bulunmak ve görevlendirecekleri temsilciler tarafından çivi çakılması için gerekli yazışmalar yapılmıştır. Yine Komitenin aldığı karara göre; altın çivi çakmak için 5 lira, gümüş çivi için 1 lira ve demir için ise 1 kuruş bağışta bulunulması gerekmektedir. Ayrıca; altın çivi çakanlara isimlerinin ve bağış miktarının yazılı olduğu bir Şehâdetnâme* ve altın yaldızlı rozet, gümüş çivi çakanlara isimlerinin ve bağış miktarının yazılı olduğu bir Şehâdetnâme ile gümüş yaldızlı rozet verilmesi kararlaştırılmıştır. 25 kuruşluk demir çivi çakanlara da beyaz madenden birer rozet verilecektir³⁶.

18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Zaferi'nin hatırası olmak üzere, zaferin kazanılmasında önemli rol oynayan 30,5 cm'lik Avusturya yapımı havan topunu temsilen Pilsen'deki Skoda fabrikasında imal edilip fabrika sahibi tarafından Osmanlı halkına hediye edilen "tahta top" modeli, 13 Mart 1916 tarihinde Beyazıt Meydanı'nda Harbiye Nezareti karşısındaki çimenliğe parçalar halinde getirilmiştir. Daha önce inşa edilmiş olan kürsü üzerine yerleştirilmeye başlanmıştır³⁷.

Tahta top maketi Avusturya'dan geldiği gibi çakılacak çiviler de İstanbul'dan tedarik edilemeyince yine bu ülkeden sipariş edilmiştir. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'dan bu çivilerin oradan sağlanması için araştırma yapılması istemiştir. Bu arada Skoda Firması'nın İstanbul'daki temsilcisi Mösyö Rosenthal ile Viyana'ya gönderilen numunelere göre rozet yaptırılması için Hüseyin Hilmi Paşa'nın yardımı talep edilmiştir(22 Şubat 1331/6 Mart 1916). 300.000 demir çivinin sipariş edildiğini ve en kısa zamanda gönderileceğini belirten Hüseyin Hilmi Paşa, sipariş edilecek altın ve gümüş çivilerin miktarının bildirilmesini istemiştir (26 Mart 1332/10 Mart 1916). Dâhiliye Nezaretinden verilen cevapta, ilk etapta 250 altın ve 1000 gümüş çivi siparişi verilmiştir(3 Mart 1332/16 Mart 1916). Bu arada demir çivilerin imalatı tamamlanmış ve Mart ayı içinde İstanbul'a ulaştırılmıştır. Bu teslimatı bildiren Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'ya 30 Mart 1916'da gönderdiği telgrafta "*delâlet ve inâyetleri ile tedârik edilen topun resm-i küşâdının bir an evvel icrası için altın ve altın yaldızlı ve gümüş çivilere ihtiyaç vardır..... Dört adet büyük altın çivi ile diğer çivilerin hiç olmazsa bir kısmının irsaline inayet-i devletlerini rica ederim. Bu meyanda rozetlerden bir kısmının gönderilmesi mümkün olursa bilhassa bâis-i şükran olur*" diyerek işlerin hızlandırılmasını istemiştir³⁸.

Dâhiliye Nâzırı Talât Bey, Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya 13 Nisan 1916 tarihinde gönderdiği telgrafta tören hakkında bilgi verdikten sonra altın ve gümüş yaldızlı çivilerin azaldığını belirtmiştir. Telgrafın devamında Talât Bey; ilk vasıta ile 1.000 adet altın ve 5.000 gümüş yaldızlı çivinin ve bu çivileri çakanlara verilmek üzere altın rozetlerin de gönderilmesini

* Şehadetname resmi için bakınız: EK 7.

³⁶ "Hâtıra-i Celâdet", *Tanin*, No: 2629 (26 Mart 1332/ 8 Nisan 1916), s. 1; "Hâtıra-i Celâdet", *İkdam*, No: 6880 (26 Mart 1332/8 Nisan 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet Topunun Resm-i Küşâdı", *İkdam*, No: 6885 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 1; "Hâtıra-i Celâdet Resm-i Müşa'şâ' Münasebetiyle", *Servet-i Fünûn*, No: 1295 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 250; *BOA.HR.SYS. 2420/21; BOA.HR.SYS. 2421/84; BOA.HR.SYS. 2423/34.*

³⁷ "Tahta Top Geldi", *Tanin*, No: 2617 (14 Mart 1332/ 27 Mart 1916), s. 4; "Âbide-i Zafer", *İkdam*, No: 6868 (14 Mart 1332/ 27 Mart 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet", *İkdam*, No: 6880 (26 Mart 1332/8 Nisan 1916), s. 2; ; "Hâtıra-i Celâdet Topunun Resm-i Küşâdı", *İkdam*, No: 6885 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 1; "Ağaçtan Top", *Servet-i Fünûn*, No: 1289 (18 Şubat 1331/2 Mart 1916), s. 184; "Hâtıra-i Celâdet Resm-i Müşa'şâ' Münasebetiyle", *Servet-i Fünûn*, No: 1295 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 250; Şefik Bilâl Çavuşoğlu, *Birinci Dünya Savaşı Dönemi Basın Hayatında Propaganda Aracı Olarak Harp Mecmuası*, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021, s. 55.

³⁸ *BOA.DH.KMS. 37/42.*

istemiştir. Mayıs ayına kadar teslim edilmiş olan rozetlerin bedeli gönderilmiş ve ilaveten 1.000 adet altın yıldızlı ve 5.000 adet gümüş yıldızlı rozet daha sipariş verilmiştir. Daha önce gönderilen demir çivilerin bedeli 4.726 kron, 1.026'sı altın yıldızlı ve 5.096'sı gümüş rozetin bedeli 1.535 kron 30 heller olmak üzere toplamda 6.261 kron 30 heller tutmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa 10 Haziran 1916 tarihli telgrafında bu miktarın gönderilmesini Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir. Toplam 6.261 kron 30 heller tutan para Wiener Bank'ın İstanbul Şubesine yatırılmış ve makbuzu Viyana'ya gönderilmiştir (28 Haziran 1916)³⁹. Yapılan hazırlıklardan sonra sıra, devlet yönetimi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin bir bakıma gövde gösterisine sahne olacak olan hatıra topunun açılış törenine gelmişti.

3. Hâtıra-i Celâdet Topu'nun Açılış Töreni

Yapılan hazırlıklardan sonra Hâtıra-i Celâdet Topuna çivi çakma töreninin 30 Mart 1332 (12 Nisan 1916) Çarşamba günü yapılması, törene nazırlarla asker ve sivil üst düzey yöneticilerin katılması ve ayrıca 13 Nisan 1916 Perşembe günü ise kadınların hatıra topa çivi çakma töreninin yapılması kararlaştırılmıştır⁴⁰.

Hâtıra-i Celâdet Topu'nun açılış töreni, daha önce kararlaştırıldığı gibi, 12 Nisan 1916 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Görkemli açılış töreni saat 11 civarında başlamıştır. Halkın ve davetlilerin yanında jandarma ve polis birlikleri güvenliği sağlarken bir kıta asker de selamla atışı için yerini almıştır. Etrafı demir parmaklıklı kürsünün yakınında Osmanlı hanedanı üyeleri, yabancı elçiler, nazırlar, mebuslar, Meclis-i Ayan üyeleri için tahsis edilmişti. Töreni izlemek isteyen halk ise Hâtıra topunun ön tarafındaki meydana toplanmıştı. Top maketinin solunda kalan yani Beyazıt Camii tarafı kadınlar için ayrılırken, maketin sağ tarafı yani Harbiye Nezareti kapısı ile Kağıtçılar tarafı erkeklere ayrılmıştı. Saat on buçuk civarında davetliler tören alanına gelmeye başlamışlardır. Gelenleri Teşrifat Müdür-i Umumisi İsmail Cananî, Teşrifat Müdürü Memduh, Müdür Yardımcısı Fuad ile Teşrifat Memurları Sadık, Ercümen Ekrem ve Refik Beyler tarafından karşılanmış ve kendileri için ayrılan alana yönlendirilmişlerdir. Törene Hanedan adına Şehzadeler Abdülmecid, Ziyaeddin, Ömer Hilmi ve Burhaneddin Efendiler katılmışlardır. Ayrıca Almanya Sefiri Kont Metternich, Avusturya Sefiri Kont Marki Pallavicini, Bulgar Sefareti Maslahatgüzarı Kolaşef törene katılan davetliler arasındaydı. Sadrazam Said Halim Paşa, Şeyhülislam Hayri Efendi, Meclis-i Ayan Reisi Rifat, Meclis-i Mebusan Reisi Hacı Âdil, Dahiliye Nazırı Tal'ât, Hariciye Nazırı Halil, Adliye Nazırı İbrahim, Maarif Nazırı Şükrü, Nafia Nazırı Abbas Halim, Ticaret Nazırı Ahmed Nesimi Beyler ile Harbiye Nazırı Enver Paşa törene katılan üst düzey yöneticilerdi. Bunların dışında Meclis-i Ayan ve Mebusan üyeleri, ordu kumandanları ile asker ve sivil bürokratlar da tören alanında bulunuyorlardı⁴¹.

Açılış konuşmasını yapmak üzere kürsüye gelen Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa; "*Hudutlarımızda, hukuk-ı mukaddese-i İslâmiye ve vataniyeyi ve kahraman mütteliklerimizle müşterek olan menâfi'-i meşrû'amızı müdâfa'aya uğraşan asker arkadaşlarımızın muhtâc-ı mu'avenet ailelerine yardım etmek için şitâb eden (işe başlayan) zevât-ı âliyeye arz-ı teşekkür ederek abidenin resm-i küşâdını icra ederim*" dedikten sonra Hâtıra topu maketinin üzerindeki Osmanlı bayrağını kaldırmıştır. Bundan sonra Askeri Muzıka, Sultan Reşad Marşını çalmaya

³⁹ BOA.DH.KMS. 37/42.

⁴⁰ "Hâtıra-i Celâdet", *Tanin*, No: 2633 (30 Mart 1332/ 12 Nisan 1916), s. 2.

⁴¹ BOA.MB.İ. 185/89; "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2634 (31 Mart 1332/ 13 Nisan 1916), s. 1; "Hâtıra-i Celâdet Topunun Resm-i Küşâdı", *İkdam*, No: 6885 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 1; "Dünkü Merasim ve İntibâ'âtı", *Tasvir-i Efkâr*, No: 1744 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 1; "Hâtıra-i Celâdet Resm-i Müşâ'şa' Münasebetiyle", *Servet-i Fünûn*, No: 1295 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 250. Törene ilişkin resimler için bakınız: EK 6.

başlamış ve Padişah adına ilk altın çivi Sadrazam Said Halim Paşa top maketinin namlu ağzına çakmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatoru Fransuva Jozef adına İstanbul Sefiri Marki Pallavicini, Almanya İmparatoru II. Wilhelm adına Sefir-i Kebir Kont Metternich, Bulgaristan Kralı adına Maslahatgüzar Kolaşef altın çivileri çakmışlardır. Bu imparatorlar ve kral adına çivi çakılırken o ülkenin milli marşları çalınmıştır. Padişah, imparatorlar ve kral adına çakılan altın çivilerin başları yıldız şeklinde olup, diğer altın çivilerin başı yuvarlaktı. Törende bundan sonra sıra ile; Şehzadeler, Sadrazam, Şeyhülislam, Ayan ve Mebusan Meclisi reisleri, nazırlar ve Tertip Heyeti adına altın çiviler çakılmıştır. Daha sonra, halktan bağışta bulunanlar tarafından çivi çakılmaya devam edilmiştir. Bu esnada Selçuk Sultan İnas Sultanisi talebeleri müdireleriyle birlikte kürsüye gelmişler ve mektepleri adına iki altın çivi çakmışlardır. Üst düzey yöneticilerin makete çivi çakma işi saat 12'ye kadar devam etmiştir. Tören sırasında bağış için biletler de satışı sunulmuştur. Bağış kampanyasına; Padişah 300 lira, Alman İmparatoru 200 lira, Avusturya-Macaristan İmparatoru 200 lira (5000 kron), Bulgaristan Kralı 200 lira (5000 ley)lık yardım ile katılarak öncülük etmişlerdir. Veliahd Mehmed Vahideddin Efendi 150, Şehzade Abdülmecid Efendi 50, Şehzade Burhaneddin Efendi 50, Şehzade Mehmed Selim Efendi 30, Sadrazam Said Halim Paşa 25, Harbiye Nazırı Enver Paşa 50, Şeyhülislam Hayri Efendi 10 lira bağışta bulunmuşlardır. Diğer davetlilerinde değişik miktarlardaki katkılarıyla sadece tören sırasında toplanan bağışın toplamı iki bin lirayı geçmiştir. Tertip Heyeti, Hâtıra topuna yardımda bulunanların isimlerinin gazetelerde yayınlanmasını kararlaştırmıştır⁴².

13 Nisan 1916 tarihinde Hâtıra-i Celâdet Topu'nun hanımlar tarafından açılışı yapılmıştır. Davetli hanımlar Beyazıt Meydanı'nda toplanmışlardır. Tören sırasında bando tarafından marşlar çalınmıştır. Saat 11 civarında Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan da tören alanına gelmiştir. Şehremini Tertip Heyeti Reisesi ve Şehremini İsmail Canbolat'ın eşi Nuriye Hanım şu konuşmayı yapmıştır: "*Osmanlı ordusunun harp meydanlarında gösterdiği cengâverliğin ve bilhassa Çanakkale'de gösterdiği celâdetin Hâtırası olmak üzere rezk edilen (konulan) bu top hasılatının muhtelif harp cephelerimizde cansiperâne döğüşen askerlerimizin bîkes ailelerine bir buçuk seneden beri yardım etmekle müftechir bulunan cemiyetimize terk olunması bizim için pek büyük ve şerefli bir mükâfâttır. Bidâyet-i teşekkülünden beri cemiyetimizin riyâset-i fahriyesini lütfen kabul ve maddî ve ma'nevî mu'âvenetleri ile cemiyetimizi himaye buyuran Naciye Sultan Hazretleri bu def'a da kadınlar namına ilk çivi çakmak lütfunda bulunuyorlar. Cemiyetimiz namına kendilerine arz-ı minnettârî eder ve da'vetimize icâbet eden bütün cemiyetlere ve hanımefendilere beyân-ı şükrân eyleriz.*" Konuşmadan sonra Hâtıra topu üstüne örtülmüş olan Osmanlı Sancağı açılmış ve Naciye Sultan tarafından kadınlar adına ilk çivi çakılmıştır. Bu münasebetle Naciye Sultan cemiyete 100 lira yardımda bulunmuştur. Ondandan sonra diğer hanımlar tarafından Hâtıra topa çivi çakılmıştır. Bu hanımlar arasında; Mebusan ve Ayan Meclisi reisleriyle, Dâhiliye, Hâriciye, Adliye, Ticaret, Zirâ'at Nazırlarının hanımları ile Şehremini İsmail Canbolat'ın hanımı 5'er lira, Nafi'a Nazırının hanımı 10 lira, Avusturya-Macaristan İstanbul Sefirinin eşi, Alman Sefareti Müsteşarının eşi, Şehremininin hanımı, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reisesi Ayşe Hanım, Fukaraperver Cemiyeti adına Didar Hanım, Necmeddin Molla'nın hanımı 5'er lira, Arif Zeki Bey'in hanımı ve oğlu Celâdet 5'er lira, İstihlâk-i Millî Cemiyeti Reisesi Melek Hanım ve Biçki Yurdu Cemiyeti Reisesi 5'er lira bağışta bulunmuşlardır. Bunun dışında Asker

⁴² "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2634 (31 Mart 1332/ 13 Nisan 1916), s. 1; "Hâtıra-i Celâdet Topunun Resm-i Küşâdı", *İkdam*, No: 6885 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 1-2; "Dünkü Merasim ve İntibâ'âtı", *Tasvîr-i Efkâr*, No: 1744 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 1; "Hâtıra-i Celâdet Resm-i Müşa'ş'a Münasebetiyle", *Servet-i Fünûn*, No: 1295 (31 Mart 1332/13 Nisan 1916), s. 250. Hâtıra-i Celâdet Topunu ziyaretler için bakınız: EK 2, EK 3.

Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti İdare Heyeti üyeleri ile Hilâl-i Ahmer ve Fukaraperver cemiyetleri adına 5'er liralık çiviler çakılmıştır⁴³. Açılış töreni sırasında olduğu gibi, geliri asker ailelerine harcanmak üzere ülke çapında geniş bir bağış kampanyası başlatılmıştır.

4. Hâtıra-i Celâdet Topu İçin Bağış Kampanyası

Diğer bağış kampanyalarının yanı sıra sadece "Hâtıra-i Celâdet Topu" için ayrı bir yardım kampanyası, veya daha doğru tabiriyle "yardım seferberliği" başlatılmıştır. Cemiyetin diğer bağış toplama faaliyetleri büyük ölçüde İstanbul'da yoğunlaşırken Hâtıra-i Celâdet Topu için yardım kampanyası ülke geneline yayılmıştır. Zaten, Hatıra topunun açılış töreninde yaklaşık iki bin lira toplanmıştı. Bu çerçevede Hâtıra-i Celâdet Topuna çivi çakılması için Padişah V. Mehmed Reşad 300, Şehzade Ziyaeddin Efendi 50 ve Ömer Hilmi Efendi 50 lira bağışlamıştı(31 Mart 1332/13 Nisan 1916)⁴⁴.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin diğer faaliyetlerinde olduğu gibi Hâtıra-i Celâdet Topu için düzenlenen kampanyanın en önemli destekçilerinden birisi yine basın olmuştur. Diğer gazetelerin yanında mizah dergisi *Karagöz* de kendi usulünce kampanyayı halka duyurmuş ve desteğe çağırmıştır. "Çivi ve Ağaç" başlıklı yazıda "dünyada bir dikili ağacın olsun" sözünden ilham ile "çakılı bir çivin olsun" mesajı verilmiştir. Karagöz, ağaç dikerek dünya için faydalı bir iş yapıldığı gibi ağaca çivi çakılarak yapılacak iyiliği Hacivat'a şu sözlerle anlatmaktadır: "(Bir kişi) bir çivi çaktığı zaman, yine böyle, hem de pek hâlis ve nezîh surette, harp cephelerinde cansiperâne döğüşen kahraman askerlerimizin bi-kes (kimsesiz) ailelerine, evlâd-ü iyâline mu'âvenet etmiş, onların kalplerine su serpmiş, feyiz vermiş olacak..... Bugün Pâyitahtta kadın, erkek herkesin kalbi ve nazarı, hem Türk cengâverliğinin, Çanakkale celâdetinin bir hatırası, hem de hamîyyet ve şefkât-i milliyenin timsâli olan Beyazıt Meydanı'ndaki âbideye müteveccih (yönelmiş) değil mi?..... Hacivat, kiminin parası, kiminin duası derler amma, haydi kudretimize göre birkaç demir çivi de biz çakalım."⁴⁵

Hâtıra-i Celâdet Topu'nun görkemli bir törenle açılması ve yardım karşılığında çivi çakılıyor olması basın aracılığıyla da halka ulaştıkça yardımlar hızla artmıştır. Birçok kurum ve kuruluş bu kampanyaya katılarak bağış toplamıştır. İstanbul Askerî Sansür Hey'eti kendi aralarında 20 lira toplamışlar ve bu paranın karşılığı olarak Hâtıra topuna 4 altın çivi çakmışlardır(16 Nisan 1916)⁴⁶.

27 Nisan 1916 Perşembe günü bazı okullar adına oluşturulmuş gruplar Beyazıt Meydanı'na gelerek gösteriler yapmışlar ve Hâtıra-i Celâdet Topuna çiviler çakmışlardır. Bu okullar arasında Eyüpsultan Reşadiye Numune Mektebi bir altın, iki gümüş ve 27'si çeyrek liralık olmak üzere toplam 1375 kuruşluk çivi çakmışlardır. Bu esnada Üsküdar'daki Ticaret-i Bahriye Mektebi bandosu konser vermiştir⁴⁷.

Hâtıra-i Celâdet Topuna çivi çakılmak üzere Zor Sancağı Mutasarrıflığı'ndan 67 lira gönderilmiştir. Bu top için üretilen çivileri imal eden Avusturyalı Mösyö Buchwald da 100 kron

⁴³ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2635 (1 Nisan 1332/ 14 Nisan 1916), s. 2; "Âbide-i Celâdet Topunun Hanımlarımıza Küşâdı", *İkdam*, No: 6886 (1 Nisan 1332/14 Nisan 1916), s. 2; ; "Hâtıra-i Celâdet", *Tasvîr-i Efkâr*, No: 1745 (1 Nisan 1332/14 Nisan 1916), s. 2.

⁴⁴ *BOA.MB.İ. 185/89*.

⁴⁵ "Çivi ve Ağaç", *Karagöz*, No: 851 (2 Nisan 1332/15 Nisan 1916), s. 1.

⁴⁶ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2637 (3 Nisan 1332/ 16 Nisan 1916), s. 2.

⁴⁷ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2648 (14 Nisan 1332/ 27 Nisan 1916), s. 3.

bağışlamış ve Osmanlı Devleti'nin Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya bu parayı teslim etmiştir(17 Mayıs 1916)⁴⁸.

Harpüt (El-Azîz Vilayeti) ahalisi adına Hâtıra-i Celâdet Topuna çivi çakmak için 100 lira toplanmış ve İstanbul'a gönderilmiştir⁴⁹. Bursa'da aynı amaçla toplanan 80.323 kuruşu İstanbul'a getiren bir heyet, yardımını yapan halk adına topa çivi çakmışlar, kendilerine şehadetname ve madalyalar takdim edilmiştir(Temmuz 1916)⁵⁰.

Hâtıra-i Celâdet Topuna çivi çakılması için düzenlenen yardım kampanyasının en coşkulu geçtiği vilayetlerden birisi Ankara Vilayeti idi. Vilayet genelinde Ağustos 1916'ya kadar toplanan yardım miktarı 223.623 kuruş 30 paraya ulaşmıştı. Ocak 1917'ye kadar Çorum Sancağı İskilip ve Mecidiye Kazalarından gönderilen para da İstanbul'a ulaşmıştır. Hâtıra-ı Celâdet Topu için Kalecik Kazası'ndan 84 lira yardım toplanmış ve İstanbul'a gönderilmiştir. Yapılan bağış miktarının hızla artması üzerine Dâhiliye Nâzırı Talât Paşa, 8 Mart 1333 (8 Mart 1917) tarihinde Vali Reşit Paşa'ya gönderdiği tahriratta, 231.807 kuruş 30 parayı bulan yardım miktarı ile Ankara Vilayeti'nin Payitaht İstanbul'dan sonra en fazla yardım yapan ikinci vilayet olduğunu bildirmiş ve tebriklerini iletmiştir. Vilayet halkı adına hazırlanan Şehadetname, Vali Reşit Paşa'ya gönderilmiştir⁵¹. Ankara Vilayeti'nde Hâtıra-i Celâdet Topuna yardım olarak toplanan paranın 2.000 liralık kısmını bizzat Vali Reşid Bey İstanbul'a götürmüştür. Vali Reşid Bey vilayet halkı adına çivi çakmak üzere vekil olarak tayin edilen Dahiliye Nazırı ile birlikte Hâtıra topuna çivi çakmışlardır. Aynı gün, 32. Alay adına toplanan 5428 kuruşluk çivi ile Hâtıra topu üzerine Alayın adı yazılmıştır⁵².

Osmanlı Devleti'nin Atina Sefiri Galip Kemâlî Bey, Hâriciye Nazırı Halil Bey ve Şehremîni Bedri Bey'e gönderdiği telgraflarda ilk maaşından 50 liranın kesilerek Harbiye Nezâreti önüne konulmuş olan Hâtıra-i Celâdet Topuna çivi çakılmak için başlatılan kampanyaya dahil edilmesini istemiştir. Hâriciye Nezareti de bu talebi uygun görerek ilgililere gerekli tebligatta bulunmuştur(14 Mayıs 1332/27 Mayıs 1916)⁵³.

Hâtıra-i Celâdet Topu için düzenlenen yardım kampanyası sadece yurt içinde değil yurt dışında da rağbet görmüştür. Bulgaristan'ın Burgaz şehrinde yaşayan Osmanlı Musevileri topladıkları 12,5 liralık bağışa ait çeki Osmanlı Devleti'nin Burgaz Şehbenderliğine teslim edilmiştir. Hâriciye Nezaretince bu çekin karşılığı bankadan tahsil ettirilerek İttihat ve Terakkî Cemiyeti Kâtib-i Umûmîsi ve Hâtıra-i Celâdet Topu İ'âne Komisyonu Reisi Mithat Şükrü Bey'e ulaştırılmıştır. Bu yardımın karşılığı olarak Hâtıra-i Celâdet Topuna iki altın ve iki gümüş çivi çakılmış ve buna dair şehâdetnâme hazırlanarak Burgaz Şehbenderliği vasıtasıyla bağışta bulunanlara ulaştırılmıştır(Mayıs-Temmuz 1916)⁵⁴.

1 Mayıs 1916 tarihinde ise kız mekteplerinden gruplar Beyazıt Meydanına gelmişler ve çivi çakma töreni icra etmişlerdir. Bunlar arasında Beşiktaş Mihrimah Sultan Kız Numune Mektebi

⁴⁸ BOA.DH.KMS. 37/42.

⁴⁹ BOA.DH.KMS. 40/7.

⁵⁰ BOA.DH.KMS. 40/17.

⁵¹ BOA.DH.KMS. 41/48; "Hâtıra-i Celâdet İ'anesi", *İkdam*, No: 6925 (10 Mayıs 1332/ 23 Mayıs 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2674 (10 Mayıs 1332/ 23 Mayıs 1916), s. 2.

⁵² "Hâtıra-i Celâdet İ'anesi", *Tanin*, No: 2715 (20 Haziran 1332/ 3 Temmuz 1916), s. 2; "Ankara Valisi", *Tanin*, No: 2715 (20 Haziran 1332/ 3 Temmuz 1916), s. 2.

⁵³ BOA.HR.SYS. 2420/40.

⁵⁴ BOA.HR.SYS. 2420/21; BOA.HR.SYS. 2421/84; BOA.HR.SYS. 2423/34.

talebeleri kendi aralarında topladıkları 800 kuruş ile 5 liralık bir altın ve 300 kuruşluk üç gümüş çivi çakmışlardır⁵⁵.

Çamlıca Leylî İnâs Sultânîsi Mektebi adına öğretmen ve öğrenciler tarafından Hâtıra topuna çivi çakmak için 4.362 kuruş toplanmış ve bu meblağın karşılığı olarak 7 adet altın çivi, 6 adet gümüş çivi ve kalanı için de demir çivi çakılmıştır. Çivi çakma töreninde konuşma yapan bir kız öğrenci şunları söylemiştir⁵⁶: "*Bizler Çamlıca İnâs Mekteb-i Sultânîsi talebâtındanız. Mektebimiz Müdiresi Hanım muhtâc-ı mu'âvenet asker ailelerine yardım etmeğimizi söyledikleri zaman tekâmül arkadaşlarımız kemâl-i iştiyâkla (son derece arzulu bir şekilde) vatanın şanının i'lâ eden (yücelten), cesur ve fedâkâr asker kardeşlerimizin muhtâc-ı mu'âvenet ailelerine yardıma koşmuşlardır. Bugün anlaşıldı ki, azmin, metânetin yapacağı şeyleri, ne düşmanların seyyâr çelik kal'aları, ne ateş kusan dehhâş (dehşetli) topları ve ne de kat kat fâik (üstün) kuvvetleri yapabildi. Ancak Türkün metîn ve istiklâl ve vatanını muhafazaya azim-kâr göğsü, evet onların hakîr gördükleri Türkün süngüsü onları geri çevirdi. Onlara kudretinin azamet ve ihtişamını tasdik ve i'tirâf ettirdi. Allah bu uğurda fedâ-yı nefis edenlerin makamlarını Cennet etsin. Allah bâkîdekilere büyük muzafferiyetler ihsan eylesin. Allah düşmanlarımızı kahr-ü perîşân etsin. Âmin.*"

Dârülhilâfeti'l-Aliyye Medresesi birinci ve ikinci kademe talebeleri müdürleri öncülüğünde topladıkları bağış karşılığı olarak Hâtıra topuna çivi çakmak üzere Beyazıt Meydanı'na gelmişlerdir. İdare hey'eti ve müderrisler adına 3 altın, 18 gümüş çivi çakılırken, talebeler adına da 6 lira karşılığı demir çivi çakılmıştır. Tören sırasında Askerî Bando tarafından konser vermiştir⁵⁷.

Menteşe Sancağı Fethiye Kazası'ndan Hâtıra-i Celâdet Topu için toplanmış olan 695 kuruş İstanbul'a gönderilirken, Isparta Sancağı'na bağlı Senirkent Nahiyesi merkezinde Hâtıra-i Celâdet Topuna çivi çakılmak üzere 6.125 kuruş toplanmış ve merkeze gönderilmek üzere Uluborlu'ya teslim edilmiştir. Ödemiş'te düzenlenen kampanyada ise 51 lira toplanmıştır⁵⁸.

Beyazıt Meydanı'ndaki Hâtıra-ı Celâdet Topu etrafında zaman zaman gösteriler de yapılmıştır. 12 Mayıs 1916 tarihinde İmalat-ı Harbiye Fabrikası'nda çalışanlar takım takım oluşturdukları kortej halinde Beyazıt Meydanı'na kadar yürümüşlerdir. Ellerinde bayraklarla öğleden önce Hâtıra-i Celâdet Topu etrafında bando ve davul sesleri eşliğinde gerçekleşen törende Hâtıra topa çiviler çakılmıştır. Fabrika çalışanlarının toplamış oldukları yaklaşık 1000 liralık yardıma karşılık alınan çivilerle top üzerinde "İmalat-ı Harbiye (اعمال حربية)" ifadesi yazılmıştır. Akşama kadar bazı okular adına öğretmen ve öğrencilerden oluşturulan heyetler Beyazıt Meydanı'na gelerek gösteriler yapmışlar ve topa çivi çakmışlardır⁵⁹.

Harbiye Nezareti Tecrübe ve Muayene Dairesi adına toplanan 28 lira 14 kuruşluk bağış karşılığı olarak Hâtıra topu üzerine (د,م,ت) harfleri çivi tabakaları üzerine gümüş çivilerle yazılmıştır⁶⁰.

İmalat-ı Harbiye Zeytinburnu, Tophane, Baruthane ve Tapa Fabrikaları çalışanları şehit aileleri için 627 lira toplamışlardır. Cünye Belediyesi adına Hâtıra topuna çivi çakılmak üzere jandarma bölüğü öncülüğünde 33 lira yardım toplanmış ve İstanbul'a gönderilmiştir. Bu paranın karşılığı

⁵⁵ "Kızlarımızın Hamiyyeti", *Tanin*, No: 2652 (18 Nisan 1332/ 1 Mayıs 1916), s. 3.

⁵⁶ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2653 (19 Nisan 1332/ 2 Mayıs 1916), s. 2.

⁵⁷ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İâne Verenler", *Tanin*, No: 2654 (20 Nisan 1332/ 3 Mayıs 1916), s. 2.

⁵⁸ *BOA.DH.KMS. 45/28*; "Hâtıra-i Celâdet İânesi", *İkdam*, No: 6946 (31 Mayıs 1332/ 13 Haziran 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet Topuna İâne Verenler", *Tanin*, No: 2695 (31 Mayıs 1332/ 13 Haziran 1916), s. 2.

⁵⁹ "Hâtıra-i Celâdet Topu Etrafında", *İkdam*, No: 6915 (30 Nisan 1332/ 13 Mayıs 1916), s. 2.

⁶⁰ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İâne Verenler", *Tanin*, No: 2721 (26 Haziran 1332/ 9 Temmuz 1916), s. 2.

olarak Arap harfleriyle Cünye (جونيه) kelimesi yazılmıştır. I. Kolordu Nakliye ve İkmal Taburu subay ve erleri tarafından 15 liraya karşılık olarak Hâtıra topuna üç adet altın çivi ile 40 kuruşluk demir çivi çakılmıştır. Adana'da da Hâtıra topuna altın çivi çakmak için yardım toplanmaya başlanmış ve çivileri çakmak üzere bir heyet oluşturulmuştur⁶¹.

Kastamonu Vesâit-i Nakliye Şirketi adına 5, Dârüleytâmı adına 5 ve Mekatib-i İbtidâiyesi adına 5 lira olmak üzere toplam 15 lira Tanin Gazetesi başyazarı tarafından Cemiyete teslim edilmiş ve bu bağışın karşılığı olarak çiviler Hâtıra topuna çakılmıştır⁶².

Makale ekindeki yardım verenler listesi incelendiğinde Hâtıra-i Celâdet Topu için düzenlenen kampanyaya destek veren ilginç kişi ve şirketlerden bazıları şunlardır: Krupp Fabrikası Temsilcisi Huber, Macar Bankası, Deutche Orient Bank, Osmanlı Bankası, Viener Bank, Trakya Milli Bankası adın Manukyan Efendi, Ermeni Patriği Zaven Efendi, Haçık Kasaryan Efendi, Hahambaşı Nahum Efendi, Knor Fabrikası Namına Farhı Efendi, Tüccar İsak Kamhi. Asker ailelerine yardım toplamak için yapılan Hâtıra-i Celâdet Topu, ülke içinde başka uygulamalara da örnek oluşturmuştur.

5. Hâtıra-ı Celâdet Kılıcı

İstanbul'daki Hâtıra-i Celâdet Topuna benzer bir uygulama da Konya'da tecrübe edilmiştir. Konya Valisi Sâmih Rıfat Bey'in "Hâtıra-i Celâdet Kılıcı" adıyla tahtadan bir maket hazırlanması ve yapılacak yardımlara karşılık buna çivi çakılması için Başkumandanlık Vekâleti'ne yaptığı başvuruya izin verilmiştir. Geliri İstanbul'daki "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti"ne bağışlanmak üzere hazırlanan kılıç maketi 19 Aralık 1916 tarihinde Hürriyet Meydanına getirilmiştir. Asker ve sivil memurlarla mektep talebeleri ve halkın coşkunu gösterileri eşliğinde meydana yerleştirilmesinden sonra Konya Valisi Samih Rıfat Bey etkileyici bir konuşma ile yardım kampanyasının amacını anlatmıştır. Konuşmadan sonra Hâtıra-i Celâdet Kılıcına Konya Valisi iki altın çivi çakmış ve kampanyayı başlatmıştır. Validen sonra Mevki Kumandanı Ziya, Divan-ı Harb-i Örfi Reisi Şükrü, Defterdar Zekâi, Vilayet Mektupçusu Kemaleddin, Polis Müdürü Cemal, Sıhhiye Müdürü Sâib, Belediye Eski Başkanı Hacı Ali ve Kâzım Hüsnü Beyler sıra ile kılıca altın ve gümüş çivi çakmışlardır. Sanayi Muzıkası'nın eşlik ettiği törende yapılan yardımlar karşılığı kılıç maketine çiviler çakılmıştır. Tören gününe kadar toplanan yardım miktarı 1.500 lirayı bulmuştur. Devam eden kampanyada toplanan yardımlar oluşturulan komisyon aracılığıyla İstanbul'daki Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'ne gönderilmeye başlanmıştır⁶³. Bu cemiyet, Hâtıra-i Celâdet Topu ve diğer vesilelerle topladığı aynî ve nakdî yardımları asker ailelerine düzenli destek sağlamak için harcamıştır.

6. Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin Yardım Dağıtma Faaliyetleri

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyeti, ilk olarak 14 Ocak 1915 tarihinde İsmail Canbolat'ın evinde yardım dağıtmaya başlamıştı. Zamanla çeşitli semtlerde de erzak dağıtımı için şubeler açılmıştır. Bu çerçevede, yardıma muhtaç ailelerden İstanbul'da ikamet edenlere Bayezid Camii avlusu, Şehremini, Eyüp ve diğer dağıtım merkezlerde 15 Mayıs 1916 tarihinde erzak dağıtmaya başlamıştır. Aynı şekilde yardıma muhtaç asker ailelerinden Beyoğlu civarında ikamet

⁶¹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2665 (1 Mayıs 1332/ 14 Mayıs 1916), s. 3; "Hâtıra-i Celâdet ve Adanahılar", *İkdam*, No: 6904 (19 Nisan 1332/ 2 Mayıs 1916), s. 2..

⁶² "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne", *Tanin*, No: 2785 (31 Ağustos 1332/ 13 Eylül 1916), s. 3.

⁶³ "Hâtıra-i Celâdet Kılıcı", *Tanin*, No: 2882 (8 Kanunuevvel 1332/ 21 Aralık 1916), s. 3; "Hâtıra-i Celâdet Kılıcı", *Tanin*, No: 2887 (13 Kanunuevvel 1332/ 26 Aralık 1916), s. 2.

edenlere de 17 Mayıs 1916'dan itibaren Nişantaşı Teşvikiye Camii avlusunda bir aylık erzak dağıtılmıştır⁶⁴.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti tarafından Kadıköy ve Bebek'teki dağıtım şubelerine kayıtlı olanlara dağıtılmak üzere tedarik edilen erzak için gazetelere duyuru yapılmıştır. Buna göre Kadıköy şubesine kayıtlı olanlara 26 Haziran Pazartesi, Bebek şubesine kayıtlı olanlara 27 Haziran Salı günü erzak dağıtılacağı bildirilmiştir. Duyuruda; ilgililerin vesika ve maaş cüzdanları ile dağıtım yerinde hazır bulunmaları istenilirken, İstanbul ve Beyoğlu şubeleri için erzak tedarik edildikten sonra dağıtımın yapılacağı belirtilmiştir⁶⁵. Gerekli erzak tedarik edildikten sonra 30 Haziran'da da İstanbul'da Laleli Camii avlusunda ve Şehremini ile Eyüp şubelerinde de erzak dağıtımına başlanmıştır⁶⁶. Cemiyetin İstanbul tarafında her ay mutat olarak; Eyüpsultan erzak dağıtım yeri, Aksaray'da Laleli Camii avlusu, Şehremini erzak dağıtım merkezi ve Fatih Camii avlusunda yardım dağıtmıştır⁶⁷.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti dışında başka kurumlar da asker ailelerine yardım dağıtmaktaydı. Mesela; Devletin Aile Erzak Komisyonu tarafından yapılan 14 Mayıs 1916 tarihinde gazetelerde yayınlanan duyuruya bakıldığında 2000 aileye erzak dağıtımını yapılırken Temmuz ayına gelindiğinde bu rakam 2800'e ulaşmıştır⁶⁸.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nden yardım almak için asker aileleri Cemiyete kayıt yaptırmakta ve kendilerine bir vesika verilmekteydi. 1916 Kasım ayına gelindiğinde kayıt yaptıran aile sayısı 22.000'i bulmuş ve bu ailelerdeki toplam kişi sayısı 65.000'i geçmiştir. Rakamların bu kadar artması üzerine Cemiyet Merkez Yönetimi, yeni bir duyuruya kadar yeni kayıt alınmamasını ve vesika verilmemesini duyurmak zorunda kalmıştır⁶⁹.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti zaman zaman topladığı bağış ve dağıttığı yardımların miktarı hakkında gazeteler aracılığıyla halkı bilgilendirmekteydi. Kuruluşundan yaklaşık 11 ay sonra Cemiyetin faaliyetlerine dair yayınlanan bilgiler müteakip tablodaki gibidir⁷⁰:

Asker Ailelerine Yardım Cemiyeti'nin Yardım Dağıttığı Ailelerin Sayısı (Aralık 1915)

Merkez adı	Yardım Dağıtılan Aile Adedi	Yardım Alan Ailelerin Nüfusu
İstanbul (Fatih Bölgesi)	8.084	21.216
Beyoğlu	3.942	10.714
Üsküdar	2.354	6.387
Boğaziçi	999	2.697
Toplam	15.379	41.014

Cemiyetin 11 aylık süreçte bu ailelere dağıttığı erzakın (fasulye, yağ, pirinç, zeytin, nohut, bulgur, patates, tuz vs.) toplam miktarı 454.397 kıyye (1 kıyye: 1282 gr) yani 582.537 ton civarındadır⁷¹.

⁶⁴ "Asker Ailelerine Erzak Tevzi'i", *Tanin*, No: 2665 (1 Mayıs 1332/ 14 Mayıs 1916), s. 4; "Asker Ailelerine Erzak Tevzi'i", *Tanin*, No: 2668 (4 Mayıs 1332/ 17 Mayıs 1916), s. 4. Cemiyetin yardım dağıtımına dair resimler için bakınız: EK 9, EK 10.

⁶⁵ "Muhtaç Asker Ailelerine Erzak Tevzi'i", *Tanin*, No: 2705 (10 Haziran 1332/ 23 Haziran 1916), s. 4.

⁶⁶ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İâne Verenler", *Tanin*, No: 2711 (16 Haziran 1332/ 29 Haziran 1916), s. 2.

⁶⁷ "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nden", *Tanin*, No: 2856 (12 Teşrinisani 1332/ 25 Teşrinisani 1916), s. 4.

⁶⁸ "Aile Erzak Komisyonu'ndan", *Tanin*, No: 2665 (1 Mayıs 1332/ 14 Mayıs 1916), s. 4; "Temmuz Aile Erzakı", *Tanin*, No: 2727 (2 Temmuz 1332/ 15 Temmuz 1916), s. 4.

⁶⁹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İâne Verenler", *Tanin*, No: 2835 (22 Teşrinievvel 1332/ 4 Teşrinisani 1916), s. 4.

⁷⁰ "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Tasvir-i Efkâr*, No: 1626 (22 Teşrinisani 1331/ 5 Aralık 1915), s. 2.

⁷¹ "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Tasvir-i Efkâr*, No: 1626 (22 Teşrinisani 1331/ 5 Aralık 1915), s. 2.

Yine Cemiyetin 11 aylık süre içerisinde elde ettiği gelir, yapılan harcama ve mevcut paranın miktarını gösterir tablo aşağıdaki gibidir⁷²:

Gelir	1.410.207 kuruş	00 para
Masraf	1.233.576 kuruş	30 para
Nakit mevcudu	176.630 kuruş	10 para

Ailelere sadece erzak dağıtmakla kalmayan Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti fakir ailelerin kızlarına çamaşır ve çeyiz yardımında da bulunmuştur. Bunun yanında Etfal Hastanesinde tedavi gören çocuklara ikram edilmek üzere iki inek satın alarak hastane yönetimine teslim edilmiştir. Ayrıca Fatih, Eyüp, Feriköy, Beşiktaş şubelerinde yakın okullarda öğrenim gören ellişer öğrenciye öğle yemeği ikram edilmiştir. Diğer taraftan asker çocuklarının eğitim gördüğü Kadirga Doğumevi'nde 50 öğrencinin masraflarını karşılamıştır⁷³.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin faaliyette olduğu dönemde aynı kitleye hizmet etmek için yeni bazı cemiyetlerin de kurulduğu görülmektedir. Örneğin; Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın himayelerinde, Enver Paşa ve diğer üyelerin iştirakiyle "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi" adıyla bir dernek kurulmuştur. Amaç Müslüman kadınların sosyal ve ekonomik seviyelerini yükseltmektir. Bunun için İstanbul'da çeşitli atölyeler kurulacaktır⁷⁴. Yine Naciye Sultan'ın himayesinde kurulan "Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği" de şehitlerin kız çocukları ve yetimler için atölyeler kurmuş ve kurulan atölyelerde üretilen eşyalar düzenlenen sergilerle halka teşhir edilmiş ve satıştan elde edilen gelirler bu ailelere destek olarak harcanmıştır⁷⁵.

Hâtıra-i Celâdet Topu için yapılan yardımlar 1917 yılından itibaren giderek azalmaya başlamıştır. Bu azalmada; aynı dönemde başka kuruluşların da benzer amaçlarla yardım topluyor olmalarının etkisinin olduğu söylenebilir. Çünkü Hâtıra-i Celâdet Topu için yardım toplandığı dönemde bir çok cemiyet benzer yardım kampanyası düzenlemekteydi. Örneğin; Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından askerlere kışlık giyecek yardımı için düzenlenen kampanyada toplanan yardım miktarı 26 Aralık 1916 tarihi itibarıyla 1925 liraya ulaşmıştı⁷⁶. Diğer taraftan Tanin başta olmak üzere İstanbul'da yayınlanan gazetelerin öncülük ettiği bir başka kampanya da devam etmekteydi. Bu kampanya ile; Galiçya Cephesi'nde savaşmakta olan gazilere sigara paketi toplanmış ve peyderpey cepheye gönderilmiştir⁷⁷.

Savaş süresince asker ailelerine yardıma devam eden Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, 1918 yılında Fatih semtinde yaşanan yangından etkilenenlere de yardım dağıtmıştır. Bu çerçevede Cemiyetin Unkapanı Küçükpazar'da Polis Karakolu bitişiğindeki deposundan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne yangından etkilenenlere dağıtılmak üzere erzak teslim edilmeye başlanmıştır(13 Temmuz 1918)⁷⁸.

⁷² "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Tasvir-i Efkâr*, No: 1626 (22 Teşrinisani 1331/ 5 Aralık 1915), s. 2.

⁷³ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Olunan Takvim IV*, 1334 (1918), s. 175-176.

⁷⁴ "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi", *Tanin*, No: 2750 (27 Temmuz 1332/ 9 Ağustos 1916), s. 4.

⁷⁵ *BOA.TSMA.E. 1411/20*.

⁷⁶ "Müdafaa-i Milliye İ'ânesi", *Tanin*, No: 2887 (13 Kanunuevvel 1332/ 26 Aralık 1916), s. 3.

⁷⁷ "Galiçya ve Dobruca'daki Gazilerimiz İçin İhdâ Olunan Tütün Paketleri", *Tanin*, No: 2888 (14 Kanunuevvel 1332/ 27 Aralık 1916), s. 2.

⁷⁸ *BOA.BEO. 4522/339124; BOA. BEO. 4523/339164*.

Cemiyetin yardım faaliyetleri büyük ölçüde İstanbul'da yoğunlaşırken taşradan da yardım istekleri gelmekteydi. Savaş sırasında Hükümet tarafından asker ailelerine bağlanan aylığın zamanında ödenmemesi, yerel memurlar hakkında şikayetlere sebep olmuştur. Aslında bu aylığı tahsis eden Hükümete başvurulması gerekirken belki de çaresizlikten Malatya'dan bazı hanımlar Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyetine telgraf çekerek yardım talebinde bulunmuşlardır. Tahsildarların aylıkları zamanında teslim etmediği için Malatya Muhasebecisi ile görüştiklerini belirten hanımlar, "en çirkin lisanlar ile Hükümetin bâb-ı merhametinden koğulduk, kocalarımız düşman karşısında hamiyet kanı döküyor, bizler çocuklarımızla açlık gibi takat getirilemeyen bir ateş içindeyiz." diyerek dertlerini anlatmaya çalışmışlardır. Cemiyet bu telgrafı Dâhiliye Nezareti'ne arz etmiş ve Nezaret de gereği için Mamûratülaziz Vilayeti'ne talimat göndermiştir (29 Haziran 1915)⁷⁹.

7. Hâtıra-i Celâdet Topu'nun Askeri Müze'ye Kaldırılması

Açılışı müteakip yaklaşık bir yıl Beyazıt Meydanı'nda duran topun Askeri Müzeye kaldırılmasına "Hâtıra-i Celâdet Topu Hey'et-i Tertibiyesi"nce karar verilmiştir. Bu karar aşağıdaki "Teşekkür" metninin gazetelerde yayınlanmasıyla halka duyurulmuştur:

"Hasılatı muhtac-ı muavenet asker ailelerine tahsis edilmek üzere (30 Mart - 12 Nisan 332) tarihinde Bayezit Meydanı'na vaz' edilen ve bu güne kadar erbâb-ı hamiyetin ziyaret-i fütüvvetkârânesine (yardımseverce) açık bırakılan Hâtıra-i Celâdet Topu olbabdaki karar mucibince karîben meydandan kaldırılarak Askeri Müzesi'nde teşhir olunacaktır. Hâtıra-i Celâdet Topunu bu emr-i hayra tavsît (hayırlı işe aracılık) etmeyi düşünmüş olan Hey'et-i Tertibiye daha ilk hatve-i teşebbüsü (girişimin ilk adımı) atarken istihdâf ettiği gayeye muvaffakiyetkârâne vâsıl olunacağına emin idi. Osmanlının dûcâr-ı taarruz olan hukûkunu birkaç düşman-ı mühîne (alçak düşmana) karşı müdâfa'a için serhadlerde çarpışan askerlerimizin arkada bize vedî'a (emanet) bıraktıkları ailelerine dest-gîr (yardımcı) olmakta hiçbir Osmanlının dirîğ-i himmet (yardımdan çekinme) etmeyeceğini, kahramanlık gibi fedâkârlıkta da büyüklükler gösteren milletimizin bu hayırlı vecîbe-i vataniyeyi de bir şevk-i mütehâlikâne (kendini tehlikeye atacak kadar istekli) ile ifâ edeceğini biliyorduk. Pâyitahttan en hücre köye, Padişahattan en basit tabaka-i ictimaiye ferdine kadar her memleket ve herkes yüksek bir hisse-i iştirâk ile bu i'âneye şitâb etti (koştu). Her kalb bu i'âne vâsıtasıyla nasıl insanî ve medenî bir vazîfe yaptığını duydu. Hâtıra-i Celâdet Topu az bir müddet zarfında 17.517 lira i'âne cem' etti. Bu yekûnun belâğat-i ifâdesi önünde ilâve edilecek bir söz olmadığını anlayan Hey'et-i Tertibiye bu gündün itibaren vazîfesine nihâyet verirken, kalbî meserret ve iftihârla dolu olduğu halde Osmanlının uluvv-i cenâbını bir daha selamlayarak bâlâdaki yekûnun büyük ufak bütün hissedârlarına alenen takdîm-i teşekkürât eder."⁸⁰

Bundan sonra hatıra topu Askeri Müze'ye kaldırılmış ve orada halkın ziyaretine açılmıştır.

⁷⁹ BOA. DH.İ.UM.EK. 8/83.

⁸⁰ "Teşekkür", *Tanin*, No: 2988 (6 Nisan 1333/ 1917), s. 2; ; "Teşekkür", *Tasvîr-i Efkâr*, No: 1063 (6 Nisan /1916), s. 2.

Sonuç

Savaşlar halkın hayatını etkileyen en olumsuz olaylardandır. I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin son dönemde yaşadığı en büyük savaş olarak toplumun tamamını etkilemiştir. Savaş nedeniyle eş ve çocukları silah altına alınmayan aile sayısı oldukça azdır. Tam tersine aynı aileden birden fazla kişinin aynı anda cephelerde savaştığına şahit olunmaktaydı. Böyle bir ortamda ailenin geçimini sağlayan eş ve erkek evlatların cepheye gitmesiyle geçim sıkıntısına düşen ailelere yardım sağlanması çok önemli bir husus haline gelmişti. Bu çerçevede Hükümetin yaptığı yardımların ve tahsis ettiği aylığın yeterli olmayacağı düşüncesinden hareketle dönemin önde gelen asker ve sivil yöneticilerinin hanımlarının öncülüğünde "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyet yurt içinden ve yurt dışından topladığı aynî ve nakdî yardımları öncelikle başkent İstanbul'da yaşayan yardıma muhtaç asker ailelerine ulaştırmaya başlamıştır.

Gerek Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin merkez heyetinin dönemin üst düzey yöneticilerinin hanımları olması, gerekse Hâtıra-i Celâdet Topu hazırlanması için oluşturulan komitenin aynı şekilde dönemin yöneticileri olması ve özellikle de komitenin başkanlığını İttihat ve Terakkî Fırkası Kâtib-i Umûmîsi Mithat Şükrü Bey'in üstlenmesi bu çabaları ülke yönetiminin sahiplendiğini göstermektedir.

Cemiyet 1915 başlarından itibaren her ay fasulye, bulgur, pirinç, nohut, tuz vs. kuru gıda çeşitlerinden oluşan erzak dağıtımını gerçekleştirmiştir. Bunun yanında kullanılmış veya kullanılmamış elbise ve kumaş da dağıtılmıştır. Ayrıca, asker ailelerinin çocuklarının eğitimlerinin desteklenmesi ve yine bu ailelerin genç kızlarının meslek sahibi olmaları veya çeyizlerine katkı sağlama konusu da Cemiyetin faaliyetleri arasında idi.

Hâtıra-i Celâdet Topu, asker ailelerine yardım toplamanın bir vesilesi olmanın yanında Osmanlı toplumunun birlik, beraberlik, yardımlaşma ve dayanışma duygularının canlandırılmasında da bir figür olarak tarihe geçmiştir. Halkın; bütün etnik kökenlerden Müslüman kesimi ile yurt içinde ve yurtdışında yaşayan Musevi, Ermeni, Rum vs. unsurların da katıldığı bir yardım seferberliğinin öznesi Hâtıra-i Celâdet Topu olmuştur. Bu yönüyle bakıldığında; hatıra topu etkinliğinin, Osmanlı vatandaşlığı ve daha özelde Müslüman-Türk kesim açısından millî ruhun canlandırılmasına çok önemli bir katkı sağladığı yadsınamaz bir gerçektir.

Gerek Hâtıra-i Celâdet Topu'na yardım kampanyası ve gerekse diğer bağış kampanyaları başkent İstanbul ağırlıklı yürütülmüştür. Cemiyetin ailelere erzak dağıtımını da başkentle sınırlı kalmıştır denilebilir. Ama özellikle de Hâtıra-i Celâdet Topu'na yardım toplama faaliyeti İstanbul'un ve kısmen ülke topraklarının dışına da taşmıştır. Hâtıra Topuna yardım verenlerin listesi incelendiğinde; savaş cepheleri (bu etkinlik devam ederken Çanakkale Cephesi'nde çarpışmalar neredeyse durmuştu) ve işgalden uzak olan İç Anadolu, Doğu Anadolu'nun işgale uğramayan kısımları, Ege ve Marmara bölgelerindeki vilayetlerle Suriye'nin kuzey kesimlerinden bu kampanyaya ciddi katılımın olduğu görülmektedir.

Hâtıra Topu için düzenlenen yardım kampanyasında; Padişah, hanedan mensupları, Hükümet üyeleri, Meclis-i Ayan ve Mebusan üyeleri, İttihat ve Terakkî Fırkası mensupları, askeri birlikler, her kademe ve türden mekteplerle medreseler, İstanbul'da bulunan yabancı şirket ve bankalar, yardım kuruluşlarının etkin bir şekilde yer aldığı anlaşılmaktadır. Kendileri cephe veya cephe gerisinde mücadelede yer alan askerlerin (maaşlı olan subay ve astsubayların yanında er ve erbaşların) bu kampanyada yer almaları fedakârlığın takdire şayan örneklerindedir. Bir bakıma

devlet ve hükümette görev alanların (özellikle de İttihat ve Terakki'nin) öncülük ettiği bu yardım kampanyası iki açıdan önemlidir. Birincisi bu kampanya ile yaklaşık 17 bin liradan fazla bir para toplanmış, bu meblağ asker ailelerine dağıtılacak erzak için harcanmıştır ve bu ailelerin hayat yükünün hafifletilmesine katkı sağlamıştır. İkinci olarak da; bu yardım faaliyeti, toplumsal dayanışma, millî birlik ve beraberlik ruhunun canlanması için bir vesile olmuştur.

Savaşın etkisiyle son derece olumsuz ekonomik şartlar altında yaşayan halkın aynı dönemde aynı veya benzer amaçlar için farklı kuruluşlar (Hilâl-i Ahmer, Müdafaa-ı Milliye, Donanmaya Muavenet Cemiyeti, Yerel yardım cemiyetleri vs.) tarafından yardım kampanyaları yürütülmekteydi. Halkın bu kampanyaların hepsine destek vermiş olması, bir milletin ne kadar zor şartlar altında olsa bile birlik, beraberlik, yardımlaşma ve dayanışma hislerinin gayrete getirildiğinde neleri yapabileceğinin emsalsiz örneklerinden birisini oluşturduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Harp Mecmuası

İçtihad,

İkdam,

Karagöz,

Sabah

Servet-i Fünun,

Tanin,

Tasvir-i Efkâr,

Vakit,

Akın, Yiğit, "Savaş, Milliyetçilik,Sivil Toplum: Çivi Anıtların İstanbul'daki Örneği Hatıra-i Celadet Topu", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 243 (Mart 2014) s. 22-27.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın, (Yay.Haz: Ersin Kırca, Kevser Şeker), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul, 2015.

Çavuşoğlu, Şefik Bilâl, *Birinci Dünya Savaşı Dönemi Basın Hayatında Propaganda Aracı Olarak Harp Mecmuası*, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021.

Çilek, Ceren, *Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri (1912-1923)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2018.

Devellioğlu, Ferit *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Akaydın Yay., Ankara, 2010.

Erdemir, Lokman, "Çanakkale Muharebeleri Sırasında İstanbul'da Yardım Faaliyetleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 10, Sayı: 12 (Bahar 2012), s. 35-60.

<https://heimatverein-lingen.de/history/archivaliedesmonats/die-kriegsnagelung-von-1916/>
(Erişim Tarihi: 12.05.2023).

<https://www.levant.com.tr/urun/4757746/osmanli-donemi-asker-ailelerine-yardimci-hanimlar-cemiyeti-madalyasi-rozeti-19> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2023)

https://tr.wikipedia.org/wiki/II._Wilhelm (Erişim Tarihi 17.04.2023)

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Olunan Takvim II, 1332.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Olunan Takvim III, 1333 (1917).

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Olunan Takvim IV, 1334 (1918).

Selim Lebîb, "Türk Kadınlığının Harb-i Umumîdeki Faaliyeti", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Cilt: 9, Sayı: 3, (8 Teşrinievvel 1331/21 Ekim 1915), s. 2782-2784.

Selim Lebîb, "Türk Kadınlığının Harb-i Umumîdeki Faaliyeti", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Cilt: 9, Sayı: 4, (22 Teşrinievvel 1331/ 4 Kasım 1915), s. 2797-2799.

Selim Lebîb, "Türk Kadınlığının Harb-i Umumîdeki Faaliyeti", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Cilt: 9, Sayı: 5, (5 Teşrinisani 1331/ 18 Kasım 1915), s. 2812-2816.

Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet, Cilt. II, (Yay.Haz: Prof. Dr. İhsan Güneş ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu), TBMM Yay., Ankara, 1998.

Usta, Yeliz, *Meşrutiyet Döneminde Sosyal Yardım Cemiyetleri ve Faaliyetleri (1908-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016.

Van Os, Nicole A.N.M., "Aiding The Poor Soldiers' Families: The Asker Âilelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 21, Sayı: 2 (Güz 2011), s. 255-290.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, B1-Mtf-017415.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, B1-Mtf-017416.

EKLER

EK 1: Hâtıra-i Celâdet Topu İçin Düzenlenen Yardım Kampanyasına Destek Verenler

Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler	Osmanlı Lirası	Kuruş
Padişah V. Mehmed Reşâd	300	
Almanya İmparatoru II. Wilhelm	300	
Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph	5000 Kron	
Bulgar Kralı I. Ferdinand	5000 frank	
Veliâhd-ı Saltanat Mehmed Vahideddin	150	
Şehzade Abdülmecid Efendi	50	
Şehzade Burhaneddin Efendi	50	
Sadrızam Said Halim Paşa	25	
Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi	10	
Meclis-i Ayan Reisi Rıfat Bey	5	
Meclis-i Mebusan Reisi Hadı Adil Bey	5	
Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili	50	
Dâhiliye Nazırı Tal'ât Bey	5	
Hâriciye Nazırı Halil Bey	70	
Nâfi'a Nazırı Abbas Halim Paşa	10	
Maarif Nazırı Şükrü Bey	5	
Adliye Nazırı İbrahim Bey	6	
Ticaret Nazırı Ahmed Nesîmî Bey	5	
Hey'et-i Tertibiye Azasından Hüseyin Cahid Bey	5	
" " " İsmail Canbolat Bey	5	
" " " Bedri Bey	5	
" " " Mithat Şükrü Bey	5	
" " " İsmail Müştâk Bey	5	
Çorum Mebusu ve Tanin Sermuharriri Muhiddin Bey	5	
(Tanin) ve (Hilâl) Gazeteleri Namına ¹	10	
Şehzâde Selim Efendi	30	
Şehzâde Ahmed Efendi	9	
Meclis-i Ayan Birinci Reiskekili Şerif Ali Haydar Bey*	10	
Ayandan Şerif Cafer Paşa	10	
Ayandan Müşir Fuad Paşa	5	
Ayandan Musa Kâzım Efendi	5	
Ayandan Dilber Efendi	5	
Ayandan İzzet Paşa	5	
Ayandan Tefvik Paşa	5	
Ayandan Süleyman Paşa	5	
Ayandan Osman Paşa	5	
Ayandan Şükrü Paşa	5	
Ayandan Ahmed Efendi	10	
Ayandan Şerif Nâsır Bey	5	
Biga Mebusu Cavid Bey	5	

¹ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2634 (31 Mart 1332/ 13 Nisan 1916), s. 1.

* Bu isim bazı eserlerde (Yeliz Usta, *Meşrutiyet Döneminde Sosyal Yardım Cemiyetleri ve Faaliyetleri (1908-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s. 151) "Şerif Ali Hıdır" olarak okunmuşsa da o dönem Osmanlı ricali arasında böyle bir isim bulunmamaktadır. Şerif Sülalesinden olan bu kişi Ayan Meclisi İkinci Başkanlığı görevinde bulunan ve Şerif Hüseyin'in isyanı sonrasında Osmanlı Hükümeti tarafından Paşalık rütbesi verilerek Mekke Emirliği görevine atanan Şerif Ali Haydar Paşa'dır. Bkz: *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, Cilt. II, (Yay.Haz: Prof. Dr. İhsan Güneş ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu), TBMM Yay., Ankara, 1998, s.131.

Bağdad Mebusu Sason Efendi	5
İstanbul Mebusu Karasu Efendi	5
İstanbul Mebusu Osman Efendi	5
Erzurum Mebusu Hüseyin Tosun Bey	5
Gelibolu Mebusu Süleyman Bey	5
Edirne Mebusu Hacı İbrahim Bey	5
Çanakkale Mebusu Kâzım Bey	5
Kırkkilise (Kırklareli) Mebusu Rıza Bey	5
Erzurum Mebusu Ahmed Ziya Bey	5
Sinop Mebusu Ömer Lütfi Bey	5
Sivas Mebusu Şevki Bey	5
Sivas Mebusu Rasim Bey	5
İzmir Mebusu İhsan Bey	5
Canik Mebusu Nihat Bey	5
Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi	5
İstanbul Mebusu Şefik Bey	5
Ankara Mebusu Âtîf Bey	5
Isparta Mebusu Mahmud Es'ad Efendi	5
Kastamonu Mebusu Necmeddin Molla Bey	5
Bursa Mebusu Rıza Bey ²	5
Şehzade Ziyaeddin Efendi	50
Şehzade Ömer Hilmi Efendi	50
Ayntab (Antep) Mebusu Ali Canani Bey	5
Hudeyde Mebusu Mustafa Fehmi Efendi	5
Ahmed Celâleddin Paşa	10
İstanbul Mebusu Şefik Bey	5
Muş Mebusu İlyas Sami Bey	5
Yozgat Mebusu Şakir Bey	5
Edirne Mebusu Faik Bey	5
Maraş Mebusu Hırlakyan Efendi	5
Kozan Mebusu Nalbantyan Efendi	5
Beyrut Mebusu Kâmil Es'ad Bey	5
Lazkiye Mebusu Abdülvâhid Bey	5
Bağdad Mebusu Ali Haydar Mithat Bey	5
Karesi Mebusu Galip Efendi	5
Trabzon Mebusu Hafız Ömer Efendi	5
İstanbul Mebusu Hallaçyan Efendi	5
Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa	5
Cebel-i Bereket Mebusu Sezai Bey	5
Mekke-i Mükerrreme Mebusu Hüseyin Şîbi Efendi	5
İstanbul Mebusu Viktor Bey	5
İstanbul Mebusu Haralambidis Efendi	5
Karahisar Mebusu Kâmil Bey	5
Diyarbakır Mebusu Feyzi Bey	5
Besim Ömer Paşa	5
Ayandan Süleyman El-Barûni	10
Sadaret Müsteşarı Emin Bey ³	5
Müntefik Mebusu Muhsin Bey	5
Anadolu Şimendüferi Namına Müdür-i Umûmî Mösyö Günter	50
Baro Namına Avukat Celâleddin Ârif Bey	10

² "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2635 (1 Nisan 1332/ 14 Nisan 1916), s. 2-3.

³ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2636 (2 Nisan 1332/ 15 Nisan 1916), s. 2.

Trabzon Mebusu Yuvanidi Efendi	5
İstanbul Mebusu Orfanidis Efendi	5
Erzurum Mebusu Mededyan Efendi	5
Tokat Mebusu Hacı Kâmil Efendi	5
Amasya Mebusu Asım Bey	5
Karahisar-ı Şarkî Mebusu Yanko Efendi	5
Ticaret Odası Reisi Abûd Efendi	5
Asîr Mebusu Seyyid Abdülvahhâb Bey	5
Sivas Mebusu Dikran Efendi	5
Canik Mebusu Talât Bey	5
Damat Şerif Abdülmecîd Bey	5
Mebus Hoca Fehmi Efendi	5
Selçuk Hatun İnas Sultanîsi Namına	10
Bank-ı Osmanî Namına	25
Bank-ı Osmanî Müdür-i Umûmîsi Kartali Efendi	5
Bank-ı Osmanî Müdür Vekili Hanımoğlu Efendi	5
Selanik Bankası Namına	10
Deutsche Orient Bank Müdürü Tarafından	5
Deutsche Orient Bank Devlet Bey	10
Viener Bank Namına ⁴	10
Şirket-i Hayri Müdür Ali Bey	5
Dersaadet Su Şirketi Müdürü Behçet Bey	5
Halep ve Adana Tramvay Şirketleri Namına Osman Bey	7
Dersaadet Tramvay Şirketi Müdürü Mösyö Schreiber	15
Tünel Direktörü Namına	10
Anadolu Demiryolu Müdür-i Umûmîlerinden Mösyö Günter	5
Çavuşzade Şerâfeddin Bey	35
Bayramzade Hakkı Bey ve Mahdumu İlhan Bey	15
Tevfik Âmir Bey	5
Macar Bankası Müdürü Tarafından	30
Menzil Müfettiş-i Umûmîsi Bak Paşa	5
Harita Şubesi Müdürü Şevki Paşa	5
Şurâ-yı Devlet Azâ-yı Sâbikasından Es'ad Bey	5
Düyûn-ı Umûmiye Avusturya Dâyinler Vekili Mösyö Diyanko	5
Reji Mektupçusu İzzet Melih Bey	5
Reji Direktörü Mösyö Ramber	5
Krupp Fabrikası Vekili Mösyö Huber	5
Şark Demiryolları Hukuk Müşaviri Yakup Samanon Bey ⁵	5
Devletlü İsmetlü Nazıme Sultan Hazretleri	25
Damâd-ı Hazret-i Şehriyârî Hâlid Paşa	10
Bulgaristan Sefâreti Ateşemiliteri Gosbodin Azmanof	10
Gençzade Fahri Bey	10
Şark Demiryolları İkinci Direktörü Mösyö Keller	10
Harbiye Nezareti Hey'et-i Teftişiyesi Namına	5
Düyûn-ı Umûmiye Müdür-i Umûmîsi Arslan Efendi	5
Düyûn-ı Umûmiye Alman Dâyinler Vekili Mösyö Perich	5
Meclis-i Ayân Reisi Beyefendinin Haremleri Hanımefendi	5
Meclis-i Mebusan Reisi Beyefendinin Haremleri Hanımefendi	5
Dâhiliye Nazırı Beyefendinin Haremleri Hanımefendi	5
Adliye Nazırı Beyefendinin Haremleri Hanımefendi	5

⁴ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2637 (3 Nisan 1332/ 16 Nisan 1916), s. 2.

⁵ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2638 (4 Nisan 1332/ 17 Nisan 1916), s. 2.

Hâriciye Nazırı Beyefendinin Haremleri Hanımefendi	5
Adliye Nazırı Beyefendinin Kerîmeleri Hanımefendi	5
Avusturya Sefiri Cenablarının Refikaları Markiz Pallavicini Cenabları	11
Vaşington Sefir-i Sâbıkı Ziya Paşa'nın Haremleri Hanımefendi	13
Hilâl-i Ahmer Kadınlar Merkezi Namına	12
Bezm-i Âlem Vâlîde Sultan Mektebi Namına	11
Bulgaristan Harbiye Nazırı General Naydenof Cenabları Namına Sefaret Ateşemileteri Tarafından	25
Madam Bançiri Bey (?)	10
Necmeddin Molla Bey'in Haremleri Hanımefendi	5
İstiklâk-i Millî Reisesi Melek Hanımefendi	5
Şehremini İsmâil Bey'in Haremleri Hanımefendi	5
Almanya Sefareti Müsteşarının Refikası Madam Nobrat (?)	5
Bayramzade İsmail Hakkı Bey'in Kayımvâlideleri Hanımefendi	5
Şişli Cemiyet-i Hayriye-i Nisvâniyesi Namına	5
Bank-ı Osmanî Müdür-i Umûmîsi Kartali Efendinin Madamı ⁶	5
Polis Müdür-i Umûmîsi Beyefendinin Haremleri Hanımefendi	5
Muhtac-ı Mu'âvenet Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Hey'eti Namına	5
Kadıköy Fukara-perver Cemiyeti Hanımlar Şubesi Hey'et-i İdâresi Namına	5
Ârif Efendi'nin Haremleri Hanımefendi ve Mahdumu Celâdet Bey	10
Prences Emine Hanımefendi	5
Prences Tevfika Hanımefendi	5
Yeniköy ve İstinye Müdâfa'a-i Milliye Reisesi Terante (?) Hanım	5
Bayramzâde Hakkı Bey'in Haremi Hanımefendi	5
Biçki Yurdu Umum Talebâtı Namına	5
Lütfiye Aliyye Hanımefendi	5
İstihlâk-i Millî Reisesi Melek Hanımefendi	5
Esbak Emîr-i Mekke Şerif Abdülmuttalib Hazretlerinin Hafîdesi Hanımefendi	5
Merhûm Şerif Ahmed Adnan Paşa Kerîmesi Nur Adnan Hanımefendi	5
Eşyâ-yı Askeriye Şirketi Müessisi Nâzım Bey'in Haremleri Hanımefendi	5
Bekirzade Ailesi	5
Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi'nin Haremleri Hanımefendi	5
Vefa'da Binbaşı Muhiddin Bey'in Haremi Hanımefendi	5
Vehib Paşa Hazretlerinin Mahdumu Edib Salâhaddin Bey	5
Bir Bey Tarafından ⁷	5
Ayandan Lagofet Bey	5
Ayandan Mavroyeni Bey	5
Nafi'a Müsteşarı Muhtar Bey	5
Resne Fotoğrafhanesi Sahibi Hacı Bahaeddin Bey	5
3. Alay 3. Sahra Topçu Taburu 8. Serî' Cebel Bölük Mülâzımı Ahmed Hamdi Efendi	5
Selanik Emlâk-i Hümâyün Müdür-i Sâbıkı Hüseyin Paşa	5
Asmaaltı'nda Tüccardan Adem Vasfi Bey	5
Mahmutpaşa'da Saatçi ve Kuyucu Agop Zeyrekyan Efendi	5
Kereste Tüccarından Musa Reiszade Ahmed Tevfik Bey	5
Tüccardan Dervişzade Hasan Fehmi Bey	5
Gaz ve Zahire Tüccarı Ömer Lütfü Efendi	5
Bayramzâde Hakkı Bey	5
Trakya Millî Bankası Namına Manukyan Efendi	5
İstanbul Gaz Şirketi	5
İstanbul Tünel Şirketi	5

⁶ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2639 (5 Nisan 1332/ 18 Nisan 1916), s. 2.

⁷ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2640 (6 Nisan 1332/ 19 Nisan 1916), s. 2.

İstanbul Tramvay Şirketi	5
Münir Rauf Bey	5
Rıhtım Şirketi Müdürü Mehmed Ali Aynî Bey	5
Halep ve Adana Tramvayı Sâhib-i İmtiyâzı Osman Bey	5
Haçık Kasaryan Efendi	5
Yahya El-Barûni Efendi ⁸	5
Şehzâde Abdülkadir Efendi Hazretleri	10
Taşkasap'ta Rehber-i Sa'âdet Mektebi Namına	5
Kabataş Mekteb-i Sulânîsi İdare ve Ta'lîm Hey'eti Tarafından	5
Rûsûmât Ser-Müfettişi Behçet Bey Tarafından	5
Dârü's-Şafaka-i İslâmiye Mektebi Namına	5
Harbiye Nezareti Mütcahhitlerinden Priştineli İlyâs Bey	5
Mütেকâ'id İstihkâm Binbaşlarından Priştineli Ahmed Hamdi Bey	5
İstanbul Askerî Sansür Heyeti Namına	20
Tepebaşı'nda Dış Tabibi Hrefo Efendi Tarafından	5
Ma'mûratü'l-azîz Valiliğinden Mütেকâ'id Hacı Hamid (?) Bey	5
Galata Rûsûmât Başmüdiriyyeti Memûrîni Tarafından	5
Ermeni Patriki Zaven Efendi	10
Düyûn-ı Umûmiye Meclis-i İdâre Azâsından Mösyö Pankili Tarafından	5
Tüccâr-ı Mu'tebere'den Kadınhanlı Hafız Enver Efendi	5
Haliç Vapurları Şirketi Namına ⁹	5
Sultanhamamı'nda Mes'adethanı'nda Şeker ve Gaz Tüccarı Mığırđıç Frenkyan Efendi	5
Hırka-i Şerif'te Hatice Sultan İnâs Mektebi Hey'et-i Ta'lîmiye ve Talebatı Tarafından	5
Zühdü Bey Ailesi Tarafından	5
Eyüpsultan İnâs Numûne Mektebi	7
Eyüpsultan Reşâdiye Zükûr Numûne Mektebi	7
Fatih İnâs Numûne Mektebi	5
Ticâret-i Bahriye Kaptan Çarkçı Mekteb-i Âlisi Müdürü Hâmid Nâci Bey	5
Ticâret-i Bahriye Kaptan Çarkçı Mektebi Namına ¹⁰	5
Edirne Mekteb-i Sultânîsi Hey'et-i İdâre ve Ta'lîmiye ve Talebesi Namına Müdür-i Sâni Edib Efendi Tarafından İrsâl Olunan	15
Bahçekapısı'nda Tüccârdan Mustafa Şamlı ve Mahdûmu	5
Fincancılar'da Selânikli Tüccârdan Kibâr Sârim Efendi	5
Sultanhamamı'nda Tüccârdan Mâcid Mehmed Karakaş Efendi	5
Umum Depo Kıta'atı Müfettişi Mirliva Vayman Paşa Vasıtasıyla İkinci Depo Alayı Namına	10
Meclis-i Mebusan Dairesi Kumandanlığıyla Meclis-i Millî Muhafaza Bölüğü Zâbitanı Namına	5
Sanâyi'-i Nefîse Mektebi Namına Hazim Bey Tarafından	5
Amasya Mebusu Fazıl Arif Efendi ¹¹	5
157. Alay 2. Taburu 8. Bölüğü Zâbitanı ve Efrâdı Namına	5
İ'mâlât-ı Harbiye Usta ve Sınıf-ı Mahsûs Mektepleri Hey'et-i İdâresi ile Muallimîn ve Müt'e'allimîni Tarafından	5
Balya-Karaaydın Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi Namına	5
Dârü'l-muallimîn-i Âliye Hey'et-i Tâlîmiyesi ve Talebesi Namına	11
Dârülfünûn-ı Osmânî Fünûn Fakültesi Namına	5
Dârülfünûn-ı Osmânî Edebiyat ve Lisân Fakültesi Hey'et-i Ta'lîmiyesi ve Müt'e'allimîni Namına	15

⁸ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2641 (7 Nisan 1332/ 20 Nisan 1916), s. 2.

⁹ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2642 (8 Nisan 1332/ 21 Nisan 1916), s. 2.

¹⁰ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2647 (13 Nisan 1332/ 26 Nisan 1916), s. 2.

¹¹ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2650 (16 Nisan 1332/ 29 Nisan 1916), s. 2.

Mercan Mekteb-i Sulânîsi Namına	15	
Ticaret Mekteb-i Âlisi Namına	10	
Kabataş Mekteb-i Sultânîsi Namına ¹²	8	50
Maarif Müsteşarı Profesör Doktor Schmidt	5	
Vefâ Mekteb-i Sultânîsi Namına	11	
Gelenbevî Mekteb-i Sultânîsi Hey'et-i İdâre ve Ta'lîmiyesi ile Talebesi	10	
İstanbul Sultânîsi Hey'et-i Ta'lîmiyesi ve Talebesi Tarafından	10	
Nişantaşı Mekteb-i Sultânîsi Hey'et-i Ta'lîmiyesi ve Talebesi Namına	10	
Kadıköy Mekteb-i Sultânîsi Namına	18	
Hahambaşı Nahum Efendi	10	
Beylerbeyi'nde 3. Tabur 10. Bölük Zabitan ve Efrâdı Namına	5	
Tıp Fakültesi Namına ¹³	10	
Dârülmua'llimât-ı Âliye Hey'et-i İdare ve Ta'lîmiyesi ve Talebâtı Tarafından	63	47
Tüccardan Abranoszade (Evrenoszade) Ahmed Sırrı Bey	10	
Parsih Efendi	5	
Yeni Hilâl Anonim Şirketi Namına Müdürü Selanikli Mustafa Rifat Efendi Tarafından	10	
Selanikli Murteza Ahmedzadeler Şirketi Tarafından	5	
Müteahhit Denizlili Abacızade İsmail Hakkı Efendi ¹⁴	5	
Eyüpsultan Reşâdiye Zükûr Numune Mektebi Namına	8	50
Hukuk Fakültesi Hey'et-i Tadrîsiyesi ve Talebesi Tarafından	41	
Meydancık'ta Tüccardan Rüştü Karakaş	5	
Dârülhilâfeti'l-Âliyye Medresesi Hey'et-i İdare ve Ta'lîmiyesi ve Talebesi Tarafından	33	
İstanbul Mebusu Salâh Cimcoz Bey	5	
Meskûkât Müdürü Ferid Bey İle Meskûkât İdaresi Memûrîni Namına	5	
Telgraf Depo Taburu Zabitan ve Efrâdı Tarafından	35	
Üsküdar Sultânîsi İdare ve Ta'lîm Hey'etleriyle Talebesi Namına	15	
Divân-ı Harb-i Örfî Reis-i Sâbıkı Müttekâ'idîn-i Askeriyeden Mirlivâ Ahmed Tevfik Paşa	5	
Tüccardan Mustafa Süleymanoviç Bey	5	
Marpuççular'da Agop Koryan ve Şerîki ¹⁵	5	
İnas Sanâyî'i Nefîse Mektebi Talebâtı Tarafından	5	
Beşiktaş Mihrimâh Sultan İnâs Numune Mektebi Namına	8	
Nişantaşı'nda Nilüfer Hatun İnâs Numune Mektebi Namına	6	25
İstanbul Kız Sanâyî' Mektebi Namına	17	50
Bezm-i Âlem Vâlîde Mekteb-i Sultânîsi Namına	11	
Süleymaniye İnâs Numune Mektebi Namına	5	
Çelebi Sultan Mehmed Ana ve İnâs Numune Mektepleri Namına	9	
Gedikpaşa Ana Mektebi Namına	5	25
Erenköy İnâs Sultânîsi Namına	15	
Bâb-ı Fetvâ Kazaskeri Ömer Hulusi Efendi	5	
İpekçi Kâni Bey	5	
Selanik Bonmarşesi İpekçi Kardeşler	5	
Ben Cebbâre (?) Ali Bey	5	
Ben Cebbâre (?) Mustafa Bey	5	
Ben Cebbâre (?) İsmail Bey	5	
Ben Cebbâre (?) İsmail Bey'in Haremi Nüzhet Hanım	5	
Darülfünun İnâs Kısmı Talebâtı Tarafından	5	
Dîvân-ı Muhasebât Azalığından Müttekâid İsmail Rifat Bey	5	

¹² "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2651 (17 Nisan 1332/ 30 Nisan 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2653 (19 Nisan 1332/ 2 Mayıs 1916), s. 2.

¹³ "Hâtıra-i Celâdet Topu", *Tanin*, No: 2653 (19 Nisan 1332/ 2 Mayıs 1916), s. 2.

¹⁴ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2654 (20 Nisan 1332/ 3 Mayıs 1916), s. 2.

¹⁵ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2655 (21 Nisan 1332/ 4 Mayıs 1916), s. 2.

Selanikli Samuel Teyano Efendi ¹⁶	5	
Kayseri İttihad ve Terakkî Kulübü Namına	5	
Kasımpaşa İnas Numune Mektebi Namına	5	
Beyoğlu'nda Şehit Muhtâr Bey İnas Numune Mektebi	6	55
Dârülhilâfeti'l Aliyye Medresesi Kısım-ı Âlî Hey'et-i İdâresi ve Tedrîsiyesi Namına	7	
Mekteb-i Harbiye Mecrûhîn Hastahanesi Etibbâsi, Memurîni ve Eczacıları	78	
Ruşçuklu İbrahim Osmanof Efendi	5	
Haydar(paşa)'da Mekteb-i Terakkî İnas Hey'et-i Ta'lîmiyesi ve Tâlibânı Namına ¹⁷	5	
Çamlıca İnas Sultanîsi Mektebi Hey'et-i Ta'lîmiyesi Namına	39	60
Beşiktaş İnas Numune Mektebi Hey'et-i Talimiyesi ve Talebatı Tarafından ¹⁸	5	
Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi	38	25
Emniyet-i Umumiye Müdürü Aziz Bey	5	
Emniyet-i Umumiye Me'mûrîn ve Müstahdemîni Namına	46	
Kayseri Livâsı Polis Dâiresi Me'mûrîni Namına ¹⁹	5	
Harbiye Nezâreti İkrâzât Komisyonu Namına	5	
Selanikli Doktor Rifat Bey	5	
Harbiye Nezareti Müdürlüğünden Bahman Efendi	5	
Makriköy (Bakırköy) İnas Âdile Sultan Numune İbtidâ'i Mektebi Namına	5	
Dârülfünûn Mühendis Mektebi Muallimlerinden Mühendis Sâlim Bey	5	
Kasımpaşa'da Polis Merkezi Karşısında Na'linci Fazlı Efendi	5	
Mısır Fevkalâde Komiseri Rauf Paşa	5	
Bayezit İnas Numune Mektebi Namına	5	
İbrahim Balcı Bey	5	
Hürmüz Balcı Hanım	5	
Kayseri Jandarma Taburu Namına	5	
Karesi Mebusu Ferhat Bey	5	
Dârümuallimîn-i Âliyeye Mülhak Tatbikat Mekteb-i İbtidâ'iyesi Talebesiyle Hey'et-i İdâre ve Ta'lîmiyesi Tarafından	10	
Meclis-i Âyân Azasından İbrahim Paşa ²⁰	5	
Devletlû İsmetlû Feride Sultan Hazretleri	5	
Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi Müdürü Mösyö Lander ve Şirket Namına	10	
Fenerler İdaresi Namına Müdür Sadeddin Bey	10	
Dolmabahçe Gaz Şirketi Namına	10	
Knor (?) Fabrikası Namına Farhî Efendi	40	
Kadıköy Gaz Kumpanyası Namına	20	
Skoda Fabrikası Dersaadet Müfettişi Rosenthal Efendi	5	
Tüccardan Mani'zade Hacı Hüseyin Efendi	55	
Tüccardan Akif Bey	5	
Üryanizade Adnan Bey	5	
İsmail Paşazade Ziya Bey	5	
Gekbuze (Gebze) Ahalisinden Mahmud Çavuş	5	
Paşalıoğlu Fırını Ustası Paşalızade Hasan Subhi Bey	5	
Umum Mavnacılar Cemiyeti Değnekçisi Davud Efendi ²¹	5	
Devletlû İsmetlû Ayşe Sultan Hazretleri	5	
Lahm Müteahhidi Hacı Şakirzade Ömer Lütfi Bey	5	

¹⁶ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2659 (25 Nisan 1332/ 8 Mayıs 1916), s. 3.

¹⁷ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2660 (26 Nisan 1332/ 9 Mayıs 1916), s. 3.

¹⁸ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2657 (23 Nisan 1332/ 6 Mayıs 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2661 (27 Nisan 1332/ 10 Mayıs 1916), s. 3.

¹⁹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2662 (28 Nisan 1332/ 11 Mayıs 1916), s. 3.

²⁰ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2643 (9 Nisan 1332/ 22 Nisan 1916), s. 3.

²¹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2644 (10 Nisan 1332/ 23 Nisan 1916), s. 2.

Tüccar İsak Kamhi Efendi	5	
Yüzbaşı İbrahim Efendi	5	
Galata'da Hayyar Hanında Mehmed Sadık Bey	5	
Küçük Mustafa Paşa Donanma Cemiyeti Reisi Hoca Abdurrahman Efendi	5	
Çamlıca'da Nakliye Küçük Zabit Mektebi Namına	30	
Pendik'te İhtiyat Küçük Zabit Namzetleri Alay, Zabitanı ve Efradı Namına	20	
Tütün Reji Komiseri Ali Namık Bey	5	
Üsküdar İhsaniye Mahallesi Ahalisi Namına Muhtar-ı Evvel Mehmed Kâmil Efendi Tarafından	5	
Kadıköyü'nde Mandıra Sokağında 235 Numrolu Apartmanda Mehmed Yakub Bey	5	
Müteahhid Hacı Mustafa Efendi	5	
Cennetmekân Sultan Murad Baş Haremi Hüma Hanım Efendi Hazretleri	10	
Serkarın-i Hazret-i Şehriyârî Tevfik Bey Efendi'nin Haremleri Hanım Efendi	5	
Vâlîde Sultan Hastahanesi Etibbâsı Namına Ser-Tabib Necmeddin Bey Tarafından	10	
Galata'da Tünel Caddesinde Mihran Kesaryan Efendi	5	
İstanbul Mebusu Karasu Efendi Kerimesi Matilda H. ve Mahdumu İsak B. ²²	10	
Ziraat ve Ticaret Nazırı Ahmed Nesîmî Beyefendi'nin Haremleri Hanımefendi	5	
Selanikli Kâtipzade Sabri Bey	10	
Hürriyet Yazarı Sahibi Hacı Hüseyin ve Mahdumları	5	
Harbiye Nazırı Enver Paşa Hazretlerinin Pederi Hacı Ahmed Paşa ve Validesi	10	
Davutpaşa Mekteb-i Sultânîsi Namına	6	
Bezm-i Âlem Vâlîde Sultânîsi Namına	7	
Tüccardan İpekçi Avni Bey ²³	5	
Galatasaray Mekteb-i Sultanisi	38	25
Emniyet-i Umumiye Müdürü Aziz Bey, Memurin ve Müstahdemini Namına	51	
Kayseri Livası Polis Dairesi Memurini Namına ²⁴	5	
Osmanlı Kadınları Cemiyet-i Hayriyesi Namına	5	25
Kırkkilise Hastahanesi Yazıcı ve Hastabakıcıları Namına	5	
Haliç Şirketi Vapurları Fabrikası Namına	5	25
Gümüşsuyu Hastahanesi Etibbâsı, Memurin ve Efradı Namına	10	
Kartal Oğuz Alp Mektebi Namına	10	
Koca Mustafa Paşa Numune Mektebi Namına	12	25
Dârülmualimât-ı Âliye Hey'et-i İdare, Hey'et-i Talimiyesi ve Talebesi Namına ²⁵	68	47
Heybeliada Numune Mektebi Namına	10	25
Şehid Niyazi Bey Mektebi Namına	8	
Süleyman Kanuni Mektebi Namına	6	
Bayezid Zükûr Mektebi Talebeleri Namına	13	
İmalât-ı Harbiye Zeytinburnu ve Tophane ve Baruthane ve Tapa Fabrikaları Ümera, Zabitan, Erkân, Memurin, Müstahdemini ve Amelesi ²⁶	627	
Ertuğrul Numune Mektebi İnas Kısmı Hey'et-i Ta'lîmiyesi, Talebâtı ve Müstahdemini	5	
Erenköy Numune Mektebi Namına	5	
Beylerbeyi Zükûr Metebi Namına	5	
Dârülmualimât-ı Âliye Ana Mektebi Talebâtı Tarafından ²⁷	5	
Molla Gürânî İnas Mektebi Namına	5	
Levâzimât-ı Umumiye-i Askeriye İplik Fabrikası İnas Müstahemini Tarafından	5	

²² "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2645 (11 Nisan 1332/ 24 Nisan 1916), s. 2.

²³ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2646 (12 Nisan 1332/ 25 Nisan 1916), s. 2.

²⁴ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2662 (28 Nisan 1332/ 11 Mayıs 1916), s. 2.

²⁵ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2663 (29 Nisan 1332/ 12 Mayıs 1916), s. 2.

²⁶ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2665 (1 Mayıs 1332/ 14 Mayıs 1916), s. 3; "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2667 (3 Mayıs 1332/ 16 Mayıs 1916), s. 2.

²⁷ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2666 (2 Mayıs 1332/ 15 Mayıs 1916), s. 2.

Göztepe Ana Mektebi Namına	5	
Mühendis Mekteb-i Âlîsi Ders Nazırı Mösyö F. Heimar Tarafından	5	
Mühendis Mekteb-i Âlîsi Müdür, Memurin, Muallimîn ve Talebesi Namına	11	25
Üsküdar Mâl Hatun Numune Mektebi Namına	15	
Büyük Reşitpaşa Numune Mektebi Hey'et-i Ta'lîmiyesi ve Talebesi Namına ²⁸	10	
Çandarlı Kara Halil Paşa Numune Mektebi	6	50
Beylerbeyi İnas Numune Mektebi	7	25
Cünye Belediyesi Namına Merkez Kumandanı Cevad Bey tarafından	33	
Koca Mustafa Paşa İnas Numune Mektebi Heyet-i Talimiyesi ve Talebatı	5	
Mahmud Şevket Paşa Numune Mektebi	7	75
Kadıköy Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Hanımlar Şubesi	5	
Kadıköy İnas Numune Mektebi Talebatı Namına	15	
Sütçüce Hoca İshak Ef. Zükûr Numune Mek. Hey'et-i Talimiye ve Talebesi ²⁹	10	25
Üsküdar'da Mithatpaşa Kız Sanayi' Mektebi Heyet-i İdaresi ve Talebatı	15	
Beyoğlu'nda Şemsü'l-Mekâtib Mektebi Namına	5	50
Dilberzade Kardeşler	5	
Osmanlı Ticaret Bankası	5	
Konya Dârümuallimîn ve Tatbîkât Mektebi Heyet-i Ta'lîmiyesi ve Talebesi Namına Tedrîsât-ı İbtidâiye Müdür-i Umûmîsi Fâik Bey vasıtasıyla ³⁰	5	
Makriköy (Bakırköy) Zükûr Numune Mektebi Hey'et-i İdaresi ve Ta'lîmiyesi ve Talebesi	8	
Medresetü'l-Mütehassisîn Namına	8	
Yavuz Sultan Selim Mektebi Namına	6	50
Kartal İnas Mektebi Namına	5	
Sarıyar (Sariyer) Süleymanşah Kayaalp İnas Numune Mektebi	5	
Beykoz Zükûr Mektebi Namına ³¹	6	75
Adana Vilayeti Türk Gücü Namına	5	
Aksaray Tramvay Deposu Müstahdemîni Namına	5	
Davavekili Selanikli Merhum Selim Hüsnü Bey Namına	5	
Birinci Ordu Ahz-ı Asker Hey'eti Riyaseti Erkân-ı Harbiye Zâbitânıyla Sultanahmet Seferi Sevk Komisyonu Hey'eti Zâbitânı Tarafından	5	
Erenköy İhtiyât Zâbit Namzedleri Ta'lîmgâhı Kumandanlığı Alay ve Ser-Tabâbeti ve İdare Riyaseti Ümerâ ve Zâbitânıyla Mensubu Bulunan Efendiler ve Efrâdı Namına Yaver Nuri Tahsin Bey Yediyle ³²	97	
Şehzade Devletlû Necâbetlû Ahmed Efendi Hazretleri	50	
Gekbuze (Gebze) Zükûr Mektebi Muallimîn ve Müteallimîni Tarafından	5	
Galata Alyans-İsraelit İnas Mektebi Namına	7	
Haydarpaşa Musevi Zükûr ve İnas Mektebi ve Hey'et-i Ta'lîmiyesi Namına	5	
Üsküdar'da Sokollu Mehmed Paşa Numune Mektebi Hey'et-i İdare ve Ta'lîmiyesi ve Talebesi Namına	5	25
Üsküdar'da Sultan Cem Numune Mektebi Namına	5	50
Galata Alyans-İsraelit Cemâ'at-i Museviye Zükûr Mektebi Namına	7	25
Almanya'da Dresden'de İskeçeli Tütün Tüccarı Hacı Mestan Efendi	15	
Alemdar Paşa Numune Mektebi Hey'et-i Ta'lîmiye ve Talebesi Namına	6	
Adana Vilâyeti Namına Vali Cevdet Bey Efendi Tarafından	400	
Bolu Dârümuallimîni Namına Müdür Muvahhid Zeki Bey Tarafından	5	
Hasköy İnas Numune Mektebi Namına	5	25

²⁸ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2667 (3 Mayıs 1332/ 16 Mayıs 1916), s. 2.

²⁹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2668 (4 Mayıs 1332/ 17 Mayıs 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2711 (16 Haziran 1332/ 29 Haziran 1916), s. 2.

³⁰ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2669 (5 Mayıs 1332/ 18 Mayıs 1916), s. 2.

³¹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2670 (6 Mayıs 1332/ 19 Mayıs 1916), s. 2.

³² "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2674 (10 Mayıs 1332/ 23 Mayıs 1916), s. 2.

Moda İnâs Numune Mektebi	13	
Kastamonu Urgancılar Cemiyeti Namına	10	
Şişli Tramvay Şirketi Deposu Müstahdemîni Tarafından	7	
Çini Fabrika-yı Hümayunu Namına	5	
İttihad Değirmencilik Anonim Şirket-i Osmaniyesi Tarafından	10	
Hasköy Alyans-İsraelit Zükûr ve İnâs Mektepleri Namına ³³	5	
Mirgun (Emirgan) Zükûr Mekteb-i İbtidâiyesi Namına	6	
Şehzade Süleymanşah Zükûr Mektebi Hey'et-i Ta'lîmiyesi ve Talebesi Namına	5	
İstanbul Vilayeti Çırac Mektepleri Namına	7	75
Zor Mutasarrıflığından	67	
Kadıköy Uhuvvat Kulübü	5	
On Yedinci Kolordu-yı Hümayun Techîzât-ı Askeriye Mütteahhidi Salahaddin Rifat Bey ³⁴	5	
Üsküdar'da Harmanlık İnâs Mektebi Namına	8	
Kanlıca İnâs Mektebi Namına	9	25
İzmit Mütlhakından Derbent Nahiyesi Belediye Reisi İshak Efendi	5	
Beyoğlu Belediye Müdürü Sûnî Bey, Memurîn ve Müstahdemîni Namına	24	
Kandilli'de Dördüncü Depo Alayı Namına	55	
Rami Karyesinde Gülçiçek Sultan İnâs Mektebi Namına	5	25
Kırkkilise (Kırkareli)'de Askeri Dakık Fabrikası Anbar Müdürü Yüzbaşı Mustafa Efendi ve Efrâd-ı Askeriyesi ve İhtiyat Erzak Anbarı Efrâd-ı Askeriyesi Namına Hasan Çavuş Yediyle ³⁵	11	
Söğüt Kazası Namına Kaymakam Said Bey Tarafından	100	
Bomba Bataryaları Zâbitan ve Efrâdı Namına Müfettiş Binbaşı Hamdi Bey Yediyle	15	
Yüzbaşızade İsmail Hakkı Bey, Refikası, Kerimeleri Behriye, Behice, Fahriye ve Mahdumu Musa Nasır Bey Namına	30	
50. Fırkaya Mensub 157. Alay Ümerâ, Zâbitan ve Efrâdı Namına ³⁶	21	
Merkez Muhafaza Taburu Namına	20	25
Levâzımât-ı Umumiye-i Askeriye Saraçhane Anbarı Saraç İmalathanesi Namına	67	
Beşiktaş Tramvay Hattı Müstahdemîni Tarafından	6	25
Polis Memurları Elbise Mütteahhidi Kostaki Efendi	5	
Dersaadet-Şarkî Avrupa Telgraf Şirketi Tarafından ³⁷	5	
Çanakkale Deniz Tayyare Müfrezesi Küçük Zabitan Onbaşı ve Efradı Namına	5	35
Medresetü'l-Kuzât Hey'et-i İdare ve Ta'lîmiye ve Talebesi Namına	19	35
Serkarîn-i Esbak Merhûm Hacı Ali Paşazade Mehmed Abdülkadir Paşa	5	
Kasımpaşa Zükûr Numune Mektebi Hey'et-i Ta'lîmiye ve Talebesi Namına	6	
Dokuzuncu Kolordu Katarı Zabitanı Namına Kumandan Muhiddin Paşa Tarafından ³⁸	5	
Malatya Ahalisi Namına	250	
Nallıhan Kazası Namına	5	
İlgın Ahalisi Namına	56	55
Makriköy (Bakırköy) İnâs İttihad-ı Osmanî Mektebi Hey'et-i Talimiye ve İdare ve Talebâtı	21	58
Eyüpsultan'da Mihrîşâh Sultan İnâs Mektebi Heyet-i Talimiye ve Talebâtı Tarafından ³⁹	5	

³³ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2676 (12 Mayıs 1332/ 25 Mayıs 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet Topu İ'anesi", *İkdam*, No: 6921 (6 Mayıs 1332/19 Mayıs 1916), s. 2.

³⁴ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2677 (13 Mayıs 1332/ 26 Mayıs 1916), s. 2.

³⁵ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2679 (15 Mayıs 1332/ 28 Mayıs 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2711 (16 Haziran 1332/ 29 Haziran 1916), s. 2.

³⁶ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2680 (16 Mayıs 1332/ 29 Mayıs 1916), s. 2.

³⁷ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2681 (17 Mayıs 1332/ 30 Mayıs 1916), s. 2.

³⁸ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2683 (19 Mayıs 1332/ 1 Haziran 1916), s. 2.

³⁹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2686 (22 Mayıs 1332/ 4 Haziran 1916), s. 2.

83. Alay Zabitan ve Efrâdı Namına	50	50
28. Fırka İle 82. ve 84. Alayların Bazı Zabitanı Tarafından	7	25
Kale-i Sultaniye Livâsına Mülhak Bayramiç Kazası Ahalisi Tarafından Merkez Kumandanı Cevâd Bey Vedâ'atiyle	40	66
Kocamustafapaşa'da Canbaziye Mahallesi Namına	6	75
Beşiktaş'ta Üç Dershaneli İnas Mektebi Namına	5	
Konya Maarif Müdüriyeti Tarafından ⁴⁰	12	80
Horhor İnas Numune Mektebi Namına	5	50
Dresden'de Tütün Tüccarı İskeçeli Hasan Sabri Bey	38	61
Yalova Kazası Ahalisi Namına	76	33
77. Alay Ümerâ ve Zabitanı Tarafından ⁴¹	9	
Tophane-i Âmire Mezbahası Memurin ve Müstahdemini Tarafından	5	
Kavala Şehbenderlik Kâtibi Sabit Bey	5	
Süleymaniye'de Kanuni Sultan Süleyman Zükûr Vakıf Mektebi Namına	5	
49. Fırka Namına	85	
Paris Sefiri Rifat Paşa ve Haremi Hanımefendi	10	
Kurukahveci Hanı'nda 22 ve 24 Numarada Müteahhid İbrahim Atup Mahdumları	5	
Gedikpaşa Ermeni Mektebi Namına ⁴²	5	
Karadeniz Boğazı İnşaat ve İstihkâm Birinci Taburu Zabitan ve Efrâdı Namına	31	25
Unkaparı Mavnacı Esnâfi Namına	10	
3. Fırkaya Mensub 32. Alayın Dördüncü Jandarma Taburu Zâbitan ve Efrâdı ⁴³	100	
Arslan Fresko Ticarethanesinin Avusturya'daki Vekili Mösyö Zilirştayn (Sielerstein ?) Tarafından 1000 mark mukabili	35	9
Konya Mekâtibi Namına İkinci Defa Olarak Maarif Müdüriyeti Tarafından	20	82
Büyükada Zükûr ve İnas Numune Mektebi Hey'et-i Talimiyesi ve Talebesi	18	86
Celeb Esnaf Cemiyeti Kâtib-i Mes'ûlü İdris Hıfzı Efendi	5	
Kalkandelen Muhacirlerinden Gönen'de Sakin Celeb Küçük Hasan Ağa	5	
" " Fatih'te " " Edhem Ağa	5	
" " Tire'de " Bayezid Ağa ⁴⁴	5	
Bergama Kazası Ahalisi Namına Kaymakam Cevdet Bey Tarafından	10	
Lümelî Celeb Mehmed Ağa Loş	5	
Kalkandelenli Celeb Kahraman Ağa	5	
Lümelî Celeb Yusuf Ağa Losene	5	
Lümelî Celeb Mehmed Ağa Brese	5	
Rakkalı Celeb Zünnun Ağa ⁴⁵	5	
Üsküdar'da Selimiye'de Re'fet Kadın Sultan Numune Mektebi Namına	6	68
Fatih Sultan Mehmed'de Kazlıçeşme Mahallesi Namına	13	16
Denizli Kasabası Namına Mutasarrıf Tevfik Beyden	200	
Uluborlu Kazasıyla Senirkent Nahiyesi Namına Kaymakam Şevki Bey Tarafından	125	
Biga Livası Dahilinde Dimetoka Nahiyesi Zükûr ve İnas Mektepleri Namına Mutasarrıf Rauf Bey Tarafından	5	68
Biga Livası Dahilinde Çan Nahiyesi Namına	8	80
Biga Kazası Ahalisi Namına	36	22
Ezine Kazası Ahalisi Namına	55	95
Lapseki Kazası Ahalisi Namına	72	67

⁴⁰ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2689 (25 Mayıs 1332/ 7 Haziran 1916), s. 2.

⁴¹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2690 (26 Mayıs 1332/ 8 Haziran 1916), s. 2.

⁴² "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2694 (30 Mayıs 1332/ 12 Haziran 1916), s. 2; "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2707 (12 Haziran 1332/ 25 Haziran 1916), s. 2.

⁴³ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2695 (31 Mayıs 1332/ 13 Haziran 1916), s. 2.

⁴⁴ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2697 (2 Haziran 1332/ 15 Haziran 1916), s. 2.

⁴⁵ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2699 (4 Haziran 1332/ 17 Haziran 1916), s. 2.

Ayvacık Kazası Ahalisi Namına ⁴⁶	57	77
Harput Ahalisi Namına Ma'mûratü'l-azîz Valisi Sabit Bey Tarafından	100	
Alâaddin Paşa Numune Mektebi Namına	5	
Kal'a-i Sultaniye Merkez Kazası Ahalisi Namına Mutasarrıf Rauf Bey Tarafından İrsal Olunan	25	94
Burgaz Osmanlı Musevileri Tarafından İrsal Olunan ⁴⁷	12	50
Diyarbakır Mekteb-i Sultaniye Hey'et-i İdare ve Talimiyesi Namına	5	50
Cebel-i Bereket Livası Merkezi Osmaniyeye Kasabası Namına Mutasarrıf Haşim Bey Tarafından	95	
Salihli Kazası Ahalisi Namına Kaymakam Vasıf Bey Tarafından	74	
Eyüpsultan'da Maşrak-ı Füyûzât İnas ve Zükûr Numune Mektebi Talebesi Tarafından	5	
Kemal Reis Gambotu Zabitan ve Efrâdı Namına Süvarisi Mehmed Fuad Bey Yediyle	7	
1. Kolordu-yı Hümayuna Mensub Nakliye İkmâl Taburu Zabitan ve Efrâdı Namına ⁴⁸	15	
32. Alay Namına ⁴⁹	54	28
Mersin Şehri Namına Mutasarrıf Ahmed Besim Bey Tarafından	150	
Kayseri Livası Mekâtib ve Müessesâtı Namına	5	
Konya Merkezinde Şehid Muhtar Bey İnas Mektebi Namına	5	5
Konya'ya Mülhak Bazı Kurâ Mekâtibi Tarafından	6	58
Kal'a-i Sultaniye Mülhakâtından Kızılcaviran Karyesi Namına	2	80
67. Alay 3. Taburu Zabitan ve Efrâdı Namına Tabur Kumandanı Nevzad Bey Tarafından	14	
Nizamiye Davutpaşa Fırınında Müstahdem Efrâd ve Amele ile Seyyar Fırınlara Efrâdı Namına Fırın Memuru Mülâzım Şevki Efendi Tarafından ⁵⁰	5	
Celeb Esnafından Debreli Mustafa Bey	5	
" " Lümeli Hüseyin Ağaloş	5	
" " Kalkandelenli Abdullah Ağaloş	5	
" " Bursa'da Sakin Lümeli Necib Ağa	5	
" " ..... Kütahya'da Sakin Halil Ağa ⁵¹	5	
Ödemiş Ahalisi Namına Kaymakam Hüsnü Bey Tarafından	106	
Ma'a Mülhakât Ankara Vilayeti Ahalisi Namına	2000	
Atina Sefiri Galib Kemâlî Bey'den	50	
Çanakkale Mülhakâtından Ma'mûre Nahiyesi Namına	34	78
" " Bayramiç Kazası Namına İkinci Defa Olarak ⁵²	50	2
Üsküdar İcadiye'de Azizzade Fırını Müste'ciri Hafız Nuri Efendi ⁵³	2	
Harbiye Nezareti Tecrübe Muayene Dairesi Namına Reis Miralay Faik Bey Vedaatıyla	28	14
Bursa Vilayeti Merkezinden	278	
" Mülhakâtından Karacabey Kazası'ndan	67	25
" " Yenice'den	10	
" " Bilecik Livası'ndan	213	53
" " Gemlik'ten	120	
" " Mudanya'dan ⁵⁴	114	45
Buldan Kazası Namına Kaymakam Ağâh Beyefendi Tarafından	22	52
9. Fırka Ahz-ı Asker Kalemî Namına	7	
Çanakkale Ahz-ı Asker Şubesi Namına	5	

⁴⁶ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2700 (5 Haziran 1332/ 18 Haziran 1916), s. 2.

⁴⁷ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2707 (12 Haziran 1332/ 25 Haziran 1916), s. 2.

⁴⁸ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2711 (16 Haziran 1332/ 29 Haziran 1916), s. 2.

⁴⁹ "Hâtıra-i Celâdet İ'anesi", *Tanin*, No: 2715 (20 Haziran 1332/ 3 Temmuz 1916), s. 2.

⁵⁰ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2716 (21 Haziran 1332/ 4 Temmuz 1916), s. 2.

⁵¹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2717 (22 Haziran 1332/ 5 Temmuz 1916), s. 2.

⁵² "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2719 (24 Haziran 1332/ 7 Temmuz 1916), s. 2.

⁵³ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'anesi", *Tanin*, No: 2720 (25 Haziran 1332/ 8 Temmuz 1916), s. 3.

⁵⁴ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2721 (26 Haziran 1332/ 9 Temmuz 1916), s. 2.

Bayramiç Ahz-ı Asker Şubesi Namına	5	
Gelibolu, Lapseki, Biga, Ezine, Karabiga, Ayvacık, Edremit, Burhaniye, Karacabey Ahz-ı Asker Şubeleri Namına ⁵⁵	16	
Edirne Vilayeti Posta ve Telgraf Memurini Namına Başmüdür Şevki Bey Vedâ'atiyle	20	15
Beşiktaş İnas Terakkî Mektebi Namına	5	
Orhangazi Kazası Namına	31	
Şimendüfer Alayı Namına	163	
32. Alay Zabitan ve Efrâdı Namına Nuri Bey Yediyle	54	28
Sahra Topçu Depo Alayının İkinci Tabur Zabitan ve Efrâdı Namına ⁵⁶	5	47
Tersane-i Âmire Fabrikalar Müdüriyetine bağlı kurumlardan ⁵⁷	295	
Kozan Livasına Merbut Kars (Kadirli) Kazası Namına Kaymakam Celal Bey Tarafından	15	
Merci'iyün Kazası Ahalisi Namına Kaymakam Kerâme Bey Tarafından	105	
Menemen Kazası Namına Kaymakam Adli Bey Tarafından	15	95
Şehirkişla (Şarkışla) Jandarma Bölüğü Namına Kumandan Yüzbaşı Nuni Bey Tarafından	5	
Hassa Kazası Namına Kaymakam Zeki Bey Tarafından	31	50
Adapazarı Kazası Namına Kaymakam Yahya Sezai Bey Tarafından	200	
Arapkir Kazası Namına Kaymakam Vasfi Bey Tarafından ⁵⁸	55	
Geyve Kazası Namına	13	53
Büyükçekmece Kazası Ahalisi Namına Koço Başkalaki Beykooğlu Tarafından	36	
Kalkandelen Muhacirlerinden Bursa'da Sakin Şaban Ağa	5	
Dersaadet Telefon Şirket-i Osmaniyesi Memur ve Memureleri Namına	9	
Levâzımât-ı Umûmiye-i Askeriyeye Merbut Beykoz Sanayi Takımlarının İkinci Kunduracı Bölüğü Namına	10	
Levâzımât-ı Umûmiye-i Askeriyeye Merbut Beykoz Sanayi Takımlarının Üçüncü Debbâğ Bölüğü Namına	10	
Bergama'ya Tâbi' Dikili Nahiyesi Memurîn ve Mustahfız Taburu Zâbitânı	6	66
Meclis-i Mebusan Dairesi Memurîn ve Müstahdemîni İle Polis ve Posta Memurları Namına Muhasebe Müdürü Cemil Bey Vedâ'atiyle	16	50
Beşiktaş'ta Barbaros Hayreddin Paşa Numune Mektebi Namına	8	
Fatih'te Numune-i Şükrân Numune Mektebi Namına	6	50
Sivrihisar Kazası Namına Kaymakam Ali Rıza Bey Tarafından ⁵⁹	25	
Kula Kazası Ahalisi Namına Kaymakam Salâhaddin Bey Tarafından	65	
Karabiga Nahiyesi Namına Mutasarrıf Rauf Bey Tarafından	6	17
Kirmasti Kazası Namına Vali İsmail Hakkı Bey Tarafından	103	40
Tavas Kazası Namına Mutasarrıf Tevfik Bey Tarafından	68	70
Nazilli Kazası Namına Kaymakam Naci Bey Tarafından	80	
Ankara Vilayeti Namına	170	30
Cibali Küçükmustafa Paşa Mıntıkası Ahalisi Namına Süvari İkinci Liva Kumandanlığından Müttekâid Miralay Mustafa Bey Vedâ'atiyle	10	
Konya'da Merkez Mahmud Şevket Paşa İnas Mektebi Namına	2	
Akşehir'de Merkez Mustafa Necib Bey Zükûr Mektebi Namına	8	
Akşehir'de Merkez Alemdar Mustafa Paşa İnas Mektebi Namına	5	
Karaman İdadisi ve Isparta Gülzâr-ı Terakkî Zükûr Mektebi Namına ⁶⁰	5	14
Mülkiye Baytar Mektebi Hastahanesi Sertabibi Müttekâ'id Kaymakam Rüsûhî Bey ve Refikası ve İki Mahdumu	20	
Bahriye Efrâd-ı Cedide Mektebi Namına	27	69

⁵⁵ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2722 (27 Haziran 1332/ 10 Temmuz 1916), s. 2.

⁵⁶ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2723 (28 Haziran 1332/ 11 Temmuz 1916), s. 2.

⁵⁷ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2730 (5 Temmuz 1332/ 18 Temmuz 1916), s. 2.

⁵⁸ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2757 (3 Ağustos 1332/ 16 Ağustos 1916), s. 2.

⁵⁹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2758 (4 Ağustos 1332/ 17 Ağustos 1916), s. 2.

⁶⁰ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2761 (7 Ağustos 1332/ 20 Ağustos 1916), s. 2.

Jeneraki Vapurunda Alman İmâlât-ı Harbiye Müstahdemîni Tarafından	38	
Kadırga'da Eczacı ve Dişçi Mektepleri Müdüriyeti ve Hey'et-i Ta'limiyesi ve Üçüncü Sınıf Talebesi Namına	6	50
İtfaiye Birinci Taburu Namına	26	59
Palulu Oholizade Necip Ağa	10	
Ankara Vilayeti Namına ⁶¹	65	62
Kastamonu Vesâit-i Nakliye Şirketi Namına	5	
Kastamonu Mekâtib-i İbtidâiyesi Namına	5	
Kastamonu Dârüleytâmı Namına ⁶²	5	
Cebel-i Lübnan Zahle Kazasında Şefika Budros Hanım	20	
Aydın Seferihisarı Kazası Ahalisi Namına	5	25
Defterdar'da Çorapçı Cemal Oğuz Bey	5	
Bozdoğan Kazasına Tabi' Yenipazar Nahiyesi Ahalisi Namına ⁶³	10	25
Manisa Polis Memurları Namına İsmail Hamid Bey Yediyle	5	3
Lazkiye Ahalisi Namına	113	43
Lazkiye Mutasarrıfı Rauf Bey ⁶⁴	5	
47. Fırka Sahra Topçu (Alayı) Birinci Taburu Zabitanı Tarafından ⁶⁵	4	
Ankara Vilayeti'nden Dördüncü Defa Olarak	69	24
Lazkiye Sancağı'ndan İkinci Defa Olarak	5	50
Jandarma Kıta'âtı Namına Umum Jandarma Kumandanlığı Tarafından ⁶⁶	1000	
Jandarma Kıta'âtı Namına Umum Jandarma Kumandanlığı Tarafından İkinci Defa Olarak	501	69
Hassa Kazası Namına Kaymakam Bey Tarafından İkinci Defa Olarak ⁶⁷	10	73
Adana Vilayeti'nin Islahiye Kazası Namına Kaymakam Ziya (?) Bey Tarafından	100	
Levâzımât-ı Umûmiye-i Askeriye Dairesine Merbut (.....) ve Fırınlar İdaresi Namına	57	03
Jandarma Kıta'âtı Namına Umum Jandarma Kumandanlığı Tarafından ⁶⁸	230	45
Bazı Kıta'ât Namına Beşinci Kolordu Ahz-ı Asker Hey'eti Tarafından	108	65
Gemlik Kazası Namına Kaymakam Bey Tarafından	13	
Mardin Livası'nın Salur Kazası Memurini Tarafından	6	16
Jandarma Kıta'âtı Namına Umum Jandarma Kumandanlığı Tarafından Dördüncü Defa Olarak ⁶⁹	279	33
Konya Vilayeti Namına Vali Sâmih Rıfat Bey Tarafından	817	21
Jandarma Kıta'âtı Namına Umum Jandarma Kumandanlığı Tarafından Dördüncü (Beşinci olmalı) Defa Olarak	157	7
Şehid Kaymakam Fâzıl Bey'in Namına Haremi Safvet Fâzıl Hanım Tarafından ⁷⁰	5	
Sahyun Kazası Namına Lazkiye Mutasarrıflığından	9	5
Denizli Livasına Mülhak Karaağaç Kazası Namına	15	90
İskilib ve Mecidiye Kazaları Namına Ankara Vilayetinden ⁷¹	12	60
Ceyhan Kazası Namına Kaymakam Abdülfettah Bey'den	55	
Taşköprü Kazası Namına Milli Ajans Tarafından	5	
Yozgat Livasına Merbut Akdağmadeni Kazası Namına ⁷²	7	50

⁶¹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2776 (22 Ağustos 1332/ 4 Eylül 1916), s. 2.

⁶² "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne", *Tanin*, No: 2785 (31 Ağustos 1332/ 13 Eylül 1916), s. 3.

⁶³ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2793 (8 Eylül 1332/ 21 Eylül 1916), s. 2.

⁶⁴ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2797 (12 Eylül 1332/ 25 Eylül 1916), s. 2.

⁶⁵ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İçin", *Tanin*, No: 2813 (30 Eylül 1332/ 13 Teşrinievvel 1916), s. 4.

⁶⁶ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2825 (12 Teşrinievvel 1332/ 25 Teşrinievvel 1916), s. 2.

⁶⁷ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2831 (18 Teşrinievvel 1332/ 31 Teşrinievvel 1916), s. 2.

⁶⁸ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2851 (7 Teşrinisani 1332/ 20 Teşrinisani 1916), s. 2.

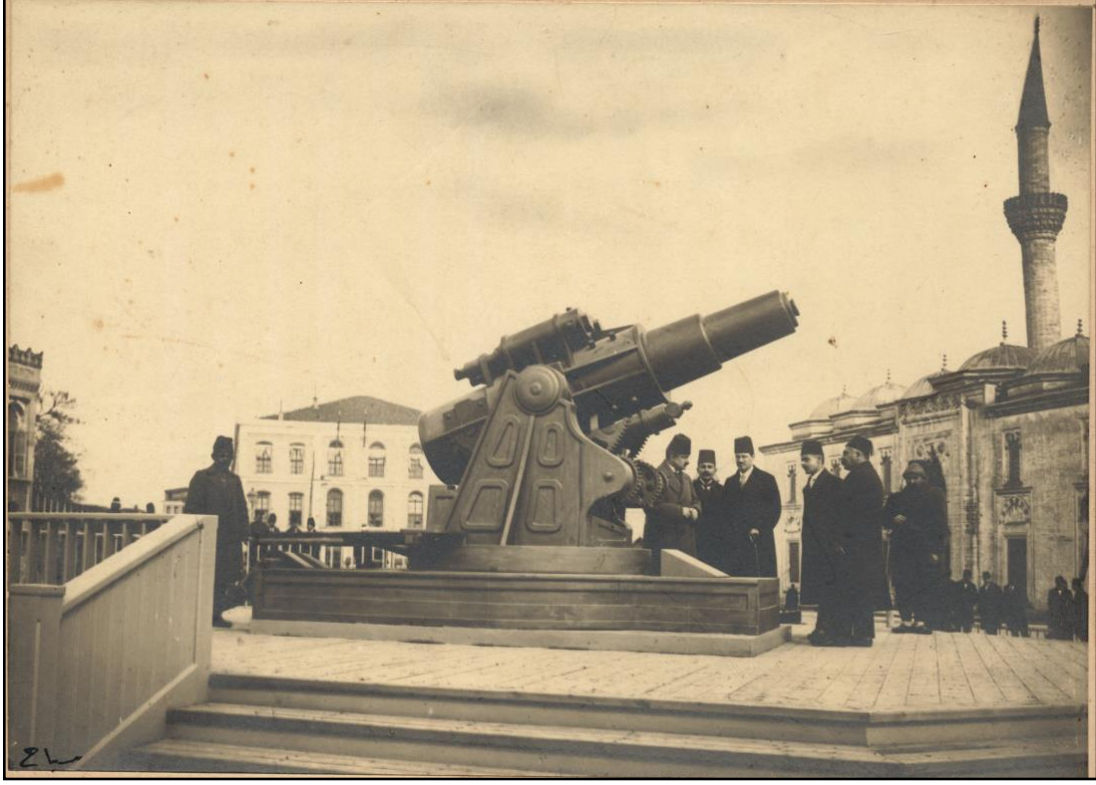
⁶⁹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2896 (22 Kanunuevvel 1332/ 4 Kanunusani 1917), s. 2.

⁷⁰ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2910 (5 Kanunusani 1332/ 18 Kanunusani 1917), s. 2.

⁷¹ "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2947 (11 Şubat 1332/ 24 Şubat 1917), s. 2.

⁷² "Hâtıra-i Celâdet Topuna İ'âne Verenler", *Tanin*, No: 2980 (29 Mart 1333/ 1917), s. 2.

EK 2: Hatıra-i Celâdet Topu Beyazıt Meydanında. Topun Başında Talât Paşa ve İsmail Canbolat Bey. Bl-Mtf-017515.

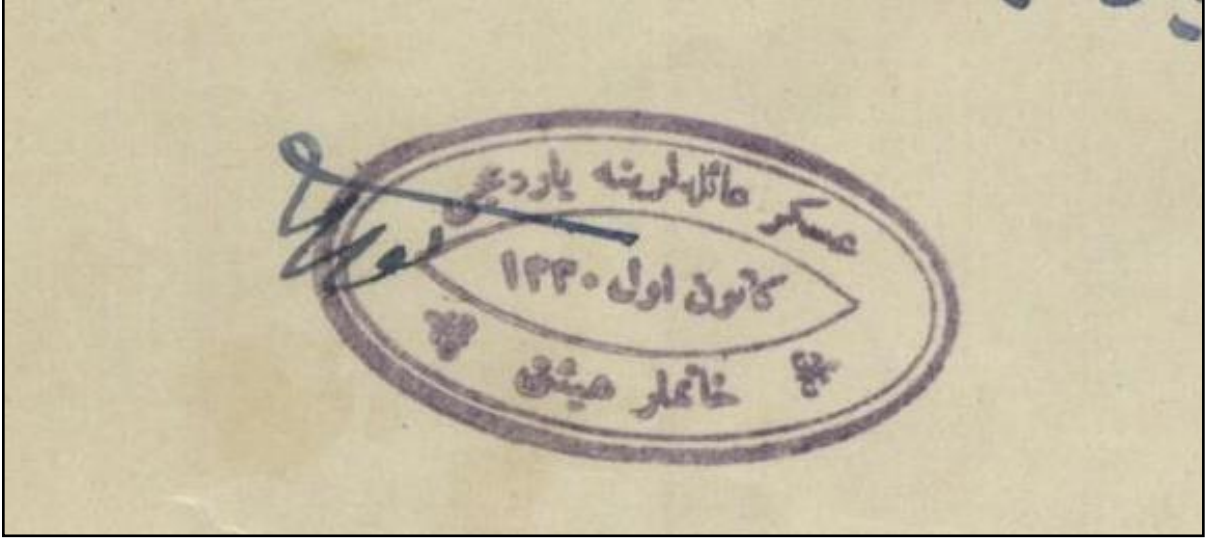
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Bl-Mtf-017415.

EK 3: Hatıra-i Celâdet Topu Beyazıt Meydanında.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Bl-Mtf-017416.

EK 4: Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin Mührü

BOA. DH.İ.UM.EK. 8/83.

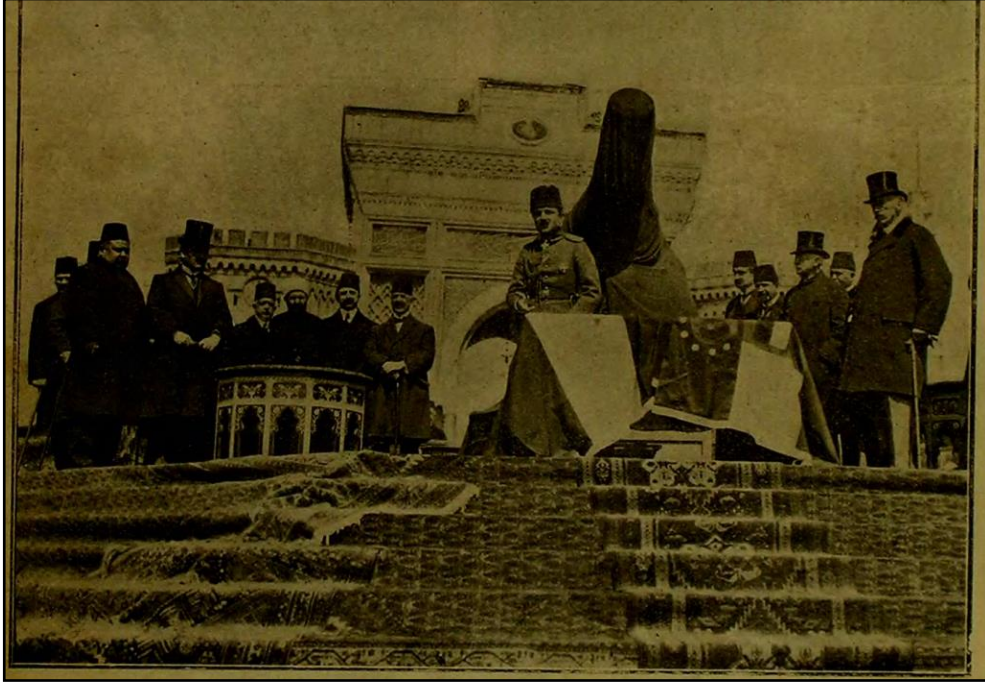
EK 5: Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyet Yöneticilerinden Gümüş Hilâl-i Ahmer Malyasıyla Ödüllendirilenlerin Listesi

کیمی جملونون نومرالی	نومره اسمی یا بیروت خانم اصفی	عسکر خانلارینا یاردیمچی خانیملار جمییتی
.	عرقده بی بی خانم اصفی	وزنتوری
.	خیریه طبعه خانم اصفی	اعضا سینه
.	حیی نوری خانم اصفی	.
.	ریزای خانم اصفی	.
.	مات زکی خانم اصفی	.
.	ملی قاسم ذالوره خانم اصفی	.
.	میلده شکسته خانم اصفی	.
.	هانری سلیم سوری خانم اصفی	.
.	انیته سیده خانم اصفی	.

3

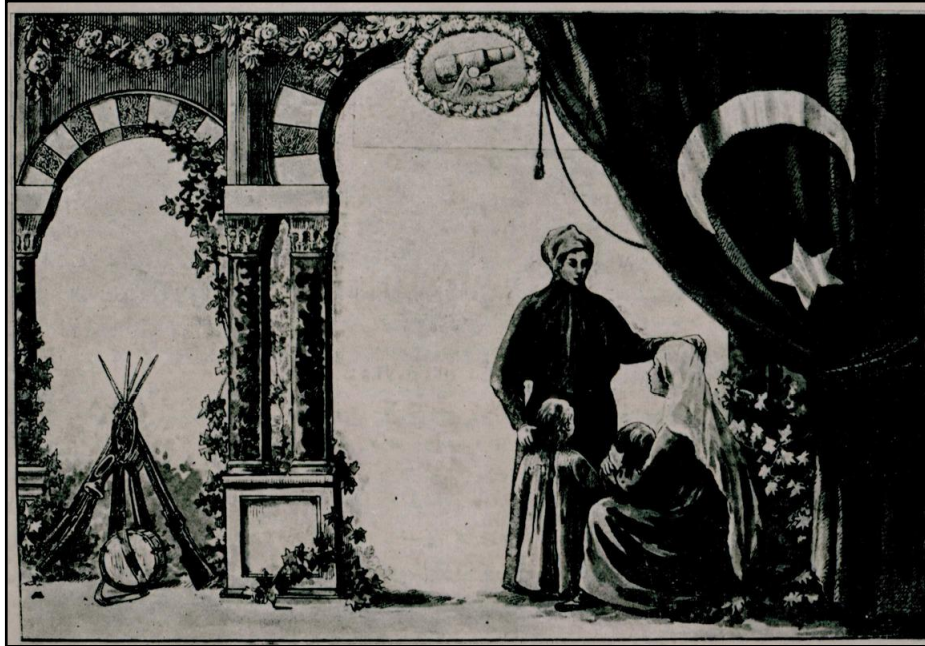
DUT 72/121

EK 6: Hâtıra-i Celâdet Topu'nun Açılış Töreni Sırasında Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa Konuşma Yaparken.

Topun sağ tarafında bulunanlar: Şehzade Abdülmecid ve Ömer Hilmi Efendiler, Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi, Sadrazam Said Halim Paşa, Bulgaristan Sefiri Kolaşef, Hariciye Nazırı Halil Bey, Ziraat Nazırı Nesimi Bey, Topun sol tarafında bulunanlar: Sağdan sıra ile; Almanya Sefiri Kont Metternich, Avusturya Sefiri Marki Pallavicini, Hacı Adil Bey, Mithat Şükrü Bey, Polis Müdürü Bedri Bey.
Harp Mecmuası, Yıl: 1, Sayı: 7 (Mart 1332/1916), s. 97.

EK 7: Hatıra-i Celâdet Topu'na Bağışta Bulunarak Çivi Çakanlara Verilen Şehadetname

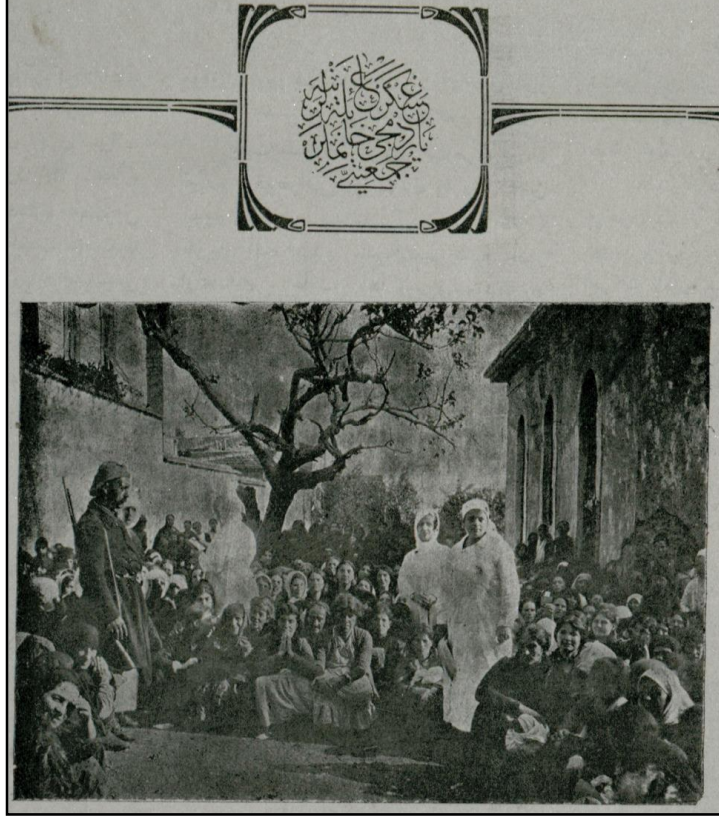
Servet-i Fünûn, No: 1299 (28 Nisan 1332/11 Mayıs 1916), s. 297.

EK 8: Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'ne Bağışta Bulunan Kişilere Verilen "Şefkat Nişanı"

<https://www.levant.com.tr/urun/4757746/osmanli-donemi-asker-ailelerine-yardimci-hanimlar-cemiyeti-madalyasi-rozeti-19> (Erişim Tarihi: 20 Mart 2023)

EK 9: Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti Tarafından Yapılan Yardım Dağıtımı İçin Bekleyenler (Nişantaşı Şubesi Önü)

Servet-i Fünûn, No: 1332 (22 Kanunuevvel 1332/4 Ocak 1917), s. 61.

EK 10: Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti İçin Erzak Nakliyatı

Servet-i Fünûn, No: 1332 (22 Kanunuevvel 1332/4 Ocak 1917), s. 62.

XIX. Yüzyıl Sonlarında Anadolu'da Koruyucu Sağlık Hizmetlerinin Temsilcileri Olarak Belediye Tabipleri

In the late 19th Century, Municipal Physicians as Representatives of Preventive Health Services in Anatolia

Ahmet Köç*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Akdeniz Üniversitesi
ahmetkoc@akdeniz.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8819-8095

Başvuru / Submitted :

4 Temmuz 2023

Kabul / Accepted :

23 Ağustos 2023

DOI: 10.21021/osmed.1322527

Atıf/Citation:

Köç, A. "XIX. Yüzyıl Sonlarında Anadolu'da Koruyucu Sağlık Hizmetlerinin Temsilcileri Olarak Belediye Tabipleri". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 213-228.

Benzerlik / Similarity : %10

Öz

XIX. yüzyılda iç ve dış dinamiklerin etkisiyle her alanda modernleşme sürecine giren Osmanlı merkezi idaresinin işlevleri arttı. Modernleşme süreciyle birçok hizmeti kendisi yerine getirmeye başlayan devlet, tebaanın sağlık sorunlarını çözmek için önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi kurdu. Bu okullar, aynı zamanda modern devlet olmanın gereklerini yerine getirmek için çabaladılar.

Modern devlet; eğitim ve sağlık alanlarında merkezîyetçi bir anlayış sürdürürken, halkın sağlık sorunlarını çözme ve önleyici tedbirler almayı, okulda yetişen tabipler sayesinde sağladı. Belediye tabipleri, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra kazalarda görevlendirildiler. İnsanı iyi koşullarda yaşatmak, salgınları önlemek adına aldıkları görevleri yerine getiren bu kişilere memurlar refakat etti. Tabipler, yanlarındaki memurlarla birlikte hem kaza merkezinde hem de kazaya bağlı kasaba ve köylerdeki hasta, yaşlı ve bakıma muhtaç kişileri tedavi ettiler. XIX. Yüzyıl ortalarında tabiplerin sayılarının az olması onları, Anadolu'da aranan kişiler haline getirdi. Sağlık alanında devletin varlığını ve gücünü halka hissettirmek için çabalayan bu tabipler, atandıkları yerlerde çeşitli sorunlarla karşılaştılar. Nizamnamelerle belediye tabipliğinin sınırları çizilmiş olsa da özlük haklarının yetersizliği, tedavi ettikleri hastalardan zorla para aldıkları yönündeki şikayetler, zorunlu hizmetle ilgili sorunları ve yüzyılın getirdiği ağır savaş ortamının sıkıntıları içerisinde zorlandılar. Çalışmada, belediye tabiplerinin mesleki anlamda karşılaştıkları sorunlar, Osmanlı Arşiv belgelerinden tespit edilerek yapısal ve işlevsel açılarından ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, XIX. Yüzyıl, halk sağlığı, belediye, doktor.

Abstract

In the 19th century, the functions of the Ottoman central administration, which entered a process of modernisation in every field under the influence of internal and external dynamics, increased. With the modernisation process, the state started to perform many services on its own and established first Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane and then Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye to solve the health problems of its subjects. These schools also endeavoured to fulfil the requirements of a modern state.

While maintaining a centralised approach in the fields of education and health, the modern state was able to solve the health problems of the people and take preventive measures thanks to the physicians trained at the school. After graduating from the Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, municipal physicians were assigned to the towns. These people, who fulfilled their duties to keep people living in good conditions and prevent epidemics, were accompanied by civil servants. Together with their attendants, the physicians treated the sick, the elderly and the needy both in the centre of the accident and in the towns and villages of the accident. In the mid-19th century, the small number of physicians made them sought-after in Anatolia. These physicians, who endeavoured to make the people feel the presence and power of the state in the field of health, faced various problems in the places where they were assigned. Although the boundaries of the municipal medical service were drawn by regulations, they were forced to work under the difficulties of inadequate personal rights, complaints that they were extorting money from the patients they treated, problems related to compulsory service and the heavy war environment brought by the century. In this study, the problems faced by municipal physicians professionally are analysed from structural and functional perspectives by identifying them from Ottoman archive documents.

Keywords: Ottoman Empire, 19th century, public health, municipality, doctor.

Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme süreci ile devletin işlevleri tedricen arttı. Devlet, geleneksel eğitimin yanında yeni geliştirmeye başladığı eğitim planını standartlaştırdı, merkezileştirdi ve değiştirerek Batı'ya uyarladı¹. Birçok hizmeti yerine getirmede kendisini sorumlu tutan devlet, modern devlet olabilmenin şartları olarak bunları gerçekleştirmeye çalıştı. Topluma daha iyi hizmet verebilmek amacıyla oluşturulan bakanlıklar şeklen Batı'daki örneklerine benzetildi. Merkez teşkilatının nezaretler şeklinde tanzimi sadrazamı, bakanlık faaliyetlerini koordine eden, hükümet politikalarını oluşturan, yetkilerini bakanlıklarla paylaşan bir konuma getirdi. Aynı zamanda merkezi hükümet bürokrasisi giderek büyürken, bakanlıklar arası iş birliği de genişledi². Yürürlükteki karmaşık ve genellikle yazılı olmayan kural ve adetlerin, sistematik biçimde yazılı kanunlara dönüştürülmesiyle -ceza, askerlik, arazi kanunu, maarif, eyalet meclisleri nizamnameleri yayımlanarak- uygulamada padişah bürokratlığından devlet bürokratlığına geçilmiş oldu. Bu durum elbette rekabeti de arttırdı³.

Uzun XIX. yüzyılda iç ve dış dinamiklerin etkisiyle bürokrasideki gelişmeler, modern tıbbın yapısını hızla değiştirdiği gibi branşlaşmasına da yol açtı. İhtiyaçların çeşitliliği dikkate alınarak askeri ve mülki tıp mektepleri kuruldu. Buraya giden süreç, 1832 yılında askeri tabip ve cerrah yetiştirmek amacıyla *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* açılmasıyla başladı⁴. 1866'da dışarda eğitim almış Osmanlı tebaasına mensup tabipler ile yabancı uyruğa sahip tabiplerin ihtiyacı karşılamadığı görülünce taşraya daha fazla mülki tabip yetiştirmek için *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*'nin kuruluşuna karar verildi⁵. Mektebin açılmasına tebaanın sağlık hizmetlerini düzenleyen hukuki mevzuatın oluşturulması da etki etti⁶.

Yurtdışında eğitim almış ya da yabancı ülke vatandaşı tabiplerin büyük kısmının halk sağlığını koruyabilecek nitelik ve nicelikte olmadığı, Türkçe bilmediği⁷ anlaşılrsa da ihtiyaçtan dolayı kontrolsüz şekilde istihdamına devam edildi. XIX. yüzyıl sonlarında birçok şehir ve kasabanın tabip ihtiyacı olduğu halde doktor bulamadığı, yabancı veya yurt dışında eğitim almış kişilerin askeriye bile alındığı görüldü.

Taşrada halk sağlığı sorunlarının devam ettiği dönemde ilk mezunlar, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyeden* verildi. İlk mezunların verildiği 1871 yılından itibaren sancak ve vilayetlere atanan tabiplere memleket tabibi denildi. 1913 yılında çıkarılan nizamname ile memleket tabiplerinin

¹ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, s. 49.

² Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 2007, s.178-179.

³ Tahsin Güler, "Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerinin Tarihi Seyri", *SDÜ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 311-336. 2014, s. 326; Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, *age.*, s. 185; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 2012, s. 65.

⁴ Ayten Altıntaş, "Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıbhâne-i Âmire", *Osmanlı VIII*, 1999, s. 528-540; Ayrıca bkz. Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", *TDVİA*, 29, 2004, s. 2-4; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, VII, s. 46; Ceren Gülser ve İlihan Rasimoğlu, "Taşra'yı İyileştirmek: XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Memleket Hekimleri", *Lokman Hekim Journal*, 3(1), 2013, s. 2.

⁵ 1909 yılında *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* ile *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Dârülfünûn-ı Osmânî Tıp Fakültesi* adı altında birleştirildi. Bk. Arslan Terzioğlu, "İstanbul Tıp Fakültesi Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 63 (2), 2000, s. 9-10; Biray Çakmak, "Modernleşme Sürecinde Uşak Kazası'nda Sağlık Hizmetleri (XIX. Yüzyıl Sonu-20. Yüzyıl Başı), *Kurtuluşun 100. Yılında Uşak*, 2022, s. 118.

⁶ Yerli ve yabancı hekim bulunamadığı durumlarda doktor görünümüne sahip kişilerin türediği Ahmet Eşref tarafından ifade edilir. Yazar Ayaş'ta; konakladığı hanın, yan odasında yanlarında çocuklarıyla girip çıkan adamları görüp merak etmiştir. "...Sordum, öğrendim ki Halepli sahte bir doktor her gelene bakıyor, ilaç veriyor, söylentilere göre tıpta ve tedavi ilminde uzman olmadığı dal yok! Bunu polise bildirdim. Polis efendi ne yapalım, doktor yok. Bu adam iyi-kötü, tedavi ediyor, zararsız ilaçlar veriyor. Biz de onun için ona ilmiyoruz..." cevabını verir. *Anadolu'da Tanin I*, 1999, s. 79.

⁷ BOA, *İrâde. Meclis-i Mahsûs*, 50/2156, 27 Eylül 1874/15 Ş 1291, lef 3. Örnekler için bkz. Biray Çakmak, "Modernleşme Sürecinde Uşak Kazası'nda Sağlık Hizmetleri", s. 122.

yerini hükümet tabipleri aldı. Hükümet tabipleri gibi Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olan belediye tabipleri uygulamada farklı şekillerde istihdam edildiler. Taşra belediyelerinde sağlık hizmetlerini icra eden belediye tabipleri Dahiliye Nezareti emrinde istihdam edildiler.

XIX. yüzyıl ikinci yarısında gerek tıp eğitimi ve gerekse tabip istihdamı konusunda gelişmeler yaşanırken, aynı eğitimi almış olmalarına rağmen, farklı kurumlar adına çalışan tabipler de vardı. Hususi/özel hekimler Sıhhiye Nezareti'nden izin alarak muayenehaneler açtılar. Askeri hekimler ise Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak istihdam edildiler. Aynı devirde belediye tabipleri ise Dahiliye Nezareti adına yetiştirilip bu bakanlık adına istihdam edildiler. Nezaretler birbirinden ayrı teşkilatlanmış olduğundan her biri ihtiyaç duyduğu doktoru kendisi yetiştirdi⁸.

Taşrada görevli belediye tabipleri, memleket ya da hükümet tabipliğinin devamı niteliğindedir. Belediye tabipleri; XIX. Yüzyıl sonlarında özellikle koruyucu, tedavi edici sağlık hizmetleri ile adli tabiplik hizmeti verirken; onların maaş, yolluk, yevmiye ve sağlık malzemelerini belediyeler finanse etti⁹. Örneğin aynı tarihlerde sancak merkezlerindeki tabipler maaşlarını merkezi bütçeden alırken, kazalardaki belediye tabipleri ise çalıştıkları belediyelerden aldılar¹⁰.

Belediye tabipleri yerel idare (belediye başkanı) kontrolünde çalıştılar. Kaza belediyelerinin kadrolu memuru konumundaki belediye tabiplerinin faaliyet alanı oldukça genişti. Meskun mahal içindeki cami, mescit, medrese, okul, kilise, imaret, han ve otel gibi toplu yaşam alanlarını gezerek hasta bulunup bulunmadığını kontrol etmek, hasta varsa hastanelere göndermek, satılan yiyecek ve içecekleri teftiş ederek sağlığa zararlı olanları belediye idaresine bildirmek, lokantalardaki bakır kapların kalaylı olup olmadığını kontrol etmek başlıca görevleriydi. Bunlara ilave olarak tabipler; bulaşıcı hastalıkları takip, tedavi ve halkın aşı süreçlerini kontrol ettiler¹¹. Tabipler genel sağlık koşullarını korumak dışında; haftanın belli günlerinde halkın sıkıntılarına cevap vermek adına muayene odasında veya köylerde dolaşarak hasta tedavi ettiler.

1870'lerde başlayan taşrada tabip istihdamı XX. yüzyıl başlarına kadar Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu sahasında istenilen seviyeye gelemedi. Buralarda yokluklar ve zorunluluklardan dolayı tabibin yapması gereken adli olaylardaki keşif faaliyetlerini tabiplikle ilgisi olmayan; eczacılar, müdde-i umumi yardımcılar veya mustantıklar gördü¹². Bu yüzden XIX. Yüzyıl Osmanlı taşra idaresinde belediyelerin vermeye başladığı sağlık hizmetlerinde tabip eksikliğinden dolayı standart yakalanamadı. Yaşanan aksaklıklar yüzünden mağduriyetler yaşandı. Kaza idareleri istihdam ettikleri tabiplerle birlikte koruyucu hekimliği istenen seviyeye çıkaramadılar.

Anlaşıldığı üzere belediye tabipleri -bugünkü aile hekimliği sisteminde olduğu gibi- ilk aşama yönlendirici ve koruyucu sağlık hizmetlerini yerine getirdiler. XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren kaza belediyelerinde istihdam edilmeye başlanan tabiplerin sorun ve talepleri şimdiki kadar yeterince ele alınmadı. Tabiplerin mesleki sorumluluklarını ve görevlerinde karşılaştıkları sorunları tespit edebilmek için yapısalci-işlevselci yöntem çalışmada denendi. Yöntem sayesinde

⁸ BOA, *İrade. Meclis-i Mahsûs*, 33/1363, 1 Ocak 1867/24 Ş 1283, lef 3.

⁹ Elif Gültekin ve Gazi Doğan. "Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinde Bir Bakış", *Lokman Hekim Dergisi*, 8(3), 2018, s. 219.

¹⁰ <https://www.sdplatform.com/Dergi/342/Belediye-hekimligi>

¹¹ 1885 tarihli Aşı Nizamnamesi için BOA, *İ.Ş.D.* 76/4462, 15 Şaban 1302/30 Mayıs 1885, lef 1. 1894 tarihli Aşı Nizamnamesi için bk. BOA, *A. J DVN. MKL.* 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894) ve 1 Mayıs 1894 Tarihli Aşı Nizamnamesi). 1915 tarihli Aşı Nizamnamesi için bk. (BOA., *MF.MKT.* 1212/65, 4 Zilhicce 1333/13 Ekim 1915).

¹² Ahmet Şerif, *Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanin II*, 1999, s. 75.

önce Osmanlı Arşivi'ndeki nizamnameler ve belgeler analiz edildi. Daha sonra bu ampirik veriler, analitik bir metin inşasında kullanıldı.

1. XX. Yüzyıl Başlarında Belediye Hekimlerinin Eğitimi ve Görevleri

XIX. yüzyılda Batı Avrupa'da yaşanan gelişmeler devlet felsefesinin dönüşümünü sağlamayı başardı. Örneğin filozof Kant, Alman ulus birliğinin teminini disiplinli ahlak eğitiminde görürken, birey ve devlet bileşiminin devlet kontrollü idealist eğitimden geçtiğinde ısrar etti. Bu yolda ilerleyen Fichte ise yine idealizmin temelini eğitimi yerleştirdi. Toplum inşasında eğitimin nasıl kullanılacağı konusunda geliştirilen fikirler; siyasal meşruiyeti sağlama, seküler değerler dünyasını üretme ve modern ekonominin ihtiyaç duyduğu uzmanlaşmış insanları yetiştirmek için zorunlu kitle eğitimine kapı araladı¹³.

Modern eğitim konusunda Batı Avrupa'da ortaya çıkan şaşırtıcı iyimserlik, XIX. yüzyılın eğitim çağı olarak isimlendirilmesine yol açtığından birey ve bireyin toplum içindeki konumunda önemli gelişmeler yaşandı. Bu durum, modern devlet kurumlarının işleyiş sınırlarını belirleyen yönetmeliklerin önemini anlaşılmasıyla devam etti. Halk eğitiminin küresel olarak yaygınlaşması, devletin görülmemiş şekilde halkın yaşantısına müdahalesiyle sürdü. Bu irtibat iki şekilde sağlandı. Birincisi eğitim (okullar sayesinde) ikincisi sağlık (doktorlar vasıtasıyla) kanallarıyla gerçekleşti. Devlet ile halk arasındaki irtibatın sağlanmasında okullar ve doktorlar önemli rol oynadı¹⁴.

Okullar ve sağlık memurları olarak doktorların sayısı arttıkça bürokrasinin nizamnameler hazırlayarak standartları yükseltmesi, devletle bireyin yakınlaşmasına olumlu yansıdı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den yetişenler askere alındığından şehir ve kasabaların ihtiyacı olan tabipleri yetiştirmek için 1867 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin açılmasına karar verildi¹⁵.

Hazırlanan *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*'ye alınacak öğrencilerin rüşdiye mektebi mezunu ya da rüşdiye mektebi mezunu derecesinde bilgi sahibi olması öngörüldü. Okula alınacak öğrencilerin yaşları, -Müslim-Gayrimüslim ayrımı olmaksızın- 16-20 arasında olması istendi. Mektepte tahsil süresinin beş yıl ve talebe sayısının toplam 200 olmasına, öğretimin Türkçe (Lisân-ı Osmânî) yapılmasına karar verildi¹⁶. Okulun açılmasına giden süreç aynı zamanda bürokratik dairelerdeki süreçle devam etti. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâreti'nde tanzim edilen layihadaki hususları müzakere ettikten sonra meseleyi Evrakı Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ da görüştü. Ardından Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de alınan kararları uygun bulundu. Ocak 1867'de Sadrazam tarafından Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitabeti'ne yazılan arz tezkiresi üzerine gerekli irâde-i seniye çıkarıldı. Çıkan karara göre 16 yaşından aşağı 25 yaşından yukarı olmayan Osmanlı vatandaşı gençler, rüşdiye mektebinden şehadetname aldıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye kayıt yaptırabileceklerdi. Türkçe eğitim verecek Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eğitim süresi beş yıl olarak belirlendi. Hafta sonları hariç yılda 210 gün eğitim veren okul, Cuma günleri (1), Ramazan ayında (30), Mevlid kandilinde (1) ve padişahın saltanat makamına oturduğu (Cülûs-u Hümâyûn) günü (1) olmak üzere 33 gün resmî tatil yapacaktı¹⁷.

¹³ Mustafa Gündüz, "Ütopyalardan Distopyalara Eğitim ve Toplum", *Eğitime Bakış* 43, 2018, s. 15.

¹⁴ Benjamin C. Fortna, *age.*, s. 70.

¹⁵ BOA, ŞD. 2408/20, 23 Eylül 1874/11 Ş 1291, lef 4.

¹⁶ BOA, *İrâde. Meclis-i Mahsûs*, 33/1363, 1 Ocak 1867/24 Ş 1283, lef 3.

¹⁷ BOA, *İrâde. Meclis-i Mahsûs*, 33/1363, 1 Ocak 1867/24 Ş 1283, lef 3.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de tıp eğitimi veren her bir muallim haftada beş gün ders, bir gün de geçmiş dersleri tekrar ederdi. Her dersin süresi 1-1.5 saat aralığındaydı. Öğrenciler yıl sonunda sınıf geçme sınavına girerlerdi. Hicri takvime göre Receb ayında doktor adayları yıl boyunca aldıkları dersleri tekrar edip Şaban ayı başında imtihana alınırldı. Tıp öğrencilerinin devamsızlık ve mesleğe kabiliyetsizlikleri eğitimin önündeki en büyük engellerdi. Yatılı (leylî) ve gündüzlü (nehari) olmak üzere iki çeşit öğrenci alan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, yatılı öğrencilerine burs sağladı. Yönetmeliğe göre mezuniyet sonrasında sağlık ordusu mensuplarının bazıları kuraya tabi iken bazıları bundan muaftı. Buradaki temel kriter kırsal bölgelerden olmaktı. Taşralı gençlerin kuradan muaf tutulmasındaki amaç mesleki anlamda kırsal bölgelere tercihi arttırmaktı¹⁸.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’ye Nizamnamesi’nden başka 12 Ekim 1861 tarihinde yayımlanan 17 maddelik *Memalik-i Mahruse-i Şahane*de *Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*’de tabiplik, cerrahlık ve ebelik yapmanın asgari şartları hükme bağlanmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane’den, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’den ya da yabancı okullardan mezun doktor adayları, fenn-i tababet ya da fenn-i cerrahide aldıkları diplomalarını (icazetname) Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane’ye kaydettirirlerdi. Bundan başka yabancı ülkelerden gelen cerrahların, geldikleri ülkelerin konsolosluklarına pasaportlarını ve diplomalarını tasdik ettirmeleri, doktorlukla ilgili heyet tarafından yapılan fenn-i tababetten imtihana girmeleri de zorunluydu. Yeterlilik sınavından geçer puanı alanlar 500 kuruş ruhsat bedelini ödedikten sonra Osmanlı ülkesinde çalışma iznine sahip olurlardı¹⁹.

XIX. yüzyılda değişimin itici gücü olarak devletin yeni rolüne atfedilen önem, eskiye nazaran daha da arttığı görülmektedir. İdarede merkezileşme, standartlaşma ve kurumların çıktılarını tek tipleştirme çabaları yayımlanan nizamnamelerde kendilerine yer buldu. Nitekim taşrada sağlık hizmetlerini ayrıntılı olarak düzenleyen 1871 tarihli irâde-i seniye ile yürürlüğe giren 21 maddelik *İdare-i Umumiye-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi* sağlık teşkilatı içerisindeki belediye doktorlarının sınırlarını ayrıntılı olarak belirledi²⁰. Nizamnameye göre bir başkan sekiz üyeden oluşan komisyon haftada iki defa toplanarak tabiplerin önerilerine göre yerel sağlık sorunlarını görüşecekti. Vilayet sıhhiye meclislerinin taleplerine cevap verecek belediye tabipleri, çalıştıkları kurumlardan (belediyelerden) maaş alacaklardı. İhtiyaç halinde atanacak -belediye tabibine refakat edecek- tabip muavinleri de istihdam edildikleri belediyelerden maaş alacaklardı.

Halk sağlığından sorumlu tabipler, belediyenin belirlediği yerde haftada iki gün ücretsiz hasta muayene edecek ve isteyenlere ücretsiz aşı yapacaklardı. Bununla birlikte imparatorluk coğrafyasının sağlık uygulamalarını tek tipleştirme politikası çerçevesinde²¹ vilâyet, liva ve kaza merkezlerinde muvazzaf tabiplerin istihdam edilmesi hükme bağlandı. Tabipler müracaat eden herkesi muayene ve tedavi etmek, ağır hastaların evlerine giderek sağlık hizmeti vermek zorundaydı. Bunun karşılığında ekonomik durumu iyi olan hastalar, belediyelerin belirlediği,

¹⁸ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 807-809.

¹⁹ 12 Ekim 1861/7 R 1278 Tarihli Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedede Tabâbet-i Belediye İcrasına Dâir Nizâmname, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 814.

²⁰ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 800-802.

²¹ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 803-806

Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye'nin onayladığı tarifeye göre tabiplere ücret öderdi. Fakir ve zayıflardan ücret alınmaması hususu nizamnamede belirtildi²².

Salgın hastalık görüldüğünde tabipler, mülki amire müracaat ederek üst makamlara bilgi verilmesini sağlamak, mülki amirin onayıyla gerekli önleyici tedbirleri almak ile yükümlüydü. Yine görev yerinde halk sağlığıyla ilgili tetkikler yapmak ve halk sağlığını korumaya yönelik önleyici tedbirler almak ile muvazzaftı. Belediye tabipleri görev yaptıkları bölgelerdeki kritik noktalarla ilgili dokuz ayda bir keşif ve tetkik yapmak, elde ettiği bilgileri ve görüşlerini ilave ederek Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti'ne raporla bildirmek zorundaydı. İlaveten kazayla ilgili gözlemlerini periyodik olarak Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti'ne bildirmek, şeriye ve nizâmiye mahkemeleri talep ve emriyle cinayet olaylarında keşif ve otopside yer alırlardı²³.

XIX. yüzyılda Osmanlı uygulaması egemen hakikatleri nezaretler (bakanlıklar) kanalıyla tek merkezden servis ederek bireylerin eğitim yoluyla birbirine benzetilmesini amaçlayan düşünce, onların mesleki anlamda aynı duygu, his ve düşünce içinde olmalarını planladığından *İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi*²⁴, halk sağlığı alanında belediye tabiplerine ilave görevler yükledi. Örneğin XIX. yüzyılda yayımlanan *Karantina Nizamnamesi*'nde halk sağlığından birinci derecede doktorların sorumlu olduğu vurgulandığı için kolera, veba, tifo, çiçek gibi sık görülen hastalıklarda dikkatli ve titiz davrandılar²⁵. Salgınların arttığı XIX. yüzyılda doktorların, hastanın hangi hastalıktan vefat ettiğini muayene etmeden ölüm raporu vermesi de yasaklandı²⁶.

Nizamnameler şehir ve kazaların ihtiyacı olan etibbanın (doktorlar) sınırlarını belirledi²⁷. Tabipliğin *meleke ve maharet işi* olduğu belirtilerek başkente yakın kazalarda oturan doktor adaylarının Mekteb-i Tıbbiye'de, uzakta oturanların miralay rütbesinde doktorun bulunduğu Anadolu, Rumeli veya Arabistan ordu merkezlerindeki askeri hastanelerde imtihana girmesi zorunluluk haline getirildi. Böylece imtihan sonucunu elinde bulunduran tabiplerin belediyelerde istihdamına olanak sağlandı²⁸.

Yine nizamnameye göre belediye tabipleri *hevâ (arzu) ve rahatını terk ederek işe* başlamalıydı. Çünkü doktorluk kolay bir meslek değildi. XIX. yüzyılda belediye doktorları sayısının az olması, iş yüklerini arttırıyordu. Doktorlar hasta tedavi etmekten başka adli ve sıhhi sorumluluklara sahipti. Ölüm, yaralama olaylarında mahkemenin talebi üzerine adli incelemelere katılmak olayların aydınlığa kavuşmasında birinci derecede etkili oldular. Öte yandan tabipler, halk sağlığını koruma görevi içerisinde görev sahasını dolaşarak, ahalinin sağlığını tehlikeye atacak su, toprak ve havanın zehirlenmesini gözlemleyerek sağlık müdürlüklerine bildirdiler. Yine

²² 4 Ocak 1849 tarihinde taşrada bulunan tabiplerin hareket şekli ve tedavi hizmetleri hakkında nizamname hazırlığına başlanarak tabiplerin özellikle fukarâ ve züefâdan para almalarının önüne geçilmeye çalışıldı. Nizamnamenin gerekçe kısmında "*fukarâ ve züefâdan ücret almamağa herkes mecbur bulunduğu için pek rabitalı ve esaslı olarak bir nizamnamenin neşr ve ilan olunmasına*" ihtiyaç olduğu vurgulandı (BOA, İ.MVL. 134/3626, lef. 5).

²³ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 800-802. Ahmet Şerif'in gözlemlerine göre kazalarda belediye tabiplerinin olmamasının zararını adli teşkilat çekiyordu. Dövuilen, yaralanan kişiler muayene ettirilemiyor, adalet mahvoluyor. Suçüstü olaylarında önemli yaralama meselelerinde adil sonuç elde edilemiyordu. Bk. *Anadolu'da Tanin I*, s. 79.

²⁴ Mustafa Gündüz, *Kurum, Kavram ve Zihniyet*, 2018, s. 58.

²⁵ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi, Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 800-803.

²⁶ 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli "Karantina Nizamnamesi", Düstür, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 800-802.

²⁷ Nizamnamede, "*her bir memleket gerek senevi gerek mâhiye icâb iden mebâliğ vergilere ilâve kılınarak birer nefer etibbanın tayîn ve irsâlini*" temin hususunda yetkilidir.

²⁸ BOA, İ. MVL, 134/3626, lef. 6. Ayrıca nizamname nüshasının gönderildiğine dair bkz. BOA, A. MKT, 198/76, lef. 1.

salgın hastalıkların (veba, tifo, çiçek, kolera) kontrol altına alınmasında tabiplerin organizasyon ve kontrol yetkileri vardı. Doktorların tedbir amaçlı sınırlama (tahdit), karışmayı önleme (ihtilat), bilgilendirme yapma (izahat) ve sahada yaşayan halka bilgilendirme yapma (uyarı) dışında, kısıtlamalara karar verme, kısıtlamaları kaldırma ve karantina hükümlerini esnetmeden uygulamada asker ve zabıtaya emir verme yetkisi vardı.

Tabiplerin çocuk düşürme (ıskat-ı cenin) ve hastalara zehir (semum) temin etmesi kesinlikle yasaktı. Hastalardan kan almak, kırık-çıkık yerlerini sarmak, herhangi bir uzvu ameliyat etmek istediğinde hasta yakınına bilgilendirerek rızasını almak²⁹, modern tıbbın belirlediği doktorluk mesleğine dair etik standartlar arasındaydı.

Belediye doktorları görev yaptıkları kazalarda çocuklara, gençlere, kadınlara ve yaşlılara yönelik koruyucu sağlık hizmetleri de verdiler. Genel olarak halk sağlığını tehdit eden problemlerin önlenmesine yönelik çalışmalar yürüten doktorlar; çocuklar, gençler, kadınlar ve yaşlılara kadar kaza hakkında gözlemlenen sağlık problemlerini ve dağılımlarını defterlere kaydettiler. Çünkü bu kayıtlar salgın hastalıklarla mücadele sürecini hızlandırıyordu.

Görüldüğü üzere XIX. Yüzyılda yönetmeliklerle sınırları çizilmiş, iş tanımları belirlenmiş bir tabipliğe doğru gidiş söz konusudur. Belediye tabipleri muayene ve tedavi yanında pek çok hizmeti halka ücretsiz ulaştırıyorlardı. Doktorlar, belediye bünyesinde doğru ve yerinde uygulamaların hayata geçirilmesinde, çalışmaların aynı kaynaktan planlanıp izlenebilmesinde halk sağlığını koordine ettiler. Koruyucu hekimlik çalışmaları arasında; aşı uygulamaları, sağlık eğitimi verilmesi, sağlığı tehdit eden unsurların tespiti ve ortadan kaldırılması, tarama çalışmaları, yönlendirme hizmetleri de vardı. Bu hizmetler toplum sağlığının korunmasında koruyucu, önleyici ve hızlı sonuç alıcı pek çok hizmeti halka ücretsiz ulaştıran belediyeler bünyesinde doğru ve yerinde uygulamaların hayata geçirilebilmesini, çalışmaların aynı kaynaktan planlanıp izlenebilmesini, sonuçların değerlendirilip yeniden yapılandırılabilmesini sağladı.

2. XIX. Yüzyıl Sonlarında Belediye Doktorlarının Sorunları

XIX. yüzyıl ikinci yarısında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunlarının sayıca az, belediye tabibi istihdam etmek isteyen kazaların fazla olması mesleki anlamda doktorları aranan kişiler yaptı. Nizamnameye göre belediye başkanları kazalarında doktor istihdam ederken çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Arşiv belgelerinde tabiplerin mesleki sorunları olarak; maaşlarının azlığı, hasta- doktor ilişkilerine bağlı sorunlar, atama yeri sorunları ve felaket yıllarında ortaya çıkan ilave sorunlar olarak tasnif edilebilmektedir.

2.1.Maaşların azlığı

XIX. yüzyılda halk sağlığı alanının yeni gelişmekte olması, İstanbul'da yer alan merkez kazaların sağlık alanına ciddi yatırımlar yapmasına yol açtı. Belediye başkanları belediye tabibi istihdam etmek istediklerinde -öncelikle- belediye gelirlerinden karşılık bulmaları gerekiyordu³⁰. Örneğin 1892'de Adilcevaz ve Kulp Kazaları belediye başkanları maaş ödemesinde kullanılacak karşılık oluşturamadıklarından tabip talepleri yerine getirilemedi³¹. Yerel yönetimler belediye

²⁹ BOA, *İ. MVL*, 134/3626, lef. 3.

³⁰ Ceren Gülsel ve İlihan Rasimoğlu. "Taşra'yı İyileştirmek: XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Memleket Hekimleri", *Lokman Hekim Journal* 3(1), 2013, s. 4.

³¹ BOA, *DH.MKT*, 849/18, lef. 2. Zamanla belediye tabiplerinin maaşlarının hazineден verilmesi yönelik düzenlemelere izin verildiği anlaşılmaktadır. 18 Nisan 1911 tarihli belgede Konya Sultanıye Kazası halkının fakir ve muhtaç durumda olmasından dolayı, belediyenin 5-600 kuruşluk bütçeyi maaş için ayıramayacağı ifade edilerek Maliye Nezareti'nden ödemenin yapılması talep edilmiştir. Bk. BOA, *DH.İD*, 18/9, lef. 7.

idaresinde tabip istihdam etme konusunda istekli olmalarına karşın, halktan toplanan vergilerle bu kişilerin harcırah, maaş, ve ilaç taleplerini karşılayamıyorlardı³². Yine 1892’de Hamitabat Sancağı’ndaki dört kazada belediye tabibi olmadığı, kaza idarelerinin gelirlerinin maaşları ödemeye yetmediği bildirilerek, atanacak tabibin maaşının merkez livadan ödenmesi teklif edildi³³. Belirtilen sebeplerden dolayı belediye tabipliği mesleğinin yerleşmesi her kazada aynı anda olmadı.

Belediye tabipleri görev yaptıkları sırada çeşitli gerekçelerle maaşlarının bir kısmını yada tamamını zamanında alamadıkları için Dahiliye Nezareti’ne şikayetlerde bulundular. 2 Eylül 1909’da Simav Belediye tabibi Yosef David Efendi üç aydır maaşını alamadığı gerekçesiyle maaşını düzenli olarak verebilecek bir kazaya tayinini istedi³⁴. Maaş konusunda Dahiliye Nezareti’nden belediyelere yapılan uyarılarda “...böyle giderse yerli doktorların görev kabul etmeyeceği uyarısı...” dile getirildi³⁵. Bu durumun Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de atama bekleyen doktor adaylarını da etkilediği söylenebilir.

Sihhat-i Umumiyenin devamına hizmet eden belediye tabiplerinin maaşlarıyla ilgili arşivde örnekler vardır. Örneğin; “...mahall-i belediyelerden tahsil olunan maaşlarının hatt-ı kifâyede olmadığı...” sık sık yazışmalarda dile getirilmektedir. Maaşların azlığı dışında maaşlarını; “...muntazamen alamamaktan...” tabiplerin sızlanmaları söz konusuydu. Bundan başka tabiplerin ikinci derecede geçimlerini temin eden; “...vizitelerinden dahi ahali-yi vilayetin pek fakir olmalarına mebni istifade edememekte oldukları...” dile getirildiğinden³⁶, tabip maaşları arttırılmadığı taktirde; “...kazaların tabibsiz kalacağı, tabipliğe olan ilginin azalacağı, daha kötüsü bir takım şarlatan etibbası ...” ortaya çıkacağı belirtildi³⁷.

Tabipliğin öneminin artması mesleğe olan ilgiyi arttırsa da okulun sınırlı sayıda mezun vermesi talebin karşılanmasını zorlaştırdı. Sağlık ordusunun önünde meslek gereği çeşitli zorluklar vardı. Arşiv belgeleri XIX. yüzyıl sonlarında tabiplerin mesleğe dair şikayetlerinin genelde maaş ve çalışma koşullarından kaynaklandığını göstermektedir. Yine Gebze belediye tabibi Rafael Efendi “...temin-i maişet edemediğinden...” maaşının arttırılmasını talep etmiş, şayet talebi kabul görmezse memuriyetten istifa edeceğini belirtmiştir³⁸.

Belediye başkanları veya mahkemelerin tazyikiyle tabiplerin maaşlarının verilmediği veya bir kısmının alıkonulması durumları da yaşandı. Belediye tabipleri yasanın verdiği yetkiler dışında, kaza ileri gelenlerinin (kaymakam, belediye başkanı, mahkeme başkanı) istek ve taleplerini de karşılamalıydı. Esasında bu durum taraflar arasında rekabete neden olduğundan tabibin tehdit edilmesine, maaşının kesilmesine kadar vardı. Örneğin 16 Eylül 1909’da Erdek belediye başkanının, belediye tabibini; “...iki saatlik mesafedeki bir köyde bulunan mecruhu meccanen tedavi etmek üzere...” göndermeye çalışması buna örnektir. Tabibin; “...aynı gün bu vakaya

³² 20. Yüzyıl başlarında tabiplere tahsis edilen harcırahlar sayesinde uzak mesafedeki olaylara müdahale edildiğini göstermektedir. Bk. Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin I*, s. 98.

³³ BOA, *BEO*, 1/36, lef. 4.

³⁴ Belediye tabibi Yosef David Efendi; maaş-ı taht-ı temininde bulunan kazalardan birine tahvil-i memuriyet talep etmiştir. Bk. BOA, DH. MUİ, 2/58, lef. 1.

³⁵ “...böyle giderse istihdamın mekâtib-i ecnebiyeden neş’et eden etibba yedine geçmesi...” mahzuru vardır. Bk. BOA, *BEO*, 1/36, lef. 2. Ayrıca BOA, DH. MKT, 503/11, lef. 2.

³⁶ BOA, *TFR.I.YN*, 3/287, lef. 1

³⁷ BOA, *TFR.I.YN*, 3/287, lef. 1

³⁸ BOA, *DH.İD*, 18/16, lef. 1.

bakamayacağını...” bildirmesi üzerine maaşından kesinti yapılması için tutanak tutuldu ve sorun mahkemeye intikal ettirildi³⁹.

Son olarak kamu sektöründe çalışan doktorların maaşları yüzyıl ortalarında ortalama 250 kuruş olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Belediye tabiplerine yüzyıl ortasında verilen bu maaşlar diğer mesleklere göre karşılaştırıldığında az değildi⁴⁰. Buna rağmen kaza yöneticilerinin, tabip maaşlarına Dahiliye Nezareti’nden “*münasip zammın*” yapılması hususundaki girişimleri kabul gördü. Nitekim XIX. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde tabip maaşları 500-600 kuruşa, yüzyıl sonunda ise 1000-1200 kuruşa yükseltildi⁴¹. Maaşların daha fazla artırılması sırasında devletin farklı uygulamalar yaptığı da görüldü. Örneğin Dahiliye Nezareti maaşlardan yapılan kesintileri (vergileri) azaltarak dolaylı olarak memur maaşlarına zam yapmış oldu⁴².

2.2.Hastadan zorla para talep edilmesi sorunu

Maaşların azlığı hususu beraberinde başka şikayetleri de getirdi. Tabiplerin hastalardan tedavi parası talep etmesi devrin temel sorunu olarak öne çıktı. 14 Ağustos 1848 tarihinde Amasya Kazası’na 250 kuruş maaşla tabip atanan Boranoğlu’nun⁴³, “*...yoksullara ücretsiz bakması...*” gerektiği uyarısı yapıldı. Bu ikazın yapılması kazada yaşanan şikayetle ilgiliydi⁴⁴. Benzer şekilde Bandırma belediye tabibi Papadoblo, Çerkez Süleyman’ın kızını ameliyat için bir mecidiye ücret alması üzerine, kızı Fatma’nın ölümünden sonra babası meseleyi mahkemeye taşıdı. Aynı tarihlerde tabip Papadoblo’nun Bandırma’da başka vukuatları da vardı. Tabip Papadoblo, Çandarlı Mahallesi’nden Akif ve Cafer kardeşlerin validesi Fazile Hatun’un sol ayak tabanındaki çiviye çıkarmak için 500 kuruş ücret talep etmiştir. İstenen parayı denkleştiremeyen hasta yakınları Eytam Sandığı’ndan kefaletle 500 kuruş borç alarak doktora gerekli ödemeyi yapmıştı⁴⁵.

Tabipler, halkın sağlık sorunlarını çözmekle yükümlü olduklarından kişi ayrımı yapmadan muayene etmekle yükümlüydü. 31 Ekim 1892’de 3. Gümüşhane taburunun 2. bölük mülazım başısı İshak Efendi’nin hastalanması üzerine Binbaşı, Mülazım Osman Ağa’yı Belediye tabibinin hanesine gönderdi. Tabip; “*...saat 9’u geçti gelemem...*” cevabını vererek askeri geri gönderdi. Bunun üzerine binbaşı, hastanın ağır olduğunu ifade ederek askeri tekrar doktorun evine gönderdi. Tabip bu sefer; “*...ben Mart maaşından başka maaş almadım. Onunla idare-i maslahat ediyorum. Ücret-i kadime verirsiniz gelirim. Yoksa başka türlü gelmem...*” diyerek askeri ikinci kez geri çevirdi. Bütün bu olup biteni duyan hasta (mülazım İshak Efendi) kendisini pencereden aşağıya atarak intihar etti. Tabibin zorla para talep etmesi ve askerin intiharı onun, azledilmesine yol açtı. İntihar eden kişinin asker olması, Makam-ı Seraskeri’nin olaya dahil olmasına yani soruşturmanın genişlemesine yol açtı⁴⁶.

³⁹ BOA, DH.MUİ. 10/1, lef. 3.

⁴⁰ 1851 yılında Ohri Mütessilimi Celeddin Bey’in yaptırdığı sıbyan mektebi muallimi ayda 25 kuruş (BOA. C. ML. 19/876), 1839 yılında bir askerî muallim aylık 165 kuruş maaş alıyordu (BOA. İ. DH. 47171). Diğer taraftan 1830 yılında Mekteb-i Tıbbiye’de(Tıp Fakültesi hocası) görev yapan hocanın 150 kuruş ve yine tıp öğrencisinin sınıfına göre ortalama 30 kuruş civarında burs aldığı gözden kaçmamaktadır (BOA. C. SH. 6/282).

⁴¹ BOA. DH.İD.18/27, lef. 1.

⁴² BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 7.

⁴³ BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 3.

⁴⁴ BOA. ŞD. 1572/1, lef. 207.

⁴⁵ BOA. ŞD. 1572/1, lef. 33

⁴⁶ BOA. DH.MKT. 2018/71, lef. 1.

Yapılan uyarılara rağmen “...*fukarâ ve zuafâdan*...” para alan tabiplerin tespit edildiği takdirde ağır yaptırımlara maruz bırakılacağı nizamnamede ilan edildi⁴⁷. Meclis-i Vala’dan Padişah’a sunulan nizamnamede hastadan para alanların ağır ceza alacağına⁴⁸ işaret edildiği gibi hastadan alınan paraların tabiplerin maaşlarından kesileceği ilan edildi. Bu durum aynı zamanda ilk ataması yapılan tabiplere verilen uyarılarda da kendisini göstermektedir. Örneğin tabip Yorgaki’nin 6 Ocak 1849 tarihli atamasında; “...*eczâ-yı kimyeviyeyi isti’ mâl etmemek, iskât-ı cenin ve bunun emsâli mugâyir-i kânûn-ı tıbbiyeye hareket eylememek ve fukarâ ahâlisinden ücret-i kadîme almayub sadaka-i ser-mehâbet-i hazret-i zıllullâhim olmak üzere meccânen bakmak...*” şartıyla 250 kuruş maaş tahsis edildiği belirtilmiştir⁴⁹.

2.3.Atama [Zorunlu Hizmet-Görev Yerini Beğenmeme]

Tıp eğitimini İstanbul’da tamamlayan doktorların kura usulüyle taşra kazalarına tayinleri yeni sorunların başlangıcı demektir. Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu’daki kazalara atanan tabipler, İstanbul’da alıştıkları düzene uymayan farklı bir dünya ile karşılaşmaktadırlar. Osmanlı Anadolu’sunda İstanbul’dan uzaklaştıkça çalışma şartları farklılaşıyordu. Kazaların coğrafi ve fiziki koşulları İstanbul’da öğrenim görmüş tabipler için büyük bir sorun teşkil ediyordu.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunları atandıkları görev yerlerine gitmezlerse mecburi hizmeti tamamlamadıkları gerekçesiyle haklarında işlem yapılmıyordu⁵⁰. Örneğin tabip İsrail Efendi’nin bir ay görev yaptıktan görev yerini terk edip memleketi Edirne’ye döndüğü anlaşılmıştır. Evine polis gönderilerek 17 Temmuz 1899 tarihinde karakolda ifadesi alınan İsrail Efendi ifadesinde “...*alesiyle birlikte Edirne’de yaşadığını ve Karaferye’de doktorluk yapmak istemediğini...*”⁵¹ ifade emesi üzerine yasal faiziyle 150 lirayı geri ödemesi istendi. Yine belediye tabibi Magridiç Efendi atandığı görev yerine gitmekten imtina etmesi üzerine 16 Eylül 1899 tarihinde Tıbbiye-i Şahane Nezareti hakkında işlem başlatıldı⁵². Atandıkları memuriyet yerlerine gitmeyen doktorlardan tahsil edilen hizmet bedelinin gerekçeleri 26 Aralık 1899 tarihinde Bolvadin Kazası Belediye tabibi Kozma Sefatıl, Vodina Kazası Belediye tababetine tayin edilmiş olan Osman Ali ve Vamık Aziz Efendiler hakkında yapılan işlemlerden anlaşılmaktadır⁵³.

Taşra belediyelerinde beş yıl zorunlu hizmeti bulunan tabiplerin, atandıkları tarihten itibaren 15 gün içerisinde görev yerlerinde hazır olmaları gerekiyordu. Mazeretsiz 15 gün içerisinde görevlerine başlamayan doktorların, XIX. Yüzyılın ortalarında 150 lirayı okula ödemesi gerekiyordu. Görev yerine gitmeyen adaylardan alınan 150 liralık bedelin bir kısmı eğitim ücretiydi. Nitekim tabip Osman Ali Efendi, 6 yıllık tıp eğitiminin her yılı için 10 lira, diploma ücreti olarak 20 lira olmak üzere 80 lira; faiziyle 5 yıllık mecburi hizmet bedeli olarak da 70 lira olmak üzere toplam 150 lirayı Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’ye ödemiştir. Şayet mecburi hizmetini yapmayan tabipler bulunamazlarsa ya da ödemeye yanaşmazlarsa bu paraların kefillerden faiziyle tahsili yoluna gidiliyordu⁵⁴.

⁴⁷ Belgede “...*verilen maaşa kanaat itmeyübde fukarâ ve zü’efâya bilâ-ücret bakmıyor iseler virilen maaş beyhûde olur...*” denilmektedir. BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 9.

⁴⁸ BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 9.

⁴⁹ BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 3.

⁵⁰ Elif Gültekin ve Gazi Doğan. “Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinde Bir Bakış”, *Lokman Hekim Dergisi*, 8(3), 2018, s. 220.

⁵¹ BOA. DH. MKT. 2227/52, lef. 1.

⁵² BOA. DH. MKT. 2263/115, lef. 2.

⁵³ BOA. DH. MKT. 2267/19, lef. 2.

⁵⁴ BOA. DH. MKT. 2282/63, lef. 1.

Olumsuz çalışma şartları tabipleri çeşitli arayışlara yönelttiği anlaşılmaktadır. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun veya yurtdışında eğitim görmüş tabiplerin sözleşme şartlarını bozmaları halinde ağır yaptırımlarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Nitekim Dersim Sancağı Maden Kazası Belediye tabibi tayin olunan İsmail Şahit Efendi'nin nerede olduğu bilinemediğinden hakkında arama kararı çıkartılmıştır. Benzer şekilde Paris'te tıp eğitimi gördükten sonra Arapgir Kazası'na atanan İzak Mayir Efendi'nin Arapgir'e gitmediği kaymakamlığın yazısından anlaşılmıştır. Tabip İzak Mayir görev yerine gitmeyi kabul etmezse kefaletname yoluyla kendisinden ya da kefil Küçükçekmece Köyü'nden Kebir Mafu veled-i Hacı Yorgi'den tahsil edileceği belirtilmiştir⁵⁵. Bunun üzerine 23 Mayıs 1899 tarihinde Aydın Vilayeti Valiliği İzak Mayir'e ulaşıp ifadesini almış, tabip ifadesinde; “...İzmir veya kaza belediyelerinden birinde tabiplik yapabileceğini, Arapgir'e tayininden haberi olmadığını, olsa dahi gidemeyeceğini...” belirtmesi üzerine tazminat süreci başlatılmıştır⁵⁶.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de burslu altı yıl eğitim gören tabipler okula başlarken sözleşmeyle birlikte kefaletname senedi de imzalarlardı. Nitekim 5 Haziran 1900 tarihinde Mardiros Efendi Etibba-yı Mülkiye Nizamnamesi gereği bir memuriyet tevcih olduğunda beş yıl görevde kalacağına dair sözleşme imzalamış, görevini tamamlamazsa 100 Osmanlı lirasını belediyeye ödeyeceğini taahhüt etmişti. Yapılan incelemede beş yıl devlet görevinde kalmadığı düşünülerek evine haciz gönderilen Mardiros Efendi memuriyet sicil kaydının incelenmesini talep etmiş ve yapılan incelemede Tirebolu, Kastamonu, Arapgir ve Sıhhiye müfettişliği görevlerinde altı yıl çalıştığı anlaşılmaması üzerine haciz işlemi durdurulmuştu⁵⁷. Yine 12 Ekim 1910 tarihinde tababete ya da eczacılığa tayin olundukları halde tayin olundukları memuriyete gitmeyen 26 tabip ve eczacının yasal faiziyle birlikte 113931 kuruş 30 parayı ödemesi gerektiği Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından karara bağlanmıştır⁵⁸.

2.4.Savaşların yol açtığı sorunlar

İttifaklar çağında Osmanlı Devleti denge siyasetini sürdüremediğinden 93 Harbi, Balkan Savaşları ve nihayet I. Dünya Savaşı'ndan büyük felaketleri art arda yaşadı. Yaşanan felaketler, ordunun gerek askere gerek geri hizmette görev yapan doktorlara olan ihtiyacını arttırdı. Çıkarılan umumi seferberlik ilanı ile mükellefiyet çağındaki yüzbinlerce genç silah altına alındı. Bu durum nedeniyle 40-50 bin nüfuslu büyük kazalarda tek bir doktor bile kalmadı.

Balkan savaşlarında ihtiyat askeri olarak kışlada muvazzaf olarak tutulan belediye tabiplerinin bir kısmı savaş bitmeden kolera hastalığıyla mücadele çerçevesinde kazalara gönderildiler. Örneğin 140. Ayvacık Alayının 3. Bayramiç taburunda celp edilmekte olan tabiplerden birinin kaza ahalisinin tedavisiyle ilgilenmesi gerektiği ifade edilirken, devletin, savaş sırasında bile halk sağlığını önemseydiğini göstermektedir⁵⁹.

Savaşlar sırasında doktor sayısının azlığı sancak ve kazalarda memurların iş birliğiyle götürülebiliyordu. Aydınlatılmayan idari olaylarda askeri tabipler yeri geldiğinde belediye tabipleriyle eşgüdüm içinde çalıştırılıyorlardı. Değişik olaylarda askeri tabiplerle, belediye tabiplerinin karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Avusturya vatandaşı olan belediye tabibi Velis, mahnukan (boğazı sıkılarak) öldürülmüş kadının ölüm sebebini sıradan bir ölüm gibi göstermesi

⁵⁵ BOA. DH. MKT. 2119/55, lef. 1.

⁵⁶ BOA. DH. MKT. 2119/55, lef. 2.

⁵⁷ BOA. DH. MKT. 2357/46 lef. 1.

⁵⁸ BOA. DH. MKT. 2634/22, lef 1-4:

⁵⁹ BOA. DH. MUI.10/8, lef. 5.

üzerine cenaze yakınlarının şikayetiyle mahkemelik oldu. Ordu tabibi Miralay Parladi, kaza kaymakamı, binbaşı Emin Efendi ve tebâbet memurunun yaptığı otopside ölümün maknukan gerçekleştiği açıkça görüldüğünden tabip Velis Efendi memuriyetten çıkarılarak *taht-ı muhakemeye* alındı⁶⁰.

Ahmet İzzet Paşa, Balkan Savaşı hatıralarında tabip başına düşen beş binden fazla yaralı⁶¹ askerden bahsetmesi, seferberlikte doktorların zor şartlar altında çalıştıklarını göstermektedir. Doktorların büyük bir kısmı yaralı askerlerin tedavisiyle ilgilenirken, geri kalan kısmı ise göçler yoluyla yer değiştiren muhacirlerin sorunlarıyla ilgilendiler. Balkan Savaşlarında savaştan kaçarak bulabildikleri her yere sığınan muhacirler, göç esnasında yaşadıkları çeşitli sıkıntılardan ve yeteri kadar beslenememelerinden dolayı sık sık hastalandılar. Bu gibi kimselerin sağlık kontrollerinin yapılması ve gereken hallerde tedavilerinin gerçekleştirilmesi için gerek Kızılay Cemiyeti doktorları gerekse seferberlik emri altında tutulan tabipler görevlendirildi. Tabipler, düzenli olarak iskan mahallerini gezerek hastaların tedavilerini gerçekleştirmiş ve tedavi sırasında kullanılacak ilaçları temin etmişlerdi⁶².

Balkan Savaşları sırasında alınan seferberlik kararıyla belediye tabipleri cephede istihdamları sırasında şehit ve gazi olanlar da oldu. Savaş sonrasında seferberlik bittiğinde mülkiye tibbı yine eski görev yerlerine döndüler⁶³. Ama geri dönemeyenler geride gözü yaşlı eşler, çocuklar bıraktı. Vatan hizmetini ifa ederken Bulgar askerinin attığı kurşunla şehit olan belediye tabibi Nafiz Tahir Bey'in eşyaları ailesine iade edilmiş, geride bıraktığı üç kişilik ailesine devletin şefkatli yüzü gösterilmiştir. Ailesine maaş tahsisi yapılmış ve tazminat ödenmiş⁶⁴, kendilerine nişan tevdi edilmiştir⁶⁵.

Savaş sırasında kazalarda halkın tedavisiyle ilgilenecek tabiplerin askeri seferberliğe çağrılmasından dolayı halk sağlığı tamamen terk edilmemiştir. Örneğin Çatalca'da bulunan Topçu Alayı'nın 2. Taburu tabip kolağası Ahmet Refik Efendi'nin askeri tabiplik görevinin yanı sıra yapacağı Büyükçekmece belediye tabipliği görevini yalnız 200 kuruş zamlı ifa edeceği ifade edilmiştir⁶⁶.

Savaş ve hastalıklar arasında bir bağ olduğu bir gerçektir. Yeterince beslenemeyen, temiz su bulmakta zorlanan, kötü şartlarda tutulan askerler arasında savaş sırasında bulaşıcı hastalıklar arttı. Toplu yaşam alanlarında mikrop öldürücü olarak bu dönemde *permangarat potas* (potasyum permanganat) suya katılarak hem arıtmada hem de yara tedavisinde kullanıldı⁶⁷. Savaş sırasında Anadolu'nun çeşitli kısımlarında kolera ve veba salgınları devam ettiğinden belirtilen yöntemin yaygınlaştırıldığı görülmektedir.

Seferberlik emriyle ihtiyat zabiti/yedek subay olarak askere çağrılan tabiplerin, savaş sırasında harcırah ve maaşlarının ne şekilde ödeneceği hususu yapılan yazışmalarda netleştirildi.

⁶⁰ BOA. HR.MKT.793/44, lef. 5.

⁶¹ "...karargâhın yerleştiği Hadım Köyü'ne giderken Yeşilköy İstasyonunda binlerce kolera hastasının ölümlerle kucak kucağa, açta yatıklarını gördüm. Yanko Bey'e çıkmak istedim. Yanındakilerin toplam olarak beş kişiden ibaret, hastaları ise 5.500 kişi olduğundan, fazla bir şey beklenmemesi gerektiğini söyledi..." Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım I*, İstanbul 1992, s.113.

⁶² Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, 1329-1331: s.227.

⁶³ BOA. DH. MB.HPS. M. 26/8, lef. 1; BOA. DH. EUM. MH. 141/65, lef. 1.

⁶⁴ BOA. MV. 216/125, lef.1; BOA. ŞD. 2843/23, lef. 1; BOA. BEO. 4630/347183, lef. 2.

⁶⁵ BOA. HR.TO.53/28, lef. 1; BOA. İ.TAL. 122/68, lef. 1.

⁶⁶ BOA. DH.MKT. 514/15, lef. 5.

⁶⁷ BOA. YPRK.EŞA. 39/94, lef. 1. Ayrıca bk. Yukun Zhang- Haishan Dong, Peng Yan- Xue Zheng, "Research on removal of manganese in drinking water by potassium permanganate", *International Conference on Advanced Energy, Power and Electrical Engineering* (E3S Web of Conferences 260), 2021, p. 1.

Silahaltına alınan tabiplerin özlük hakları Devâir-i Belediye'den, Harbiye Nezareti'ne devredildi. Kanun maddesine göre seferberlik emriyle istihdam olunan ihtiyat zabitlerinin maaşları Harbiye Nezareti tarafından verilirken çeşitli yöntemler uygulandı. Örneğin belediye tabibi iken yüksek maaş alanlar yine o maaşlarını Harbiye Nezareti'nden almaya devam ettiler. Belediye tabibi iken düşük maaş alan tabipler, seferberlikte Harbiye Nezareti'nin yüzbaşı maaşı oranıyla istihdam edildiler⁶⁸.

Balkan Savaşları sırasındaki seferberlikte askere çağrılan belediye tabiplerinin yerleri belediyeler tarafından doldurulamadı. Halkın sağlığını koruyabilmek adına tabiplerin yerlerine istihdam edilmek üzere kimi zaman eczacılar görevlendirilmek istendi. Kastamonu Kazası merkezinde 1000 kuruş maaşla görev yapan doktor Çakomoni'nin seferberlikte Anadolu Ordu-yu Hümayunu'na katılma emrini alması üzerine yerine başka bir tabip bulma arayışına girildi. Kaza idaresi yeni tabip bulamayınca halkı, doktorsuz bırakmamak için eczacılık yapan kişiyi istihdam edebilmek için 31 Aralık 1912 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden talepte bulundu⁶⁹.

Sonuç

XIX. yüzyıl bireylerin verimliliğini arttırmaya, onları çeşitli yollarla kontrol ve disipline etmeye çalışan iktidarlar çağıydı. Bu nedenle Foucault; hastane, hapisane, ordu ve okulu iktidarın disipline edici kurumları olarak nitelemektedir. Yüzyıl içerisinde bir yandan zorunlu askere alma, diğer yandan zorunlu kitlesel eğitim ile bireylerin tek tipleştirildiği, itaat ve disipline edilerek alıştırıldıkları görülmüştür. Standartlaştırma, bürokrasi gibi sağlık alanına da yansdı. Nizamnameler standartlaştırma yolunda yönlendirici oldu. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi, İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmname, Etibba-yı Mülkiye Nizamnamesi, Taşrada Görev Yapan Tabiplerin Hareket Şekli ve Tedavileri Hususuna Ait Nizamname, Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedeki Tabâbet-i Belediye İcrâsına Dâir Nizâmname, Vilayât-ı Memurîn-ı Sıhhiyenin Suret-i Tayini ve Azillerine Dair Nizamname, Aşı Nizamnamesi, Karantina Nizamnamesi vilayetlerde sağlık hizmetlerini çeşitli yönleriyle nizama sokmaya yönelik atılmış adımlardı. Bu hukuki metinler sayesinde mektepli olmayan, kulaktan dolma bilgilerle tedavi eden kişilerin ve çeşitli bitkilerden elde ettiği karışımları ilaç olarak satan şarlatanların etki alanları daraltılmaya başladı. Atılan adımlar sayesinde taşra kazalarında ilk defa mesleki formasyona dayalı sağlık hizmetleri halkın hizmetine sunuldu. Her ne kadar nizamnameler taşradaki sağlık hizmetlerinin hukuki yapısını ortak bir çatı altında bulundurmaya öngörmese de tabipliğe standart getirdiği muhakkaktı.

Tabiplerin sayıca az ve zor şartlar altında geniş sahalara yetişmeye çalışıyor olmaları merkezi ve yerel otoritenin desteğini zorunlu kıldı. Belediye tabipliğinin hizmet alanı halk sağlığını korumak üzerine şekillendiğinden kaza idarelerinin doktorları sahiplenmesi önemliydi. Kendilerine refakat eden bir memurla uzun süre kaza mahallini dolaşarak işini yapan tabiplerin belediye idaresinden maddi ve manevi talepleri oldu.

Merkezi maaş sistemine henüz geçilmediği XIX. yüzyıl ortalarında maaşlarını yerel yönetimlerden alan tabipler, belediyelerin zorluklarıyla karşılaştılar. Maaşlarının azlığıyla ilgili yapılan şikayetlerde merkezi idare, yerel belediyeler adına devreye girerek düzenlemeler yaptı. Vergi indirimi ve ücret artışlarıyla tabiplerin görev yerlerinde hastadan tedavi ücreti talep etmeden görev yapmalarını sağlamaya çalıştı.

⁶⁸ BOA. DH. H.MŞ. 25/71, lef. 1.

⁶⁹ BOA. İ. MVL. 134/3626, lef. 3.

Belediye tabipleri için Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu'daki kazalarda çalışma ortamları oldukça kötüydü. Devlet birtakım tedbirler olsa da taşrada çalışma şartlarının zorlukları her zaman tabipleri yeni arayışlara yönlendirdi. Kimi zaman mezuniyet sonrası görev yerlerine gitmediler, kimi zaman zor coğrafi ve fiziki şartlar karşısında zorunlu hizmetlerinin bedelini ödeyerek büyük şehirlerdeki özel muayenehanelerde çalıştılar. Tabiplerin belediyelerde çalışan birer devlet memuru olarak hukuki ve idari statülerini konu edinen, çalışma şartlarının sınırlarını çizen bu çalışma aynı zamanda, XIX. Yüzyılda modern tıbbın halka yansımaları ve modern sağlık hizmetlerinin geçirdiği aşamaları pek çok ilklerle birlikte ele almaktadır.

Kaynakça

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, *İrade, Meclis-i Mahsûs*, 50/2156, 27 Eylül 1874/15 Ş 1291; 33/1363, 1 Ocak 1867/24 Ş 1283.
- BOA, *Sadaret Mektubi Kalemî Belgeleri (A. MKT)*, 198/76.
- BOA, *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)*, 1/36; 4630/347183.
- BOA, *Cevdet Maliye Belgeleri (C. ML.)*, 19/876.
- BOA, *Cevdet Sıhhiye Belgeleri (C. SH.)*, 6/282.
- BOA, *Dahiliye Nezareti Muhâsebe Kalemî Belgeleri (DH.EUM.MH.)*, 141/65.
- BOA, *Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH. HMS.)*, 30/42; 25/71.
- BOA, *Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH. MB.HPS. M.)*, 26/8.
- BOA, *Dahiliye Nezareti İdare (DH.İD.)*, 18/9; 18/27; 50/21.
- BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH. MKT.)*, 2227/52; 2263/115; 2267/19; 2282/63; 2119/55; 2357/46; 2634/22; 1877/41; 849/18; 503/11; 2018/71; 514/15.
- BOA, *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUI.)*, 10/1; 10/8; 41/35.
- BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT.)*, 793/44.
- BOA, *Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO.)*, 53/28
- BOA, *İrade Dahiliye Belgeleri (İ. DH.)*, 4/171.
- BOA, *İrade- Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.)*, 134/3626.
- BOA, *İrade Taltifa (İ.TAL.)*, 122/68
- BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*, 216/125.
- BOA, *Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD.)*, 1572/1; 2408/20; 2843/23.
- BOA, *Rumeli Müfettişliği Yanya Evrakı (TFR.I.YN.)*, 3/287.
- BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.)*, 39/94.

2. Mevzûât

- 12 Ekim 1861/7 R 1278 Tarihli *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedede Tabâbet-i Belediye İcrâsına Dâir Nizâmname*, Düstûr, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 814-816.
- 17 Nisan 1888/5 Ş 1305 Tarihli *Memleket Etibbası ve Eczacıları Hakkında Nizamname*, Düstûr, Birinci Tertîb, Cild 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 9-12.
- 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli *İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizâmnamesi*, Düstûr, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 803-806
- 21 Temmuz 1871/3 Ca 1288 Tarihli *Karantina Nizamnamesi*, Düstûr, Tertîb-i Evvel, Cild-i Sâni, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet 1290, s. 800-802.
- A.} DVN.MKL. 35/23 (17 Muharrem 1312 / 21 Temmuz 1894) ve 1 Mayıs 1894 Tarihli *Aşı Nizamnamesi*

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, 1329-1331: s.227.

3. Araştırma Eserleri

- Ahmet Şerif. *Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanın*, I-II. Cilt, haz. M. Çetin Börekçi, (Ankara: TTK Yayınları, 2004).
- Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım* I, der. M. Ayışığı, (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992).
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).
- Altıntaş, Ayten. "Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıbhâne-i Âmire", *Osmanlı*, VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (1999), 528-540.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007).
- Çakmak, Biray. "Modernleşme Sürecinde Uşak Kazası'nda Sağlık Hizmetleri (XIX. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başı)", *Kurtuluşun 100. Yılında Uşak*, Uşak: Uşak Belediyesi Kültür Yayınları, (2022), 118-127.
- Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev. P. Siral, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).
- Güler, Tahsin. "Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerinin Tarihi Seyri", *SDÜ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* XIX/4, (2014), 311-336.
- Gülser, C-İ. Rasimoğlu. "Taşra'yı İyileştirmek: XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Memleket Hekimleri", *Lokman Hekim Journal* 3/1, (2013), 1-6.
- Gültekin, Elif-G. Doğan. "Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinde Bir Bakış", *Lokman Hekim Dergisi*, 8/3, (2018), 218-223.
- Gündüz, Mustafa. *Kurum, Kavram ve Zihniyet*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018).
- Gündüz, Mustafa. "Ütopyalardan Distopyalara Eğitim ve Toplum", *Eğitime Bakış* 43, (2018), 9-16.
- Sarı, Nil. "Mekteb-i Tıbbiye", *TDVİA*, 29, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 2-4.

Tekeli, İlhan- Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu 'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, VII, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993)

Terzioğlu, Aslan. "İstanbul Tıp Fakültesi Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 63/2, (2000), 1-60.

Yamak, Sanem. "Vatandaşlık Eğitimi ve Militar Eğitim", *Türk Eğitim Tarihi* (ed. M. Gündüz), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, (2019), 307-340.

Yıldırım, Nuran. "İstanbul'da Sağlık Hayatı", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 4, (2015), 92-102.

Zhang, Yukun- Haishan Dong, Peng Yan- Xue Zheng, "Research on removal of manganese in drinking water by potassium permanganate", *International Conference on Advanced Energy, Power and Electrical Engineering* (E3S Web of Conferences 260), (2021), pp. 1-5.

<https://www.sdplatform.com/Dergi/342/Belediye-hekimligi>

Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi [1874-1912]

Tavas Boy's Secondary School [1874-1912]

Kevser Değirmenci*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
kevser.degirmenci@dpu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4464-7928

Başvuru / Submitted :

21 Haziran 2023

Kabul / Accepted :

4 Eylül 2023

DOI: 10.21021/osmed.1317781

Atıf/Citation:

Değirmenci, K. "Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi [1874-1912]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 229-255.

Benzerlik / Similarity : %18

Öz

Osmanlı toplumunda eğitim, Tanzimat dönemine kadar dinî ve geleneksel bir nitelik taşımıştır. Osmanlı eğitim-öğretim sisteminin değişmesi ve eğitimin modernleşmesi hususunda atılan ilk adım 1838 yılında Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin kurulması teşkil etmiştir. II. Mahmut devrinde devlet kademelerine memur yetiştirmek için 1838 yılında ilk rüşdiye mektepleri açılmıştır. 1845 yılında toplanan Muvakkat Maârif Meclisi tarafından rüşdiyelerin, sıbyan mektepleri üstünde Darülfünûn'a talebe yetiştiren orta dereceli okullar olduğu kabul edilmiştir. Durumları netleşen rüşdiyeler esasen, 1846 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin kurulmasıyla açılmaya başlanmıştır. Osmanlı eğitim reformuna dair atılmış en büyük ve son adım şüphesiz 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'dir. Osmanlı eğitiminin modernleşmesi anlamında önemli bir dönüm noktası teşkil eden nizamnâme ile rüşdiyelerin eğitim sistemindeki yeri ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir. 1869 nizamnâmesi sonrası ülke çapında rüşdiye mekteplerinin sayısında bir hayli artış olmuştur. Nizamnâme yayımlandığında ülkede 87 rüşdiye bulunurken, 1875 yılı resmî istatistiklerine göre 351 erkek rüşdiyesinin mevcut olduğu bilinmektedir.

Çalışmada Aydın Vilâyeti Denizli Sancağı'na bağlı Tavas Kazası'nda 1874 yılında açılan Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi ele alınacaktır. Arşiv belgeleri ve maârif salnâmeleri ışığında 1874-1912 yılları arasında Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin eğitim kadrosu, müfredatı, hülâsa cetvellerine göre muallim ve talebelerin mevcudu, sınav cetvellerine göre öğrencilerin sınavlardaki başarı durumları hakkında malûmat verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Denizli, Tavas, Rüşdiye, eğitim.

Abstract

Education in Ottoman society had a religious and traditional character until the Tanzimat period. The first step taken to change the Ottoman education system and modernize education was the establishment of the Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti in 1838. During the reign of Mahmut II, the first secondary schools were opened in 1838 to train civil servants for state positions. In 1845, the Muvakkat Maârif Meclisi recognized that secondary schools were secondary schools that trained students for the Darülfünûn above the sıbyan schools. In 1846, with the establishment of Mekâtib-i Umûmiye Nezareti, the secondary schools, whose status was clarified, began to be opened. The biggest and last step taken in the reform of Ottoman education was undoubtedly the Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi published in 1869. The Nizamnâme, which constituted an important turning point in the modernization of Ottoman education, determined the place of secondary schools in the education system in detail. After 1869, there was a considerable increase in the number of secondary schools across the country. While there were 87 secondary schools in the country when the regulation was published, according to the official statistics of 1875, there were 351 boys' secondary schools.

In this study, Tavas Boys' Secondary School, which was opened in 1874 in Tavas District of Denizli Sanjak of Aydın Province, will be discussed. In the light of archival documents and education salnâmes, information will be given about the education staff of Tavas Boys' Secondary School between 1874-1912, its curriculum, the number of teachers and students according to the hülâsa tables, and the success of the students in the exams according to the exam tables.

Keywords: Ottoman State, Denizli, Tavas, Secondary School, education.

Giriş

Osmanlı toplumunda eğitim, Tanzimat dönemine kadar dinî ve geleneksel bir nitelik taşımıştır. Nitekim XVIII. yüzyıl sonuna kadar en yaygın eğitim kurumları sıbyan mektepleri ve medreselerdir. Medreseler bir süre sonra çeşitli sebeplerle görevlerini yerine getiremez olmuştur. Özellikle III. Selim döneminde başlayan Batı tarzı okulların açılması ile medreseler giderek önemini kaybetmiştir.¹ Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan yenilik hareketlerinin boyutu III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) devirlerinde gerçekleştirilen köklü ıslahatlarla daha da geliştirilmiştir. Osmanlı yenileşmesi anlamında kazanılan bu ivme Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile çok daha önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Bu anlamda eğitimde ilk modernleşme hareketlerinin 1776-1839 yılları arasında olduğu söylenebilir. Zira savaş meydanlarında alınan yenilgilerin etkisiyle yenileşme hareketlerine askerî okulların açılmasıyla başlanmıştır.² Eğitimde yenileşmenin ilk adımları olan bu okullarda yabancı öğretmenler de görev yapmış, dolayısıyla ilk defa Batı dilleri müfredata girmiştir. 1824'te Sultan II. Mahmut'un bir fermanıyla ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile medrese zihniyetinin önemli bir desteğini kaybetmesi, 1830'larda Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, ilk Türkçe gazete Takvim-i Vekâyî'nin yayınlanması ile toplumun eğitim ve kültür seviyesi artmaya başlamıştır.³ Diğer yandan 1838'de kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia, sıbyan mektepleri üzerinde yükseköğretime öğrenci yetiştirecek ortaöğretim kurumları açılmasını teklif etmiştir.⁴ Bu teklifi hayata geçirecek çalışmaları yürütmek üzere aynı yıl geleneksel Osmanlı eğitim-öğretim sisteminin değişmesi ve eğitimin modernleşmesi anlamında Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur.⁵ Çalışmalar neticesinde Batı tarzı eğitim kurumlarının açılması hemen gerçekleşmese de Sultan II. Mahmut devrinde devlet kademelerine memur yetiştirmek ve ayrıca sıbyân mektepleri ile askerî okullar arasındaki boşluğu doldurmak amacıyla 1838 yılında rüşdiyeler açılmıştır. Sıbyan mekteplerinin devamı ve ikinci kademesi olarak tasarlanan rüşdiyeler orta mektep derecesinde açılmış okullardır.⁶ Bu konuda Meclis-i Vâlâ'da bir okul programı düzenlenirken “birinci sınıf” ve “ikinci sınıf” olmak üzere “ilk ve orta” okul seviyelerinde olmasına karar verilmiştir. Fakat Sultan II. Mahmut bu adlandırmanın yerine “iptida” ve “rüşdî”⁷ kelimelerini benimsemiştir. Buna göre 1838 yılı itibariyle Süleymaniye Sıbyan Mektebine Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye⁸ adı verilerek ilk rüşdiye

¹ Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 2 (2011): 9. Osmanlı eğitim tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 1999); Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977); Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003); İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, (Ankara: TTK, 1993).

² İlk askerî deniz okulu olan Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn 1776 yılında, ilk askerî kara okulu olan Mühendishane-i Berri-i Hümayûn 1795 yılında açılmıştır (Akyüz, *age*, 125-126); Osmanlı eğitiminin modernleşme süreci hakkında detaylı bilgi için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015); Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998); Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, (Ankara: MEB Yayınları, 1964); Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1991).

³ Akyüz, *age*, 124.

⁴ Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV (İstanbul 2008), 300.

⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: TTK, 1999), 8; Öztürk, *agm*, 301.

⁶ Mehmet Zeki Pakalın, “Rüşdiye”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III (İstanbul 1983), 65; Günümüz ilköğretim okullarının 6, 7 ve 8'inci sınıfları karşılığı olarak düşünülebilir (Nurgül Bozkurt, “Maârif Salnâmelerine Göre Kütahya Sancağı'nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1904)”, *History Studies*, 2/3 (2010): 64).

⁷ Çocuklar ergenlik çağına, yani “rüşd” yaşına kadar okuyacaklarından bu isim verilmiştir (Kodaman, *age*, 7).

⁸ Ergin, *age*, 386-393.

mektebi oluşturulmuştur. İkinci rüşdiye aynı yıl Mekteb-i Maârif-i Adliye⁹ adı ile açılmıştır.¹⁰ Bu iki okul genel olarak rüşdiye mektebi olarak kabul edilmekle birlikte daha ziyade memur yetiştirmeye yönelik ilk mülkî okullar olarak kabul edilmektedir.¹¹

Eğitim alanındaki eksiklikler fark edilerek önemli adımların atıldığı Sultan II. Mahmut döneminden sonra Tanzimat devrinde her alanda modern eğitim kurumları oluşturulmaya devam edilmiştir. Bu bağlamda yeni nizamnâmeler ve talimatlar yayınlanmış, ilköğretim yöntemlerinde ve programlarında, ders araç-gereçlerinde yenilikler yapılmıştır.¹² İlk rüşdiye mektepleri Bâbiâlî'ye memur yetiştirmeye devam ederken yeni ihtiyaçlara ve Tanzimat devri reformlarına cevap verememiştir. Bu durumu fark eden padişah Abdülmecid, ülkenin her yerinde mektepler açılması gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim padişahın talimatı ile hemen harekete geçilmiş ve aynı zamanda rüşdiyelerin durumundaki belirsizlik 1845 yılında toplanan Muvakkat Maârif Meclisi tarafından giderilmiştir.¹³ Rüşdiyelerin, sıbyan mektepleri üstünde Darülfünûna talebe yetiştiren orta dereceli okullar olduğu kabul edilmiştir. Böylece durumları netleşen rüşdiyeler esasen 1846 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin kurulmasıyla açılmaya başlamıştır.¹⁴ Yapılan çalışmalar neticesinde rüşdiye adı ile açılan ilk mektep 1847 yılında İstanbul'da Davutpaşa Rüşdiyesi olmuştur.¹⁵ Bundan sonra İstanbul'da Bâyezid, Üsküdar, Tophane ve Bâbiâlî civarında Ağa Camii'nde olmak üzere dört erkek rüşdiye mektebi daha açılmıştır. Bu okullarda öğrencilere Arapça, Farsça, coğrafya, matematik, imlâ ve fen dersleri okutulmuştur.¹⁶ 1848 yılından sonra giderek yaygınlaşan rüşdiyelerin sayısı 1852 yılı itibariyle İstanbul'da 10 civarındadır.¹⁷ Rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek için 1848 yılında açılan Dârülmualimîn-i Rüşdî¹⁸ mezun vermeye başladıktan sonra rüşdiyeler taşradaki büyük merkezlerde de açılmaya başlanmış ve sayıları daha da artmıştır. Bu okullardan mezun olan öğrenciler sayesinde yüksek askerî okullara daha liyakatli öğrenciler gelmeye başlamıştır. Abdülmecid döneminde kız çocukların eğitimi de gündeme gelmiş, 1859 yılında İstanbul'da Sultanahmet Kız Rüşdiyesi açılmıştır. Kadın öğretmen

⁹ Ergin, *age*, 394-406.

¹⁰ Sakaoğlu, *age*, 59-62.

¹¹ Kodaman, *age*, 92.

¹² Akyüz, *age*, 140-141; Yahya Akyüz, "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler", *Tanzimat'ın 150 Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara: TTK, 1994), 512

¹³ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, 15 (Ankara 2002), 73-74.

¹⁴ Kodaman, *age*, 92; Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin kurulmasının ardından sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin nazırlığı Esat Efendi'ye verilmiştir. Esad Efendi'nin görevi yardımcısı Kemal Efendi ile birlikte, mekteplerin vakıf gelirleri ile hangisinin sıbyan hangisinin rüşdiye olacağını belirlemektir. Bu esnada karşılaşacakları olası aksaklıkları ve yapılması gerekenleri meclise bildirmek zorundaydılar. Ayrıca sıbyan ve rüşdiye mekteplerini her gün yeni tüzüklerin uygulanması anlamında denetleyeceklerdi (Ali Akyıldız, "Tanzimat Döneminde Kurulan Merkezi Eğitim Kurumları (1836-1856)", *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, ed. Cemil Öztürk-İlhami Fındıkçı (Ankara: Pegem Akademi, 2011), 176).

¹⁵ Sıbyan mektebinden gelecek öğrenciler burada dört yıl eğitim aldıktan sonra Darülfünun'a gideceklerdi (Tekeli-İlkin, *age*, 64).

¹⁶ Demirel, *age*, 74-75. İlk etapta rüşdiyelerin müfredatında tarih, coğrafya, geometri derslerine yer verilmemiş, medrese programına yakın dersler okutulmuştur. Türkçe eğitimi pek önemsenmemiş, Arapça ve Farsça'nın egemen olduğu Osmanlıca dersi Lisan-ı Osmanî adıyla verilmiştir. XVI. yüzyılda yazılan *Birgivi Risalesi* rüşdiyelerin ana kitaplarından olmuştur (Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 85); 1850 yılında rüşdiyelerin programında Arapça ve Farsça dersleri azaltılarak fen, matematik ve coğrafya gibi derslerin artırılması müfredatta müsbet bilimlerin yer almasını göstermesi bakımından önemlidir. Ders programında yapılan değişiklik yanında müfredata teorik derslere ilave olarak uygulama dersleri de konmuştur. Coğrafya dersinin öğretiminde harita kullanımına özellikle önem verilmiştir (Demirel, *age*, 75-76).

¹⁷ Kodaman, *age*, 92.

¹⁸ Dârülmualimîn, Osmanlı Devleti'nde 1848-1924 yılları arasında faaliyet gösteren erkek öğretmen okuludur. Eğitimin her kademesine öğretmen yetiştirmek amacı ile zamanla rüşdî, idadî ve sultanî şubeleri açılmıştır. Dârülmualimîn-i Rüşdî rüşdiye mektebine öğretmen yetiştiren okuldur (Cemil Öztürk, "Dârülmualimîn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VIII (İstanbul 1993), 551).

temin edilmesindeki güçlüğü de etkisi ile kız rüşdiyelerinin taşrada yaygınlaşması erkek rüşdiyeleri kadar hızlı olamamıştır.¹⁹

28 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı ile Osmanlı eğitim anlayışında yeni bir dönem başlamıştır. Maârif teşkilatında bir yanda şeyhülislamlığa bağlı Mekâtib-i Umumiyye Nezareti, diğer yanda modern mekteplerin nezaretini ele alan Maârif-i Umumiyye Nezareti'nin varlığı nedeniyle eğitimde çift başlılık söz konusu idi. Bu sorun 20 Nisan 1857 tarihinde Mekâtib-i Umumiyye Nezareti'nin, Maârif-i Umumiyye Nezareti'ne dâhil edilmesiyle çözülmüştür.²⁰ Bu düzenlemeden sonra Osmanlı eğitim reformuna dair atılmış en büyük adım şüphesiz 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi olmuştur.²¹ Eğitimin modernleşmesi anlamında büyük bir dönüm noktası olan nizamnâme ile rüşdiyelerin eğitim sistemindeki yeri ayrıntılı belirlenmiştir. Nizamnâmenin rüşdiyeler ile ilgili maddelerinde bazı önemli hususlara yer verilmiştir. Beş yüzden fazla hanesi olan kasabalarda birer rüşdiye mektebi açılacağı, bu mekteplerin yapım masrafı ve muallim maaşlarının vilayet maârif idaresi sandıklarından karşılanacağı, her bir rüşdiyeye öğrenci sayısına göre bir veya iki muallim, bir mubassır ve bir bevât/hademe tayin edileceği ve alacakları maaşlar net olarak belirtilmiştir. Ayrıca öğrenim süresinin dört yıl olacağı, sıbyan mekteplerini bitirip şehadetnâme alan öğrencilerin sınavsız kabul edileceği, rüşdiyeleri bitirenlerin imtihanla idadilere kabul edilecekleri hükme bağlanmıştır.²² Bununla birlikte taşra rüşdiye mekteplerinin idaresine mahsus talimatnâmeler de çıkarılmıştır. Bu metinlerde muallimler ve okul idaresi, talebeler, bevâtblar hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.²³

1869 Nizamnâmesi sonrası rüşdiye mekteplerinin sayısında hayli artış olmuştur. Nizamnâme yayımlandığında ülkede 87 rüşdiye bulunurken 1875 yılı resmî istatistiklerine göre 351 erkek rüşdiyesi vardı. Rüşdiye mektepleri sayısında en büyük artış Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde olmuştur. Bu dönemde özellikle taşra rüşdiyeleri devlet dairelerine memur yetiştiren kurumlar haline dönüşmüştür. Bu durumda haliyle rüşdiyelere olan talep artırmıştır. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından kısa bir süre önce 351 olan mektep sayısı, 1877 yılı itibarıyla 400 civarındadır.²⁴

¹⁹ Akyüz, *age*, 143; Tekeli-İlkin, *age*, 64.

²⁰ Ali Akyıldız, "Maarif-i Umumiyye Nezareti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVII (Ankara 2003), 273.

²¹ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin hangi gerekçeler ve kaygılarla hazırlandığını ortaya koyan Esbab-ı Mûcibe Layihası için bkz. Selçuk Akşin Somel, "Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temeller", *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, ed. Kahraman, Kemal ve Baytar, İlon, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015), 136-167

²² Akyüz, *age*, 144; Kodaman, *age*, 93.

²³ Ayrıca rüşdiye mekteplerinde görev yapan muallim, memur ve bevâpların kayıtlarını tutmak, terfilerini Maarif Nazırı'na arz etmek ve çalışanların kanun ve nizama uygun hareket edip etmediklerini kontrol etmek ile görevli bir birim mevcuttur. Mekâtib-i Rüştiye İdaresi adı verilen bu birim, rüşdiye mekteplerinden gönderilen devam ve sınav cetvellerini incelemek ve rüşdiyelerin geliştirilmesine yönelik alınacak tedbirleri bizzat Maârif Nazırı'na arz etmekle sorumludur (Uğur Ünal, *age*, 5-6).

²⁴ Ali Fuat Öreñç, "Silvan Rüşdiye Mektebi ve Tedrisatı", *Sultanlar Şehri Silvan, Eğitim-Kültür-Medeniyet*, ed. Oktay Bozan vd., (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 4. Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerinde açılan rüşdiyeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Biray Çakmak-Feyzullah Yerlikaya, "Gebze Erkek Rüştiye Mektebi", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi, Sempozyumu Bildirileri*, ed. Haluk Selvi-Bilal Çelik, (Kocaeli 2015), 1193-1209; Biray Çakmak, "Gediz Kazası Erkek Rüşdiye Mektebi (1873-1907) ve Mehmet Emin Efendi'nin Muallim-i Sâni Tayini", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2017), 223-251; Ali Rıza Gönüllü, "Alanya Rüştiye Mektebi (1861-1913)", *Erdem Dergisi*, 73 (2017), 65-88; Bağdat Askerî Rüşdiye Mektebi için bkz. Nurgül Bozkurt, "Bağdat Vilâyeti'nde Osmanlı Dönemine Ait Modern Askerî Okullar", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 10/XXXI (2017), 83-111; Musul vilâyeti rüşdiye mektepleri için bkz. Nurgül Bozkurt, "Musul Vilâyeti'nde Modern Türk Mektepleri (1898-1904 Maârif Salnâmelerine Göre)", 9. *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tebliğleri*, 2, (İstanbul 2011), 296-309; Ünal Taşgın, "Ayıntap Rüşdiyesi", *Gaziantep Üniversitesi Ayıntap Araştırmaları Dergisi*, 3/2, (2020), 53-63; Selma Turhan Sarıköse, "Bartın Rüştiye Mektebi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/5, (2020), 3126-3147; Fatma Kaya

1869 Nizamnâmesi'nin uygulanması aşamasında duyulan gereksinimler sebebiyle zaman zaman değişiklikler yapılmıştır. Bu anlamda özellikle II. Abdülhamid döneminde rüşdiyelerle ilgili önemli mevzuat değişiklikleri yapıldığı bilinmektedir. İstanbul ve taşra rüşdiyelerini kapsayan talimatnâmeler²⁵ yayınlanmış, çok fazla değişikliğe uğramadan yürürlükte kalmışlardır. 1892 yılında yapılan düzenleme ile vilayet ve liva merkezlerindeki rüşdiyelerin tamamı idadî kademesine alınmış, eğitim süresi dört yıldan üç yıla indirilmiştir.²⁶ Kaza ve nahiye merkezlerindeki rüşdiyeler tedrisata dört yıl olarak 1896 yılına kadar devam etmiştir. Rüşdiyelerin statüsünde değişiklik yapılmasına yönelik düzenlemelere II. Meşrutiyet döneminde de devam edilmiştir. II. Abdülhamid'in tahtan indirilişi sonrası rüşdiyelerin kaderini değiştiren bazı kararlar alınmıştır. 1913'te yasalaşan Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkatı kapsamında rüşdiyelerin statüsü yeniden ele alınmış, rüşdiyeler mekâtib-i ibtidâiye-i umûmiye adı verilen ibtidâî mekteplerinin çatısı altına girmiş ve eğitim süresi 6 yıl olarak değiştirilmiştir. Rüşdiyeler, ilköğretimdeki ibtidâî mektepler ile ortaöğretimdeki idadîler arasında tamamlama sınıfı (sınıf-ı mütemmim) haline getirilmiştir. Böylelikle 1913 düzenlemesi ile rüşdiyeler, müstakil mektep statüsünü kaybetmiştir.²⁷ Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde diğer eğitim birimlerinde olduğu gibi rüşdiyelerin de numûne adı verilen örnekleri açılmıştır.²⁸

1. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin Açılması

Tavas Kazası idarî olarak 1887 yılına kadar Menteşe Sancağı sınırları içinde kalmıştır. Bu yıldan sonra Denizli'nin mutasarrıflığa dönüştürülmesi üzerine Denizli Sancağı'na bağlanmıştır.²⁹ Denizli Sancağı ise idarî olarak 1923 yılına kadar Aydın Vilâyeti'ne bağlı kalmıştır.³⁰ Denizli Sancağı'nda ilk rüşdiye mektebinin açılış tarihinin 1873 yılından önce olduğu tahmin edilmektedir. Denizli Rüşdiyesi'nden sonra kazalarda da peyderpey rüşdiyeler açılmıştır.³¹ Nitekim XIX. yüzyıl sonlarında Denizli Sancağı'nda, başta Tavas olmak üzere Buldan, Sarayköy, Çal ve Garbi Karaağaç (Acıpayam) kazaları ile Sarayköy'e bağlı Kadıköy nahiyesinde birer adet olmak üzere toplam altı rüşdiye mektebi olduğu bilinmektedir. En fazla iki muallimin görev yaptığı bu mekteplerde hatt, sülüs ve rika dersleri ile daha çok güzel yazı yazmaya yönelik bir

Doğanay, "Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011); Ayşegül Altınova, "Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010); İsmail Girgin, "Kütahya Rüşdiye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi ve Sosyo-Kültürel Hizmetleri)", (Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2019); Fatma Issa, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)", (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2021).

²⁵ Örneğin 1898 yılında "Taşra Mekâtib-i Rüşdiyesinin İdâre-i Dâhiliyelerine Mahsûs Tâlimat" adı ile yayınlanmış olan talimatname sadece taşra rüşdiyelerine mahsustur (Ercan Çelebi, "Taşra Rüşdiye Mekteplerinde Öğrenci İşlerine Dair Bazı Muamelât", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/2, (2020), 981); Taşra rüşdiye mekteplerinin idaresine dair hazırlanan talimatnâmede muallimlerin vazifesi ile mektep yönetimine dair hususlar, talebenin devam-devamsızlık, izin, sınav konularına dair kurallar ve mektebin diğer çalışanı bevvâbların vazifeleri detaylı izah edilmiştir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, H. 1316/M. 1898, Def'a 1, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 311-325).

²⁶ Kodaman, *age*, 108; Örenç, *agm*, 5

²⁷ Örenç, *agm*, 5; Öztürk, *agm*, 302.

²⁸ Doğanay, *agt*, 63.

²⁹ Mithat Aydın, "Kale Tavas'ın Nahiye Merkezi Haline Gelişi (1895)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, (2013): 61; Tavas Kazası'nın tarihi, coğrafi, sosyal ve iktisadî yapısı için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, (İstanbul: Tavas Köy ve Belediyelere Hizmet Götürme Birliği Yayını, 2002); Mübahat S. Kütükoğlu, *XIX. Asır Ortalarında Tavas Kazası*, (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2007).

³⁰ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 742.

³¹ Mithat Aydın, "Denizli'de Eğitim", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*, ed. Prof. Dr. Ayfer Özçelik vd., (Denizli: Fakülte Kitabevi, 2007), 459.

eğitime ağırlık verilmiştir. 1898-1903 yılları süresince Denizli sancak merkezinde sadece bir adet kız rüşdiyesi bulunmaktadır.³²

Denizli Rüşdiyesi'nden sonra ilk rüşdiye mektebi Tavas Kazası'nda açılmıştır. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin kuruluş tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte 1874 yılı ve öncesi bir tarihte açıldığı düşünülmektedir.³³ Zira Aydın Vilâyeti'nden Maârif Nezareti'ne Mart 1874 tarihinde gönderilen tahriratta yedi bin İslam hanesinin bulunduğu Tavas Kazası'nda inşa edilen rüşdiye mektebinden bahsedilmektedir.³⁴ Söz konusu tahrirat, yeni açılan mektepte öğretmen olarak kimin görev yapacağıyla alakalıdır. Aydın Vilâyeti Maârif Müdürü, Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'ne mahallî ulemâdan Mehmet Efendi'nin muallim-i sâni tayin edilmesini önermiştir. Fakat Tavas gibi büyük kazalarda inşa edilen mekteplere öncelikle muallim-i evvel³⁵ tayini yaygın uygulama olduğundan ilk olarak Dârümuallimîn-i Rüşdî diplomalı Konyalı Abdüllatif Efendi 1874 senesi maârif bütçesinin beşinci faslının üçüncü maddesine göre aylık altı yüz kuruş maaşla muallim-i evvel tayin edilmiştir. Böylece mektebin ilk Dârümuallimîn-i Rüşdî diplomalı hocası Abdüllatif Efendi olmuştur. Ayrıca okulda eğitime başlandığı tarihten itibaren yerelden bir kişi seksen kuruş maaşla bevâb olarak görevlendirilmiştir. Maârif bütçesinden çeşitli masraflar için mektebe yıllık bin kuruş tahsis edilmiştir. Bu kaleminden tahsil edilmek üzere muallimlere harcırah verilmesi de uygun bulunmuştur. İlaveten ihtiyaç duyulan kitapların bir listesi yapılmıştır. Onaylandıktan sonra ihtiyaç duyulan kitap ve risaleler Tavas Erkek Rüşdiyesi'ne gönderilecektir.³⁶ Netice itibarıyla Tavas Erkek Rüşdiyesi'nin 1874 yılı ve öncesi bir tarihte kurulduğu anlaşılmakta, Tavas'ın hangi mahallinde bulunduğu ve fizikî yapısı hakkında bilgiye ve görsel malzemeye rastlanamamaktadır.

2. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin Eğitim Kadrosu (Heyet-i Talimiyesi)

Mektepteki eğitim kadrosunda kimlerin olduğu hülasa cetvellerinden anlaşılmaktadır. Hülasa cetvellerinde yer alan bilgiler ışığında 1901 yılından 1909 yılına kadar görev yapan muallimler tespit edilmiştir. Muallimlerin ölüm, istifa, tayin gibi sebeplerle değiştikleri görülmektedir.

Mektebe ilk muallim-i evvel olarak 1874 yılında tayin edilen Abdüllatif Efendi'nin 1879 yılında hâlâ görevde olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Abdüllatif Efendi'nin vazifesini 1898 yılına kadar

³² Denizli Sancağı'nın, dolayısıyla Tavas Erkek Rüşdiyesi'nin bağlı bulunduğu Aydın Vilâyeti Maârif Müdürü Nâilî Bey 1898 yılından 1903 yılına kadar görevini sürdürmüştür (Necdet Hayta-Uğur Ünal, "Maârif Salnâmelerine Göre Denizli'de Eğitim-Öğretim (1898-1903)", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*, ed. Prof. Dr. Ayfer Özçelik vd., (Denizli: Fakülte Kitabevi, 2007), 451).

³³ Doğanay, *agt*, 132. Tavas Rüşdiyesi'nin eğitim-öğretime ne kadar devam ettiği ile ilgili net bir bilgi olmamakla birlikte mekteple ilgili son belge 1912 yılına aittir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF. İBT.)*, 384/40).

³⁴ 1869 yılında yayınlanan nizamnâmeye göre rüşdiyeler en az 500 haneli kasabalarda açılacaktır. Dolayısıyla Tavas Kazası'nda rüşdiye mektebi açılması doğaldır (Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, 89).

³⁵ Muallim-i evveler, öğretmenlik vazifesi yanı sıra rüşdiye mektebi idaresinden sorumluydular. Okul yönetimine dair her türlü kuralın uygulanmasından ve nizama aykırı her türlü hareketin önlenmesinden mesul tutulmuşlardır. Talebelerin eğitim ve öğretimine dair tüm emir ve talimatların uygulanmasına gayret göstermişlerdir (Mahmut Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, haz. Mustafa Ergün vd., (Ankara: MEB Yayınları, 2002), 297; Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, (Ankara: TTK, 2015), 7).

³⁶ BOA, *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF. MKT.)*, 17/129, lef 1/1.

³⁷ BOA, *MF. MKT.* 64/1, lef 1/1; BOA, *MF. MKT.* 64/50, lef 1/1.

sürdürdüğü görülmektedir.³⁸ Aralık 1898 tarihi itibariyle yerine Hasan Fehmi Efendi atanmıştır.³⁹ Temmuz 1899 tarihinden itibaren muallim-i evvel olarak Abdurrahman Hilmi Efendi'nin görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁴⁰ 27 Aralık 1903 tarihinde vefat eden Abdurrahman Hilmi Efendi'nin yerine 20 Nisan 1904 tarihinde İbrahim Sabri Efendi atanmıştır. İbrahim Sabri Efendi altı yıl görevde kalmış, 1910 yılında başka rüşdiye mektebine naklen tayin edilmiştir.⁴¹

Mektebe atanan ilk muallim-i sâni Hacı Mustafa Efendi'dir. Hacı Mustafa Efendi 7 Ekim 1876 tarihli tahrirat ile muallim-i sâni tayin edilmiştir.⁴² 1881 yılı itibariyle aynı zamanda mektepte hatt-ı sülüs muallimidir.⁴³ Hacı Mustafa Efendi 1909 yılına kadar hem muallim-i sâni hem hatt-ı sülüs muallimi olarak görev yapmıştır.

Mektepte hüsn-i hatt (rika) muallimi olarak görev yapan iki isim vardır. Rika muallimliğine seçilen Tavas Kazası tahrirat kâtibi Hafız Mehmet Efendi Mart 1882 tarihinde göreve başlamıştır. 1902 yılına kadar görevine devam etmiştir.⁴⁴ 15 Kasım 1902 tarihinde Aydın Vilâyeti'ne müfettiş olarak tayin edildiği için muallimlik görevinden ayrılmıştır.⁴⁵ Hafız Mehmet Efendi'nin mektepten ayrılmasının ardından hüsn-i hatt dersi vermek üzere Tavas Kazası Ziraat Bankası muhasebe kâtibi refiki Mehmet Âkif Efendi tayin edilmiştir.⁴⁶ 1903 yılında görevine başlayan Âkif Efendi 14 Ocak 1905'te vazifesinden ayrılmıştır.⁴⁷

Mektepte eğitim kadrosu dışında başka görevliler de vardır. Bevvâb adı verilen görevli okulun hem temizlik hem kapıcılık işlerini yapmaktadır. Her daim mektepte bulunmak zorunda olan bevvâb, öğrenciler dağıldıktan sonra mektebi süpürmek ve sınıfları temizlemekle görevlidir. Bevvâblar daima kapı önünde durup izinli olmadıkça hiçbir talebenin dışarı çıkmasına izin vermeyecektir. Ayrıca talebenin ayakkabı ve eşyalarını korumakla görevli olup herhangi bir zaiyat olursa mesuliyet kendisinde olacaktır.⁴⁸ Mektepte bevvâb olarak görev yaptığı bilinen tek isim Mustafa Ağa'dır. 1901 yılı itibariyle ismine rastlanan Mustafa Ağa 1909 yılına kadar görevde kalmıştır.

Mektepte görev yapan muallim sayısı en fazla 3, en az 2'dir. Toplam olarak mektepte görev almış muallim sayısı 7'dir. Mektebin öğrenci sayısı en fazla 98'dir. Özellikle 1902-1909 yılları arasındaki süre göz önüne alındığında mektebin talebe sayısı sürekli azalma eğiliminde olmuştur. Hatta talebe sayının 1909 yılında devamsızlık nedeniyle 39'a düştüğü görülmektedir. Dolayısıyla okulda görev yapan muallimlerin az olmasının öğrenci sayılarına oranla normal olduğu söylenebilir.⁴⁹

³⁸ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H. 1316/M. 1898, Def'a 1, 887.

³⁹ BOA, *MF. MKB.* 85/63; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H. 1317/M. 1899, Def'a 2, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 986. Hasan Fehmi Efendi, kısa bir süre sonra bölgenin iklimine alışmadığı gerekçesi ile Çorlu Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin edilmiştir (BOA, *MF. MKB.* 87/100).

⁴⁰ BOA, *MF. MKT.* 458/42, lef 1/2.

⁴¹ BOA, *MF. MKT.* 772/18.

⁴² BOA, *MF. İBT.* 9/43, lef 1/1; BOA, *Maârif Nezâreti Meclis-i Kebir-i Maârif (MF. MKB.)*, 15/97.

⁴³ BOA, *MF. MKT.* 71/85, lef 1/1; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H. 1316/M. 1898, Def'a 1, 887.

⁴⁴ BOA, *MF. MKT.* 374/18, lef 1/1.

⁴⁵ Fakat 1903 yılı Maârif Salnâmesi'nde mektep rika muallimi olarak Hafız Mehmet Efendi'nin ismi geçmektedir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H. 1321/M. 1903, Def'a 6, (İstanbul: Asır Matbaası), 360).

⁴⁶ BOA, *MF. MKT.* 731/49, lef 10/2; BOA, *MF. MKB.* 113/31.

⁴⁷ BOA, *MF. MKT.* 856/59, lef 1/1.

⁴⁸ Mahmut Cevad, *age*, 304.

⁴⁹ Ayrıca 1896 yılından sonra mektepte tahsil süresi üç yıla düştüğü için talebe sayısı da düşmüştür.

Tablo 1: Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nde Görevli Muallimler, Bevvâb ve Talebe Sayıları.

Yıl	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sâni	Hatt-ı Muallimi	Sülüs	Hüsn-i Muallimi	Hatt	Bevvâb	Talebe Sayısı
1874	Abdüllatif Efendi						Mevcut ⁵⁰	
1876	Abdüllatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi					Mevcut	
1881	Abdüllatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi				Mevcut	
1882	Abdüllatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mevcut	90 ⁵¹
1898	Abdüllatif Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mevcut	65 ⁵²
1899	Hasan Fehmi Efendi ⁵³	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mevcut	55 ⁵⁴
1900	Abdurrahman Hilmi Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mevcut	62 ⁵⁵
1901	Abdurrahman Hilmi Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mustafa Ağa	65 ⁵⁶
1902	Abdurrahman Hilmi Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi			Mustafa Ağa	75
1903	Abdurrahman Hilmi Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Mehmet Efendi	Âkif		Mustafa Ağa	72
1904-1905	İbrahim Efendi	Sabri	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Mehmet Efendi	Âkif	Mustafa Ağa	67
1908	İbrahim Efendi	Sabri	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi			Mustafa Ağa	48
1909	İbrahim Efendi	Sabri	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi			Mustafa Ağa	39

3. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi Müfredatı

Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde okutulan derslerin isimleri, mektebe ait sınav evrakından anlaşılmaktadır. Zaman zaman müfredatta değişiklik yapıldığı görülmekle birlikte mektepte okutulan temel dersler hiç değişmemiştir. Buna göre 1904, 1910 ve 1912 yıllarında müfredatta yer alan ortak dersler *Tecvidli Kur'an-ı Kerîm, ulûm-ı dîniye, Arapça*,⁵⁷ *hesap, hendese, coğrafya,*

⁵⁰ Açıldığı tarihten itibaren mektepte görevli bir bevvâbın varlığı bilinmekle birlikte ismine 1884 yılına kadar rastlanmamıştır. 1884 yılına ait kayıtlarda bevvâb olarak Ali Ağa'nın, 1887 ve 1888 yıllarında ise Mustafa Ağa'nın ismi geçmektedir (Mithat Aydın, "Denizli'de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Bellekten*, 75/274, (2011), 825). Mustafa Ağa'nın uzun yıllar görevde kaldığı anlaşılmaktadır.

⁵¹ Mektepteki öğrenci sayısı bir sonraki yıl 87'ye düşmüş fakat 1884 yılı itibarıyla 98'e yükselmiştir (Aydın, "Denizli'de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi", 825). Buradan hareketle mektepte en fazla öğrencinin bulunduğu yılın 94 talebe ile 1884 yılı olduğu anlaşılmaktadır.

⁵² *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H.1316/M.1898, Def'a 1, 887.

⁵³ Temmuz 1899 tarihinden itibaren muallim-i evvel Abdurrahman Efendi'dir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H.1317/M.1899, Def'a 2, 986).

⁵⁴ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H.1317/M.1899, Def'a 2, 986.

⁵⁵ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H.1318/M.1900, Def'a 3, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 1097.

⁵⁶ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, H.1319/M.1901, Def'a 4, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 397. Mektepte Eylül 1901 tarihi itibarıyla talebe sayısı yeni kayıtlarla birlikte 77'ye yükselmiştir.

⁵⁷ Rüşdiyelerde okutulan Arapça dersinin içeriği ve öğretim yöntemi hakkında bkz. Kerim Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 20/65, (2016): 313-342.

kıra'at, resim ve hatt dersleridir. Bununla birlikte Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde zaman zaman müfredatta değişiklik yapıldığı gözlemlenmektedir. Zira 1904, 1910 ve 1912 yıllarına ait sınav cetvellerinde ders isimleri farklılık göstermektedir. 1904 yılında mektep müfredatında *ulûm-ı eşyâ, ziraat-ı fenniye* ve *hıfzıssıhha* dersleri yer alırken 1910 ve 1912 yıllarında bu dersler müfredatta yoktur. Yine 1904 ve 1910 yıllarında mektepte *sarf-ı Osmânî, nahv-i Osmânî* ve *nahv-i Arabî* gibi gramer dersleri okutulurken 1912 yılında bu dersler müfredatta yer almamıştır. Yine hatt-ı sülüs dersi sadece 1904 yılında birinci sınıf dersleri arasında bulunmaktadır. Sonraki yıllarda böyle bir derse müfredatta yer verilmemiştir. Buna karşılık 1910 ve 1912 yıllarında müfredatta *malumât-ı medeniyye, malumât-ı fenniye* ve *Fransızca* dersleri eklenmiştir. Söz konusu yıllarda tarih dersi *tarih-i İslam, tarih-i Osmanî, tarih-i umumî* gibi adlarla farklı dönemleri kapsayan içeriklerle yer almıştır.⁵⁸

Tablo 2: 1904 Yılında Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler

Birinci Sene ⁵⁹	İkinci Sene	Üçüncü Sene ⁶⁰
Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid
Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye
Ahlâk	Ahlâk	İlm-i Ahlâk
Arabî	Arabî	Nahv-i Osmanî
Sarf-ı Osmanî	Fârisî	Arabî
Hesap	Sarf-ı Osmanî	Fârisî
Coğrafya	Tarih-i İslam	Hesap
Ulûm-ı Eşyâ	Hesap	Hendese
Usul-i Kıra'at	Coğrafya	Coğrafya
Hatt-ı Rika	Ulûm-ı Eşyâ	Ulûm-ı Eşyâ
Hatt-ı Sülüs	İmlâ ve Kıra'at	Ziraat-ı Fenniye
Resim	Resim	Tarih-i Osmanî
	Hüsn-i Rika	Hıfzıssıhha
		İmlâ ve Kıra'at
		Resim
		Hüsn-i Hatt

1904 yılı sınav evrakına göre Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nde eğitim gören öğrenci sayısı birinci sınıfta 35, ikinci sınıfta 16, üçüncü sınıfta 12 kişi olmak üzere toplam 63 kişidir. Mektep müfredatında her üç sınıfta da *tecvidli Kur'an-ı Kerîm, ulûm-ı dîniye, ahlak, Arapça, hesap, coğrafya, ulûm-ı eşyâ* derslerine yer verilmiştir. Birinci ve ikinci yıl gramer dersi olarak *sarf-ı Osmanî* yer almıştır. İkinci ve üçüncü sınıfta derslere *Farsça* eklenmiştir. Üçüncü sınıfta *ziraat-ı fenniye ve hıfzıssıhha* derslerine yer verilmiştir. İkinci sınıfta *İslam tarihi* dersi alan öğrenciler üçüncü sınıfta *Osmanlı tarihi* dersini görmüşlerdir. Güzel yazı dersi olarak *hatt* derslerine her sınıfta farklı adlarla yer verilmiştir.

⁵⁸ Rüşdiye mektepleri müfredatında yer alan tarih derslerinin içerikleri ve okutulan ders kitapları hakkında bkz. Özlem Gümüşer, "1869'dan 1913'e Kadar Rüşdiye Mekteplerinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarının Şekil ve İçerik Açısından İncelenmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2017).

⁵⁹ BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/2.

⁶⁰ BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/1.

Tablo 3: 1910 Yılında Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler⁶¹

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid
Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye
Sarf-ı Osmanî	Sarf-ı Osmanî	Nahv-i Arabî
Kıra'at	Kıra'at	Kıra'at
Arabî	Farisî	Farisî
Hesap	Arabî	Arabî
Tarih-i İslam	Hendese	Hesap
Coğrafya	Hesap	Hendese
Malumât-ı Fenniye	Tarih-i Umumî	Tarih-i Umumî
Hatt-ı Rika	Coğrafya	Coğrafya
İmla	Malumât-ı Medeniyye	Malumât-ı Medeniyye
	Fransızca	Fransızca
	Malumât-ı Fenniye	Malumât-ı Fenniye
	Hatt-ı Rika	Hatt-ı Rika
	İmla	İmla
	Resim	Resim

1910 yılında Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde birinci sınıfta 21, ikinci sınıfta 7, üçüncü sınıfta 3 öğrenci bulunmaktadır. Bu öğrencilerin sorumlu olduğu dersler 1904 yılında okutulan derslere göre farklıdır. Müfredatda 1910 yılı itibariyle değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Yılsonu sınav evrakına göre *Kur'an-ı Kerîm ve tecvid*, *ulûm-ı dîniye*, *kıra'at*, *Arapça*, *hesap*, *coğrafya*, *malumât-ı fenniye*, *hatt-ı rika* ve *imla* dersleri 1910 yılında birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda okutulan ortak derslerdir. Bu derslere ilave olarak birinci sınıfta *sarf-ı Osmanî* ve *İslam tarihi* derslerine yer verilmiştir. 1910 yılında ikinci sınıf öğrencileri yukarıda adı geçen ve her üç sınıfta da okutulan derslere ilave olarak *sarf-ı Osmanî*, *Farsça*, *hendese*, *malumât-ı medeniyye*, *tarih-i umumî* ve *Fransızca* derslerinden mesul olmuştur.

Tablo 4: 1912 yılında Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler⁶²

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid	Kur'an-ı Kerîm ve Tecvid
Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye	Ulûm-ı Dîniye
Türkçe Sarf İmlâ ve Kıra'at	Hesap	Hesap
Hesap	Fârisî	Fârisî
Malumât-ı Fenniye	Hendese	Hendese
Arabî	Türkçe Sarf İmlâ ve Kıra'at	Türkçe İmlâ ve Kıra'at
Tarih	Arabî	Arabî
Coğrafya	Tarih	Tarih
Hatt	Coğrafya	Coğrafya
	Malumât-ı Medeniyye	Malumât-ı Medeniyye
	Fransızca	Fransızca
	Malumât-ı Fenniye	Malumât-ı Fenniye
	Resim	Resim
	Hatt	Hatt

⁶¹ BOA, MF. İBT. 278/1.

⁶² BOA, MF. İBT. 384/40, lef 1/1.

1912 yılında Tavas Erkek Rüşdiyesi'nde öğrenim gören öğrenci sayısı toplam 39 kişidir. Sınav evrakından anlaşıldığı kadarı ile birinci sınıfta okuyan 21 öğrenci *Kur'an-ı Kerîm ve tecvid, ulûm-ı dîniye, Türkçe sarf imlâ ve kıra'at, hesap, malumât-ı fenniye, Arapça, tarih, coğrafya ve hatt* derslerinden sorumludur. İkinci sınıfta öğrenim gören 12 öğrencinin almak zorunda olduğu dersler *Kur'an-ı Kerîm ve tecvid, ulûm-ı dîniye, hesap, Farsça, hendese, Türkçe sarf imlâ ve kıra'at, Arapça, tarih, coğrafya, malumât-ı medeniye, Fransızca, malumât-ı fenniye, resim ve hatt* dersleridir. Üçüncü sınıfta okuyan 6 öğrencinin sorumlu olduğu dersler, ikinci sınıf dersleri ile tamamen aynıdır. Birinci sınıf derslerine ilave olarak ikinci ve üçüncü sınıf müfredatına *malumât-ı medeniye, Fransızca, resim, hendese* dersleri eklenmiştir.

4. Hülâsa Cetvellerine Göre Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi Muallim ve Talebeleri (1901-1909)

Rüşdiyelerde görev yapan muallim ve müstahdemlerin devam durumları ile öğrenci mevcuduna dair bilgilerin yer aldığı hülâsa cetveli adı verilen çizelgelerin her üç ayda bir muallim-i evveller tarafından hazırlanması zaruri idi.⁶³ Hazırlanan bu cetveller maârif müdürleri vasıtasıyla Maârif Nezareti'ne takdim edilmiştir.⁶⁴ Ayrıca söz konusu cetvellerin en alt kısmında mekteplerin üç aylık durumu, ilerleme ya da gerileme sebepleri ile ihtiyaçları hakkında hem cetveli hazırlayan muallim-i evveller hem de Maârif müdürleri tarafından bilgi verilmiştir.⁶⁵ Tavas Erkek Rüşdiyesi'ne ait 1901-1909 yılları arasında tanzim edilen hülâsa cetvellerinden anlaşıldığı kadarı ile mektebin eğitim kadrosunda her zaman mutlaka en az iki muallim (muallim-i evvel ve muallim-i sâni) ve bir bevâb bulunmuştur.

Tavas Erkek Rüşdiyesi'ne ait 16 Eylül 1901 tarihli ilk hülâsa cetveli muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi tarafından hazırlanmıştır.⁶⁶ 1901 yılı Haziran, Temmuz, Ağustos aylarına ait olan cetvelde Abdurrahman Hilmi Efendi, okulun gelişimine devam ettiğini ve her hangi bir ihtiyacı olmadığını dile getirmiştir. Cetvelden anlaşıldığı kadarı ile üç aylık dönemde okulda eğitim gören öğrenci sayısı toplam 62'dir. Bu üç aylık süreçte okula yeni kaydolan öğrenci yoktur. Buna karşılık Haziran ayında bir kişi okulu terk etmiştir. Yine aynı cetvele göre okulun eğitim kadrosunda üç öğretmenin, hizmet kadrosunda bir hademenin görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁶⁷ Söz konusu cetvel Aydın Vilâyeti Maârif Müdürü Nâilî Efendi tarafından 8 Kasım 1901 tarihinde imzalanmıştır. Nâilî Efendi okulda imtihanların yapıldığını ve sonrasında okul tatil edildiğinden herhangi bir vukuatın olmadığını not düşmüştür.⁶⁸

⁶³ Mahmut Cevad, *age*, 299.

⁶⁴ II. Abdülhamid dönemi Osmanlı eğitim sisteminde vilâyet maârif müdürlerine geniş yetkiler verilmiştir. 1896 tarihli talimat ile muallim, memur ve bevâp atamalarının vilâyet maârif müdürleri tarafından yapılmasına karar verilmiştir. Maârif müdürleri, sorumluluğu üzerlerine almak ve durumu mutlaka Maârif Nezareti'ne rapor etmek koşulu ile memuriyetlerine devam konusunda mahzur gördükleri kişileri işten uzaklaştırma yetkisine sahiptiler. Ayrıca rüşdiye mekteplerinde vazifeli muallim, memur ve bevâplar doğrudan Maârif Nezareti ile yazışma hakları olmadığından her türlü istek ve taleplerini vilâyet maârif müdürleri aracılığı ile iletmışlerdir (Ünal, *age*, 6; Mahmut Cevad, *age*, 297).

⁶⁵ Rüşdiye muallimlerinin her üç ayda bir Maârif Nezâreti'ne göndermekle yükümlü oldukları bu evrakın üst kısmında şu ibare yer almaktadır; "Muallimîn ve müstahdemînin devamlarına ve şâkirdânın mevcûduna dâir her üç ayda bir def'a mekâtib-i rüşdiye muallimlerinin maârif müdürü vâsıtasıyla nezâret-i celîleye takdîme mecbûr oldukları hülâsa cedvelidir." (BOA, *MF. İBT.* 106/17, lef 1/1).

⁶⁶ BOA, *MF. İBT.* 106/17, lef 1/1.

⁶⁷ Bu dönemde mektepte okutulan dersler ve sorumlu muallimlerin adlarına Tablo 1'de yer verilmiştir.

⁶⁸ BOA, *MF. İBT.* 106/17, lef 1/1.

Tavas Erkek Rüşdiyesi 1901 yılı Eylül, Ekim, Kasım aylarına ait üç aylık hülasa cetvelinden toplam öğrenci sayısının arttığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki Eylül ayı itibariyle mektepten 10 öğrenci ayrılmış, fakat buna karşılık mektebe 25 yeni öğrenci kaydolmuştur. Dolayısıyla mektebin öğrenci sayısı toplamda 77'ye yükselmiştir. Öğrenci sayılarında Ekim ve Kasım aylarında bir değişiklik olmamıştır. Okulda görev yapan muallim ve müstahdemler bir önceki dönemle aynıdır. Bu muallim ve müstahdemlerin devamsızlık yaptıkları her hangi bir gün yoktur. Muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi tarafından 16 Aralık 1901, Aydın Vilâyeti Maârif Müdürü Nâilî Efendi tarafından 30 Ocak 1902 tarihlerinde mühürlenmiş cetvelin son kısmında Hilmi Efendi'nin notu yer almaktadır. Buna göre üç aylık süreç içerisinde mektebin döşemeleri küçük bir tadilatından geçirilmiş, buna dair masraflar mektebin küçük giderleri için ayrılan paradan karşılanmıştır.⁶⁹

1901 yılı Aralık ve 1902 yılı Ocak ve Şubat aylarına ait hülasa cetveline göre eğitim ve hizmetli kadrosunda görev yapan isimler yine aynıdır. Bu görevlilerin her hangi bir devamsızlık durumları söz konusu değildir. Aralık ve Şubat aylarında birer öğrenci mektepten ayrılmıştır. Dolayısı ile mektebin öğrenci sayısı 1902 yılı Şubat ayı itibariyle 74'e düşmüştür. Muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi 16 Mart 1902 tarihinde imzaladığı cetvelin son kısmında mektebin eğitime sorunsuz devam ettiğini ve devlet sayesinde bir şeye ihtiyaç duyulmadığını dile getirmiştir. Aydın Vilâyeti Maârif Müdürü Nâilî Efendi ise 12 Nisan 1902 tarihinde mektebin eğitim ve idarî işlerinin sorunsuz devam ettiğini beyan etmiştir.⁷⁰

Bundan sonra hazırlanan cetvel 1902 yılı Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarına aittir.⁷¹ Buna göre Haziran ayında mektepten 2 öğrenci ayrılmıştır ve mektebin öğrenci sayısı 70'e düşmüştür.⁷² Temmuz ve Ağustos aylarında öğrenci sayılarında değişiklik olmamıştır. Eğitim ve hizmet kadrosu da değişmemiştir. Bu kadroların devamsızlığı yoktur. Abdurrahman Hilmi Efendi, bu üç aylık dönemde de bir ihtiyaçlarının olmadığını ifade etmiştir. Maârif Müdürü Nâilî Efendi ise tatil zamanına denk geldiği için değerlendirilecek bir şey olmadığını belirtmiştir.⁷³ 1902 yılı Eylül, Ekim, Kasım aylarına ait cetvelden anlaşıldığı kadarı ile eğitim kadrosunda bir değişiklik olmuştur. Şöyle ki hüsn-i hatt muallimi Mehmet Efendi Aydın Vilâyeti'ne müfettiş olarak görevlendirildiği için 15 Kasım 1902 tarihi itibariyle görevinden istifa etmiştir. Bunun dışında mektepte görev yapan diğer muallimler ve hizmetlilerle ilgili bir değişiklik yoktur. Bu üç aylık dönem içerisinde Ekim ayında mektebe kayıt olan bir öğrenci ile birlikte öğrenci mevcudu 74'e yükselmiştir.⁷⁴

Mektebe ait bir sonraki hülasa cetveli 16 Haziran 1903 tarihlidir. Dolayısıyla söz konusu cetvelde 1903 yılı Mart, Nisan, Mayıs aylarına ait bilgiler yer almaktadır. Buna göre istifa eden hüsn-i hatt muallimi Mehmet Efendi yerine Âkif Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Mektebin diğer kadrolarında değişiklik yoktur. Öğrenci sayısı 1903 yılı Mart ayı itibariyle 72 kişi

⁶⁹ BOA, MF. İBT. 111/2, lef 1/1.

⁷⁰ BOA, MF. İBT. 117/24, lef 1/1.

⁷¹ Mektebin 1902 yılı Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait hülasa cetveline rastlanmamıştır.

⁷² Muhtemelen önceki üç aylık dönemde de 2 öğrenci mektebi terk etmiştir. Aksi halde 1902 yılı Temmuz ayı itibariyle öğrenci sayısının 72 olması gerekmektedir. Diğer yandan kıyas yapmak gerekirse aynı aylarda Denizli İnas Rüşdiye Mektebi'nde 103 öğrenci eğitim görmektedir (BOA, MF. İBT. 130/28, lef 1/1).

⁷³ BOA, MF. İBT. 130/28, lef 2/1.

⁷⁴ BOA, MF. İBT. 130/50, lef 1/1. Tavas Erkek Rüşdiyesi'ne ait hülasa cetvellerinde öğrenci sayıları ile ilgili bir tutarsızlık olduğu tespit edilmiştir. Zira bir önceki cetvelde 1902 yılı Ağustos ayı itibariyle mektebin öğrenci sayısı 70 iken 1902 yılı Eylül ayı itibariyle bu sayının 73 olduğu kaydedilmiştir.

olarak kaydedilmiştir.⁷⁵ Nisan ayında bir öğrencinin mektepten ayrılması ile sayı 71'e düşmüştür. Evrakı mühürleyen muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi ve Maârif Müdürü Nâîlî Efendi'nin mektebin durumu hakkında herhangi bir açıklaması olmamıştır. Bununla birlikte muallim-i evvel Abdurrahman Efendi devlet sayesinde hiçbir ihtiyaçları olmadığını, hemen hemen mühürlediği her evrakta vurgulamıştır.⁷⁶

1903 yılı Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarına ait hülâsa cetveline göre Haziran ayı itibariyle bir öğrenci mektebi terk etmiştir. Böylelikle öğrenci sayısı 71'e düşmüştür. Temmuz ve Ağustos aylarında tatil dolayısıyla öğrenci sayılarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. 16 Eylül 1903 tarihinde muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi tarafından mühürlenmiş evrakta mektebin bir ihtiyacı olmadığı ifade edilmiştir. Maârif Müdürü Nâîlî Efendi ise söz konusu cetvelin tutulduğu aylar imtihanlar ve yaz tatili dönemine denk geldiği için dikkate değer bir şey olmadığını belirtmiştir.⁷⁷

1903 yılı Aralık, 1904 yılı Ocak ve Şubat aylarına ait üç aylık hülâsa cetvelinde bazı hususlar dikkat çekmektedir. Buna göre öncelikle eğitim kadrosunda bir değişiklik söz konusudur. 27 Aralık 1903 tarihinde muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi vefat etmiştir. Dolayısıyla hülâsa cetveli, muallim-i sâni ve aynı zamanda hatt-ı sülûs muallimi olan Hacı Mustafa Efendi tarafından mühürlenmiştir. Bir diğer husus her iki dini bayramın bu döneme rastlamasıdır. Bu nedenle Aralık ve Ocak aylarında bayrama denk gelen günlerde okulda eğitim-öğretim tatil edilmiştir. Öğrenci sayısının 1904 yılının ilk ayları itibariyle 69 kişi olduğu görülmektedir.⁷⁸

Mektebe ait 1904 yılı sonu ve 1905 yılı başları itibariyle hazırlanmış olan cetvel Aralık, Ocak ve Şubat aylarını kapsamaktadır. Bu cetvelde yer alan verilerden vefat eden muallim-i evvel Abdurrahman Hilmi Efendi'nin yerine İbrahim Sabri Efendi'nin atandığı anlaşılmaktadır. Eğitim kadrosunda sadece iki kişinin olduğu dikkat çekmektedir. Bunlar muallim-i evvel İbrahim Sabri Efendi ile muallim-i sâni Hacı Mustafa Efendi'dir. Diğer muallimlerin durumu hakkında bilgiye rastlanmamıştır. Bevvâb Mustafa Ağa görevine devam etmektedir. 1905 yılının ilk aylarına rastlayan bayram günleri nedeni ile okul, eğitim ve öğretimine ara vermiştir. 1904 yılı sonu itibariyle mektepte eğitim gören öğrenci sayısı 67 iken, 1905 yılı Ocak ve Şubat aylarında ikişer kişinin mektepten ayrılması ile sayı 63'e düşmüştür. Cetvel 21 Mart 1905 tarihinde muallim-i evvel İbrahim Sabri ile muallim-i sâni ve hatt-ı sülûs muallimi Mustafa Efendi tarafından mühürlenmiştir. Her iki muallim açıklama kısmında önemli bir hususu dile getirmiştir. Öncelikle muallimler, kaza ahâlisinin eğitim gibi bir nimetin sayısız faydalarını idrak edemediğinden şikâyet etmişlerdir. Zira mektebe kayıtlı öğrencilerin bir kısmı okula devam etmeyip sokaklarda haylazlık yapmaktadır. Oysa ki öğrencilerin mektebe devam zorunlulukları vardır.⁷⁹ Öğrencilerin devamsızlıkları defalarca velilerine, hatta kaymakamlığa haber verilmiş, öğrencilerin devamının sağlanması rica edilmiştir. Fakat bütün çabalara rağmen her iki taraftan beklenen destek alınamamıştır. Öğrencilerin bu durumu mektebin nizamına zarar vermektedir. Dolayısıyla okulda eğitimin sekteye uğramaması için idareden medet umulmuştur. Yerel hükümetin yardımı olmadan bir ilerleme sağlanamayacağı aşikârdır. Hülâsa cetvelini 25 Nisan 1905 tarihinde mühürleyen

⁷⁵ Muhtemelen Aralık, Ocak ve Şubat aylarında yani bir önceki dönemde iki öğrenci kaydını sildirmiştir. Veyahut öğrenci sayılarına dair bir yazım ya da hesap hatası yapılmıştır.

⁷⁶ BOA, MF. İBT. 138/118, lef 5/1.

⁷⁷ BOA, MF. İBT. 145/74, lef 1/1.

⁷⁸ BOA, MF. İBT. 146/83, lef 2/1.

⁷⁹ Mahmut Cevad, *age*, 301.

Maârif Müdürü Nâilî Efendi de talebelerin devamsızlığına bir çare bulunması gerektiğini belirtmiştir.⁸⁰

1905 yılı Mart, Nisan ve Haziran aylarına ait cetvele göre mektepte eğitim kadrosunda hâlâ iki muallim görev yapmaktadır. 1905 yılı Mart ayı itibariyle mektepten 2 öğrenci ayrılmış, talebe sayısı 62 olmuştur. Nisan ayında 1, Mayıs ayında 3 kişinin ayrılması ile talebe sayısı 58'e düşmüştür. Cetveli 19 Haziran 1905 tarihinde mühürleyen iki muallim⁸¹, öğrencilerin devamsızlığı konusunda önceki serzenişlerini tekrarlamıştır. Muallimler okulun eğitim-öğretim araçları bakımından eksik olmadığını, hatta mükemmel olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat buna karşılık yerel hükümetin gerek rüşdiye gerek ibtidâiyelere hiçbir yardımda bulunmadığını dile getirmişlerdir. Bu yüzden her iki eğitim kurumunda gün geçtikçe devamsızlık oranının arttığına ve bu durumun eğitim sistemine zarar verdiğine vurgu yapmışlardır. Eğitimin ilerlemesi için yerel hükümete büyük görev düştüğü, gerekirse öğrencilerin kaymakamlığa çağrılıp tembih edilerek devam problemlerinin çözülmesi istenmiştir. Muallimlerin zihninde problemin ancak bu şekilde bir uygulamayla çözüleceği inancı hâkimdir. Maârif Müdürü Nâilî Efendi de öğrenci devamsızlıkları konusunda değerlendirmeler yapmıştır. Talebelerin muntazam şekilde mektebe devam etmelerinin sağlanması gerektiğini ifade etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu meselenin tamamen çözüme kavuşturulması hususunda kaymakamlığa çok fazla görev düşmektedir.⁸²

1908 yılı Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait hülâsa cetveli 15 Haziran 1908 tarihinde muallim-i evvel İbrahim Sabri Efendi ile muallim-i sâni Mustafa Efendi tarafından mühürlenmiştir. Muallimler, mektebin devlet sayesinde ilerleme kaydettiğini ve bir ihtiyacı olmadığını dile getirmişlerdir. Bununla birlikte rüşdiye ve iptidâi mektebi talebeleri sayısının giderek azalmakta ve kaymakamlık tarafından bu durumun sebeplerinin araştırılmakta olduğu ilaveten belirtilmiştir. Eğer bu çalışmalar başarılı olursa öğrenci sayısının azalması konusu bir çözüme kavuşturulmuş olacaktır. Cetvele göre 1908 yılı Mart ayı itibariyle 4 öğrenci okulu terk etmiş ve böylelikle öğrenci sayısı 45'e düşmüştür. Bununla birlikte Mayıs ayında mektebe 3 yeni öğrencinin kaydolmasıyla öğrenci sayısı 48'e yükselmiştir.⁸³

Mektebe ait son hülâsa cetveli 17 Mart 1909 tarihlidir. Aralık, Ocak ve Şubat aylarına ait cetvelden anlaşıldığı kadarıyla mektebin öğrenci sayısı epey azalmıştır. Aralık ayında 2 öğrencinin okulu terk etmesiyle mevcut 40'a düşmüştür. Hatta Ocak ayında 1 öğrencinin daha okulu terk etmesiyle sayı 39'a kadar gerilemiştir. Okulda görev yapan eğitim ve hizmet kadrosunda görev yapanların mesailerini terk ettikleri bir güne rastlanmamaktadır. Sadece Aralık ayında bayram tatili süresince okulda eğitim-öğretime ara verilmiştir. Bu son hülâsa cetveli muallimler dışında yerel görevliler tarafından da mühürlenmiştir. Bunlar arasında Tavas kaymakamı İsmail Hakkı Efendi, müftü Mevlid Sadreddin Efendi, mal müdürü Yusuf Ziyaeddin Efendi, tahrîrat kâtibi ve azalar yer almaktadır. Buna göre mektebin eğitim-öğretim anlamında ilerleme göstermekte olduğu beyan edilmiştir. Fakat bu seneye gelinceye kadar mektebe esas olan ibtidâi mekteplerinin herhangi bir geliri olmamasından dolayı yüzer kuruluş maaşla yerel hocalarla idare edilmişlerdir. Bu kişiler eğitim usullerine aşina olmadıklarından kaliteli bir eğitim vermeleri mümkün değildir. Bu sebeple sekiz-dokuz senede yetiştirebildikleri üç-dört öğrencinin bilgilerinin çok fazla olmadığı düşünülmektedir. Tabi bu durum rüşdiye mektebine de sirayet etmektedir. Ne var ki 1909 yılı

⁸⁰ BOA, MF. İBT. 160/38, lef 3/1.

⁸¹ Muallim-i evvel İbrahim Sabri Efendi ile muallim-i sâni ve hatt-ı sülûs muallimi Mustafa Efendi.

⁸² BOA, MF. İBT. 162/62, lef 1/1.

⁸³ BOA, MF. İBT. 213/80, lef 1/1.

itibariyle ibtidâiye mektebi, maârif komisyonu reisinin himmetleriyle bir derece ilerlemeye başladığından aşama aşama rüşdiye mektebinin de düzenli olarak ilerleme kaydedeceği ümit edilmektedir.⁸⁴

5. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nde Yılsonu Sınavlarına Giren Talebelerin Başarı Durumları

Taşra rüşdiyelerinde öğrenim gören talebelere uygulanacak imtihanların esasları Maârif Nizamnâmesi'nin 154. ve 155. maddelerinde belirtilmiştir. İstanbul'daki rüşdiyelere göre taşra rüşdiyelerinde daha sade bir imtihan usulü gerçekleştirilmiştir. Buna göre imtihanlarda verilen notların dereceleri merkez ve taşrada farklılık göstermektedir. Diğer yandan birinci sınıfta üç, diğer sınıflarda iki kez ard arda sınıf tekrarı yapmak zorunda kalan öğrencilerin mekteple ilişkisi kesilmiştir.⁸⁵

Taşrada bulunan rüşdiye mektepleri muallimleri sınavlardan sonra senede bir defa talebelerin hangi dersten kaç puan aldığını gösteren bir imtihan cetveli hazırlamak zorundadır. Mektep muallimleri tarafından mühürlenmiş imtihan cetvellerinde derslerin isimlerine de yer verilmiştir. Söz konusu cetveller en son yerel idareciler tarafından onaylandıktan sonra maârif müdürleri aracılığı ile Maârif Nezareti'ne gönderilmektedir.⁸⁶ Bu anlamda mektepte öğrenim gören öğrencilerin isimleri ile aldıkları dersleri bitirme sınavı evrakında görmek mümkündür. Söz konusu sınav evraklarına talebelerin yıl boyunca öğrenim gördükleri derslerin yılsonu sınavlarından aldıkları puanlar yazılmıştır. Sınavda puanlama 1-10 sayıları arasında yapılmıştır. Sınavlarda üstün başarı gösteren talebeler, derecesine göre verilen belgelerle mükâfatlandırılmıştır. Cetvelde talebelerin bir üst sınıfa geçip geçemedikleri bilgisine de yer verilmiştir.⁸⁷ Bunun yanı sıra talebelerin yaşları ve doğum yerlerinin belirtildiği de olmuştur. Örneğin Tavas Erkek Rüşdiyesi'nin 1909-1910 ders yılına ait sınav cetvelinde talebelerin hangi dersten ne kadar puan aldığının yanı sıra doğum yerleri de belirtilmiştir. Buna göre talebelerin -bir kişi hariç- hepsinin Yarengümeli olduğu görülmektedir. Sadece Hüseyin Efendizade Mahmut Efendi Buldan doğumludur.⁸⁸

1904 yılı sınav cetveline göre mektepte toplam öğrenci sayısı 63'tür. Birinci yıl derslerinden mesul 35 öğrenci yılsonu sınavına girmiştir. Bu öğrencilerin yaş ortalaması 12-15 yaş aralığındadır. Öğrencilerden Kalaycı Alizade Mehmet Efendi *mükâfat-ı ûlâ* ile Emin Ağazade Ahmet Efendi *mükâfat-ı sâni* ile bir üst sınıfa geçmeye hak kazanmıştır. Hacı Eminzade Bekir Efendi'ye *zîkr-i cemîl-i evvel*, Abdullahzade Abdullah Efendi'ye *zîkr-i cemîl-i sâni* mükâfat belgeleri verilmiştir. Talebelerden 13 kişi imtihanda başarılı olamamış ve sınıf tekrarı yapmak zorunda kalmıştır. Kalan 9 kişi sınava iştirak etmediği için aynı sınıfta tekrar etmek durumundadır. Diğer 9 öğrencinin durumu hakkında imtihan cetvelinde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.⁸⁹ İkinci sınıf derslerinden mesul olan 16 öğrenci bulunmaktadır. Bu öğrencilerin yaş aralığı 13-15'tir. Bunlardan Ömer Efendizade Hamdi Efendi *mükâfat-ı ûlâ*, Mahmut Efendizade Faik Efendi *zîkr-i cemîl-i evvel*, Hüseyin Efendizade Rıza Efendi *zîkr-i cemîl-i sâni*, Emin Ağazade Ahmet

⁸⁴ BOA, MF. İBT. 231/99, lef 1/1.

⁸⁵ Ünal, *age*, 13-14.

⁸⁶ Mahmut Cevad, *age*, 299.

⁸⁷ Mahmut Cevad, *age*, 302.

⁸⁸ BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/2.

⁸⁹ BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/2.

Efendi *mükâfât-ı sâni* almaya hak kazanmıştır. 3 kişinin yılsonu imtihanına katılmadığı anlaşılmakta iken kalan talebelerin sınav durumları hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır.

1904 yılında mektepte üçüncü yıl derslerinden imtihana giren 12 talebe mevcuttur. Bu öğrencilerin yaş aralığı 14-15'tir. Bunlardan Hacı Mustafa Ağazade Ali Efendi *mükâfât-ı ulâ*, Süleyman Ağazade Ömer Efendi *mükâfât-ı sâni*, Ali Ağazade Mehmet Efendi *zîkr-i cemîl-i evvel*, Emin Ağazade Hüseyin Efendi *zîkr-i cemîl-i sâni* belgesi almaya hak kazanmıştır. Cetvelde sınıfın diğer öğrencilerinin durumu hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır.⁹⁰

1904 yılına ait sınav cetveli muallim-i evvel İbrahim Sabri Efendi, muallim-i sâni ve hatt-ı sülüs muallimi tarafından 8 Temmuz 1904 tarihinde mühürlenmiştir. 10 Temmuz 1904 tarihinde kaza idare meclisinin seçilmiş 3 azası, tahrirat kâtibi, mal müdürü, müftü, naib ve kaymakam tarafından mühürlenerek bilgilerin doğruluğu tasdik edilmiştir.⁹¹

Tablo 5: 1904 Yılı İtibariyle Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi Talebeleri⁹²

Birinci Yıl Talebelerinin İsimleri	İkinci Yıl Talebelerinin İsimleri	Üçüncü Yıl Talebelerinin İsimleri
Kalaycı Alizade Mehmet Efendi	Hacı Mustafa Ağazade Ali Efendi	Ömer Efendizade Hamdi Efendi
Emin Ağazade Ahmet Efendi	Süleyman Ağazade Ömer Efendi	Mahmut Efendizade Faik Efendi
Hacı Eminzade Bekir Efendi	Ali Ağazade Mehmet Efendi	Hüseyin Efendizade Rıza Efendi
Abdullahzade Abdullah Efendi	Emin Ağazade Hüseyin Efendi	Emin Ağazade Ahmet Efendi
Salih Efendizade Hilmi Efendi	Hacı İsmail Ağazade Ömer Efendi	Şakir Efendizade İsmet Efendi
Rıza Efendizade Necmeddin Efendi	Hacı Süleyman Ağazade Ali Efendi	Hacı Mehmet Ağazade Hasan Efendi
Ömer Beyzade Mehmet Efendi	Osman Ağazade Salih Efendi	Hacı Hüseyin Ağazade Ahmet Efendi
Hacı Hasan Ağazade Hasan Efendi	Alizade Hasan Hüseyin Efendi	Emin Ağazade Nuri Efendi
Süleyman Ağazade Ali Efendi	Hüseyin Ağazade Halil Efendi	Süleyman Ağazade Hasan Efendi
Ömer Efendizade Habib Efendi	Ali Beyzade Naim Efendi	Hacı Mehmet Ağazade Emin Efendi
Süleyman Ağazade İsmail Efendi	Kafadarzade Osman Efendi	Emin Ağazade Hüseyin Efendi
Sarı Hafızade Abdullah Efendi	Emin Ağazade Mehmet Efendi	Yusuf Ağazade Osman Efendi
Kadir Ağazade Yusuf Efendi	Hüseyin Ağazade Mehmet Efendi	
Mustafa Alizade İsmail Efendi	Ali Beyzade Mustafa Efendi	
Kalaycı Hüseyinzade Mehmet Efendi	Abdullah Onbaşızade M. Efendi	
Artazzade Osman Efendi	Kopuz Hasanzade Yusuf Efendi	
Ömerzade Abdülfettah Efendi		
Ali Çavuşzade İbrahim Efendi		
Çulhazade Mustafa Efendi		
Emin Hafızade Osman Efendi		
Batmazade Halid Efendi		
Yörük Alizade Veli Efendi		
Ali Efendizade Ahmet Efendi		
Afşarlızade Mehmet Efendi		
Kalaycı Alizade Hüseyin Efendi		
Hacı Bekirzade Mehmet Efendi		
Râfi Efendizade Hâki Efendi		
Emin Hafızade Mehmet Efendi		
Osman Ağazade Emin Efendi		
Sarızade Ömer Efendi		
Hafız Hüseyin Efendizade S. Efendi		
Hacı Ahmet Ağazade Bekir Efendi		
Bektaşzade Süleyman Efendi		
Tongazade Bekir Efendi		
Karaağaçlı Mustafa Efendi		

⁹⁰ BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/1.

⁹¹ BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/2.

⁹² BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/1; BOA, MF. İBT. 147/100, lef 1/2.

1910 yılı itibariyle mektepte eğitim gören öğrenci sayısı 31'dir. Sınav cetvelinden anlaşıldığı üzere 1910 yılında mektebe kayıtlı talebelerin yaşları hemen hemen birbirine yakındır. Birinci yılda 10-17,⁹³ ikinci yılda 13-16, üçüncü yılda 14-17 yaş aralığında talebeler bulunmaktadır.⁹⁴ 1910 yılına ait sınav evrakında öğrencilerin imtihanlar neticesinde aldıkları notlar yazılıdır. Buna göre birinci sınıfa giden 21 öğrenciden sadece sekizi terfi almıştır. Mehmet Ağazade Ahmet Efendi, Hüseyin Ağazade Yusuf Efendi, Hacı Ahmet Efendizade Süleyman Efendi, Hacı Ali Efendizade Faik Efendi, Hacı Ali Ağazade Mehmet Efendi, Mustafa Ağazade Mehmet Efendi, Osman Ağazade Mercan Efendi, Ahmet Efendizade Ağâh Efendi sınavlarda başarılı olmuş ve bir üst sınıfa geçmeye hak kazanmıştır. 1910 yılında mektepte öğrenim gören 31 öğrenciden 6'sı sınavlardan aldıkları düşük puanlar neticesinde sınıf tekrarı yapmak zorunda kalmıştır.⁹⁵ Geri kalan 7 öğrenci mazeretsiz sınava girmediklerinden sınıfta bırakılmışlardır.⁹⁶ Mektebin ikinci sınıf öğrencilerinden ise sadece 3 kişi⁹⁷ sınavlarda başarılı olmuş ve bir üst sınıfa geçmeye hak kazanmıştır. Geriye kalan 4 kişi ise çeşitli gerekçelerle sınıf tekrarı yapmak zorunda kalmıştır. Hacı Ali Ağazade Halil İbrahim Efendi beş dersten, Hafız Süleyman Efendizade İbrahim Efendi yedi dersten sıfır puan aldığı için sınıfta kalmıştır. İbrahim Çavuşzade Yusuf Efendi ve Mehmet Ağazade Hasan Efendi adlı öğrenciler mazeretsiz sınava girmediklerinden sınıfta bırakılmışlardır. Üçüncü sınıftan 2 öğrenci⁹⁸ terfi alarak sınıfı geçmeye ve mezun olmaya hak kazanmıştır. Mehmet Ali Ağazade Halil Efendi ise mazeretsiz sınavlara girmediği için sınıfta kalmıştır.

Tablo 6: 1910 Yılı İtibariyle Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi Talebeleri⁹⁹

Birinci Yıl Talebelerinin İsimleri	İkinci Yıl Talebelerinin İsimleri	Üçüncü Yıl Talebelerinin İsimleri
Mehmet Ağazade Ahmet Efendi	Hacı Bekir Ağazade Ali Efendi	Halil Efendizade Hasan Efendi
Hüseyin Ağazade Yusuf Efendi	Hacı Mustafa Ağazade Abdullah Efendi	Bekir Çavuşzade Ahmet Efendi
Hacı Ahmet Efendizade Süleyman Efendi	Şakir Ağazade Hakkı Efendi	Mehmet Ali Ağazade Halil Efendi
Hacı Ali Efendizade Faik Efendi	Hacı Ali Ağazade Halil İbrahim Efendi	
Hacı Ali Ağazade Mehmet Efendi	Hafız Süleyman Efendizade İbrahim Efendi	
Mustafa Ağazade Mehmet Efendi	İbrahim Çavuşzade Yusuf Efendi	
Osman Ağazade Mercan Efendi	Mehmet Ağazade Hasan Efendi	
Ahmet Efendizade Ağah Efendi		
Halil Efendizade Mehmet Efendi		

⁹³ BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/2

⁹⁴ BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/1.

⁹⁵ Halil Efendizade Mehmet Efendi, Ahmet Ağazade Tahir Efendi, İsmail Efendizade Hamdi Efendi, Sinan Dedeade Ahmet Efendi, Hüseyin Efendizade Mahmut Efendi ve Osman Ağazade Ali Efendi (BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/2).

⁹⁶ Emin Ağazade Ali Efendi, Emin Ağazade Yakup Efendi, Mustafa Ağazade Hüseyin Efendi, Mehmet Ağazade Hüseyin Efendi, İsmail Efendizade Mehmet Emin Efendi, Hüseyin Ağazade Süleyman Efendi, Hacı Mehmet Efendizade Abdullah Efendi (BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/2).

⁹⁷ Hacı Bekir Ağazade Ali Efendi; Hacı Mustafa Ağazade Abdullah Efendi, Şakir Ağazade Hakkı Efendi (BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/1).

⁹⁸ Halil Efendizade Hasan Efendi ve Bekir Çavuşzade Ahmet Efendi (BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/1).

⁹⁹ BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/1.

Ahmet Ağazade Tahir Efendi
İsmail Efendizade Hamdi Efendi
Sinan Dedeade Ahmet Efendi
Hüseyin Efendizade Mahmut Efendi
Osman Ağazade Ali Efendi
Emin Ağazade Ali Efendi
Emin Ağazade Yakup Efendi
Mustafa Ağazade Hüseyin Efendi
Mehmet Ağazade Hüseyin Efendi
İsmail Efendizade Mehmet Emin
Efendi
Hüseyin Ağazade Süleyman Efendi
Hacı Mehmet Efendizade Abdullah
Efendi

Tabloya göre 1910 yılında mektepte 1. sınıfta 21 öğrenci, 2. sınıfta 7 öğrenci, 3. sınıfta ise sadece 3 öğrenci ile toplamda 31 öğrenci bulunmaktadır. Söz konusu sınav cetveli 23 Haziran 1910 tarihinde muallim-i evvel İbrahim Sabri Efendi ve beş mümeyyiz tarafından mühürlenmiş, kaymakam, nâib, müftü, mal müdürü, tahrirat kâtibi ve 3 azanın mühürleri ile tasdik edilmiştir.¹⁰⁰

1912 yılına ait sınav evrakına göre mektepte öğrenim gören öğrenci sayısı 39'dur. Birinci sınıfta öğrenim gören 21 öğrenci mevcuttur. İmtihan cetvellerinde öğrencilerin isimleri hizasında sınıflarını geçtiklerine dair bir açıklama olmamakla birlikte puanlarına bakıldığında sınıf geçmek için yeterli oldukları anlaşılmaktadır. İkinci sınıfta öğrenim gören 12 öğrenciden 10'u sınavlara girmiş, yeterli puanları alarak sınıflarını geçmişlerdir. Fakat 2 öğrenci hasta olduğu gerekçesi ile imtihanlara katılamamıştır. Üçüncü sınıfta 6 öğrenci vardır. Bu öğrencilerinden Mehmet ağazade Ahmet Efendi, Hacı Ahmet Efendizade Süleyman Efendi, Hüseyin Ağazade Yusuf Efendi, Hacı Ali Efendizade Faik Efendi, Mustafa Ağazade Mehmet Efendi, Ahmet Efendizade Agâh Efendi sınavlardan yüksek not alarak mezun olmuşlardır.

Tablo 7: 1912 Yılı İtibariyle Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi Talebeleri¹⁰¹

Birinci YılTalebelerinin İsimleri	İkinci YılTalebelerinin İsimleri	Üçüncü YılTalebelerinin İsimleri
Abdi Beyzade Burhan Efendi Hacı Ahmet Efendizade Hamza Efendi Ömer Ali Ağazade Emin Efendi	Hataylızade Osman Efendi Mehmet Ali Ağazade Ali Efendi Hacı Ahmetzade Abdurrahman Efendi	Mehmet ağazade Ahmet Efendi Hacı Ahmet Efendizade Süleyman Efendi Hüseyin Ağazade Yusuf Efendi
Bayram Ağazade Süleyman Efendi Ali Ağazade İbrahim Efendi İbrahim Ağazade Mehmet Efendi Hacı İsmailzade Mustafa Efendi Mehmet Ali Efendizade Ahmet Efendi	Hataylızade Yusuf Hasan Ağazade Mehmet Efendi Hacı Ali ağazade Mustafa Efendi Osman Ağazade Ali Efendi Sinan Dedeade Ahmet efendi	Hacı Ali Efendizade Faik Efendi Mustafa Ağazade Mehmet Efendi Ahmet Efendizade Agah Efendi
Halil İbrahimzade Hasan Hüseyin Efendi Osman Ağazade Kazım Efendi Hacı Hasanazade Halil Efendi Osman Ağazade Hüseyin Efendi	Hüseyin Efendizade Salih Efendi Hacı Alizade Halil Efendi Şaban Efendizade Ahmet Efendi Hacı Mehmet Efendizade Abdullah Efendi	

¹⁰⁰ BOA, MF. İBT. 278/1, lef 1/2.

¹⁰¹ BOA, MF. İBT. 384/40, lef 1/1.

Abdullah Ağazade Durmuş Efendi
 Mehmet Ağazade Mehmet Efendi
 Ahmet Ağazade Hasan Hüseyin
 Efendi
 Ali Efendizade Tevfik Efendi
 Yolcuzade Mehmet Tevfik Efendi
 İbrahim ağazade Süleyman Efendi
 Ali Ağazade Davud Efendi
 Süleyman Ağazade Emin Efendi
 Abdullah Ağazade İbrahim Efendi

İmtihan cetveli 14 Temmuz 1912 tarihinde muallim-i evvel, muallim-i sâni, muallim-i hatt ve 13 mümeyyiz tarafından mühürlenmiş ve kaza idare meclisi tarafından onaylanmıştır.¹⁰²

6. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebinde İhtiyaç Duyulan Ders Araç-Gereçleri

Taşra rüşdiye mekteplerine dair talimatnameye göre mekteplerde belirlenen dersler ve kitaplar dışında hiçbir kitap okutulmayacaktır. Şayet bu kurala uymayan bir muallim olursa görevinden azledilecektir.¹⁰³ Buna göre Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi muallimleri tarafından mektep öğrencileri için ihtiyaç duyulan ders kitapları ve risaleler Maârif Nezareti'nden talep edilmiştir. İhtiyaç duyulan kitap ve risalelerin paketlenmiş şekilde gönderilmek üzere postaya verildiği 23 Eylül 1875 tarihli tahrirat ile bildirilmiştir. Tahriratla ayrıca kitaplar ulaştığında Aydın Vilâyeti'nin durumu merkeze haber vermesi istenmiştir.¹⁰⁴ Fakat öğrenciler için gönderilen kitaplar üzerinden epey zaman geçmiş olmasına rağmen henüz mektebe ulaşmadığından durum 10 Aralık 1875 tarihinde Aydın Vilâyeti'ne haber verilmiştir.¹⁰⁵

Benzer bir talep aynı yıl Ağustos ayında tekrarlanmıştır. Tavas Erkek Rüşdiyesi öğrencileri için ihtiyaç duyulan harita, kitap ve risaleler ile bunların çeşidini ve adedini belirten pusulanın gönderildiği 14 Ağustos 1876 tarihli tahriratla beyan edilmiştir. Cevap olarak talep edilen harita, kitap ve risalelerden Maârif Kütüphanesi'nde mevcut olanlardan doksan iki tanesinin postaya teslim edildiği, pusulasının gönderildiği Aydın Vilâyeti'ne 16 Eylül 1876 tarihinde bildirilmiştir. Söz konusu postanın mektebe ulaşması halinde, görevliler tarafından haritaların pusulada gösterilen fiyatlarının şerh edilerek mektebin demirbaş defterine kaydedilmesi istenmiştir.¹⁰⁶

Bir sonraki yıl ihtiyaç duyulan harita, kitap ve risale sayısı daha fazla olmuştur. 16 Ağustos 1877 tarihi itibarıyla Tavas Erkek Rüşdiyesi öğrencileri için Maârif Kütüphanesi'nden talep edilen harita, kitap ve risalelerden yüz otuz sekiz adedi Maârif Kütüphanesi'nde mevcut olduğundan hemen postaya verilmiştir. Her zaman olduğu gibi 4 Ekim 1877 tarihinde kaleme alınan tahriratta Aydın Vilâyeti'nden gönderilen harita ve kitapların ulaşıp ulaşmadığına dair haber vermesi istenmiştir. Ayrıca gönderilen haritaların mektebin demirbaş defterine postada gösterilen fiyatları şerh edilerek kaydedilmesi emredilmiştir. Bu emrin özellikle kayıt işini yapacak görevlilere tebliğ edilmesi gerekli görülmüştür.¹⁰⁷

¹⁰² BOA, *MF. İBT.* 384/40, lef 1/1.

¹⁰³ Mahmut Cevad, *age*, 300.

¹⁰⁴ BOA, *MF. MKT.* 31/168, lef 1/1.

¹⁰⁵ BOA, *MF. İBT.* 7/102, lef 1/1.

¹⁰⁶ BOA, *MF. MKT.* 43/74, lef 1/1.

¹⁰⁷ BOA, *MF. İBT.* 11/26, lef 1/1.

1888 yılı itibariyle Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi öğrencilerinin kitap ihtiyacı yeniden söz konusu olmuş ve bunun için üç yüz dört adet kitap ve risalenin mektebe gönderilmesi gündeme gelmiştir. Konu ile ilgili ilk evrak Denizli Mutasarrıflığı tarafından 22 Şubat 1888 tarihinde hazırlanmıştır. Pusulanın da eklenmesi ile yazı, vilâyet maârif müdürlüğüne gönderilmiştir. Buna istinaden Aydın Valisi Mehmet Nazif Bey, Maârif Nezareti'ne hitaben 17 Mart 1888 tarihinde konuyla ilgili bir yazı kaleme almıştır.¹⁰⁸ Tavas Erkek Rüşdiyesi öğrencileri için yapılan talep için 10 Nisan 1888 tarihinde nezarete hemen işleme konulmuştur.¹⁰⁹

Tavas Erkek Rüşdiyesi öğrencileri için yapılan bir başka talep 1891 yılında haritalar ile ilgili olmuştur. Mektepte Avrupa ve Asya haritaları olmadığından coğrafya dersinin layıkıyla işlenemediği gerekçesiyle Asya ve Avrupa haritalarından birer tane gönderilmesi talep edilmiştir. İlk olarak mektebin muallim-i evveli tarafından talepte bulunulmuştur. İhtiyaç duyulan haritaların gönderilmesi hususunda gereğinin yapılması için 4 Temmuz 1891 tarihinde Maârif Müdür vekili Abdurrahman Hilmi Efendi Maârif Nezareti'ne tahrirat yazmıştır.¹¹⁰ 27 Temmuz 1891 tarihi itibariyle Maârif Meclisi'nde çalışmalar başlatılmış, talep edilen Asya ve Avrupa haritalarından birer tane gönderilmesi için Muhasebe-i Maarif-i Umumiye'ye talimat verilmiştir.¹¹¹ 22 Ağustos 1891 tarihinde Aydın Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne Tavas Erkek Rüşdiyesi için talep edilen Asya ve Avrupa haritalarının postaya teslim edildiği bildirilmiştir.¹¹²

7. Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin Tadilat ve Tamiratı Talebi

1911 yılına gelindiğinde Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi binası hayli yıpranmış olduğundan tamiri söz konusu olmuştur. Aydın valisi tarafından Maârif Nezareti'ne 12 Mart 1911 tarihinde mektep binasının tamiri için ihtiyaç duyulan meblağın gönderilmesine dair bir tahrirat kaleme alınmıştır. Şöyle ki öncelikle Denizli Mutasarrıflığı tarafından epey zamandır harap bir halde olan mektep binasının tamiri için ihtiyaç duyulan yirmi üç bin beş yüz otuz dört kuruşluk meblağın gönderilmesi talep edilmiştir. Aslında rüşdiye mektebi binalarının tedarik ve tamiri ile alakalı her türlü masraf, Maârif Nezareti tarafından mektebin bulunduğu yerin ahalisine bırakılmıştır. Bu yüzden yapılan yardım talebine Maârif Nezareti'nden tamirat masraflarının mahallince karşılanması gerektiği şeklinde cevap verilmiştir. Bunun üzerine Denizli Mutasarrıflığı tarafından konuyla ilgili ikinci bir tahrirat gönderilmiştir. Buna göre ahalinin yardımına başvurulamayacağı, zira halkın yardımı ile zaten Tavas Kazası'nda iki büyük ibtidâi mektebi inşasına başlandığı belirtilmiştir. Bu yüzden rüşdiye mektebinin tamiri için ahalden ayrıca yardım toplanmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Buna karşılık rüşdiye mektebinin mevcut haliyle bırakılmasının tehlikeli olacağı beyan edilmiştir. Bu yüzden ihtiyaç duyulan meblağın 1911 yılı bütçesinden gönderilmesi talep edilmiştir. Bu talep Maârif Nezareti'ne, vilayet maârif müdürlüğü aracılığı ile iletilmiştir. Mektep binasının tamiri ile ilgili yerinde hazırlanan keşif evrakı ek olarak takdim edilmiştir.¹¹³ Söz konusu meblağın tedarik edilip edilemeyeceği Tedrisât-ı İbtidâiye Müdürlüğü'nden 19 Mart 1911 tarihinde sorulmuş, sorunun cevabı Muhasebe Dairesi'ne

¹⁰⁸ BOA, *MF. MKT.* 98/8, lef 1/1.

¹⁰⁹ BOA, *MF. MKT.* 98/8, lef 1/2.

¹¹⁰ BOA, *MF. MKT.* 130/7, lef 1/1.

¹¹¹ BOA, *MF. MKT.* 130/7, lef 1/2.

¹¹² BOA, *MF. MKT.* 130/43, lef 1/1. Daha önceki yıllarda da mektebin harita ihtiyacı dile getirilmiştir. Aralık 1888 tarihinde gelen cevapta Avrupa haritası kalmadığı, sadece bir adet mevcut Asya haritası gönderileceği bildirilmiştir (BOA, *MF. MKB.* 35/111).

¹¹³ BOA, *MF. İBT.* 313/54, lef 1/1.

bırakılmıştır. Muhasebe Dairesi'nden alınan cevapta mektebin tamiri için ihtiyaç duyulan meblağın bütçede karşılığının olmadığı belirtilmiştir.¹¹⁴

8. Mevsim Dolayısı İle İmtihan Zamanının Değiştirilmesi Talebi

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin yirmi beşinci maddesine göre mektebin tatil ve sınav zamanları belirlenmiştir. Buna göre sınavlar Temmuz ayının on beşinden sonra aynı ayın sonuna kadar on beş gün devam edecektir. Bu tarihten sonra mektep tatile girecektir. Bunun dışında dinî bayramlarda, Cuma ve kandil günlerinden başka cülus ve şehzade doğumuna tesadüf eden günler dışında tatil edilmesi yasaktır.¹¹⁵ Bu takvimi ülkenin tüm coğrafyasında uygulamak zor olmuştur. Zira coğrafya ve iklim farklılıkları nedeniyle bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Mevcut sınav takviminden memnun olmayan bölgelerden biri de Tavas Kazası olmuştur. Şöyle ki Tavas Kazası ahalisi genellikle çiftçilikle meşguldür. Dolayısıyla çiftçilerin hasat vakti Temmuz ayına tesadüf ettiği için imtihan zamanının değiştirilmesi gündeme gelmiştir. Konu ile ilgili Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi muallimleri valiliğe müracaat ederek imtihan tarihlerinin değiştirilmesini talep etmişlerdir. Bu başvuru üzerine Aydın Valisi Hüseyin Rıza Bey ilgili talebi 7 Mart 1889 tarihinde Maârif Nezareti'ne iletmiştir. Rüşdiye mektebi imtihanlarının yapıldığı Temmuz ayı yaz mevsiminin en sıcak olduğu dönemdir. Bu mevsimde öğrencilerin bir kısmı sayfiye yerlerine gitmektedir. Ayrıca öğrenciler şiddetli sıcaklar sebebiyle sınav esnasında epey zorluk çekmektedir. Bunun dışında imtihanlardan sonra başka mektebe kaydolmak üzere müracaat eden öğrenciler, kabul süresi sona erdiği için kayıt edilememektedir. Bu gerekçelerle imtihan tarihinin değiştirilmesi talep edilmiştir. İzmir Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğinden de benzer bir talep gelmiştir. Rüşdiye mektebi imtihanlarına dair talimatnâmede Temmuz ayı başında derslerin tatil edileceği, on beşine kadar sözlü sınavlar yapıldıktan sonra imtihanlara başlanacağı, Ağustos ayının yirmi üçüne kadar tatil dönemine girileceği yazılıdır. Fakat vilayetin coğrafi konumu ve iklimi itibarıyla talimatta yazılı imtihan mevsimi hasat vaktine ve vilayetin en sıcak zamanına tesadüf etmektedir. Ayrıca mektebe başlamak isteyen öğrenciler kayıt zamanına yetişemediğinden imtihanların başka bir tarihte yapılması her yönüyle zaruri olmuştur.¹¹⁶ İmtihan zamanının değiştirilmesi valiliğin göndermiş olduğu tahriratta yazılan gerekçeler ile Maârif Meclisi tarafından da zarurî ve münasip görülmüştür. Bölgenin şartlarına uygun hareket edilebileceği beyanıyla cevap verilmiştir.¹¹⁷ Nitekim 1892 yılında imtihanların Temmuz ayının 15'ine kadar bitirilip, mekteplerin Ağustos'un 15'ine kadar tatil edilmesine karar verilmiştir.¹¹⁸

¹¹⁴ BOA, MF. İBT. 313/54, lef 1/2.

¹¹⁵ Mahmut Cevad, *age*, 300.

¹¹⁶ BOA, MF. MKT. 107/90, lef 1/1.

¹¹⁷ BOA, MF. MKT. 107/90, lef 1/2.

¹¹⁸ BOA, MF. MKT. 143/75.

Sonuç

Osmanlı toplumunda daha çok dinî ve geleneksel bir formda devam eden eğitim, III. Selim’le birlikte Batılı bir hüviyet kazanmaya başlamış, II. Mahmut döneminde ve bilhassa Tanzimat sonrasında yapılan reformlarla çok daha ileri bir seviyeye çıkarılmıştır. Babiâli’ye memur yetiştirmesi için kurulan iki okulun yetersiz kalması üzerine 1845’de yapılan bir düzenlemeyle sıbyan mektebinin üzerine Darülfünuna talebe yetiştirecek orta dereceli bir mektep olarak rüşdiyelerin kurulmasına karar verilmiştir. Bu bağlamda ilki 1847’de Davutpaşa’da olmak üzere Beyazıt, Üsküdar, Tophane ve Bâbiâli civarında ilk rüşdiyeler eğitime başlamıştır. Arapça, Farsça, coğrafya, matematik, imlâ ve fen derslerinin okutulduğu okulların sayısı on yıl gibi kısa bir sürede İstanbul’da onu aşmış, ardından taşradaki büyük merkezlerde kurulmaya başlanmıştır.

Denizli Sancağı’nda 1873’den önce kurulduğu bilinen Denizli Rüşdiyesi’nden sonra kazalara da rüşdiyeler açılmaya başlanmıştır. İlki Tavas’ta olmak üzere Buldan, Sarayköy, Çal ve Garbi Karaağaç (Acıpayam) kazaları ile Sarayköy’e bağlı Kadıköy nahiyesinde altı rüşdiye mektebi kurulmuştur.

Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi’nin ilk hocası Darulmuallimîn’den diplomalı Konyalı Abdülatif Efendi olmuştur. Aylık altı yüz kuruş maaşla göreve başlayan Abdülatif Efendi, muallim-i evvel olarak tayin edilmiştir. Okulda yerelden bir kişi seksen kuruş maaşla hademe olarak görevlendirilmiş, okulun masrafları için yıllık bin kuruş tahsis edilmiştir. Kuruluş aşamasında muallimlere harcırah verilmesi uygun bulunmuş, ihtiyaç duyulan kitapların listesi yapılmıştır.

Abdülatif Efendi atandığı yıl olan 1874’den itibaren 1898 yılına kadar muallim-i evvel olarak görev yapmıştır. Halefi Abdurrahman Hilmi Efendi ise vefat ettiği 1903 yılına kadar görevde kalmış, bu tarihten sonra 1910’a kadar okulun idaresine İbrahim Sabri Efendi bakmıştır. Mektebe 1876 yılında muallim-i sâni olarak atanan Hacı Mustafa Efendi görevde kaldığı 1909 senesine kadar hatt-ı sülüs muallimliği de yapmıştır. Okulda görev yapan muallim sayısı en fazla üç, en az iki olmuş, toplam olarak mektepte yedi muallim çalışmıştır. Okulun öğrenci sayısı en fazla 98’e çıkmış, 1909 yılında ise sayı otuz dokuza kadar düşmüştür. Öğrenci sayısına oranla okuldaki muallim sayısının normal olduğunu söyleyebiliriz. Okulda tecvidli Kur’an-ı Kerîm, ulûm-ı dîniye, Arapça, hendese, coğrafya, kıra’at, resim ve hatt gibi temel dersler hiç değişmemiş; sınıflara bağlı olarak ulûm-ı eşyâ, ziraat-ı fenniye ve hıfzıssıhha, sarf-ı Osmânî, nahv-i Osmânî, nahv-i Arabî, hatt-ı sülüs, malumât-ı medeniyye, malumât-ı fenniye ve Fransızca dersleri de okunmuştur. Tarih dersi ise tarih-i İslam, tarih-i Osmanî, tarih-i umumî gibi adlarla okutulmuştur. Dolayısıyla dinî ilimlerden fen ilimlerine, oradan resim ve hatt gibi sanat derslerine kadar oldukça geniş bir yelpazede öğrenciler ders almıştır.

Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi ile ilgili 1874-1912 yıllarına ait belgelere ihtiyaç duyulan ders araç-gereçleri, okulun tamiriyle ilgili talepler, mevsimsel zorunluluklara bağlı olarak sınav takvimlerinde yapılan değişikliklerle ilgili yapılan yazışmalara dair bilgiler yansımıştır. Bununla birlikte mektebin 1901-1909 yılları arasına ait hülâsa cetvellerinden okulun eğitim kadrosu ve öğrenci sayıları ile genel durumu hakkında bilgi sağlanmaktadır. 1904, 1910, 1912 yıllarına ait sınav cetvellerinden de mektepte okutulan dersler, öğrencilerin isimleri, sayıları ile sınavlardaki başarı durumları tespit edilmiştir. Buna göre mektepte okuyan talebelerin yaş ortalaması 12 ile 15 arasındadır. Öğrenciler ekseriyetle Tavas doğumludur. Burada dikkat çeken iki husus yılsonu

sınavlarında bir üst sınıfa geçmeye hak kazanan öğrenci oranının ve bu sınavlara katılma oranının düşük oluşudur.

Sonuç olarak Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi'nin Denizli Sancağı'na bağlı kazalarda açılan ilk rüşdiye mektebi olduğunu ve uzun yıllar istikrarlı bir şekilde eğitimine devam ettiğini; kuruluşu, işleyişi, eğitim şekli ve içeriği bakımından Batılı anlamda bir niteliğe sahip olduğunu ve böylelikle Osmanlı modernleşmesinin Anadolu'daki lokomotif kurumlarından biri olarak önemli bir rol üstlendiğini ifade edebiliriz.

Kaynaklar:

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, *Maârif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF. MKT.)*: 17/129, 31/168, 43/74, 64/1, 64/50, 71/85, 98/8, 107/90, 130/7, 130/43, 143/75, 374/18, 458/42, 731/49, 772/18, 856/59.

BOA, *Maârif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Belgeleri (MF. İBT.)*: 7/102, 9/43, 11/26, 106/17, 111/2, 117/24, 130/28, 130/50, 138/118, 145/74, 146/83, 147/100, 160/38, 162/62, 213/80, 231/99, 278/1, 313/54, 384/40.

BOA, *Maârif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maârif Belgeleri (MF. MKB.)*: 15/97, 35/111, 85/63, 87/100, 113/31.

2. Maârif Salnameleri

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, H.1316/M.1898, Def'a 1, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, H.1317/M.1899, Def'a 2, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, H.1318/M.1900, Def'a 3, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, H.1319/M.1901, Def'a 4, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, H.1321/ M.1903, Def'a 6, Asır Matbaası, İstanbul.

3. Araştırma Eserler

Açık, Kerim. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi". *EKEV Akademi Dergisi*. 20/65 (2016): 313-342.

Akyıldız, Ali. "Maârif-i Umumiyye Nezareti". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27. (Ankara 2003): 273-274.

Akyıldız, Ali. "Tanzimat Döneminde Kurulan Merkezi Eğitim Kurumları (1836-1856)." Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları. Ed. Cemil Öztürk-İlhami Fındıkçı. (Ankara: Pegem Akademi, 2011): 167- 183.

Akyüz, Yahya. "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler". *Tanzimat'ın 150 Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: TTK, 1994, 501-513.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.

Akyüz, Yahya. "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler." *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*. 2 (2011): 9-22.

- Altınova, Ayşegül. “Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2010.
- Aydın, Mithat. “Denizli’de Eğitim”. Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I, ed. Prof. Dr. Ayfer Özçelik vd., Denizli: Fakülte Kitabevi, 2007: 456-472.
- Aydın, Mithat. “Denizli’de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi”. Belleten. 75/274 (2011): 815-844.
- Aydın, Mithat. “Kale Tavas’ın Nahiye Merkezi Haline Gelişi (1895)”. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 16 (2013): 59-77.
- Bilim, Cahit Yalçın. Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998.
- Bozkurt, Nurgül. “Maârif Salnâmelerine Göre Kütahya Sancağı’nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1904).” History Studies. 2/3 (2010): 61-84.
- Bozkurt, Nurgül. “Musul Vilâyeti’nde Modern Türk Mektepleri (1898-1904 Maârif Salnâmelerine Göre)”. 9. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tebliğleri. 2. (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2011): 296-309.
- Bozkurt, Nurgül. “Bağdat Vilâyeti’nde Osmanlı Dönemine Ait Modern Askerî Okullar”. Tarih Okulu Dergisi (TOD). 10/XXXI (2017): 83-111.
- Çakmak, Biray-Yerlikaya, Feyzullah. “Gebze Erkek Rüştîye Mektebi”, Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi, Sempozyumu Bildirileri, ed. Haluk Selvi-Bilal Çelik, (Kocaeli 2015): 1193-1209.
- Çakmak, Biray. “Gediz Kazası Erkek Rüşdiye Mektebi (1873-1907) ve Mehmet Emin Efendi’nin Muallim-i Sâni Tayini”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. 14/1 (2017): 223-251.
- Çelebi, Ercan. “Taşra Rüşdiye Mekteplerinde Öğrenci İşlerine Dair Bazı Muamelât”. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. 7/2 (2020): 976-1009.
- Demirel, Muammer. “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”. Türkler. 15. (2002): 64-93
- Doğanay, Fatma Kaya. “Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Ergin, Osman. Türkiye Maârif Tarihi. 1-2. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Girgin, İsmail. “Kütahya Rüşdiye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi ve Sosyo-Kültürel Hizmetleri)”. Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2019.
- Gönüllü, Ali Rıza. “Alanya Rüştîye Mektebi (1861-1913)”. Erdem Dergisi. 73. (2017): 65-88.
- Gümüşer, Özlem. “1869’dan 1913’e Kadar Rüştîye Mekteplerinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarının Şekil ve İçerik Açısından İncelenmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2017.
- Hayta, Necdet-Ünal, Uğur. “Maârif Salnamelerine Göre Denizli’de Eğitim-Öğretim (1898-1903)”. Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I, ed. Prof. Dr. Ayfer Özçelik vd., Denizli: Fakülte Kitabevi, 2007, 449-455.
-

- Issa, Fatma. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası’nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)”. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2021.
- Koçer, Hasan Ali. Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi. İstanbul: MEB Yayınları, 1991.
- Kodaman, Bayram. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi. Ankara: TTK, 1999.
- Kütükoğlu, Mübahat S. XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı. İstanbul: Tavas Köy ve Belediyelere Hizmet Götürme Birliği Yayını nr. 1, 2002.
- Kütükoğlu, Mübahat S. XIX. Asır Ortalarında Tavas Kazası. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2007.
- Mahmut Cevad İbnü’ş-Şeyh Nâfi, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı. haz. Mustafa Ergün vd. Ankara: MEB Yayınları, 2002.
- Örenç, Ali Fuat. “Silvan Rüşdiye Mektebi ve Tedrisatı”, Sultanlar Şehri Silvan, Eğitim-Kültür-Medeniyet, ed. Oktay Bozan vd., (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 1-34.
- Öztürk, Cemil. “Dârülmua’llimîn”. TDV İslam Ansiklopedisi. VIII. (İstanbul 1993), 551-552.
- Öztürk, Cemil. “Rüşdiye”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXXV, (İstanbul 2008), 300-303.
- Pakalın, Mehmet Zeki. “Rüşdiye”, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. III. (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), 65-68.
- Sakaoğlu, Necdet. Osmanlı Eğitim Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Sakaoğlu, Necdet. Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Sarıköse, Selma Turhan. “Bartın Rüştiye Mektebi”. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. 9/5 (2020), 3126-3147.
- Sezen, Tahir. Osmanlı Yer Adları, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.
- Somel, Selçuk Akşin. Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Somel, Selçuk Akşin. “Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maârif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temeller”, Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861), ed. Kahraman, Kemal ve Baytar, İlonca (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları 2015), 136-167
- Taşkın, Ünal. “Ayıntap Rüşdiyesi”, Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi. 3/2, (2020), 53-63.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim. Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü. Ankara: TTK, 1993.
- Unat, Faik Reşit. Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış. Ankara: MEB Yayınları, 1964.
- Ünal, Uğur. II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907). Ankara: TTK, 2015.

İbrahim Halil Tuğluk ve Özkan Ciga, [Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, Okçular Kitabı, İnceleme-Metin-Sözlük], Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021.

Neslihan Dokumacı*

MAKALE BİLGİSİ

Kitap İncelemesi
Book Review

Sorumlu yazar / Corresponding author :
* dokumacineslihan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4233-5664

Başvuru / Submitted : 31 Mayıs 2023
Kabul / Accepted : 12 Temmuz 2023

DOI: 10.21021/osmed.1307966

Atrf/Citation:

Dokumacı, N. "İbrahim Halil Tuğluk ve Özkan Ciga, [Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, Okçular Kitabı, İnceleme-Metin-Sözlük], Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18 (2023): 256-260.

Öz

Kültür, bir milletin kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynar. Bir milletin dili ve tarihi başta olmak üzere kültür, gelenek ve göreneklerle hayatın bütünüdür. Türk milleti, farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş kadim bir kültüre sahiptir. Türk milletinin karakteristik özelliği Türk kültürüne de yansımıştır. Bu özelliklerinden biri de Türk milletinin savaşçı bir ruha sahip oluşudur. Bu yönüyle Türk kültüründe, savaş ve savaşa dair pek çok malzeme ile birlikte zengin bir kültür ve tasavvur dünyası oluşmuştur. İslamiyet ile birlikte manevi bir anlam kazanan okçuluk, ilerleyen zamanlarda gelişerek edebî metinler vasıtasıyla da canlı tutularak nesilden nesile aktarılmaya devam etmiştir. Bu bağlamda ok/okçuluk ile ilgili birçok eser yazılmıştır. Bu eserlerden biri de 17. yüzyılda Abdullah El-Kâtib tarafından kaleme alınan Tezkire-i Rumât'tır. Kitap ön söz, giriş, iki bölüm, özel adlar dizini ve sözlük çalışması yapılarak hazırlanmıştır. Eser, metin ve tıpkıbasımdan oluşmaktadır. Bu çalışmada, "İbrahim Halil Tuğluk ve Özkan Ciga, [Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, Okçular Kitabı, İnceleme-Metin-Sözlük], Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021" adlı eserin tanıtımı yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, İstanbul Okmeydanı, Ok ve Okçular.

Abstract

Culture plays an important role in the formation of a nation's identity. It is the whole of life with culture, traditions, and customs, especially the language and history of a nation. The Turkish nation has an ancient culture that has prevailed in different geographies. The characteristic feature of the Turkish nation is also reflected in the Turkish culture. One of these features is that the Turkish nation has a warrior spirit. In this respect, a rich world of culture and imagination has been formed in Turkish culture, along with many materials about war and war. Archery, which gained a spiritual meaning with Islam, continued to be transferred from generation to generation by developing in later times and keeping it alive through literary texts. In this context, many works have been written about archery. One of these works is Tezkire-i Rumât, which was written by Abdullah El-Kâtib in the 17th century. The book has been prepared by working on a preface, introduction, two chapters, proper nouns index and dictionary. The work consists of text and facsimile. In this study, the work named "İbrahim Halil Tuğluk and Özkan Ciga, [Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, Archers Book, Study-Text-Dictionary], Ketebe Publications, İstanbul, 2021" will be introduced.

Keywords: Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, İstanbul Okmeydanı, Arrows and Archers.

İbrahim Halil Tuğluk ve Özkan Ciga, [Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, Okçular Kitabı, İnceleme-Metin-Sözlük], Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021.

Prof. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK ve Doç. Dr. Özkan CİGA tarafından hazırlanan “Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, Okçular Kitabı, İnceleme-Metin-Sözlük” adlı kitap, Ketebe Yayınları tarafından 2021 yılında yayımlanmıştır. Eserin müellifi 17. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve devrinin Okmeydânî şeyhlerinden Abdullah El-Kâtib’tir. Tezkire-i Rumât’ın ok ve yay yapımın öğretimi, okçuluk sanatının daha iyi bir şekilde idrak edilmesi ve okçuluğun sonraki nesillere aktarılması amacıyla yazıldığı ifade edilir. Kitap özellikle İstanbul Okmeydânî’nin kuruluşunu ve sınırlarından, okçuluğa dair tarihte yaşanmış olayları ve IV. Mehmed döneminde Okmeydânî’na yapılan işgalleri anlatması bakımından son derece önem arz eder. Söz konusu eserin yazılış tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilginin olmadığı belirtilir. Ancak Kemal Edip Ünsel’in daha önce yaptığı bir çalışmada Tezkire-i Rumât’ın Kânunnâme-i Rumât’tan önce (1683 ile 1691 yılları arasında) dile getirildiği aktarılmıştır.

İncelediğimiz Tezkire-i Rumât: Ön Söz, Giriş, İki Bölüm, Metin, Özel Adlar Dizini, Sözlük ve Tıpkıbasım’dan oluşmaktadır.

Kitabın Ön Söz’ünde (s. 7-8), kültürün bir milletin temel dinamiklerinin bütününe oluşturduğunu ve giderek değişen hayat şartlarıyla beraber kültürel dinamiklerin yaşatılmaya çalışıldığından söz edilir. Her milletin kendine ait bir karakteristik özelliğinin olduğu ifade edilerek Türk milletinin en önemli karakteristik özelliğinin de savaşçı bir ruha sahip oluşu dile getirilir. Zamanla gelişen okçuluk, ilerleyen dönemlerde edebî metinler aracılığıyla yaşam, kültür ve ruh ile birlikte canlı tutularak gelecek nesillere miras bırakılmıştır.

Türk kültür ve edebiyatında bozkırdaki çetin savaşların da ortaya çıkardığı koşullar neticesinde ok/okçuluk ile ilgili birçok eserin yazıldığından bahsedilir. Tezkire-i Rumât’ın önemine dair bu eserle ilgili farklı zamanlarda birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de İ. Aydın Yüksel ile A. Turgut Betin’in hazırladığı “Tezkire-i Rumât: Atıcılar Tezkiresi”dir. Kitapta söz konusu çalışmanın ilmî bir hüviyet taşımadığı dile getirilir (s. 8). Kitap ile ilgili önemli bir diğer unsur ise çalışmada bu iki nüshanın esas alınarak hazırlanmış olmasıdır.

Giriş’te (s. 11-18), okçuluğun tarihi gelişimi ile birlikte Türk okçuluğu hakkında kısaca bilgi verilerek okçuluğun Türk yaşamındaki önemine; kültüre, inanca, sanata ve dolayısıyla edebiyata yansımalarına değinilmiştir.

Kültürel bağlamda ok ve yayın Türkler için kutsal bir nitelik taşıdığı ve bu kutsallığın Türklerin İslâmiyet ile tanışmasından sonra dinî bir boyuta taşındığından söz edilir. Ok ve yayın önemine dair Kur’ân-ı Kerîm’de çeşitli ayetlerde ve farklı bağlamlara yer verildiği görülür (s. 15-17). Bu sebeple okçuluğun, dinî bir hüviyete büründüğü ve özel bir önem kazandığı belirtilir.

Birinci bölümde (s. 19-24); müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verildikten sonra eserin kütüphanelerde tespit edilen altı yazma nüshasının tavsifi yapılmıştır.

Tezkire-i Rumât’ın müellifi olan “Reîs-i tîr-endâzân-ı rikâb-ı hümâyûn” olarak vasıflandırılan Kâtib Abdullah Efendi’nin doğumu ve ailesi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte Tezkire-i Rumât’ta “Abaza” olduğu bilgisine rastlanılmaktadır. Kâtib

Abdullah Efendi'nin öğrenimi, çalışma hayatı, üstlendiği vazifeler ve devlet büyüklerinden kazandığı takdirleri hakkındaki bilgileri kısa ve öz bir şekilde anlatılır (s. 20-21).

Kâtib Abdullah Efendi Okmeydânı'nın meşhur meydân şeyhlerinden biri olduğu ve yaşadığı muhitin ise genellikle İstanbul ve çevresi olduğu anlatılır. Müellifin, IV. Mehmed döneminde okçu ve yaycı esnafı tarafından İstanbul Okmeydânı'na yapılan gayrimeşru müdahaleleri önlemek adına büyük çaba sarf ettiğinden ve bu çabasından dolayı büyük oranda başarılı olduğundan bahsedilir (s.20). Meydân şeyhliğinin yanı sıra çok iyi bir düzeyde kemankeş olduğu belirtilen Kâtib Abdullah Efendi, okçuluğun unutulmasını engelleyip okçuluk kurallarını ve kaidelerini tekrar hatırlattığı ve bu sebeple de Okçuluk Sicil Defteri kaydının açılmasına vesile olduğu belirtilmektedir (s. 21). Okçuluk Sicil Defteri'nde yer alan bilgiye göre 1103/1691 tarihinde vefat ettiği, cenazesi Eyyüb el-Ensârî'de Velî Efendi bahçesine defnedildiği anlatılır. Başlıca eserleri: Kânunnâme-i Rumât (s. 22), Kavâidü'r-Remy (s. 23) ve Tezkire-i Rumât'tır.

İkinci bölümde (s. 25-38); Tezkire-i Rumât tanıtılarak, eserin muhtevası, dil ve üslûbu, nüshaların tanıtımı ile birlikte metin teşkilinde izlenen yöntemler hakkında bilgilere yer verildiği görülür.

1. Tezkire-i Rumât (s. 19-25): Tezkire-i Rumât besmele ile başlar (s. 45) ve hatimetü'r-risâle ile biter (s.376). Tezkire-i Rumât'ın yazılış tarihi hakkında kesin bir bilginin olmadığını belirtilerek şimdiye kadar Tezkire-i Rumât'ın metin neşri üzerine iki çalışmanın gerçekleştirildiğinden bahsedilir. Kitapta bu çalışmalardan birinin Kemal Edip Ünsel, diğersinin ise İ. Aydın Yüksel ile A. Turgut Betin tarafından hazırlandığı dile getirilir. Kemal Edip Ünsel'in söz konusu çalışması Türk Tarih Vesikaları dergisinin üç sayısında, 1944 ve 1949 yıllarında yayımlanırken; İ. Aydın Yüksel ile A. Turgut Betin tarafından hazırlanan çalışmanın ise Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nin yazmalar kısmında kayıtlı olan nüsha ile birlikte internet erişimine açıldığını ve Michigan Üniversitesi Kütüphanesi nüshası ile karşılaştırıldığından bahsedilir. Ancak çalışmadaki diğer nüshalar hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

2. Muhtevâ (s. 26-29): Tezkire-i Rumât'ın sekiz ana bölümden oluştuğu görülmektedir:

- a. Bâb-ı Evvel beyân-ı ahvâl-i Meydân-ı Tîr der-Kostantiniyye (s.45).
- b. Bâb-ı Sâni beyân-ı fazâil ü esrâr-ı meydân der-Kostantiniyye (s.45),
- c. Bâb-ı Sâlis beyân-ı hudûd-i meydân der-Kostantiniyye (s.45),
- d. Bâb-ı Râbi' beyân-ı menâzil-i meydân der-Kostantiniyye (s.45),
- e. Bâb-ı Hâmis beyân-ı menâzil-i Edirne (s. 249),
- f. Bâb-ı Sâdis beyân-ı menâzil-i Burusa (s.291),
- g. Bâb-ı Sâbi' beyân-ı menâzil-i sâ'irü'l-memâlikü'l-mahrûsa (s.299),
- h. Bâb-ı Sâmin beyân-ı pehlevânân ve gayr-ı ez-sâhib-i menâzildir (s.321).

Söz konusu eserde, IV. Mehmed dönemindeki sınırlara göre Memâlik-i Mahrûsa olarak nitelendirilen Bosna, Belgrad, Budin, Üsküp, Semendire, Bağdat, Şam, Halep, Mekke, Cidde, Mısır gibi günümüz sınırlarının dışında kalan şehirler ile Edirne, Gelibolu, Bursa, Konya, Manisa, Kütahya, Balıkesir, Amasya, Maraş, Ankara, Tokat ve Diyarbakır gibi şehirlerde

bulunan ok atış meydânlarından ve bu meydânlarda ok atıp taş diken okçular hakkında çeşitli bilgilere yer verilir (s.26).

3. Dil ve Üslûp (s. 30-31): Tezkire-i Rumât'ın 17. yüzyıl Türkçesinin dil özelliklerini taşıdığı görülür. Eserde, Eski Anadolu Türkçesinin de özelliklerinin görüldüğü ve günümüzde kullanımdan düşen arkaik kelimelere rastlamanın mümkün olduğu ifade edilir. Ayrıca eserin harekesiz bir şekilde kaleme alındığı ve Arapça ibarelerin yazımında harekelerin kullanıldığı belirtilir. Eserde Farsça ibareler Arapça ibarelere göre daha az kullanılmıştır. Farsça tamlama kullanım düzeyinin Arapça tamlama kullanımına göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Eserin muhtevasında ise okçunun gücünü ve ok atış rekorunu tasvirlerle anlatarak okuyucunun zihninde kalıcı bir etki yarattığından söz edilir. Kitapta ayrıca hikâyeye anlatımında nasihat gerektirecek bir durum söz konusu olduğunda müellifin, hikâyenin sonunda bu olaydan çıkarılacak dersi dile getirdiği anlatılır.

4. Nüshaların Tanıtımı (s. 31-37): Tezkire-i Rumât'ın yurt içinde beş ve yurt dışında bir adet olmak üzere tespit edilebilen toplam altı nüshasının mevcut olduğu belirtilir. Kitapta, üç nüsha İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde olmak üzere bir nüsha Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde, bir nüsha Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde ve bir nüsha da internet erişimine açık olan Michigan Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca metin okuma sırasında bu altı nüshaya müracaat ettikleri beyan edilir.

5. Metin Teşkilinde İzlenen Yöntem (s. 37-38): Tezkire-i Rumât'ta metin tenkidi yapılırken bütün nüshaların göz önünde bulundurulduğu ancak tıpkıbasım olarak sadece Michigan Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan nüshasına yer verildiği görülür. Kitapta, metin teşkilinde transkripsiyon işaretleri kullanılmadığı belirtilir. Ancak metin çevirisi yapılırken Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde yer alan uzun ünlülerin (â, û, î) gösterildiği ifade edilir. Ayrıca anlam karışıklığı olabilecek kelimelerde ayın ve hemze işaretleri ise uygun görülen yerlerde, kesme işareti (‘) ile belirtilmiştir. Metinde varak numaraları köşeli parantez [] içinde yer alırken, satır numaraları ise parantez () içinde gösterilmiştir. Nüshalarda yer alan kelime ve cümle düzeyindeki farklılıklardan biri tercih edilip metne alınırken diğer nüshalarda yer alan farklılıklar dipnotta gösterilmiştir. Dipnotta farklılıkların gösterilmesi sırasında nüshaları belirtmek adına Kısaltmalar (s. 9) kullanılmıştır. Metinde okunamayan kelime veya ibâreler üç nokta (...) ile gösterilmiştir. Çalışmada ayet, hadis, dua ve özlü sözleri içeren Arapça ibareler Latin harflerine aktarılmıştır. Bu ibârelerin tercüme -ayet ise meâlleri- dipnotta verilmiştir. Kitapta ayet meâllerinin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları arasında 2007 yılında yayımlanan Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr adlı eserden alıntılandığı belirtilir. Kitabın inceleme kısmı tamamlandıktan sonra Tezkire-i Rumât'ın metin kısmı olan "Tıpkıbasım"a (s. 39-377) yer verilmiştir. Ayrıca metnin sonunda "Ek" (s. 378-382) diye ayrı bir kısım bulunmaktadır. "Ek"te, A (Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi Demirbaş Nu: Mustafa Con A 535) nüshasının son kısmı metine dâhil edilmeyip dipnotta belirtilmiştir. Yer ve şahıs adları "Özel Adlar Dizini"nde (s. 383-395) gösterilmiştir. Eserde bahsi geçen okçuluğa dair terim ve deyimlerin açıklamasının yer aldığı bir "Sözlük" (s. 397-408) eklenmiştir. Kitabın sonunda ise "Kaynakça"ya (s. 409-412) yer verilmiştir.

Sonuç

“İbrahim Halil Tuğluk ve Özkan Ciga, [Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, Okçular Kitabı, İnceleme-Metin-Sözlük], Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021” adlı çalışmanın konusu Kâtib Abdullah Efendi’nin Tezkire-i Rumât’ıdır. Meydân şeyhliğiyle, okçuluk ilmiyle ve eserleriyle okçuluk tarihine büyük bir hizmet sunan Kâtib Abdullah Efendi, eserinde sadece okçuların biyografilerine, atış ölçülerine ve ok meydânlarının sınırlarına değil, aynı zamanda Türk okçuluk tarihini yakından ilgilendiren IV. Mehmed döneminde Okmeydânı’na yapılan işgallerin mahiyeti ile ilgili bilgi notlarına da yer vermesi açısından oldukça değerli bir eserdir.

Kaynakça

Tuğluk, İbrahim Halil ve Ciga Özkan. Abdullah El-Kâtib, Tezkire-i Rumât, Okçular Kitabı, İnceleme-Metin-Sözlük, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.